

Benda Gyula

Zsellérből polgár –

– társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban

Keszthely társadalma 1740–1849

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Zsellérből polgár: társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849

Cottar into Citizen: Social Change in a Small Town in Transdanubia. The society of Keszthely, 1740–1849

Benda Gyula

Szerkesztette Fenyves Katalin és Szijártó M. István

Kora újkori történelem / Early modern history (12976)

városi társadalom, társadalmi csoportok, történeti demográfia, mikrotörténelem
urban society, social groups, historical demography, microhistory

ISBN 978-963-646-365-6 (pdf)

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-236-148-2>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

BENDA GYULA

ZSELLÉRBŐL POLGÁR-
TÁRSADALMI VÁLTOZÁS EGY DUNÁNTÚLI
KISVÁROSBAN

KESZTHELY TÁRSADALMA,
1740–1849

MIKROTÖRTÉNELEM 3.

SOROZATSZERKESZTŐ

KLANICZAY GÁBOR és SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

SEBŐK MARCELL: *HUMANISTA A HATÁRON.*

A KÉSMÁRKI SEBASTIAN AMROIUS TÖRTÉNETE (1554–1600)

MARIANNA D. BIRNBAUM: *GRACIA MENDES HOSSZÚ ÚTJA*

BENDA GYULA

ZSELLÉRBŐL POLGÁR –
TÁRSADALMI VÁLTOZÁS EGY
DUNÁNTÚLI KISVÁROSBAN

KESZTHELY TÁRSADALMA,
1740–1849

L'Harmattan

L' Harmattan Kiadó és a Zala Megyei Levéltár közös kiadása.

A kézirat elkészítését az NKA Levéltári Kollégiuma,
a kiadást Keszthely Város Önkormányzata és a
Degré Alajos Zalai Honismereti Alapítvány támogatta.

© L'Harmattan Kiadó, 2008
© Benda Gyula örökösei, 2008
© Zala megyei Levéltár, 2008

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

Zala Megyei Levéltár
Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
www.zml.hu
telefon: 92/510-030.

ISBN 978 963 236 148 2
ISSN 1789-0098

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Sajtó alá rendezte és szerkesztette Fenyves Katalin és Szijjártó M. István.
A borítóterv Ujvári Jenő, a nyomdai előkészítés Dávid Ildikó munkája.

A címlapon: Magyar paraszt és nemes ábrázolása Robert Townson
Travels in Hungary című munkájából (London, 1797).

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Fügedi Erik emlékének

TARTALOM

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA	9
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	11
BEVEZETÉS	13
I. A TÁRSADALMAT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK – AZ ELEMZÉS KONTEXTUSAI	19
1. A tartós meghatározók – a térbeli és konjunkturális környezet	21
2. Zsellérek, jobbágyok – a keszthelyiek úrbéri viszonyai	28
3. „Mezővárosiak vagyunk” – státus és identitás	46
4. A nemesi <i>communitas</i> és a nemesi jogú népesség	56
5. A zsidó közösség és lakosság.	80
II. A NÉPESSÉG A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIA SZEMSZÖGÉBŐL.	99
6. Egy majdnem mozdulatlan világ – a népesedés jellemzői	101
7. A háztartások	169
8. Idegenek, vidékiek és bevándoroltak – a vándorlás problematikája	199
III. A TÁRSADALMI TAGOLTSÁG.	217
9. A foglalkozási rétegződés	219
10. Vagyoni rétegződés.	232
11. Házastársak, keresztkomák – társadalmi kapcsolatrendszerek, hálózatok	273

IV. TÁRSADALMI CSOPORTOK	313
12. A vesztesek – a mezővárosi gazdák.	315
13. Mesteremberek – egységes vagy megosztott középréteg?	323
14. olgárvárosiak – jobbágyfalu a mezőváros szélén?	341
15. A halászok – foglalkozási csoport vagy zárt közösség? . .	352
 ZÁRSZÓ HELYETT.	 358
 FÜGGELÉK.	 363
A táblázatok jegyzéke	363
A anyakönyvek leírása	449
Plébánosok és káplánok Keszthelyen 1685–1849.	451
A keszthelyi mezővárosi adóösszeírások	453
Levéltári források	455
 IRODALOM	 463
 A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig (<i>Szijártó M. István</i>)	 497

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

Benda Gyula kéziratban maradt PhD-értekezése (2002) a magyar társadalomtörténet egyedülálló teljesítménye. A szerző keszthelyi kutatása a társadalomtudományos történelem módszertanával indult a nyolcvanas években. Franciaországban a régiókat, illetve városokat és vidéküket tárgyaló, hasonló kérdésfeltevésű nagy-monográfiák a hatvanas évektől jelentek meg. A lokális-regionális társadalmi elemzés *Annales*-hagyománya volt a disszertáció egyik szellemi forrása. Ugyanakkor nagy hatást gyakoroltak rá későbbi fejlemények is, különösen az olasz mikrotörténelem s ennek francia recepciója, amely kialakította a multiszkópikus történeti vizsgálódás elképzelését: az egy kérdésben több egymással egyenrangú szinten folytatott kutatás koncepcióját. Benda Gyula történetiszemlélete tehát menet közben fontos változáson ment keresztül. Ő viszont úgy sajátította el a mikrotörténelemnek a cselekvő egyénekre vonatkozó kérdésfeltevéseit, hogy rendelkezett a társadalomtudományos történelem műveléséhez szükséges tudással, és nem adta fel eredeti kérdéseit, hanem folytatta a kezdeti kutatásokat, ezekre építette rá a mikrotörténelmi megközelítésből következő vizsgálatokat. Ennélfogva e kettős közelítés eredménye különleges értékkel bír. A nemzetközi szakirodalomban ilyen jellegű munka talán csak a göttingeni Max Plack Történeti Intézetben készült Hans Medick és Jürgen Schlumbohm tollából,¹ akiknek protoindustrializációs kutatása öltött módosult formát az évek folyamán a mikrotörténelem

¹ Medick, Hans: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 1996; Schlumbohm, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 1994.

hatása alatt. Benda Gyula Keszthely-monográfiája ezekkel az igen ismert művekkel rokonítható leginkább.

Az általa alkalmazott módszerek korábban sem voltak ugyan ismeretlenek a magyar történészek körében, de amilyen tömegben Benda Gyula ezeket a vizsgálatokat elvégezte, az egészen egyedülálló – talán elég, ha itt csak a családrekonstrukciókra utalunk. A demográfiai rész szinte monográfia a monográfiában. De ehhez hasonlóan önálló disszertáció anyagát képezhetné az inventáriumok és az adójegyzékek összevetése, a házasságok kvantitatív elemzése, valamint a keresztkomtság kapcsán megvizsgált „több mint húszezer keresztlési adat”. Szintúgy önálló értekezést lehetett volna írni a negyedik rész egyes társadalmi csoportokra fókuszáló vizsgálatainak sorából, ha ezek közül nem is készült el valamennyi.

A disszertáció pedig ugyan lokális, de ettől még nem lesz hagyományos helytörténet. „Helytörténet mint mikrotörténelmileg megalapozott egyetemes történelem” – ahogy Medick monográfiája bevezetőjének címe mondja. A kérdések jelentőségét ugyanis nem a vizsgálat léptéke határozza meg. Benda Gyula nagy kérdéseket tesz fel egy kisvárosról. Ezért ez a munka nem egyszerűen adalékokkal szolgál egy korszak történetéhez, különösen nem pusztán tények tengerét hozza a felszínre: a disszertáció alapján részben újraírható a vizsgált időszak, a 18. század második és a 19. század első felének magyar társadalomtörténete.

Ez indokolja a megjelentetését, jóllehet a munka sajnálatos módon torzóban maradt. Nem készült el lekerekített formában a 2002. decemberi védésre, s szerzője 2005 augusztusában bekövetkezett haláláig sem eszközölt rajta kiegészítéseket, bővítéseket vagy javításokat. Ezért az alábbiakban olvasható szöveghez (melyen mindössze a szakásos szerkesztői javításokat végeztük el) a szerzői lábjegyzetektől csillaggal megkülönböztetett szerkesztői lábjegyzetek formájában a szöveg jobb megértését szolgálni hivatott megjegyzéseket fűztünk. Szeretnénk köszönetet mondani Bácskai Verának, Hermann Istvánnak, Kapiller Imrének, Mészáros Kálmánnak és Óri Péternek munkánkhoz nyújtott segítségükért. Szerkesztői utószóként végül Benda Gyula vállalkozását értékelő-méltató elemzés olvasható a könyv végén, amely rámutat a munka egyes rejtett erényeire és nem feltétlenül szembeötlő nővumaira.

Budapest, 2008. szeptember
Fenyves Katalin – Szijártó M. István

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A keszthelyi monografikus kutatás másfél évtizede folyik, és bár nem mindig volt elég energia és idő intenzív folytatására, alapvetően meghatározta fő érdeklődésemet és kutatómunkámat. A kutatás a Néprajzi Múzeum tudományos programja formájában kezdődött, a paraszti és mezővárosi hagyatéki és vagyonösszeírások tartatási teréből nőtt ki. Két esetben az OTKA támogatását is élvezte. Egy időben Horváth D. Tamás, Sasfi Csaba, Király Ferenc is kapcsolódott a munkához, részvételük (amelynek eredménye önálló tanulmány formájában is megjelent) fontos része volt a vizsgálatnak. Itt mondok nekik köszönetet. Számosan segédezőként vettek részt az anyaggyűjtésben, a feldolgozás első fázisaiban; Horák Magdolna, Molnár Ferenc, Puskás Krisztina, Szilágyi János, Rékai Miklós, Csité András hozzájárulását is itt tudom megköszönni. A demográfiai számítások egy részét a Sorbonne-on a Roland Mousnier kutatási központban Jacques Renard végezte, neki és Jean-Pierre Bardet-nak is köszönetemet fejezem ki.

A másfél évtized alatt igen sok emberrel beszéltem meg munkám egyes részleteit, őket mind nem tudom itt felsorolni. Idővel el is fogytak, a lassan készülő mű inkább nem említendő tabuvá vált. Legelőbb mindenképpen Fügedi Erik támogatását kell megköszönnöm, ezt már csak úgy tehetem meg, hogy neki ajánlom ezt a hozzá egyelőre még méltatlan írást. Ő ismerte fel elsőként, hogy a lokális monográfiában megtaláltam témámat és terepemet egy hosszabb egzisztenciális és szakmai válság után. Az évek során pedig egyre inkább rádöbbsentem, mennyi mindent köszönhetek neki szemléletemben és ideáljaimban. Bácskai Vera, akivel sok éven át dolgoztam együtt a társadalomtörténetért, sokat segített emberi tartásában, szakmai követelményeivel és moráljával, remélem nem vesztettem el végképp együttműködésünk idején megszületett meg-

becsülését és érdeklődését. Köszönöm neki, hogy eltérő tudományos törekvéseim ellenére elvállalta a témavezetést.

Külön kell szólnom a levéltári kutatómunka során kapott támogatásról. A Zala Megyei Levéltárban részben e kutatómunkának köszönhetem Kapiller Imre barátságát. Segítsége nélkül biztos elveszttem volna a régi papírok között. De sokat köszönhetek Molnár Andrásnak is, aki számos dokumentumot bocsátott rendelkezésemre. S egészében hálás vagyok a Zala Megyei Levéltár munkatársainak, vezetőinek segítségükért és barátságukért. Keszthelyen Tar Ferenc barátom segített a Balatoni Múzeumban, vele és Szécsényi Mihállyal együtt dolgoztunk a 19. századi Keszthely történetén, ez is része az elkészült munkának. A Magyar Országos Levéltár munkatársai is sokat tettek azért, hogy elhárítsák a kutatás technikai és bürokratikus akadályait, segítőkészségük kitüntetés volt számomra.

A Hajnal István Kör társasági életében, szakmai közéletében számos ember segített tudatosan vagy tudta nélkül, lehetetlen őket felsorolni. Sokáig élveztem e közeg baráti támogatását.

A sok segítséget, kollegiális buzdítást nem tudom név szerint megköszönni, de három embernek mégis névvel szeretném kifejezni hálámat. Vári István Párizsban, Melegh Attila és Szijártó István Budapesten olvasta szövegeimet, mindhárman készen álltak a problémák megbeszélésére s a lehetetlenségig bíztak munkámban.

Tudom, hogy sajnos sokan nem élték meg ezt a pillanatot, amikor kutatásaimból valami nagyobb eredmény van elkészülőben, nekik már nem tudok köszönetet mondani.

Végezetül családomnak is szeretném megköszönni, hogy ha nem örültek is annak, hogy egy vég nélküli, reménytelen munka elvon más feladatoktól, de mellettem voltak – vagy így, vagy úgy, de segítettek. Talán egyszer vissza tudom adni, amit elvesztettek a munkám révén, vagy meg tudom őket győzni arról, hogy volt értelme.

2002. augusztus
Benda Gyula

BEVEZETÉS

A disszertáció alapjául szolgáló kutatás kettős indíttatásból született. Egyrészt mindenkor foglalkoztatott az a kérdés, hogy miből fakadnak 20. századi társadalmunk fejlődési sajátosságai, problémái. Ebben az értelemben a jelenhez vezető folyamat érdekelt és érdekel ma is, annak egy szakaszát próbáltam kimetszeni az egész jobb megértése érdekében. Másrészt arra kerestem a választ, hogyan írható le a társadalom mozgása, mi benne a meghatározó és mi a meghatározott elem, milyen összefüggésrendszerben értelmezhető, magyarázható vagy érthető meg. A kutatás első körvonalaiiban az 1980-as évek elején fogalmazódott meg, a jelenleginél jóval ambiciózusabb programmal,¹ majd 1986-ban elég határozottan kijelöltem magamnak egy kisebb, de határozottabb célt.² A kutatómunka és a részelemzések során ez is sokat módosult, de alapjában ma is meghatározza az elkészült részek jellemzőit.

¹ A tervezett monografikus kutatást először Sümeg és vonzáskörzete vonatkozásában fogalmaztam meg, valamilyen totális történelem megvalósítását magam elé tűzve. A kiindulópont a mihályfai–sümei nemesi társadalom vizsgálata volt (vö. Benda Gyula 1984a; Benda Gyula 1984b), ezt szerettem volna lokális monográfiává kiszélesíteni. A tervezetet ismertettem a Makkai László vezette interdiszciplináris Anyagi kultúra-munkaközösség előtt, majd pedig 1983-ban Debrecenben, a Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlésén beszéltem róla (Farragó Tamással közösen tervezett, de végül egyedül megtartott előadásomban). A forrásadottságok, azaz a szegényes egyházi uradalmi iratanyag miatt 1984 után Sümeg helyett Keszthelyt és vidékét kezdtem el kutatni. Ennek során 1990–91-ben a Széchenyi István szakkollégiumban a Keszthely környéki falvak történelmi demográfiájának vizsgálatával kapcsolódtak a kutatáshoz Csíte András, Husz Ildikó és mások. (Három szakdolgozat készült el: Csíte András 1991, Husz Ildikó 1991 és Puskás Krisztina 1991.) Majd pedig Csíte András Zalaszentőz gazdaságtörténetéről doktori disszertációt készített (Csíte András 1996).

² Ezt 1986-ban a Hajnal István Kör első társadalomtörténelmi konferenciáján ismertettem (vö. Benda Gyula 1986).

A témaválasztásban, a hely és idő kijelölésében alapvetően a modern gazdaság- és társadalomtörténet francia iskolája, az *Annales*-kör szemlélete volt rám meghatározó hatással. Magyarországon az 1960-as években lényegében két csatornán hatott erőteljesen a modern szemléletű gazdaság- és társadalomtörténet, az *Annales* – Fernand Braudel, Ernest Labrousse és tanítványai munkássága³ – mellett a gazdasági növekedés történeti iskolája (Simon Kuznets), valamint W. W. Rostow elmélete a gazdasági fejlődés szakaszairól⁴ játszott ebben jelentős szerepet. Míg az előbbi elsősorban a 16–17. század kutatására hatott, az utóbbi a 19. század közepétől induló folyamatok vizsgálatában jelent meg.

Az *Annales* szemléletét az idősorok kutatása, a hosszú időtartam, a fellendülések és visszaesések, a ciklikus időfolyamatok elemzése határozta meg. Fernand Braudel összefoglalóiban a 13. századtól négy hosszú, évszázados ciklust különböztet meg: az első 1250-től 1507–1510-ig, a második 1507–1510-től 1733–1740-ig, a harmadik 1733–1743-tól 1896-ig tart, végül a negyedik az 1896-tól kezdődő jelen. A ciklusok emelkedő kezdet után átfordulnak visszaesésbe, a kettő együtt alkotja a ciklus hosszú időtartamának egységét.⁵

A rövidebb ciklusokkal és azok hatásával elsősorban Ernest Labrousse és tanítványai foglalkoztak. Regionális monográfiák sorában írták le az ármozgások alapján a különböző konjunkturális ciklusok jellemzőit, valamint ezek hatását a népesedési folyamatokra, a népességszám változására, a társadalom szerkezetére és a mentalitásra. A gazdasági folyamatokat meghatározónak tekintették a társadalmi változások, sőt a művelődési (mentalitási) folyamatok szempontjából is.⁶ Szép példái ennek a szemléletnek Pierre Chaunu – most már magyarul is olvasható – összefoglalásai, *A klasszikus Európa*,

³ Az *Annales*-kör történetírásának ma már hatalmas irodalma van. Magyarországi hatásának, recepciójának története még nincs feldolgozva. Az *Annales*-ra lásd Dosse, François 1987; Coutau-Bégarie, Hervé 1989; Stoianovich, Traian 1976; Burke, Peter 1990. [Azóta megjelent Benda Gyula és Szekeres András szerkesztésében egy kötet, amely minden korábbiánál részletesebben mutatja be az *Annales*-t a magyar olvasóknak, lásd Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2006.]

⁴ A modern kori kvantitatív történetírára lásd Kövér György 1998 mellett Katus László 1970.

⁵ Braudel, Fernand 1979. Magyarul megjelent az első kötet Braudel, Fernand 1985. Magyarul ismerteti Rácz Lajos 1997, újabban Rácz Lajos 2000.

⁶ A labrousse-i szemlélet elemzését és kritikáját adja Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard 1999.

illetve a *Felvilágosodás*. Chaunutól származik az *Annales* szemléletét „szériális történelem”-ként megnevező szófordulat, amellyel ezt a megközelítést jellemezni szokták.⁷

Az 1970-es évek óta a magyar történetírásban is szinte közhellyé lett „a hosszú 16. század prosperitása” és „a hanyatló 17. század”. Makkai László és Zimányi Vera kutatásai révén a magyar gazdaság (és társadalom) visszaailleszkedett az európai gazdaság értelmezési keretébe. A magyarországi külkereskedelem vagy a gabonatermelés (hozamok és dézsma) idősorai a nyugat-európaihoz nagyon hasonlóan alakultak, de a hazai forrásanyag a 18. századra már nem tette lehetővé a korábbiakkal homogén adatsorok kialakítását, a tanulmányok inkább csak kitekintést adnak a 18–19. századi fejleményekre, bár elvben 1848-ig mennek el időben.⁸

A másik meghatározó szemlélet a gazdasági növekedés, a 18–19. század gazdaságának átalakulása (ipari forradalom, *take off*). A modern gazdasági növekedés megszületése szempontjából lényeges időszak az 1850-es évektől (de még inkább az 1867 után) induló fél évszázad: ekkor van megfelelő statisztikai adatbázis, illetve indulnak be a folyamatok. Katus László alapvető számításai, Kövér György gazdaságtörténeti monográfiája, Hanák Péter összefoglalásai, vagy éppen Berend T. Iván és Ránki György könyvei mind erre a korszakra koncentrálnak.⁹ Egyedül John Komlos az, aki a Habsburg-monarchia gazdaságtörténetével foglalkozva a 18. század utolsó harmadától, közepétől indítja vizsgálatát.¹⁰ Jóllehet a modern gazdasági növekedéssel foglalkozó Katus László is évszázados időfolyamatokban gondolkodott,¹¹ de számait csak 1850-től indítja.

⁷ A magyarul megjelent két kötet: Chaunu, Pierre 1998; Chaunu, Pierre 2001. A szériális történelemre lásd Chaunu, Pierre 1968.

⁸ Az *Annales*-szemlélet hazai hatása még nincs feldolgozva, Fernand Braudel kapcsán Kalmár János fogalmazott meg vázlatosan egy recepciótörténetet, valamint jómagam Makkai Lászlóról írva foglalkoztam igen vázlatosan ezzel (Kalmár János 2001; Benda Gyula 2001). Összefoglalóként Zimányi Vera munkája említendő (Zimányi Vera 1976). Az árakra lásd Dányi Dezső – Zimányi Vera 1989, a külkereskedelemre: Zimányi Vera – Prickler, Harald 1974.

⁹ Historiográfiai szempontból ez a hatás is teljesen feldolgozatlan. Az ekkor született fontosabb munkák: Katus László 1970; Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1975; Kövér György 1982.

¹⁰ Komlos, John 1990.

¹¹ Katus László 1976:65: „A polgári forradalom egy oly hosszú távú gazdasági fejlődési folyamat gyűjtőpontjában helyezkedik el, amely a 16. századtól a 20. század közepéig ível ... ”

Az uralkodó szemléletben az 1850 előtti évek csak az előfeltételek megteremtését jelentik.

A 18. század így köztes területként kimaradt a modern, „szériális” vagy növekedési szemléletű kutatásokból: a 16–17. századból nézve kitekintés lett, a 19. század második feléből visszanézve távoli előzmény. A korszak kitűnő agrártörténésze, Wellmann Imre, bár jól ismerte Wilhelm Abel-től Fernand Braudel-ig az agrárciklusok irodalmát, alapjában véve nem abban a szemléletben gondolkodott, a 18. század magyar mezőgazdaságának történetét megírva sokkal inkább az újratelepítés logikájából, az új mezőgazdaság elterjedése szempontjából közelít a változáshoz, nem használja magyarázó elemként a konjunkturális ciklusokat.¹²

Kezdeti kutatási feladataim (az 1867 előtti agrárstatisztika kritikai elemzése) ezzel a köztes időszakokkal hoztak közeli kapcsolatba, s már a mezőgazdaság vizsgálatánál foglalkoztatott az 1740-es évektől induló újabb évszázados ciklus hatása a magyar gazdaságra, népességre.¹³ A lokális monográfia 1980-as években megszületett terve is ebben az időszemléletben fogant. Az 1740 körüli évekkal induló fellendülés, majd az egymást követő konjunkturális hullámok hatását kívánta vizsgálni egy kistérségben. A forrásadottságok miatt 1848–49-ben belső időhatárt jelöltem ki.¹⁴ Ez utóbbi döntés problematikusnak bizonyult: a legtöbb felrajzolt változási folyamat nem ért véget 1848-ban, hanem a későbbiekben módosult. Ez a források diktálta kényszerűség tehát számos ponton éppen a választott időszemlélet érvényesülését tette lehetetlenné.

Az 1960-as években az egyetemes gazdaság- és társadalomtörténetírást meghódító francia iskola másik alapja a regionális monográfia volt. Az *Annales*-iskola keletkezésénél az egyik meghatározó hatás a francia földrajzi iskola, Vidal de la Blache szemlélete volt, amely szerint a földrajzi milió lehetőségeket kínál, amelyet az emberi társadalmak eltérő módokon ragadnak meg. A kistáj e szemléletben olyan egység, amelynek keretében jól vizsgálható az ember és a föld-

¹² Wellmann Imre 1979.

¹³ Ennek eredménye első kísérletem a kvantitatív történetírás terén (Benda Gyula 1973).

¹⁴ A korszakhatárt elsősorban az uradalmi forrásanyag indokolja. 1849 után eltűnik az uradalmi ellenőrzés, meggyérül a forrásanyag. Keszthely várostörténeti monográfiájának tervezetében Szécsényi Mihály kezdte el kutatni e korszak társadalomtörténetét, de még ő sem készült el. Időközben Tar Ferenc egy kis füzetben megírta az 1849 és 1854 közötti várostörténetet.

rajzi környezet kölcsönhatása. A történészek szemléletében a gazdaság és a társadalom mozgása térben és időben megy végbe, ennek globális megragadására is a legalkalmasabbnak a regionális monográfiát vélték.¹⁵ Az *Annales* legkedveltebb elemzési keretének, a táji-regionális monográfiának hazai adaptációja azonban korántsem volt olyan sikeres, mint az időszemléletéé.

A magyar történeti irodalomban a regionális táji történeti monográfia műfaja nem terjedt el, szinte nem is létezik. A néprajzi és földrajzi irodalomban a táji megközelítés már a 19. század végén kialakult, de a történelemben hiányzott ehhez egy elfogadott tartományi vagy táji tagoltság.¹⁶ A kialakult történeti megközelítés eleinte a megyetörténet és a helytörténet (falu- és várostörténet) volt.¹⁷ A megyetörténetek legfeljebb a nemesség politikai (esetleg társadalmi) szerveződésének történetét adhatták, a helytörténet pedig egyes falvak, városok történetét nyújtotta a kialakult pozitivisták megközelítés totalitásra törő szemléletében, de a gyakorlatban szétszabdalva a jelenségeket. A két világháború között Domanovszky Sándor iskolája sikerrel alakította ki az uradalomtörténetet mint a gazdaság- és társadalomtörténet hatékony keretét.¹⁸ Ez maradt az egyik uralkodó műfaji hagyomány. Zimányi Vera az *Annales* szemléletével kísérlete megújítani, Szabad György az alapos társadalomtörténet irányába vitte el, Tóth Tibor pedig az ökonometriai elemzés bevonásával a modern gazdaságtörténet műfajává tette.¹⁹ Az 1960-as évektől azonban újra feltámadt az erős helyi közösségek támogatásával a helytörténeti mozgalom.

¹⁵ A francia földrajzi iskola hatására lásd Benda Gyula 1996b. Az *Annales* alapítója, Lucien Febvre klasszikus munkája foglalja össze a kiinduló álláspontot (Febvre, Lucien 1922). Fernand Braudel történetírását is első kritikuskai *géohistoire*-ként írták le. A táji problémával foglalkozik George Duby is. Braudel földrajzi szemléletére lásd Kronsteiner, Barbara 1989.

¹⁶ A századfordulón alakult ki a néprajzban, ennek egyik jó példája Jankó János munkája a Balaton-mellékről (Jankó János 1902). Újabbban lásd Kósa László – Filep Antal 1975, valamint Kósa László 1991. A földrajzban talán egyedül Kogutovitz Károly munkásságát említhetjük (Kogutovitz Károly 1930). A történeti régió fogalmára alapvető Faragó Tamás 1984.

¹⁷ A megyetörténetek klasszikus formája a Borovszky által szerkesztett millenniumi sorozat. A helytörténet értékelésére lásd Mályusz Elemér 1924.

¹⁸ A megközelítésre lásd Domanovszky Sándor 1938, valamint Wellmann Imre 1937.

¹⁹ Zimányi Vera 1968; Szabad György 1957; Tóth Tibor 1977.

I.

A TÁRSADALMAT MEGHATÁROZÓ
TÉNYEZŐK –
AZ ELEMZÉS KONTEXTUSAI

1. FEJEZET

A TARTÓS MEGHATÁROZÓK – A TÉRBELI ÉS KONJUNKTURÁLIS KÖRNYEZET

A társadalmi jelenségek gazdasági, művelődési, politikai kontextusokba ágyazódnak be. Harminc évvel ezelőtt nyilvánvalóan elsősorban a gazdasági struktúrák és folyamatok meghatározó szerepét hangsúlyoztam volna. Sőt igen valószínű, hogy akkor egy város monografikus történeti elemzése nem is indulhatott volna másként, mint a gazdaság részletes feldolgozásával. A társadalomtörténet fokozatosan emancipálódott a gazdaságtörténet meghatározó dominanciája alól, s a társadalmi jelenségek viszonylagos autonómiája ma már elismert tény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom szerveződése, mozgása független lenne a környezeti hatásoktól, a konkrét helyzetek gazdasági, politikai kontextusaitól. A keszthelyi társadalom változásának elemzését is innen indítjuk, a külsőnek tekinthető meghatározó tényezőkkel.

Elsőként a tartósan ható földrajzi helyzetet mutatjuk be. A táji, a földrajzi adottságok elsősorban a gazdasági tevékenységre, a mezőgazdaságra és a forgalmi viszonyokra hatnak. Másodikként a konjunkturális viszonyok alakulását elemezzük, feltételezve, hogy azok erősen befolyásolják a népesedési folyamatokat, a vándorlást, a felhalmozást.

A földrajzi tényezők közül az úthálózat szerepét kell kiemelten említeni. Keszthely a középkorban két fontosabb – egy észak–déli irányú és egy kelet–nyugati – út kereszteződésében vált mezővárossá. A történések ennek a helyzetnek már a település kialakulásában is fontos szerepet tulajdonítanak. Keszthely mai települési helye a 7. században népesült be. A fenékpusztai erőd pusztulása (630 körül) után a megmaradt lakosság a mai keszthelyi belváros körzetébe települt át. Müller Róbert szerint: „a 7. századi népesség jól választott”. Ezt a következőkkel indokolja: „Az észak–dél és kelet–nyugat irányú távolsági út kereszteződése geopolitikailag fel-

értékelt a keszthelyi belváros területét, és ezt a jelentőségét máig megőrizte a település.”¹

A földrajzi helyzet előnye az államalapítást követően is megmaradt. „A két út a honfoglalást követően sem veszített jelentőségéből, sőt a 11. század végétől Horvátország és Szlavónia meghódításától a Budáról és Fehérvárról a balatonhídvégi átkelőn át az Adria partjára vivő távolsági út fontossága még fokozódott. Keszthely előtt Győrökön, Keszthely után Hídvégen és Szabaron szedtek vámot az út használóitól. A Szántón át Sümeg irányából érkező utat is nagyútnak (*magna via*) nevezik a források, amelyen Tomajnál volt vámszedő hely. Ez az észak–dél irányú út a fenéki révhez vezetett, és átkelve a Balatonon Pécs irányába futott tovább.”² Ez a fekvés emelte fel Keszthelyt mezővárossá, ahol a 14–15. században a kereskedők voltak a meghatározó, hangadó, tekintélyesebb polgárok. A korábbi századokban Keszthelytől alig tudunk valamit – nem volt sem uradalmi székhely, sem járási központ. A fejlődést a 14. század végén a ferencesek betelepítése, majd az 1403. évi mezővárosként való említés jelzi.

A török előrenyomulás miatt ez a földrajzi helyzet végvárrá tette Keszthelyt. Ennek köszönhetően lakossága felduzzadt az ide menekülőkkel, de egyben a török támadásainak is ki volt téve. A 18. században aztán mindkét út sokat veszített fontosságából, egyik sem vált postaúttá.³ A 19. század elejének leírása szerint Keszthelyen halad át a horvátországi Kapronczáról induló út. Ennek nyomvonala: Kaproncza, Kanizsa, Keszthely, Sümeg, Vásárhely, Győr. A fenékpusztai réven halad át egy másik út dél felé.⁴ A rév a város számára megőrizte jelentőségét, ha az országos kereskedelem szempontjából nem is volt nagy a forgalma.

Keszthely ekkor egyre inkább egy kis régió központjaként jelenik meg. Az 1828-as összeírás alapján vizsgált piackörzetek elemzése során Bácskai Vera megállapítja: „Keszthely tiszta körzete igen nagy népességű volt, vonzásának erősségét azonban inkább kedvező földrajzi adottságai, mint az általa nyújtott szolgáltatások ma-

¹ Müller Róbert 2000:64.

² Müller Róbert 2000:71–72.

³ Bencze Géza 1981.

⁴ T. Mérey Klára 1999:92–93; 96–99. Az első út Sármelléken, Páhokon keresztül érkezik Keszthelyre, majd Sümeg felé Szántón, illetve Zsiden át lehet továbbmenni. Keszthelyről Szalapára is vezet egy kisebb út, amelyik aztán a postaúthoz csatlakozik (Keszthely, Karmacs, Szöllős, Kisgörbő, Óhid).

gyarazzák. A város kézművesipara és kereskedelme kezdetleges volt, e tekintetben körzete viszonylag fejlettebb. Egyéb központi funkciói az uradalmi központi szerepkörre korlátozódtak.”⁵

A város piackörzete 1828-ban a Balaton-felvidéket, Zala megye szántói, tapolcai és füredi járását foglalja magában. A házassági kapcsolatok intenzitása egy ennél jóval kisebb tájat rajzol ki, de az a Balatontól délre legalább annyira kiterjedt, mint attól északra.⁶ Annak az 1810-es években lefolytatott tanúkihallgatásnak a során, amely a keszthelyi piac helyét és a helypénzszedés módját firtatta, a kihallgatott tanúk közül sokan jöttek Somogyból. Amikor a kolera-veszély miatt Somogy megye 1831-ben lezárja határait, Keszthely földesura levélben fordul a megyéhez, arra hivatkozva, hogy a város számára a fenéki révén át dél felé vezető út lezárása végzetes, mert élelmezése főleg e területről történik.⁷

A földrajzi adottságok másik stabil pontja a Balaton és a halászat. A balatoni halászat a 18. században (feltehetőleg már a város kialakulása óta) fontos gazdasági erőforrás volt. Keszthelyen halászcéh működött, a 18. században a halat Grazig hordták a helybeli kereskedők.⁸ Közlekedési szempontból a Balaton a 19. század közepéig még nem játszott lényeges szerepet. A Balatonfüreddel való hajó-összeköttetés inkább csak az 1840-es évektől, a gőzhajózással válik fontosabbá. A fürdőkultúra ekkor még semmilyen formában nem volt jelen Keszthelyen, a hévízi melegforrás kihasználása is jelentéktelennek nevezhető.⁹

A város életében fontos tényező a szőlő. Keszthelyt északon és keleten szőlők, szőlőhegyek veszik körbe. Az itt termelt bor ugyan nem vált ismertté, de a helyiek számára fontos bevételi forrást jelentett. A szőlőkultúra valószínűleg igen régi e tájon, gazdasági életében már a 16–17. században biztosan szerepet kapott, s jelentősége a 18. században tovább nőtt. A bortermelés az egész Balaton-felvidékre jellemző volt.¹⁰

A keszthelyi határ (szőlőhegyekkel együtt) valamivel több mint 16 ezer kataszteri hold kiterjedésű.¹¹ Az 1865-ben kiadott ideiglenes ka-

⁵ Bácskai Vera 1988.

⁶ Lásd FÜGGELÉK III. TÁBLÁZAT.

⁷ Czigány László 1985.

⁸ A keszthelyi halászatra Jankó János 1902; Solymos Ede 1987.

⁹ Hévízre lásd Szántó Imre 1977.

¹⁰ A szőlőkultúrára lásd Pákay Zsolt – Sági Károly 1971; Vajkai Aurél 1999.

¹¹ Magyarország 1865; valamint Kovacsics József (szerk.) 1994.

taszter eredményei szerint ebből 768 hold volt a szőlő. A határ mezőgazdasági használatára ekkor még a jelentős rétterület jellemző. A két külön kimutatott szőlőhegyen az erdő mellett domináns művelési ág a szőlő, de a rét és a szántó is ezzel megközelítően arányos. A szőlőbecsük, hagyatéki iratok is azt mutatják, hogy a szántó és a rét a szőlőhegyeken is jellemző volt.

I. I. KESZTHELY HATÁRÁNAK MŰVELÉSI ÁGAK SZERINTI MEGOSZLÁSA (1865)

művelési ág	Keszthely Cserszeg- Tomaj	Vonyarc- Vashegy	Gyenes- Diás	együtt	
	kh	kh	kh	kh	%
szántó	3208	115	217	3540	21,67
rét	3142	106	159	3407	20,86
szőlő	392	141	235	768	4,70
legelő	2863	10	165	3038	18,60
erdő	2330	926	1303	4559	27,91
nádas	291	20	38	349	2,14
hasznavehetetlen	451		224	675	4,13
teljes terület	12677	1318	2341	16336	100,00

A 18. század közepétől Keszthely földesúri lakhely és uradalmi központ. Rezi, Tátika várával szemben a 17. századra a keszthelyi végvár vált biztos lakhellyé. A várkapitányok mellett mindig élhettek más birtokos családok is a védettebb városban. Ám a település a Festeticsek révén válik főúri lakhellyé. Uradalmi központ jellege is ezzel párhuzamosan alakul ki. Az 1790-es évektől itt épül ki a Festeticsek központi birtokkormányzata. Festetics György politikájának köszönhetően a 19. század elején a város egy időre fontos kulturális központtá lesz.

Keszthely és környéke a szántói járást alkotta. A járásnak – bár nevét Zalaszántóról kapta – nem volt kialakult központja. A szolgabírák a 18. század első felében keszthelyiek (az 1710-es években néhányszor még megyegyűlést is tartottak a városban), majd olyan környékbeli birtokos nemesek kerülnek ebbe a pozícióba, akik ritkán bukkannak fel Keszthelyen.¹² Az esküdtek közül többen szintén ide-

¹² A járás igazgatására lásd Zala megye archontológiája 2001.

valók, vagy hosszabb-rövidebb ideig a városban laknak. Az 1840-es években Bogyay szolgabíró már itt telepszik le. A reformkorra megerősödik Keszthely igazgatási központ funkciója.

Központi szerepkörei közül kiemelt jelentőséggel bír az oktatás. A Festeticsek támogatása mellett 1772-ben jön létre a helyi középiskola.¹³ A Georgicon megszervezésével 1796-tól felsőfokú tanintézet is működik a településen.¹⁴ Mellette még számos tanintézet nyitotta meg kapuit, ezzel megalapozva Keszthely iskolavárosi hírnevét.

A kedvező földrajzi, helyzeti tényezők mellett hátrányok is említhetők. A város vonzáskörzetét keleten a Keszthelyi-hegység határolta le, elvágva azt a Balaton-felvidék távolabbi részeitől. A talajviszonyok, a szőlőhegyek vízhiánya is korlátai voltak az erőteljes fejlődésnek. Sümeg és Tapolca közelsége ugyancsak hatott a város helyzetére.

A földrajzi tényezők lassan változtak: az úthálózat szerepe a középkorban fontosabb volt, mint a 18. századtól kezdődően. A Balaton szerepe a 19. század végén értékelődik csak fel. A központi funkciók azonban már a 19. század elejére megszaporodnak, és jelentősebbé válnak. A Keszthely környéki települések fejlődésének egyik pozitív következménye a piacközponti szerep megerősödése, a kereskedelemből és forgalomból élő népesség gyors növekedése.

Mint a Bevezetésben is kiemeltük, a kutatási program megfogalmazásakor a gazdasági viszonyokat, az árak változásával leírható gazdasági klímát tekintettük az egyik fontos meghatározónak. A nyugat-európai feldolgozásoknak hála elég jól ismerjük a korszak konjunkturális viszonyait, ám a hazai kutatások e téren egyelőre igen szegényesek. Keszthely a 18. század végétől gabonapiaci megfigyelési pont, de a keszthelyi élelmiszerárakról alig néhány szórányos adat maradt csak ránk.

Az európai konjunkturális viszonyok elemzésénél általánosan elfogadott megállapítás, hogy 1740 körül gazdasági klímaváltozás következett be. A 17. századi stagnálás, a tartósan alacsony árak helyett az 1730-as, 1740-es évektől fellendülés, emelkedő trend figyelhető meg. A kedvező konjunktúra az 1790-es években megy át háborús gazdasági fellendülésbe, majd pedig megfordul a trend: az 1816–1817-es gazdasági válság után az európai árak már nem emelkednek meredeken.¹⁵

¹³ Györffy Endre 1896.

¹⁴ Georgikon 1996.

¹⁵ Az európai konjunkturális viszonyokra lásd Abel, Wilhelm 1962; Labrousse,

Az 1740-es években Magyarországon (és a Habsburgok közép-európai területein általában) is fellendüléssel számolhatunk, ezt aztán az 1770-es évektől a klimatikus viszonyok vagy a népességnövekedés okozta élelmezési válságok fékezik le. A napóleoni háborúk idejét a magyar mezőgazdaságra nézve általában igen kedvező időszaknak tekintik, amikor a mezőgazdasági termelők (a nagybirtokosok, de valószínűleg egyes vidékek paraszti birtokosai is) megnövelik pénzbevételeiket. Ugyanakkor az országot több nagy élelmezési válság rázza meg. A pénzromlás (infláció), majd a devalvációk az 1810-es évektől inkább nehézségeket hoznak, 1817 után pedig dekonjunktúráról beszélünk. Az újabb kutatások kiemelik, hogy a Habsburg-területeken az 1823–1828-as évektől újból megindul az iparosodás, az ennek nyomán megnövekvő agrárkeresletből Magyarország is hasznot húz: az árak emelkedése, a gabonakivitel növekedése jelzi a konjunktúra fordulatát.

Az emberek életében a nagyobb konjunkturális hullámzások mellett jelentős szerepet kaphattak a rövid ciklusok, a Magyarországon átmenetileg felerősödő élelmezési, demográfiai válságok. Az 1785–1817 közötti évekre ezek jellemzőek, és ha nem is érik el a nyugat-európai 17. század hektikus ciklusainak válságait, mindenképpen új tapasztalatot jelentettek a társadalom széles rétegei számára. Külön kiemelhetők az 1810-es évek, amikor a rossz termés, a devalváció és a békegazdaságra való áttérés vezetett komoly krízishez.

A helyi társadalom számára a ciklusok, a konjunktúra változásai az egyre inkább piacosodó keszthelyi gazdaságon keresztül közvetlenül is észlelhetők voltak. A válságokat nemcsak a halandóság megemelkedése, hanem a gazdasági bukások és a csődök is jelezték. Az 1810-es évek második felében a keszthelyiek ugyanúgy megérezték az árak nyomottságát, a csődök szaporodását,¹⁶ mint az 1840-es években a fellendülést.

Az elemzés során nem sikerült egy összevont mutatóval, időssal leírni a konjunktúrát, de az egymást váltó szakaszok jó megközelítésben egybeesnek számos más területen megfigyelt és leírt mozgással. Elsősorban a népességszám (születésszám) alakulása, az adózók – főként az iparosok, kereskedők – számának változása írhatja le a konjunkturális viszonyokat.

 Ernest – Braudel, Fernand 1993; Komlos, John 1990 és Komlos, John 1992.

¹⁶ A csődökre lásd Benda Gyula 1988.

Végeredményben két hosszabb fellendülési szakaszt írhatunk le, az egyik az 1740-es évektől az 1770-es évekig, a másik az 1820-as évektől 1848-ig tart.¹⁷ Az 1770 és 1817 közötti periódust egyrészt „malthusi válságként” is értelmezhetjük, másrészt egyes időszakai a háborús kereslet miatt jelentős értékesítési konjunktúrát hoznak. A korszak mérlegét egyelőre nem tudjuk megvonni, leginkább el-
lentmondásosságát hangsúlyozhatjuk.

¹⁷ A hazai konjunktúrára lásd Komlos, John 1990 és Komlos, John 1992; Kaposi Zoltán 1997; Iványi-Grünwald Béla 1930. A pesti piac árai: Adalékok 1873.

2. FEJEZET

ZSELLÉREK, JOBBÁGYOK – A KESZTHELYIEK ÚRBÉRI VISZONYAI

A rendi társadalomban, 1848 előtt, az emberek társadalmi helyzetének alapvető meghatározója volt a rendi jogállás. Nemcsak a társadalom ideologikus önképe volt az, hogy az országot a papok, mágnások, nemesek, polgárok és jobbágyok alkotják, a rendi-jogi helyzet – ha nem is mindig a rendiség ideologikus sémáját követve – a mindennapi életben, a gazdaságban és a társadalmi viszonyokban is alapvető szerepet játszott. A társadalom túlnyomó többsége számára a földesúrhoz fűződő, leginkább azonban az úrbéres viszonyt jelentette. Természetes és szükséges tehát, hogy egy lokális társadalomtörténeti vizsgálat esetén az úrbéres viszonyok felrajzolását, változásainak megragadását válasszuk egyik kiindulópontunknak. Keszthelyen egyébként a 18–19. század tekintetében leginkább ezt tekintette tárgyának a történetírás, s alapjában véve szinte kizárólag ennek változásai révén mutatta be a város sorsát.¹

Mielőtt a település és mindenkori földesura viszonyát vennénk szemügyre, tekintsük át a tulajdonosok változását. A 15. században Keszthely oppidumot mintegy háromszáz évre a Gersei Pethő család szerezte meg. A 17. századi birtoklási és örökösödési viszonyok következtében azonban a 18. század elején tulajdonjoga már számos birtokos kezén oszlik meg. A Gersei Pethők mellett a leányági öröklés révén számos más – elsősorban a Bakács család (Pethő Krisztof leánya, Katalin házassága révén) is résztulajdonnal rendelkezik a városban; a század elején Bakács Lukács és Bakács Benedek gyakorolta tulajdonjogait. A 17. század végén, a 18. század elején a keszthelyi uradalom jelentős része Esterházy János kezén volt, 1722-ben

¹ Már Bontz József is fontos helyet ad ennek várostörténetében, majd pedig a marxista, osztályharcos történetírás számos tanulmánya sajátosan ezzel foglalkozik, vagy ezt teszi meg központi problémájának (Szántó Imre, Degré Alajos, Sándor Pál).

a tulajdonosok között az Esterházy, a Babócsai, az Ebergényi és a Tóti Lengyel családot említik. Keszthelyen a Festeticsektől szerzett részbirtoka volt Bakó Farkasnak, a városban és a szőlőhegyekben zalabéri Horváth Lászlónak is volt része. Kevésbé gazdag nemes családok néhány házra vagy egyetlen curiára terjedő tulajdonra tettek szert a város területén. Az örökösödés, zálog, birtokátadás révén igen kusza birtokviszonyokat még számos család „eszmei örökségi joga” is terhelte. A helyzet 1739–1740-ben a Festeticsek birtoklásával alapvetően megváltozott, s hamarosan ez a család vált Keszthely ki-zárólagos tulajdonosává.

Festetics Pál már 1712-ben megvette Pethő János keszthelyi jószágait, de nem sokkal később (1719-ben) elcserélte azokat Bakó Farkas nagybajomi birtokával. A Pethő család dunántúli ágának kihalásával 1730-ban megüresedett Keszthely és a keszthelyi uradalom jelentős részének tulajdonlása, a család birtokaiért perek sora indult a leányági örökösök és a Felvidéken élő Pethők között. Ekkor vélte Festetics Kristóf alkalmasnak a pillanatot az egész keszthelyi birtokkomplexum megszerzésére. Előbb Bakács Benedek Viktória leányának keszthelyi birtokrészét vette meg (1165 forintért) 1737 elején, majd 1738 novemberében visszaváltotta Bakó Farkastól az elcserélt részt (6034 forintért). A Pethő János örökségét illető jogokat 1739. február 6-án vásárolta meg 24 000 forintért. Ezt követően indította meg Festetics Kristóf az eljárást, hogy vásárolt birtokaira királyi jóváhagyást és megerősítést kapjon. A megerősítő oklevél 1741. augusztus 23-án kelt, és 1742-ben megtörtént a család birtokba iktatása. Ezzel megszilárdult a Festetics család tulajdonjoga, de a birtokszerző Kristóf közben további birtokrészeket vett meg (zalabéri Horváth László részét 5500 forintért, a hévízi malmot 1740-ben 2200 forintért). A vétel és a beiktatás után hátra volt még az örökségre igényt tartókkal (pannonhalmi apátság, Bezerédy Károly és Lajos, Esterházy herceg, Illésházy Mária, Kereszturi László, Babócsai Ignác) való kiegyezés. A folyamat végére a Pap utcában a helybeli plébános által birtokolt házhelyek kivételével az egész város Festetics Kristóf kezébe került.²

A keszthelyi szőlőhegyeken viszont nem a Festetics család a ki-zárólagos tulajdonos. Tagjai itt az évek során szőlők, részbirtokok szerzésével növelték földtulajdonukat.³

² A birtoklástörténetre lásd Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly 1962, a Festeticsekre Szabó Dezső 1928, újabban Müller Róbert 2000.

³ Szabó Dezső 1928.

A 17. században Keszthely végvár, lakói katonák, hajdúk, mezővárosi polgárok vagy jobbágyok. A történetírók általában a következő elbeszélési vagy dramaturgiai sémát fogalmazzák meg: Első felvonás: a szabad hajdú (katona) állapotból a város népessége lassan jobbágyi állapotba került, ezt a folyamatot a Festeticsek tulajdonossá válása felerősítette, majd az úrbérrendezés zárta le, az egykori szabad mezővárosiak úgymond jobbágyi sorba kerültek, úrbéres zselérek lettek. Második felvonás: a sorsával elégedetlen mezőváros lázadozik, majd úrbéres pert indít, amelyet a Festeticsekkel kötött örökös szerződés zár le. Végül a mérleg: a város hanyatlását úrbéres helyzetének romlása, a jobbágyi sors hozta magával.

Az elbeszélés egyes elemei már Keszthely úrbéres pereiben felbukkannak. A történeti séma főbb vonalai pedig 1896-ban fogalmazódtak meg, valószínűleg a város saját emlékezetét formálta tudós elbeszéléssé Bontz József, a városi levéltárban őrzött peres iratok alapján. Az 1950-es évektől ez a narráció a kizsákmányolás, az osztályharc szemléletével feldúsítva modernizálódott, de alapvonásait megőrizte. Bővült a tényanyag (jóllehet a források feldolgozása máig nincs kimerítve), de az értelmezés számos ponton nem változott. Paradox módon Sándor Pál 1999-ben közreadott cikke, tehát megjelenését tekintve a legfrissebb írás szinte szó szerint felelevenítette az 1896. évi változatot.

Saját kutatásaink alapján amellet érvelünk, sőt talán azt is állíthatjuk, meggyőzően tudjuk bizonyítani, hogy 1848–1849 előtt Keszthely fejlődése dinamikus maradt. Vagyis az állítás második felét lényegében a disszertáció egésze kérdőjelezi meg. Ebben a fejezetben az első problémát, a város úrbéres helyzetét vesszük vizsgálat alá, pontosabban fogalmazva leginkább annak értelmezését fogalmazzuk át.

A keszthelyi úrbéresek két külön községet alkottak. Egyrészt volt az *oppidum*, azaz mezőváros, másrészt pedig a Polgárvárosként megkülönböztetett *possessio*, azaz falu. Nézzük meg először e kettség kialakulását.

Keszthelyt egy 1403-as oklevél nevezi először oppidumnak, de már a ferencesek 1367–1368 körüli megtelepedése is a városiasodásra mutat. Az oppidum jogállás Keszthely esetében is jelentett vásártartást, esetleg taxafizetést. A település önkormányzata bíraskodási joggal is bírt. A kisebb királyi haszonvételek esetében nem ismerjük a vá-

ros helyzetét, de adatok vannak arra, hogy bizonyos földhasználati kiváltságokkal is rendelkezett.⁴

A 16. század a török hódoltsággal változást hozott Keszthely viszonyaiban: 1566–1567-ben megerősítették, megrakták katonasággal, azaz végvárrá alakították. A 17. század első felében pedig prezidiális várossá⁵ lett, ahol a sereg és a város egyetlen tömböt alkotott.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan, annak részeként Keszthely belterületén az egységes, zárt beépítésű terület a 17. századra két külön igazgatású községgé vált szét. A szétválás idejét és módját nem ismerjük, de – más dunántúli végvárrá váló városhoz hasonlóan – minden Keszthely történetével foglalkozó munka azt feltételezi, hogy a folyamat az erődítéssel és a végvári társadalom megosztottságával függött össze. Ezt a változást Keszthely 1962-ben megjelent monográfiája a következőképpen foglalja össze: „Az 1650-es években Keszthely városának egy részét palánkkal és árokkal vették körül... A palánkon kívül maradt árokrész, a Szent Márton templom és környéke továbbra is török hódoltság maradt. Ezt a városrészt hívták később Kiskeszthelynek, majd Polgárvárosnak. A polgárvárosiak továbbra is földesúri jobbágyok maradtak, a fallal kerített város lakói azonban, mint szabad hajdúk, mentesek voltak minden úrbéri teherből, sem földesúrnak, sem egyháznak nem fizettek.”⁵ Zala megye helytörténeti lexikona is a 17. század közepére teszi a falon kívüli *suburbium* leválását, s e szerint a Polgárváros név először 1670-ben jelenik meg.⁶ Müller Róbert legújabb várostörténeti összefoglalója viszont a 16. századra teszi a két településrész elkülönülését: „A kolostor várrá alakításának évében, 1567-ben a hadiadó-összeírásban külön szerepelt Keztel és Oppidum Keztel, ami valószínűsíti, hogy már ekkor megtörtént Keszthely mezőváros és Keszthely-Polgárváros, avagy Kiskeszthely különválása.”⁷

A település megosztása valószínűleg hosszú folyamat volt, amely a kolostor megerősítésével vette kezdetét, majd akkor vált véglegessé, amikor a mezővárost a 17. század első felében palánkkal és árokkal

⁴ A középkor végi képet Müller Róbert 2000 alapján vázoltuk fel, vö. különösen 72–80. oldal.

⁵ *Praesidialis* vagy prezidiális város – ahol helyőrség van, azaz végvár.

⁵ Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly 1962:31.

⁶ Zala megye helytörténeti lexikona 1991:71. és 85. A Keszthely-címszó szövegében a keszthelyi település megosztottságánál keveredik a *castrum* (belső vár) és az *oppidum* vagy *exterior prezidium* elhatárolás és az oppidum–falu szétválása.

⁷ Müller Róbert 2000.

vették körül, és a palánkon belüli rész lakói (a „Kerítésben lakók”) hajdú jogállásra tehetek szert. A társadalomtörténeti szempontból lényeges különbség (a katonáskodók és jobbágyok elkülönülése, a mezővárosban a telekrendszer eltűnése) kialakulásáról szinte semmit sem tudunk, de azt folyamatában a 17. század első felére tehetjük.⁸

Az úrbéres viszony felbontható egyrészt a települések lakóinak birtoklási viszonyaira és szolgáltatási kötelezettségeire, másrészt a közösségek egészének helyzetére. Valójában a falusi – tulajdonképpen polgárvárosi – közösség elemzésére ebben a fejezetben vagy ebben a részben nem kerül sor, ezekről bővebben a 14. fejezetben lesz még szó.

A 17. században a gazdasági és társadalmi változások jelentősen átformálták a jobbágyság (itt széles értelemben használjuk, azaz az úrbéres jogállású népesség egészét értjük alatta) helyzetét. Ez a változás – amint azt Tóth István György Körmend esetében szépen bemutatta⁹ – a végvárrá lett oppidumokban talán még erősebb volt. Alapvetően fellazult a telekrendszer és a vele összekötött birtoklási szisztéma, a zálog, inskripció stb. révén megnőtt a paraszti, mezővárosi földbirtoklás, földhasználat. Ez a rendelkezésünkre álló elszórt adatok alapján Keszthely esetében is igazolható, konkrét helyi formáit azonban kevésbé ismerjük.

A történetírás e korszak viszonyait hagyományosan leginkább a 18. században keletkezett szövegek, tanúkihallgatások alapján mutatja be. A település helyzetét Bontz az alábbi módon írja le: „A török idők alatt a keszthelyi sereg tagjai földesurat nem ismeretek, kilenczedet, tizedet nem adtak, hegyvámot nem fizettek, földjeiket szabadon adták-vették és hagyták másoknak, a Zámor, Vár-völgy, Cserszeg és Rezi közt elterülő erdőben szabadon fajéztak, az elpusztult falvak: Keztel-Tomaj, Falud és Fenék határaitban minden megkülönböztetés (nemes, nem nemes, külső és belső lakók) nélkül legeltettek.”¹⁰ Bontz egy 1736-os vizsgálat (*inquisitio*) jegyzőkönyvére hivatkozik, s a szöveg szóhasználata is világosan utal a 18. századi eredetre.

A keszthelyi *presidium* (belső és külső vár) lakói a 17. század má-

⁸ 1741-ben egy, a Festetics család levéltárában megőrzött feljegyzés „Keszthelen a városon”, illetve „Polgárvároson” megnevezést használja (MOL P276 1. csomó, 1680–1749).

⁹ Tóth István György 1992.

¹⁰ Bontz József 1896:120.

sodik felében a király zsoldján levő katonák, hajdúk, mezővárosi polgárok voltak. Az 1653-as diási és vonyarci hegyközségi rendtartás megkülönbözteti a keszthelyi lakosoknál a „fizető renden valók”-at vagy a „sereg”-et és a polgárokat.¹¹ Az 1696. évi portális összeírás szerint fizetett katonák, szabadosok alkotják a város népességét.¹² Más adatok – a 18. századi emlékezet, a katonai bíraskodásról írt új monográfia szerzője – viszont a sereg és a város azonosságát, a város minden lakójának mentességeit hangsúlyozzák.¹³

A mezőváros lakóinak szolgáltatásait illetően nem áll rendelkezésünkre szerződés, s azt sem tudjuk, mikor változott meg a település lakóinak helyzete. Az mindenestre erős túlzás, hogy minden földesúri és egyházi teher alól mentesek voltak. A sokat idézett 1736. évi vizsgálat csak a határ egy részének, az egykori külön faluhatároknak a használatára kérdezett rá, tehát nem a település saját határának viszonyaira vonatkozott. A tizedmentesség pedig inkább jogtalan igényként jelenik meg.

Keszthely végvárhelyzete a török háborúk végével változott meg. Elsőként azt kell említeni, hogy Kanizsa elestével a végvár elvesztette katonai jelentőségét, de a katona-hajdú állapot megszűnte megint csak nem köthető pontos időponthoz. Csupán annyi a bizonyos, hogy 1740-ben a keszthelyiek már házuk után „napiszámmal” tartoztak. Ezt a robotterhet a Festeticsek egészen az úrbérrendezésig időről időre növelték. Az úrbérrendezéskor a mezőváros lakói erről a következőképpen nyilatkoztak: *„Valamint hogy urbariumunk mind e’koráig nem volt, úgy szintén hogy valamely contractusunk is lett volna régenten is, Földesúraságunktól nem tapasztaltuk. Mindazáltal házüléseinkhez képes Földesúraságainktól ellintéztetett gyalog napi szolgálatokat, tudniillik ki egyet, ki kettőt, ki hármat, ki négyet, ki öt napokat is szolgáltunk. Ezen szokás városunkban kuruc háború után kezdődvén, tartott állandóssan egész 1745. esztendőig, melly esztendőben azután Istenben üdvözült tekintetes, nemzetes és vitézlő Tolnay Festetics Kristóff jó kegyes Földesúraságunk akkori tisztartója néhai Szaurer ur[am] házhelyeinket megintézvén, azoknak mineműségekhez képest egy, két s három gyalog napiszámokkal föllebb vette szolgálatunkat, és mind e’koráig abban állandósan meg is maradtunk.”*¹⁴

¹¹ Pettkó Béla 1894.

¹² Idézi Szántó Imre 1985:104.

¹³ A 18. századi nemességigazolások visszatérő formulája, Pálffy Géza 1995.

¹⁴ Keszthely mezőváros válasza a kilenc kérdőpontra, 1768.

Az úrbéri rendelet nyomán végrehajtott rendezés végül házas és házatlan zsellérként határozta meg Keszthely mezőváros lakóinak jogállását, s a házak után egy forint cenzust és 18 nap robotot szabott meg. Az ekkor felfektetett urbárium azonban csak a Keszthelyen háztulajdonnal bíró lakosság egy részét írta össze.¹⁵ A robotkötelezettséget a háztulajdonosok, házatlan zsellérek pénzben megválthatták.

Fennmaradt egy 1810 körül keletkezett házösszeírás, amelyik megadta a belső telkek nagyságát, s az azután járó szolgáltatásokat: 524 ház után a tulajdonosok 1 forint füstpénzzel (cenzus) és 8–18 nap robottal tartoztak (leggyakoribb a 8, 10, 12 és 14). Ezt 165-en pénzben (3 forint 22 krajcár) váltották meg, a főutcán (Öreg utca) lakóknak több mint fele pénzben, viszont a falusias Lehen és Cigánygyep gazdálkodó lakosai szinte mind természetben rótták le. Pénzben váltotta meg a nemesek egy része, az iparosoknak pedig zöme.¹⁶ Az örökös szerződéssel a megváltás vált általánossá.

Jobban nyomon tudjuk követni a földbirtoklás formáit. A 18. századból számos záloglevél, inskripció levél maradt ránk. Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy a keszthelyiek pénzért, szolgálataikért földet kaptak, azt valóban szabadon adták-vették, s végrendeletileg is továbbadhatták. Amikor a Festeticsék 1739-ben újból és véglegesen megszerezték a város és az uradalom tulajdonjogát, intés formájában a lakosság tudomására hozták, hogy igényt tartanak e földekre. Ők is részt vállaltak azokban a perekben, amelyeknek során a nem nemesek kezén levő földeket a 18. század közepén visszavették a Dunántúlon. Természetes tehát, hogy 1746 után Keszthelyen is visszaváltották, visszavették a korábban a városiakok kezére jutott földeket. Ez nehéz helyzetbe hozta a keszthelyi módosabb gazdákat (jóllehet a befektetett pénzüket megkapták). Ettől kezdve a házat, a ház körüli kertetek leszámítva nem volt tulajdonukban föld a keszthelyi határban, csak a szőlőhegyen.

Nézzünk meg közelebbről egy ilyen visszaváltást: Lengyel János keszthelyi főkapitány és felesége, Károly Erzsébet 1708. április 12-én adta el 12 forintért „örökben” „*egy darab, vagyés hold földemet vigiben lévő rétyével edgyüt*” Kásár Istvánnak és feleségének, Czéh Dorottyának. A vásárló leánya, Kató, nemzeti Kovács Szabó Jánosnak adta tovább 1725. június 6-án. Festetics Kristóf 1751.

¹⁵ Az urbárium egy másolata: MOL P 275 IV.2/f.

¹⁶ MOL P 275 IV.1/a.

október 10-én fizette le a 12 forintot Kovács Szabó Jánosnak, aki nyugtáján elismeri, hogy „*az földet visszabocsátottam*”. Borsó Ferenc 1725-ben 12 forintért váltott magához 2 hold földet, amiért aztán 1750. október 29-én vette fel ugyanezt az összeget Festetics Kristóftól, és „*remittálta*” a földeket és az azokon telepített szőlőt.¹⁷ A visszaváltást követően a nemes jogállású zálogbirtokosok robotmentességét gyakran meghagyta a földesúr.

A birtokviszonyok terén tehát a 18. század közepétől jelentős változást hozott a korszellem és a Festeticsek földesurasága, míg a tényleges földhasználatban lassabb és kevésbé radikális volt az átalakulás. A város lakói census vagy kilenced, esetleg robot fejében mindenkor bérelhettek káposztaföldeket, szántót és rétet.¹⁸

A mezőváros és a földesúr között feszülő ellentétek miatt Keszthely 1818-ban úrbéri pert indított. Ezt végül megegyezés zárta le: 1838-ban létrejött a város és a Festetics család közötti örökös szerződés. Ennek első része 15 pontban a keszthelyiek úrbéres haszonvételeit szabta meg. A városban (a plébános Pap utcai részével együtt) 508 zsellérház és 14 pusztatelek volt, ez 65 2/8 teleknek felel meg a legelő- és erdőjárandóságot tekintve. Mivel a keszthelyiek a legelő és az erdő elkülönítését kívánták, a szerződés ezt is meghatározza. Az uradalom emellett minden házhoz egy hold szántóföldet mért ki. Ezenkívül „*által engedtetik a Földesuraság részéről Keszthely mezővárosa közönségének az elsőbírósági hatóság*”. A város összesen tíz kocsmában árultathat bort. „*A városi lakosok házaikat és ahoz adott hold szántóföldjüket a városi tanács előtt szabadon adhatják és vehetik és elzálogosítják.*” A földeket csak a házzal együtt lehet eladni, de külön is zálogba lehet adni. A házak elidegenítéséről a földesurat is értesíteni kell. Az uradalomnak elbecsültetési joga nincs, de a magvaszakadt házak reá háramlanak.

A város a bíróját a földesúr három jelöltje közül választja, a tanácsosok és a jegyző választásakor azonban teljesen szabadon dönthet. A piactartás a földesurat illeti (de bérbeadás esetén a városnak elsőbbsége van a kibérlésre). Bolt nyitása mindenki számára szabad. Pálinkafőzés az 1832–1836. évi törvényeknek megfelelően szabályoztatik. A kisebb királyi haszonvételek a földesurat illetik.

¹⁷ MOL P235 *Comitatus Zaladiensis* 10. csomó, No. 1370, kelt: Keszthely, 1750. május 1.

¹⁸ A Festeticsek keszthelyi uradalmának levéltára megőrizte néhány évből a censusba adott szántók, rétek, káposztaföldek jegyzékét: MOL P 275 IV.1/a, IV.1/b vagy IV.2/f.

Mindezekért a keszthelyiek a következőkkel tartoznak: a házak után 2 forint 12 krajcárt ezüstben, az egy hold föld után tovább 2 ezüstforintot kell fizetniük. A házatlan zsellérek pedig 30 ezüst-krajcárt kötelesek adni.¹⁹

A megegyezés lezárta a pert, az örökös szerződést 1838. november 4-én elfogadta a város és a földesúr, a megye jóváhagyta, és felterjesztette jóváhagyásra a Helytartótanácsához. A felsőbb hatóságnál még megkíséreltek a városiak kisebb változtatásokat elérni, de végül is csak az 1840. évi törvényekből következő módosításokat írta elő a helytartótanácsi elfogadás. A szerződés mindezek után 1846-ban lépett életbe.

A társadalom helyzetét az önkormányzat jellege, kiterjedtsége is meghatározza. Az oppidumok mindenkor tágabb jogkörökkel bírtak a falvaknál. A végvárrá vált település bírái, legyen a nevük se regbíró vagy mezővárosi bíró, széles körű bíraskodási jogkörre tettek szert. A földesurak legelső törekvése volt ennek visszavétele. Ez nyílt összeütközések formáját öltötte, s elsősorban ezért ismerjük valamivel jobban, mint a szolgáltatások alakulását.

A mezőváros elöljárói és a földesurak között 1715-ben és 1724-ben éles konfliktus tört ki a bíraskodási jogkör miatt. A kérdés az volt, hogy Keszthely bírójának van-e joga letartóztatni a gonosztevőket. A megye közbenjárásával az összeütközést megegyezés zárta le.²⁰

Az úrbérrendezés utáni állapot elvben a szabályozást követi, de a gyakorlat itt is változó volt. A fennmaradt iratok azt mutatják, hogy polgári ügyekben a városi elöljáróság a század végéig igen széles jogkörrel bírt, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy első fokú bíróságot képzett. A keszthelyi központi birtokigazgatás kiépülésével az uradalom ebből sokat visszavett.

A mezőváros önkormányzatát 12 főből álló tanács alkotta, ennek élén állt a bíró, és tagja volt 12-11 öregesküdt (1837-től tanácsos, illetve belső tanácsos a hivatalos nevük). A tanács mellett választottak 4-7 kisesküdtet (1837 után ez a külső tanács, tagjai a kistanácsosok). Az úrbéres per során hangzik el, hogy emberemlékezet óta ez volt a város vezető testülete. A választások a 18. század közepéig áprilisban mentek végbe: Csizmazia Péter bíró számadása 1734 május elsejével kezdődik,²¹ 1743-ban, amikor néhány elégedetlen keszthelyi lakos ellen a választások után eljárást indított

¹⁹ A szerződés szövegét lásd Hencz Lajos é. n.

²⁰ Kovacsics József (szerk.) 1994.

²¹ „Anno 1734 die 1. Mensis May ejusdem beálván az Keszthell városi biroságra”,

a földesúr, a tisztújítás napja április 28-ára, egy vasárnapra esett.²² 1765–1766-ban, amikor az esküdtek választása miatt a földesúr és a mezővárosiak ellentétei lázadásba torkoltak, még áprilisban volt a tisztújítás,²³ 1768-ban azonban Parragh József bíró már október 25-én veszi át a város vezetését elődjétől. Ettől kezdve mindig október végével, november 1-jével zajlik a választás és váltás.²⁴

A választás népgyűlés formájában zajlott a városházán, illetve a városháza előtt.* A földesúr vagy annak valamelyik tisztje mindig jelen volt, s az 1740-es évektől biztosan az uradalom jelölte a bíró személyét. A tisztújítási népgyűlés néhányszor tumultuózus jelenetekhez, sőt lázadáshoz is vezetett. 1743 áprilisában Penteli András és Gergely testvére, valamint Gombocz Ferenc a választáskor erős szavakkal illette a város vezetőit, sőt Szabó György, Gombkötő Ádám és Szűcs Pál esküdtet agyonveréssel fenyegették. Pap Domokos vallása szerint az április 28-i gyűlésben Gombocz Ferenc azt mondta, hogy *„az ördög bírása legyen Szabó György, úgys olyan ember a városban mint egy kapitány”*. Csizmazia Péter szerint ez úgy hangzott el: *„Luciper ördögök bírása legyen”*. Még teljesebben idézi az elhangzott szavakat Takács András, aki azt vallja: *„az kérdésben volt gyülekezetben halotta Gombocz Ferenctől, midőn azt kiáltotta, legyen az Luciper ördögök bírása, Szabó György mint egy kapitány úgy viseli magát, nem adnak számot egyik a másiknak, azt mondgya, koma te is engegy, én is engedek néked, csak egyik koma az másiknak ad számot”*. A korábbi bíró háza előtt is csoportosult a nép, s Gombkötő Ádám bíró 14 éves szolgája szerint Penteli András azt kiáltotta, hogy *„ennek a nagy városnak csak két ember parancsoly, azokat is le köllenék húzni”*. Gombocz

 vö. Zmlt V. 1734. 1062. sz. Csizmazia Péter városbíró számadása, 1734. május 1.–1736. május 1.

²² MOL P235 Gersei Pethő család. *Comitatus Zaladiensis*, Zalai úriszék. 1. csomó, No. 68.

²³ Bontz József 1896:121–122.

²⁴ A számadások megtalálhatók Zmlt V. 1734. 1063. sz. A jegyzőkönyvek 1835-től állnak rendelkezésünkre ebben a levéltári állagban, illetve mikrofilmen: MOL Filmtár 15717 doboz. A jegyzőkönyvekben a tisztújítás november elejénél szerepel.

* A népgyűlésen mindenki megjelenhetett, akinek szava volt az önkormányzat megválasztásában vagy általában a döntések meghozatalában: tehát az adózók, a birtokosok vagy – ahol volt polgárjog – a polgárok egész közössége. Néha ennek a fórumnak a kezébe tették le a döntést, ha a tanács jónak látta, vagy éppen ha a közösség nem bízott meg a tanácsban. A szavazások sokszor közfelkiáltással történtek, néha fejenként.

Ferenc már április 12-én azt mondta, hogy „*Bakacs urak idejében nem ilyen hunczfut modon voltak az dolgok*”.²⁵

A városi vezetést kezében tartó csoport a későbbiekben is megőrizhette befolyását, Gombkötő Ádámot az 1750-es években még többször bíróvá választják. Feltehetően jó kapcsolatai voltak az uradalommal is, gyerekeit az 1740-es évektől uradalmi tisztek tartják a keresztvíz alá.

A Festicsek erős kézzel fogtak hozzá az 1740-es években a mezőváros szabályozásához (zálogföldek visszaváltása), és ennek során nemcsak a bíró, hanem az esküdtek jelölési jogát is maguknak vindikálták. 1765-ben, a tavaszi tisztújítás alkalmával a földesúr jelöltjei helyett az előljáróság jelöltjeit szavazták meg, de a földesúr elérte a választás megsemmisítését és saját jelöltjeinek elfogadását. Ezt követően a keszthelyiek Kenyeres Péter vezetésével szervezkedtek a város új vezetése ellen. A városiak követeléseit megfogalmazó Kenyeres Péter lefogása 1766. április 29-én fellázítja a várost, „*elfogták az esküdteket, és miután megkötözve, dobszó mellett végighurcolták a városon, kalodába zárták őket*”. A keszthelyiek „feltámadását” elfojtották, a vezetőket elítélték.²⁶ A megye vizsgálatot folytatott az adózással kapcsolatos visszaélésekről.

A Mária Terézia által kiadott Urbárium 1768. évi bevezetése után a földesúr a bíró személyére három jelöltet nevezhetett meg, az esküdtek választása szabad volt. Ezt erősítette meg az 1832–1836. évi törvényekre hivatkozva az 1838. évi örökös szerződés.²⁷ A 18. század végéről fennmaradt egy cédula, amelyen dátum és aláírás nélkül feljegyezték a tisztújítás jelöltjeit: „*Város bírójának ezek candidaltottak az Tanács által: mastani bíró Pár István, Erdődi Joseff, Dan Já-*

²⁵ Az 1743. június 5-én lefolytatott megyei vizsgálat perirata: MOL P235 Gersei Pethő család. *Comitatus Zaladiensis*, Zalai úriszék. 1. csomó, No. 68.

²⁶ A keszthelyi „lázdást” leírja egy korabeli költemény is (Vörös Károly 1952). Az 1765–1766. évi eseményekről először Bontz József számolt be. Szerinte a konfliktus oka az volt, hogy a városi előljáróság szerint „régí szokás szerint az öregeküdti állásra csak olyanokat választanak, kik azelőtt kisbírói, hadnagyi vagy kisesküdti (borbírák) hivatalt viseltek”. Ezért utasította el a földesúri jelölteket (Bontz József 1896:121.). Vörös Károly az 1765. évi szembeszegülést a Dunántúl más részein meglévő parasztmozgalmakkal hozza kapcsolatba (a keszthelyiek lázongását is parasztmozgalmaként írja le). A megsemmisített választás után szerinte az „így újonnan kialakított tanács a földesúr számára megbízható elemekből, gazdag parasztokból és a földesúr által betelepített német iparosokból állott”. Az előljáróság a földesúr és saját érdekeit szolgálta, ezért fordult vele szembe a városi szegénység. (Vörös Károly 1952:468–469.)

²⁷ Hencz Lajos é. n.

nos; Kiss Márton. Két eskütt hejjával vagyon a Tanács, Szalai Páll és Parragh Joseff helett ezek candidaltottak: Boronyai Joseff, Puli János.”²⁸ Ez a feljegyzés megerősíti azt az esküdtnévsorok tanulmányozásából levont tapasztalatot, hogy minden évben nem újtották meg a teljes tanácsot, hanem csak a kimaradt esküdtek helyére választottak újakat.

A bírák és esküdtek névsorát egyrészt az általuk aláírt végrendeletek, hagyatéki összeírások, más hivatalos okmányok segítségével állítottuk össze, másrészt a számadások s végül az 1835-től fennmaradt városi jegyzőkönyvek alapján. A névsor sajnos egyelőre nem teljes, de így is megvizsgálhatjuk, kik igazgatták vagy képviselték különböző időpontokban a várost (vö. FÜGGELÉK XXVI. és XXVIII. TÁBLA).

1740 és 1848 között 28 olyan keszthelyi lakos nevét ismerjük, akit egyszer vagy többször megválasztottak bírónak. Közülük 20 iparos volt, 1 kereskedő. Gazdálkodásból élt 5, de közülük 1 halász céhtag volt. Rendhagyónak tűnik Horváth Ignác uradalmi inspektor és egy (egyébként igásállat után is adózó) uradalmi kancellista is. Az ismert foglalkozások igen változatosak: lakatos, gombkötő, takács, szűcs, szabó, mészáros, kötélgyártó, fazekas. Láthatóan nem a mesterség jellege határozza meg a kiemelkedést. A városbírák közül 15 biztosan helybeli születésű volt, 9 bevándorolt (a fennmaradó 4 esetben valószínűbb a bevándorlás). A bevándorló iparosok azonban szinte valamennyien helybeli leányt, özvegyasszonyt vettek el. Egyes esetekben a házasság révén a fiatal mesterember bekerült a városi elitbe. Meglett férfiként, 40 és 50 éves koruk között kapták meg a bírói stallumot, s kettő kivételével mind saját kezűleg írta alá a nevét (a két írástudatlan iparos egy lakatos és egy csizmadia).

A kollektív jellemzés után nézzük meg közelebbről is a bírákat. Az 1740-es években bukkan fel Lakatos (egyszer-egyszer Lakatjártó) György városbíróként, majd pedig 1747-től gyakran váltja fel őt Gombkötő Ádám a bírói székben. Az első két évtizedben mellettük csak Marton Istvánt említik – 1744-ben – e tisztségben. Lakatos (másképpen Sipos, néha Kovács) György 1731 óta biztosan a városban élt feleségével, Lovász Erzsébettel, és 1778-ban, 77 évesen halt meg. Mestersége lakatos volt, s amikor az adózók között megtaláljuk (1750 előtt, mint bíró, nem fizetett adót) a hatodik legnagyobb adó-

²⁸ MOL P274 Ügyészi 1. R10, Fasc. C, No. 8 (99. csomó). Az iratra utólag vezeték rá a kelteztét: 1798. XII.

fizető, elsősorban kiugróan magas bortermése miatt. 1773-ban 12 kapás szőlő után fizet adót. Gazdag ember tehát, aki öregkorára fel is hagy az iparral. 1740-ben, negyvenedik életéve körül már bíró, ezt követően többször tölti be a városi önkormányzat vezető pozícióját 1761-ig, ekkor már idős (elmúlt hatvanéves). Az 1740-es évektől feleségével együtt gyakran kéri fel keresztszülőnek is, tehát népszerű, vagy másképp fogalmazva, társadalmi presztízse is jelentős. Az általa tanúként ellenjegyzett hivatalos okmányokat saját kezűleg írta alá. Öregkorára ugyan esküdtként még jelen van a közéletben, de társadalmi szerepe, gazdasági tevékenysége lecsökkent.²⁹

Gombkötő Ádám nevét az anyakönyvben 1734-től találjuk meg, felesége Garai Katalin (helybeli család). Ő is iparos, foglalkozására nézve gombkötő. 1747-ben a 22. legnagyobb adófizető, igen vagyonos ember, aki igásállatot, számos szarvasmarhát is tart. 1742-ben választják először bíróvá (ekkor az ő kora is negyven éven felülnek becsülhető), majd gyakran tűnik fel újból e poszton egy-két évre (1764-ben halt meg). Keresztszülőként alig találjuk meg a nevét, mindössze 8 alkalommal tart 1740 után gyereket keresztség alá. Viszont 1745 után született gyerekeinek igen magas rangú keresztszülőket választott: Törey László plébános Neppel Erzsébettel (a hölgy rangja *perillustris domina**), Saurer István tiszttartó a feleségével, Vida József és Major József, valamennyien tekintélyes nemesek és az uradalom tisztségviselői. Ő tehát gazdag és egyben az uradalmi-nemesi elithez közel álló iparos volt.³⁰

A bírák közt, ahogy korábban említettük, ritka az, aki nem meszterember. A földesúr és a város közötti konfliktust követően egy-egy évig Haraszi József és Parragh József viseli a tisztelet. A korai év-

²⁹ A személyi adatokat a legkülönbözőbb forrásokból szedték össze, ezek tételes felsorolására talán nincs is szükség. A források nevezik Kovácsnak, Lakatosnak, Lakatjártónak és Siposnak is. Elsőként 1731-ben jelenik meg a keresztlési anyakönyvben, amikor gyereke születik. Az adójegyzékekben 1750 és 1759 között tüntetik fel, tehát amikor bírói tisztséget visel, nem adózik. 1770 után haláláig (1778. március 31.) rendes adózó, de csak szőlő és ház után fizet. Felesége, Lovász Erzsébet (meghalt 1774. május 8.) családja keszthelyi. 1740 után Lakatos György 59, felesége 53 gyereknek keresztszülője, a házaspárt együtt kérték fel a leggyakrabban.

* Azaz nemzetes asszony.

³⁰ Gombkötő Ádám 1764. február 13-án 62 évesen, felesége Garai Katalin pedig 1787. február 14-én 70 évesen halt meg. 1734-től tíz gyereke született Keszthelyen. 1747–1750, majd 1759–1761 között adózóként is regisztrálják, tehát amikor bíró, akkor kimarad az adójegyzékből. Feleségével 5 alkalommal kéri fel keresztszülőnek, 3 más alkalommal más keresztanyával vállal szerepet.

tizedben bírói tisztet viselt iparosok egyben a vagyonosok legfelső rétegéhez is sorolhatók, nem annyira iparúzésük jövedelme miatt, sokkal inkább kiterjedt szőlővagyonuk, illetve mezőgazdasági tevékenységük okán. A helyzet a későbbiekben lassan módosul. Vajda György takács 1788 és 1790 között volt bíró, s bár 7 kapás szőleje volt, sosem jutott be az adófizetők legfelső decilisébe. A századfordulón (1793-tól) több szakaszban is városbíró Erdődi József megválasztásakor még csak az adófizetési skála közepén helyezkedik el, de fokozatosan felemelkedik az első tizedbe. A 18. század végének, a 19. század első harmadának bírúit már inkább az jellemzi – ezt illusztrálnák a fenti példák is –, hogy a felső harmadban helyezkednek el. De ekkor még fontos jellemzőnek ítéltető a ház, a mesterség mellett a szőlővagyon. Az 1840–1845 között bíró Ferenczi János szűcsmester viszont már inkább az alsó harmadban adózik, s nincs szőleje. Bírósága idején mestersége után sem fizet adót. Felesége, Holczhammer Alojzia azonban tekintélyes helyi iparos családból származik, apósa is volt bíró. Frohner (Örömi) József kőművesmester 1847–1848-ban mindössze egy évig városbíró, de mindkét feleségét a városon kívülről hozza, szőleje sincs. A tiszttség viselőinek anyagi helyzete tehát változik, s ez a presztízisükben is tükröződhet.

A keresztszüli felkérés egy-egy házaspár, személy népszerűségét is mutathatja. E tekintetben a bírúkat tekintve igen nagy a különbség. A már bemutatott Lakatos György mellett más példákat is találunk a népszerűsége: Erdődi József csizmadia második feleségével 81 gyerek keresztelésénél volt jelen, míg Vajda György és Vajda Antal csak ritkán. Az előbb szőlőbirtok nélküliként jellemzett Ferenczi János például egyetlenegyszer sem volt keresztapa. A keresztszülöséget, amint azt külön is elemezni fogjuk, elsősorban más tényezők – s jelentős részben egyéni adottságok – határozták meg, nem feltétlenül a bírói tiszttséghez szükséges jellemzők.

Keszthely és földesura 1765. évi konfliktusa során fogalmazódik meg, hogy a mezőváros szokása szerint a városi tanács tagjai elsőként kisesküdtté választva lépnek a közéletbe. Évente négy kisesküdtet választottak. A kisesküdti tiszttséghez hasonló első, belépési funkció lehetett a kisbírói, hadnagyi tiszt is.³¹ Majd a következő lépcső az esküdt (öregesküdti, 1840 után tanácsosi) pozíció. Mivel a kis-

³¹ Bontz József 1896:53.

* *Commissarius bellicus*, azaz hadbiztos, akinek feladata a megyében elszállásolt katonaság ellátásának biztosítása.

esküdtek még kevés igazgatási feladatot láthattak el, az ő nevüket csak akkortól ismerjük rendszeresen, mióta a jegyzőkönyvek megőrizték a választási eredményeket. Korábról származó adataink azonban megerősítik ezt a hierarchikus sort. Erdődi Józsefet 1783-ban kisesküdtként említik (ekkor már 11 éve házas és adózó a városban), 1790-ben már biztosan esküdt, 1793-ban pedig városbíró. Ferenczi Jánost 1836 novemberében választják meg kisesküdtnek, a következő évben esküdt, majd 1840-ben bíró.

Mint már említettük, 1765-ben csak három esküdt pótlására tett a földesúr jelölést. Az esküdtek tehát választásukat követően halálukig vagy lemondásukig (esetleg öregkori visszavonulásukig) látták el a hivatalt. A legkülönbözőbb hivatali ügyekben jártak el, valószínűleg nem volt formális munkamegosztás köztük. A város vezetésében részt vevők is zömmel, a reformkorban pedig szinte kizárólag iparosok voltak. 1840 és 1848 között 26 keszthelyi polgár szolgált esküdtként, 21 volt iparos, 1 kocsmáros, 2 tisztviselő, 1 halász, 1 pedig gazda. Biztosan tudott írni 22, további 3 iparos esetében ezt erősen feltételezhetjük. Helybeli születésű volt 18, bevándorolt pedig 8.

A bevándorolt iparosok hamar szerephez jutottak a városi tanácsban. Feltehetőleg 1765 előtt a német iparosok ki lehettek szorítva, de ezt követően bevándorlásuk után hamarosan beválasztják őket. Lichtenvalner József ácsmester 1780-as évek vége felé költözik Keszthelyre, 1788-ban már esküdt.

A városi igazgatás fontos posztja a jegyzői hivatal. A mezővárosi *notarius* fontos, presztízst is adó, fizetett pozíció lehetett. Gyakran találkozunk azzal, hogy valamelyik szántói járási esküdt látja el ezt a tiszteletet. 1736-tól elég jól ismerjük a város jegyzőinek nevét (vö. FÜGGELÉK XXVII. TÁBLA). Az első megállapítás, amelyet tehetünk az, hogy a 18. században néhány ember igen hosszú időszakon át szolgált a várost e minőségben. Juranics József és Lappai László – mindkettő részben helyinek nevezhető nemesi családból származott – a városi jegyzőség mellett megyei hivatalokat (esküdt, *commissarius**) is ellátott. Szinte egy egész korszakon át volt jegyző a helyi születésű Fövényesi András, aki módos gazdálkodó családból származott. A városi jegyzőség mellett, illetve azt követően az uradalmat is szolgált. A 19. században gyorsabban váltják egymást a jegyzők, sokáig nem sikerült megtalálni a megfelelő ember. E posztot általában nemesi származású, iskolázottabb férfiak töltötték be.

A katonaság ellátása, a természetben és pénzben beszedett por-

ciók kezelése, adminisztrálása, az átvonuló katonaságról való gondoskodás stb. igen nagy adminisztratív terheket is rótt a városra, amelyeket az esküdteknek kellett lebonyolítaniuk. A jegyzői írásbeliségben időnként segítségre volt szükség, ehhez helyi írástudókat is igénybe vehettek, vagy egy-egy esküdt, tanácsos vette át *surrogatus* (helyettes) jegyzőként a feladatkört. A megnövekedett írásbeliséggel szaporodó feladatok miatt a 19. században előfordul az is, hogy valamelyik esküdt is jegyzői ügykört lát el.

A *perceptor*i feladatkör már a 18. században elkülönült. A *perceptor* szedte be a hadi (és megyei házi), valamint a városnak fizetett adót (költség néven). Az adószedésben a polétások segítették. Ők gondoskodtak az 1730-as évektől a katonaság ellátásáról, a hadiadó adminisztrálásáról. A várost nyolc polétára osztották, mindegyikben két polétás szedte be az adót, ellenőrizte a természetbeni katonatartást (orális és zabporció). Az 1780-as évektől hadnagyoknak nevezik őket (a poléta mint kerület nevét a hadnagyság megnevezés váltja fel). A 19. század első felében tevékenységükről már semmit sem tudunk.

Az előjáróság munkáját két kisbíró segítette. A kisbírákat is a tisztújításkor választották, de fizetést kaptak. Ennek ellenére nem lehetett keresett hivatal, mivel sokan inkább fizettek, de a kisbírátságot nem vállalták. A kisbírók a legtöbb hivatalos aktusnál tanúként voltak jelen, de a katonaság ellátásában is szerepet játszottak.

A kocsmákon eladott borral a borbírák számoltak el. (Bontz József szerint ez a feladatkör a kisesküdtekre hárult.) Évente általában négy borbíró nevével találkozunk az elszámolásokban.

A város fizette az éjjeliőröket is: az 1830-as évektől két baktert alkalmazott. Ugyancsak a város által fizetett alkalmazottak közé tartozott a sírásó. A városnak pásztorai is voltak, a 18. században elsősorban a csordással találkozunk a számadásokban. Az 1830-as évek végétől a jegyzőkönyv alapján pontosabb képet adhatunk a város alkalmazottairól: 1836-ban két városi hajdút említenek, 1839-ben rajtuk kívül négy szőlőhegyi hajdút is kineveznek. A város éjszakai nyugalma érdekében az évben két éjjeliőr vigyáz, a kisesküdtek közül kerül ki a kvártélymester és az útibíró. A pénztáros és az adószedő feladatkörét a belső tanácsosok látták el. Az 1846. évi új felállás után gyámtyát is választanak.

1846-ban életbe lép az örökös szerződés, s ennek következtében a nemesi és mezővárosi közösség egyesül, közös tanácsot választanak. A nemességből négyen kapnak benne helyet, a mezővárosnak pe-

dig nyolc tanácsosi hely marad. A bírójelöltek közül egy mindig a nemességből kerül ki.

Az önkormányzat bíraskodási hatásköre a 18. század folyamán sokat csorbult. 1724-ben egy tanúkihallgatás során a keszthelyi tanúk mind úgy emlékeztek, hogy „*mindenkoron Keszthel városnak birái szabadok voltak akármely földesur fundusán aféle gonosztévő személylyeket megfogatnyi és meg is büntetnyi*”.³² A végvári időben megszerzett bíraskodási jogkörét a város konfliktusok során elvesztette. Az 1838. évi – csak 1846-ban életbe lépett – örökös szerződés az első fokú bíraskodás jogát a városnak adta.

Kétségtelen, hogy Keszthely korábbi kivételes helyzetét, azaz prezidiális város voltát elvesztette. Az úrbérrendezés során betagozódott a mezővárosok rendjébe. A kérdés az, hogy ez egyedül lesüllyedésként értelmezhető-e, ahogy a történetírásban uralkodó narratíva teszi, vagy közelebbről megvizsgálva a tényleges helyzetet, árnyaltabb értékelést fogadhatunk-e el.

A mezőváros közössége, illetve annak előjárósága a privilégiumok elvesztését valószínűleg süllyedésként, jogvesztésként élte meg – innen az ellenállás, az úrbéri per. De a földesúri jogok nem korlátozták a polgári tulajdont: a házakat a keszthelyiek szabadon adták-vették, szabadon költöztek. A szőlőhegyeken sem volt tulajdoni korlátozás. A végrendelkezéshez szintén nem volt szükség az uradalom jóváhagyására, a keszthelyiek csak örökös nélkül maradvá hagytak kisebb-nagyobb összeget a földesúrra, hogy jóindulatát megnyerjék. (A magvaszakadt vagyron egy része a földesúrra szállott.) A város gazdasági tevékenységét a földesúr nem korlátozta, sőt a kézműipart iparosok telepítésével elő is mozdította.

A megélhetést, a gazdálkodást tekintve a szántóművelést is folytató helybeliek helyzete nehezült meg jelentősen: földjeiket viszszaaváltották, s bár cenzusért, kilenced fejében szántót, rétet, káposztásföldeket bérelhettek, ez mindenkor az uradalom kegyétől függött. A legelő szűkössége is leginkább őket sújthatta.

Az iparosok esetében hasonló akadályokkal nem találkozunk, esetükben a földesúr támogató politikája (betelepítés, zsidók pártfogása) okozott érdek-összeütkezést. A mezővárosi zsellér pozíció azonban akár segíthette is a piacosodás tendenciáit, a felhalmozás nem agrárformáit.

Végezetül az elvekben következetes földesúri politika a min-

³² Zmlt IV.1.bb 1724, Fasc. 14. No. 39.

dennapokban másként jelentkezett: egyrészt kímélte a város lakóit, másrészt az uradalmi tiszték magatartása erősíthette a jogvesztés miatt érzett süllyedés érzését.

3. FEJEZET

„MEZŐVÁROSIK VAGYUNK” – STÁTUS ÉS IDENTITÁS

A magyar történetírásban gyakorta jelenik meg az a fogalmazás, hogy a jobbágyok (parasztok) státusát egyedül a földesurukhoz fűződő kapcsolat határozza meg, önálló státusuk nincs. A történeti összefoglalók ennek megfelelően a legtöbbször a nemesség–polgárság–parasztság hármasságával kísérlik meg leírni a 18. század és a 19. század első fele társadalmának egészét. Az inkább rendi ideológiát, mint valóságos társadalomképet jelentő hármasságban pedig keverednek a korabeli fogalmak, megnevezések és a modern definíciók.

A következőkben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az úrbéres helyzet mellett volt-e valamilyen külön társadalmi státusa a keszt-helyieknek. Megvizsgáljuk a források kínálta társadalomképeket, s igyekszünk kiemelni azokat az elemeket, amelyek valamilyen módon a helybeliek identitásába is bekerülhettek, s ilyenképpen a társadalmi folyamatokban is szerepet játszhattak.

Ez a fejezet inkább bevezetés e problémákba, mivel a vizsgált kérdések alig feltártak. A parasztságtörténet, Szabó István és Varga János sokat tett azért, hogy az 1767 előtti paraszti állapotokat, a terminológiát és annak tartalmát kikutassa. Ám az úrbérrendezést követő időszakra mintegy elfogadják annak egységesítő, a helyi színeket eltüntető hatását. Új terminológiát szinte csak a majorsági zsellérség, a kertészfalvak esetében jeleznek. Számos eredményt hozott Tóth Zoltán diskurzuselemzése, amely elsősorban Werbőczyre és néhány jogi szövegre épül: a magyar rendi ideológia számos jellemzőjére tudott rámutatni szövegek elemzésével. De éppen a parasztságra (a mezővárosok lakosaira) nézve szinte semmit sem tudunk ebből hasznosítani.

Elemzésünk vázlatos voltának másik oka, hogy e kérdés vizsgálatához másfajta forrásanyag feldolgozása szükséges, mint ami-

lyennel a keszthelyi társadalom változását megközelítjük. E források egy részét történészeink felhasználták ugyan az úrbéres jogállás vizsgálata során, de nem elemezték a mögötte meghúzódó, egymással vitázó társadalmi képeket – megelekedtek az osztályharcnak, a földesúr és a város érdekharcának bemutatásával.

Amennyiben a magyarországi társadalmat a rendi szemlélet szemzőgéből vizsgáljuk, elsőként a rend fogalmát kell meghatároznunk. Fogadjuk el Kövér György tömör fogalmazását: „a német jogtörténetírásban kialakult *rend* meghatározás szerint az azonos rendbe tartozóknál első helyen az azonos jogállás szerepel. A jogálláshoz tartozó kiváltságot az utódok is örökölhetik. Emellett az is fontos tényező, hogy az örökletesen kiváltságolt, azonos jogállású személyek közös érdekeiket politikai síkon is képviselik.”¹

Ebben az értelemben Magyarországon főúri (mágnás), nemesi, papi és polgári rend létezik. Paraszti rend ebben az értelemben Magyarországon nincs. Mi hát akkor a parasztság? Erre számos modern definícióval rendelkezünk, de a magyar terminológia feltárásával és meghatározásával szinte egyedül Szabó István foglalkozott. 1965-ben az *Ethnographiában* jelent meg „Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet” című tanulmánya, amelyben a magyar társadalom rendi elemeként, illetve rendi osztályként határozta meg a 13–14. században kialakult jobbágyságot: „A jobbágyság mint rendi osztály helyét döntőleg elsősorban az határozta meg, hogy a jobbágyok felett földesúri joghatóság (jurisdictio) érvényesült, s ennek következményeként személyi és dologi jogaik, helyenként és időnként különféle mértékben ugyan, de mindig csonkák voltak ...”² A jobbágy kifejezés egyszerre vonatkozott a földesúri alávetettségben élő népességre és annak egy csoportjára. Az egész népességre a 18. századtól inkább alkalmazták a *plebs-plebejus* kifejezést, a 19. század elején pedig a *misera plebs contribuens* (szegény adózó nép) megjelölés terjedt el. A jobbágy mellett élt a *rusticusság* fogalma is, amely parasztot jelentett, de egyre inkább túlnőtt azon, és Szabó István szerint gyakorlatilag az *ignobilitasszal* vált egyértelművé. A királyi városok polgári rendje is *ignobilis* volt, szerzőnk álláspontja szerint „gyakorlatilag mégis a parasztság fogalmával tűnik fel azonosnak, a királyi városok polgári rendje szerint”.³ Eszerint a job-

¹ Kövér György 1998:71, és a történeti-jogi rendiség fogalmaként megismétli 92.

² Szabó István 1976:31.

³ Szabó István 1976:40.

bágy és paraszt, amely két kifejezés a földesúri joghatóság alatt álló személyeket fogta össze, időnként átfogóan jelentette a nem nemesi, nem polgári elemek összességét is.

Szabó István mintegy fél évszázad terminológiáját és társadalmi állapotait veti össze, s a változást és használatot illetően fontos megállapítást tesz: „Az élet bizonyos rugalmasságot kívánt a terminológiától és a fogalmi rendszertől egyaránt, változott maga a társadalom szerkezete is, a kategóriák nem is voltak változtathatatlanul lezártak és merevek, s a gyakorlati élet ezernyi változtatban vetette fel a kategorizálást nehezen viselő eseteket. Mégsem volna helyes feltételeznünk, hogy a jobbágyterminológia a maga korában különösebb zavarokhoz vezetett volna: a terminológia mindig egy-egy beszéd vagy írás egészében értelmezendő. Ilyen módon viszont ma is meglehetősen biztonsággal lehet eligazodni e terminológiában és fogalmi rendszerében. Annál inkább eligazodtak annak idején.” A hosszabban idézett állítás módszertanilag ma is helytálló, de a konkrét társadalomtörténeti elemzések mintha elfelejtették volna. Ezek terminológiája és fogalmai a korabeli terminológiát és az osztályjellegű fogalmakat keverik, esetleg a szociológiai rendiség fogalma alapján létrehozott megnevezéseket is behozzák még melléjük.

A bizonytalanság vagy kétértelműség még a legjobb szerzőknél is kitapintható. Vörös Károly a 18. század társadalmáról írva még rámutat arra, hogy az úrbéres viszony az úrbérrendezést követően sem terjedt ki a paraszti népesség egészére. Egy 1777-es népességi kimutatásra támaszkodva a népesség mintegy egynegyedére (1 millióra) teszi „az úrbéres kapcsolaton (és így többé-kevésbé az egész feudális társadalmi struktúrán is) kívül álló, bizonytalan helyzetű, státusú személyek” arányát.⁴ A reformkorban ennek a tömegnek egy részét a zsellérség fogalma magába olvasztja, de az 1828. évi országos összeírásba bekerült népesség sem fedti le az ország nem nemesi társadalmát. A 19. század társadalmáról írva azonban Vörös Károly is elfogadja a nemesség–polgárság–parasztság hármasságát, s elfelejtkezik a fenti „bizonytalan státusú” személyekről.⁵ A falvak, mezővárosok – néha még a királyi városok – társadalmával foglalkozó irodalomra általában jellemző, hogy a források által használt csoportokat egy az egyben modern társadalomtörténeti vagy szociológiai fogalomként értelmezi.

⁴ Vörös Károly 1989:694–695.

⁵ Vörös Károly 1983. Megjegyzendő, hogy ez a fejezet erősen magán viseli a kötet szerkesztőjének szellemét és terminológiáját.

Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy ezzel a kérdéssel itt részletesen foglalkozzunk. Ez a felvezetés azért volt szükséges, mert a vizsgált település egyrészt beilleszthető ebbe a képbe, másrészt pedig éppen az értelmezési nehézséget okozó gyakorlati esetnek, vagy egyenesen bizonytalan státusúnak minősíthető.

Végül is Keszthely 1767 után úrbérrendezés alá került, lakói tehát úrbéresek, Polgárvárosé úrbéres jobbágyok, a mezővárosé úrbéres zsellérek. Ugyanakkor a Keszthelyen lakó háztartásfőknek csak egy része került bele az urbáriumba, más része viszont maradt „bizonytalan státusú” – ezek lassan felszívódtak ugyan az úrbéres házas zsellérek közé, de még mindig számosan kívül maradtak ezen a körön. A zsidó lakosság pedig hol teljesen „kívül áll”, hol pedig úrbéresként beépül.

A fentieket feloldhatjuk esetleg a makroszemlélet és a mikrovilág ellentmondásával, de ez nem igazán oldja meg a problémát. Eszerint azt állítanánk, hogy egy makroszintű szerkezetben Keszthely lakói jobbágyok, parasztok, ám helyi szinten számos besorolhatatlan élethelyzettel találkozunk. Valójában azonban az a kérdés, hogy létezett-e az úrbérrendezés által megkonstruált jogi helyzet. Azt kell mondanunk, hogy a különböző források a vizsgált társadalomról különböző képeket konstruálnak. A források némelyike alapján megkíséreljük e képet megrajzolni, s ezáltal igyekszünk közelebb jutni a mikrovilág, a helyi társadalom jellegéhez.

Már idéztük az 1696. évi portális összeírás által adott társadalmi kategóriákat: a két Keszthely lakói jobbágyok, libertinusok és fizetett katonák. Az 1715. évi országos adóösszeírás még számba veszi Keszthelyt, 1720-ban azonban a város már kívül marad az adófizetők sokaságán. A későbbi megyei összeírások személyi rovatai minősítést nem tartalmaznak, lényegében csak a háztartásfő megnevezésére szolgálnak. Az 1770. évi általános megyei összeírás kategóriarendszere a teljes lakosságot kívánja lefedni, így a lakóhelyük szerinti sorrendben összeírtak után az újnemesek, végül pedig az *extraserialisták*^{*} (uradalmi alkalmazottak, cigányok, zsidók) következnek.

A keszthelyiek társadalmi állapotát a tanúkihallgatások során is rögzítik. A kihallgatott személyeknél megadják a lakóhelyet, az élet-

* Az *extraserialisták* azok, akiket nem tudtak beilleszteni a kor adóösszeírásainak szokásos kategóriarendszerébe, s ezért „soron kívüliek” maradtak – tehát tulajdonképpen az „egyéb” kategóriának felelnek meg.

kort és a jogállást. A keszthelyiek között vannak nemesek, egy-egy *agilis* is előfordul, de a leggyakoribb megjelölés a *libertinus*.^{*} Ezt találtuk az 1696-os portális összeírásban, ez a mezővárosiak megnevezése az úrbérrendezésig. Nyilvánvaló, hogy esetükben nem a *libertinus* szigorú értelme szerepel, hanem az valójában a mezővárosi lakos állapotát írja le.

A II. József-féle népszámlálás a férfiakat osztja társadalmi, foglalkozási, illetve katonaaállítási szempontokat figyelembe vevő kategóriákra. A zsidóság (a keresztény rendiség domináns szemlélete vagy egyszerűen a katonaság szempontja miatt) külön íratott össze, a férfiakat társadalmilag nem osztályozták. A keresztény férfiakat elsőként rendi csoportokba osztották (papság, nemesség, tisztviselők), majd pedig sajátos társadalmi-foglalkozási csoportokat képeztek. A szabad királyi városok polgárait és az iparosokat egy „foglalkozási” csoportba vonták össze. A tényleges gyakorlat azonban több ponton eltért az utasítástól. Így Keszthely mezőváros lakosait egyöntetűen „polgárként” jelölték meg. Ez megint csak arra mutat, hogy a város az úrbérrendezés után is megőrizte korábbi szabadságait vagy azok emlékét.

Az 1804 utáni nem nemes összeírások rovatai számos kompromisszum termékei. A korábbi népszámlálásból átemelt szempontok mellett a nemesek szolgálói rovat a magyar rendi gondolkodásból született.

Az adózási rendszert 1773-tól a központi igazgatás egységesítette. Egy-egy háztartáson belül a következő személyek után kellett adót fizetni: jobbágy, zsellér, házas zsellér, báty, 16 évnél idősebb fiú és leány, férfiszolga és szolgálóleány. Ebben a szemléletben az urbárium megteremtette csoportok váltak az adózás megnevezett alanyaivá. Természetesen a helyi alkalmazás itt is sajátosságokat mutat. A szőlőhegyi népességet az urbárium nem érintette, a szőlőhegyeken nem voltak telkek. Lakóikat tehát jó ötven évig házatlan zsellérként sorolták be. Ez az 1830-as évektől megváltozott, és Cserszeg, Gyenes, Diás, Tomaj, Vashegy, Vonyarc kint élő népességét házas zsellérként írták össze. Adózási szempontból bizonytalan volt a szülőkkel vagy özvegy anyával együtt élő házas fiú, vő besorolása is. Gyakran házatlan zsellérként írták őket össze a szülők (egyedülálló szülő) után. A társadalomtörténet jó ideig ezt a képet fogadta el, s az adózás

* Az *agilis*ok nemes anyától és nem nemes apától származók, ún. félnemesek. A *libertinus* szabadost jelent: olyanokat, akiket elbocsátottak a jobbágyi személyi függés kötelékéből, miáltal persze nem kerültek még be a nemesség soraiba.

kategóriáit (az úrbéres fogalmakkal azonosítva) társadalmi minőségként kezelte. Egyértelmű, hogy a mezővárosok esetében ez a zsellérekről, házatlan zsellérekről beszélő konstrukció csak az adózást tükrözi. Társadalmi azonosulást nem jelentett.

Az igazgatás által teremtett társadalmi kép bemutatása mellett megkíséreljük azt is, hogy közelebb kerüljünk a helyi identitásokhoz. Az egyértelmű, hogy a keszthelyiek mindenkor megkülönböztették magukat a falusiaktól, s talán azt is mondhatjuk, hogy nem tekintették magukat parasztnak (*rusticus*). De akkor milyen képük volt a maguk társadalmáról? Egyik közelítésként a plébánosok, káplánok által vezetett anyakönyvek bejegyzései mögött rejlő társadalomképet próbáljuk meg rekonstruálni. A tanult, néha egyenesen tudós keszthelyi plébánosok valószínűleg nem teljesen a helybeliek nézeteit vallhatták a társadalomról, de abban benne élve tükrözhatték azok egyes elemeit. A keresztelési és házassági anyakönyvben külön rovat a társadalmi állásra csak az 1820-as évek végétől volt, addig csupán alkalmoszerűek a foglalkozást, státust jelző bejegyzések. Az első szembetűnő jelenség, hogy bizonyos magasabb nemesi státus felett a plébános szinte mindig megadja a megszólításkor járó formulát. A Festicseknek jár a legmagasabb cím, majd a *perillustris dominusok* következnek, végül a *dominusok* és *domicellák*.^{*} Egyrészt világos, hogy az e csoportba tartozó birtokos nemesek, megyei és uradalmi tisztviselők rangja és presztízse elismert volt, másrészt a helyben lakó iparos vagy földet és szőlőt művelő nemeseknek nem járt külön cím, megszólítás.

A plébános gyakran jelölt alacsony társadalmi státust is: a cigányok, szolgák, szolgálóleányok így említődnek. Jelzi valamilyen módon a közösségtől idegeneket is: katonák, *extraneusok*,^{**} külföldiek stb. Viszont a mezővárosi lakosság túlnyomó többségénél semmilyen társadalmi megkülönböztetést nem alkalmaz.

1820-as években két évig az anyakönyvek valós foglalkozások bejegyzését tartalmazzák. Iparosoknál a mesterséget írják be, az uradalom alkalmazottainál a munkakört, vagy egyszerűen azt, hogy *conventionatus*.^{***} A mezőgazdasággal foglalkozó lakóknál ritkán találjuk a *rusticus* kifejezést, ezzel polgárvárosi jobbágyokat illetnek. A szőlőhegyen lakókat gyakran nevezik *vinicolának*, emellett pedig gyakori a *ruricola*, azaz kettéválasztják a mezővárosi föld-

* Azaz a nemzetes urak, majd az urak és a kisasszonyok.

** Azaz a külső birtokosok.

*** Uradalmi cseléd, aki a konvencióban megszabott bérért dolgozik.

művelőket. A *ruricola* megnevezést leginkább olyan személyek kapják, akik az adójegyzékek szerint igásállatot is tartanak. A *vinicola*, azaz szőlőművelő pedig az, aki szőlejből, esetleg más szőlejében végzett munkából él.

A foglalkozási bejegyzések eltűnnek, hogy a társadalmi állás rovatának adjanak helyt. Ide általában csak az kerül, hogy valaki nemes vagy nemtelen (ezt egyaránt jelölheti a *plebejus* és az *ignobilis*, majd pedig magyarul a nemtelen). Egyre gyakoribb azonban a *servus*,^{*} *conventionatus*, a cseléd, bojtár stb. megjelölés. Szinte külön státusként jelenik meg az uradalmi cselédség, gyakran konkrét beosztásával, munkahelyével megjelölve.

Ha a fentiek alapján társadalomképet konstruálunk, akkor egyrészt leválik egy előkelő nemesi birtokos, tisztviselő rész, amelynek tagjai mintegy a mezőváros társadalma felett állnak. Másrészt megkülönböztethető egy alsó, elkülönülő társadalom, amelyik szolgákból, idegenekből és – egyre inkább – uradalmi cselédekből áll. A kettő között a mezőváros társadalmát nem bontja meg rendies szemlélet (csak a nemeseket jelöli az 1820-as évektől). A foglalkozási megnevezés az iparosoknál rövid ideig használatos, a cselédeknél máskor is jellemző. Végül pedig fontos elem – még ha csak rövid ideig terjedt is el – a *ruricola* és a *vinicola* megkülönböztetése.

A foglalkozási, társadalmi megjelölések összegyűjtése és elemzése külön feladat, de szűrőpróbaszerűen megnéztük a Festetics-uradalmak rabtabelláit, ahol a fogságba tartott vagy elítélt személyek neve mellett státust vagy foglalkozást is megadnak. Ennek alapján megfogalmazható az az állítás, hogy a szőlőművelő elterjedt, elfogadott megnevezés volt. A *ruricola* esetében hasonló alátámasztást nem találtunk.

A keresztelési és házassági anyakönyvhöz hasonló forrást jelentenek a keszthelyi gimnázium diákjait számon tartó anyakönyvek. Ezek státusmegjelöléseit Sasfi Csaba elemezte. A keszthelyi lakosság esetében a *plebejus*, a *civis* is felbukkan, máskor foglalkozásokat találunk. Az elemzés a *civis*=iparos, *civis*=mezővárosi polgár megfeleltetésben a József-kori népszámlálási osztályozás mögött meghúzódó szemlélet hatását, fennmaradását vélte felfedezni. Min-

* Szolga, cseléd – uradalmi cseléd értelemben.

denesetre a gimnáziumi bejegyzések mögött egységes, egyértelmű rendszert még nem sikerült találni.⁶

A fentiek alapján azt sugalljuk, hogy az úrbérrendezést megelőzően egyértelmű volt a mezővárosi lakosság különállása, nagyobb szabadsága és privilégiumainak léte. Ezt fejezte ki a *libertinus* megnevezés. Az úrbérrendezéssel a keszthelyieket besorolták az úrbéres, adózási kategóriákba, de ezek nem fedték le a megélt helyzeteket: mesterségesek maradtak. Számos jel értelmezhető úgy, hogy továbbra is fennmaradt az egységes mezővárosi társadalom jogállása, amelyet egyre inkább foglalkozási csoportok osztottak meg.

De vajon milyen lehetett a helybeliek önképe, identitása? Források híján erre nem tudunk felelni. Leginkább csak olyan megnyilatkozásokat ismerünk, amikor a mezőváros vezetői az egész közösség nevében beszéltek. Az úrbéres ügyekben leginkább az egykori szabad végvárac adót nem fizető, földesurat alig ismerő szabad lakóinak képe jelenik meg. Ez a sztereotípia még az 1810-es években is előbukkan. A másik önkép, amelyet a város kifelé mutat, a főleg mesteremberek lakta városé. Ez jön elő, amikor a katonai beszállások ellen tiltakoznak, ez nyilvánul meg a céhek jelenlétében bizonyos ünnepi aktusoknál.

Az egyéni öntudat vizsgálatánál megvizsgálandók lennének azok a perek, amelyek során egy mezővárosi lakos a földesúrral áll jogvitában. A Steindl György kolompár hagyatéka fölött folyó jogvitában (a magvaszakadt vagyont Steindl György végrendelete révén megkísérelte szétosztani, kivonni a földesúri háramlási jog alól) azt érzékelhetjük, hogy öntudatos helyi polgárok állnak szemben az uradalom képviselőivel.

Egy másik aspektusát jelentik a helyi önképnek a belső konfliktusok idején megjelenő csoportmegnevezések. Az 1746. évi bíróválasztás körüli lázongás vizsgálatánál „a szegénység” és „a gazdák” megkülönböztetés jelenik meg a tanúk vallomásaiban. 1848-ban is a szőlőhegyi szegénységet gyanúsítják zsidóellenes mozgolódással. Feltételezésünk szerint élhetett egy kétosztatú társadalomkép: egyfelől a gazdák vagy tehetősebb mezővárosi polgárok, másfelől a szegénység. Természetesen ez utóbbi fogalom nem a modern szegénységfogalommal azonos.

A végrendeletek elemzése is hozzájárulhat a mezővárosi lakosok és a földesúr viszonyának ismeretéhez. A keszthelyiek zöme végren-

⁶ Sasfi Csaba 1990 és Sasfi Csaba 1997.

deletében nem említi földesurát, néhány testáló azonban kisebb-nagyobb pénzüsszeget hagy a földesúrra. Ezek vizsgálata azt mutatja, hogy magvaszakadás esetén volt „kötelező” a földesúrról is megemlékezni. Ezt néhányan *expressis verbis* meg is fogalmazzák. Néhány bevándorolt iparos esetében azonban a formula mintha némileg más lenne, elismerik a földesurat mint jóakaró patrónust. Márvány Márton Morvaországból elszármazott kocsmáros örökös nélkül hal meg, s jelentős hagyományokat tesz. Földesurára („*az méll[tósá]gos uraság[na]k*”) száz rhénes forintot testál.⁷ Johann Karfreitag posztós Csehországból vándorolt be, s neki sincs leszármazottja. 1796-ban végrendeletében jelentős hagyományai között kisebb összeg az a 25 forint, amelyet „*M[éltósá]gos uraságomnak*” rendel.⁸ Povinger János kőműves atyafiai Ausztriában éltek, ő is gyerektelenül végrendelezik 1801-ben, egy hónappal a halála előtt. A „*m[é]ll[tósá]gos uraságnak*” 100 forintot hagy, három egyházi adománya azonban összesen 300 forintot tesz ki, Povinger András rokonára pedig 500 forintot rendel (ezt a 900 forintot háza eladásából reméli, szőlőjének árát feleségére testálta).⁹ Kren Dániel szücsmester származási helyét nem ismerjük, felesége Feldmayer Anna is bevándorolt, nevük német, esetleg külföldi eredetre is utalhat. Gyerektelen házassága miatt a szücs vagyont feleségére hagyja, de kiköti: „*A m[é]ll[tósá]gos földesuraságnak, mivel ami csekély javaim vannak, az ő szárnya alatt szereztük, feleségem halála után adassék 50 for[int], azaz öttven forint, amilyen pénz fog kelni.*” Peczelman János lakatos felesége, Pressinger Rozália második férjére hagyja vagyont, és kisebb összegeket testál első férjének rokonaira, saját bátyjára. Emellett 50 forintot rendel az uraságnak is.¹⁰ A sort Rohrer Simon lakáj folytatja, aki nyugdíjat élvez a Festeticsektől, és mindössze 50 forintot hagy 1819-ben a földesúrnak.

⁷ Márván Márton végrendelete 1793. szeptember 2. MOL P274 Ügyészi 1. R 10, Fasc. D, No. 12 (100. csomó). Fénymásolata: NM Ethnographiai Adattár. Inventáriumgyűjtemény, No. 6844.

⁸ Johan Karfreitag végrendelete 1798. augusztus 28. MOL P274 Ügyészi 1. R 13, No. 2 (101. csomó). Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, No. 6011. Testvére, akire nagyobb összeget hagy, Csehországban él, ezért feltételezzük, hogy onnan származott el.

⁹ Povinger János végrendelete 1801. július 6. MOL P 275 IV.2/d. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, No. 6878.

¹⁰ Pressinger Rozália végrendelete 1816. február 16. Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No. 16. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, No. 5638.

A felsorolt esetekre alapvetően két jellemző közös vonást állapíthatunk meg: mindegyikben gyerektelen házaspárok végrendelkeznek (a férj vagy az özvegy), azaz magvaszakadt vagyonokról van szó, amelyek fele az uraságra száll; a végrendelkezők bevándorlók, szinte mindannyian Ausztriából vagy Cseh-, Morvaországból származnak. A hosszabb indoklások valamilyen patrónus–kliensi viszonyt sejtetnek.

4. FEJEZET

A NEMESI COMMUNITAS ÉS A NEMESI JOGÚ NÉPESSÉG

A József-kori népszámlálás 1785-ben 132 nemes férfit vett számba a mezővárosban, Vonyarcon öt, Fenékpusztán pedig további egy nemeset találtak az összeírók.¹ Ez a 138 személy a férflakosság 7%-a. Keszthely nemes lakói 1846-ig – az örökös szerződés életbe lépéséig – elkülönült önkormányzatot alkottak. A nemesi *communitas* működéséről 1787-től maradtak fenn iratok,² ekkor alakulhatott meg a „taksás” nemesség saját tanácsa, de számos adat utal arra, hogy a nemesség valamilyen módon korábban is elkülönült a városban (a *communitas* név, tisztségviselőinek megnevezése azonban nem fordul elő az iratokban, hanem „nemes uraimék”, „nemesség” néven említik a keszthelyi nemesek közösségét).³ Bontz József 1730-ból említ egy szerződést a város nemes és nem nemes lakói között, ez az elkülönülés első ismert adata.⁴ A 17. században a prezidiális városban a nemesi és nem nemesi lakosság egyformán katonai igazgatás alatt élt, ekkor elkülönülés köztük nem volt. A 18. század első felétől kezdődhetett meg a helyi nemesség elválása, ezt a nemességigazolások,

¹ Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960.

² A Balaton Múzeum Adattárában található a „Keszthely taxalista nemesség könyve ab anno 1787” feliratú könyvecske, valamint ott és a Zala megyei levéltárban lévő Keszthely mezővárosi levéltárban őrződtek meg szétszóródva végrendeletek, árvaügyi iratok. Az iratok hátán levő számok arra engednek következtetni, hogy egykor a rendezett nemesi irattár részei voltak. A mezővárosi bírói számadásokban először 1787. március 12-én említik, hogy „nemes uraimék részirúl, úgymint Csák Jóseff bíró uramtúl” veszik át a nemesek decimalitását. Korábban bírót nem említenek. 1769. február 3-án Juranics Józseftől veszik át „a nemességre esett decimalitást”. Zmlt V. Vlasics Márton bíró számadása 1768/1769.

³ A keszthelyi városi levéltárban maradt fenn egy kimutatás a legelőre hajtott állatokról: Zmlt V. 1734. Fülöp Viktor másolatai.

⁴ Bontz József 1896. Az 1730. július 20-án kelt szerződés akkor még fellelhető volt a városi levéltárban.

majd pedig a Festeticsek földesurasága is elősegítette. A dunántúli mezővárosi nemesi önkormányzatok kialakulását alig ismerjük, de Keszthely e téren például megelőzi a sokkal nagyobb privilegizált lakossággal bíró Pápát.⁵

A nemes férfiakat számba vevő József-kori népszámlálás módot ad arra, hogy a keszthelyi nemesek létszámát és arányát összevessük más mezővárosokéval. Az összehasonlítást a Dunántúlra értelmes elvégezni.⁶ Az oppidumok egyharmadában nincs nemesember, vagy csak 5 főnél kevesebbet írtak össze. A keszthelyi 7% körüli arányt találunk Várpalotán, Sümegen, Szombathelyen. Devecseren és Nagyvázsönyban 9–11%-ot számolhatunk. Ezeknek a településeknek a népessége nagyságrendileg a keszthelyivel azonos. Vas, Veszprém és Zala megye kisebb településein (Muraszombaton, Sajtoskálon, Rábahidvégen vagy a némileg nagyobb Somlóvásárhelyen) az arány jóval magasabb is lehet. Két nagyobb város, Pápa és Veszprém nemessége abszolút számban a legnagyobb, s arányuk is jelentős: Veszprémben 471 (14,11%), Pápán 673 nemes férfi (17,09%) élt ekkor. A legnagyobb a nemesek súlya az egyetlen nemesi mezővárosban, Szabadszentkirályon (az arány 86,6%, a szám pedig 265). Ez utóbbit leszámítva jelentős számú és arányú nemességet tehát az egykori végvári vonal városaiban találunk. A török által elfoglalt délnyugati területen szinte nincs nemesség sem a falvakban, sem a városokban. A mezővárosi nemesség jelenléte erős korrelációt mutat a nemesi falvakkal, a két jelenség párhuzamos. Ezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy a mezővárosok esetében beáramlásról nemigen beszélhetünk, mert éppen a bevándorlásból növekvő, újonnan települt oppidumokban nincs jelen a nemesség (Nagykanizsán mindössze 20 nemes férfit találunk.)

A keszthelyi elemzés azt mutatja, hogy a helyi nemesség kialakulása nem a környező *curialista* falvak egytelkeseinek beköltözésével magyarázható, s ezt feltételezhetjük más jelentős *communitassal* rendelkező városoknál is. A jelenség tehát történeti, a hódoltsági viszonyokkal, a végvári helyzettel hozható összefüggésbe, illetve a nemesi falvakhoz hasonló jelenségek szülhették. Keszthely inkább a közepes nemesi arányú településekhez tartozik. Bár abszolút lét-

⁵ Pápára lásd Hudi József 1995:97–105. Az alföldi városok és a nemesek viszonyát monografikusan feldolgozta Rácz István 1988. Általánosságban a nemesi önkormányzatra Degré Alajos 1976.

⁶ A népszámlálás adatait lásd Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960, Keszthelyre Benda Gyula 1997a.

számban itt található a hatodik legnagyobb nemesi lakosság, de a kis mezővárosok jellemző átlagát meghaladja a kiváltságolt rendhez tartozók aránya.⁷

A nemesi népesség számának változását nehéz nyomon követni, számos módszertani nehézséggel találkozunk szemben magunkat. Egyrészt mindig csak a férfiak különböző csoportjai jelennek meg, másrészt nagyszámú, de eltérő szemléletű összeírás alapján közelíthető meg a létszám változása. Legkorábbiak a 18. század elejétől a központi kormányzat által elrendelt nemességvizsgálatok eredményeképpen készült „összeírások”, *catastrumok*, amelyek tájékoztatnak a megyében, illetve annak településein élő nemesekről. 1717-től több alkalommal rendelte el az uralkodó, illetve a Helytartótanács a kétségtelen nemesek katalógusának elkészítését. Ennek során a férfi családfőket vették számba, időnként az özvegyasszonyokat is feltüntették. A nemességvizsgálatok folyamata, a nemesség számontartására kiépített nyilvántartások maguk konstruálták a nemesség fogalmát és rendi rétegzettségét.

A nemességvizsgálatok során készült „összeírások” közül kiindulópontként az 1746. évit használjuk. Ez 33 családfő nevét tartalmazza. 1754-ben már 46, a rákövetkező évben 50 név szerepel a listán. 1760-ban immár 60 névhez még 17 újonnan befogadott nemes járul. A gyarapodás egy részét olyan családok adják, akik már jó ideje helyben lakván sikerrel igazolták nemességüket. Ezek általában népes nemzetségek. A kisebb rész a bevándorolt (Lappai, Böröczk, Simon, Varga). 1769-ben 68 név található a listán. Az itt megfigyelhető gyarapodás tehát csak kis részben köthető valamiféle beáramláshoz, az elvándorlás és a bevándorlás összevetésében inkább az elvándorlás az erősebb. Leginkább a helyi nemesség elkülönülési folyamata növeli a létszámot.⁸

1769 után a nemességvizsgálatokat a nemesség per útján való iga-

⁷ A bevándorlást Hudi József szerint „a magyar társadalomtörténet-írás országos jelenségként írja le” a 18–19. századra (Hudi József 1995:97). Elemzésében erős bevándorlásról ír a 18. században Pápán, a 19. századra véleménye szerint a bevándorlás szórványossá vált. 1785-ben tévesen számolja a pápai nemesség arányát 7,79%-ra (az egész népességre vetíti rá a nemes férfiak számát). 1847-ben adatai szerint a pápai nemesek aránya a népességben 9,72 % (Hudi József 1995:97–98). Veszprém megyei mezővárosokra 1847-re tud nemesi arányt számolni, arányai jelentős változásokat mutatnak 1785-höz képest (uo.).

⁸ A nemességigazolásokkal Zala megyében Görög László szakdolgozata foglalkozott (Görög László 1996). Munkáját azóta is folytatja, számos adatot kaptam tőle a keszthelyi nemesi családokra, ezekért itt mondok köszönetet.

zolása váltja fel, s a katalógusok formája és szerepe is megváltozik. A Magyar Királyi Helytartótanács 1785-ben rendelte el, hogy Zala megye a kétségtelen nemesekről hitelesített katasztert hozzon létre (*catastrum indubitorum nobilium*).⁹ A közgyűlés bizottságot küldött ki, a kerületi biztos Batthyány Ferenc utasítást küldött, s 1786 első felében elkészült a járasonként, azon belül településenként összeállított nemesi névsor.¹⁰ A nemesi *catastrum* végén a kétséges, illetve igazolásra felszólított nemeseket külön sorolják fel. A kötetbe másolt névkataasztert az összeírók és tisztviselők aláírásával és a megye pecsétjével hitelesítették. Keszthelyen 54, Vonyarcon egyetlen nemes neve szerepel, hetüknek ügye pedig még elintézésre vár. 1790-ben a megye közgyűlése újabb katazster készítését határozta el. Ennek hitelesített példányát a vármegye jegyzője csak 1795-ben tisztázta le, a járási szolgabírák és a melléjük állított összeírók lassan dolgozhattak (Keszthelyen az anyakönyvi adatokkal való összevetés alapján 1792-re tehetjük a számbavételt).¹¹ Ez a katazster a megelőzőtől és általában a korábbi összeírásoktól abban különbözött, hogy a valamennyi férfit igyekezett leszármazás szerint feltüntetni. A felsorolás az alábbi módon történt: *Csák Franciscus cum filiis Franciscus et Joannis, filius condam Michaelis* (Csák Ferenc és fiai, Ferenc és János, valamint annak fia, Mihály).¹²

A 19. század első felében még két hasonló katazster készült. 1815-ben rendelte el a megye az elsőt, ennek a szántói járásra vonatkozó része 1821-ben került be a hitelesített kötetbe (a munkálat 1829-ig elhúzódott, s a kötet gerincén is ez az évszám látható). Végül pedig 1845-ben készült el az utolsó. Mindkét alkalommal fontos elem a leszármazás, a megelőző időponthoz képest történt vál-

⁹ A helytartótanács 10609. számú rendelete 1785. április 28-án kelt. Ennek második pontja rendel el: „*Authenticum Nobilium Catastrum, si tale non exstaret, conficiatur sigillo Co[m]it[at]us omniumque Magistratualium subscriptione munat ac ita in Archivum reponatur huic tam indubitati quam et legitimandi ac rectificandi nobiles continua serie inscribantur.*” Zmlt IV.1.a 1785. június 20. 7. szám.

¹⁰ A bizottság elnöke Szegedi Ignác lett, a báni utasítást nem sikerült megtalálni. Az 1786. évi kötet a Nemesi összeírások közt található: Zmlt IV.1.e Nemesi összeírások, 1564–1843.

¹¹ Zmlt IV.1.a 1795. február 4. 45/3 szám alatt. A keszthelyi datálást elsősorban a korábbi jegyzékekkel való összevetés alapján a kimaradtak halálzási dátumai segítségével tudtuk valószínűsíteni.

¹² Az 1790 évi kötet a Nemesi összeírások közt található. Zmlt IV.1.e Nemesi összeírások, 1564–1843.

tozások feltüntetése. 1845-ben a kataszter készülte során számos nemest tettek a kétségesek közé, akiket felszólítottak, hogy per útján igazolják nemességüket.¹³

A nemesi kataszter – jóllehet egyértelműen a teljességre törekedett – Keszthely esetében nem mindig teljes. 1786-ban a háztartásfők (családfők) kerültek be a jegyzékbe, ez a korábbi katalógusok gyakorlatának folytatása. Mivel nem ismerjük az összeírás utasítását, erre csak az eredmény alapján következtethetünk. Az ugyanakkor készült népszámlálásban 138 nemes férfit találunk. Ha a fiúgyerekeket is megkíséreljük figyelembe venni, a nemesi kataszter megközelíti a népszámlálás teljességét. 1790-ben (azaz 1792-ben) ez nem mondható el, jelentős a kimaradás. Még meglepőbb az 1821. évi kataszter gyengesége. Hogy csupán egyetlen példát említsünk, Keszthelyen kimaradt a legnépesebb és egyik legrégebb család, a Csák. Ezzel szemben az 1845. évi munkálat alaposnak ítéltető. Itt a kétséges nemesek számának növekedése okozhat gondot (esetükben a gyermekeket nem tüntették fel).

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy az 1845. évitől eltekintve nem valósult meg a teljes számbavétel, a korábbi kataszterek inkább a leszármazás dzsungelében segítenek tájékozódni (bár a mi rekonstrukciónk itt is sejtet tévedéseket).

A 19. század húszas éveitől a megyei tisztújítások alkalmával készített nemesi szavazók összeírásai adnak létszámot és névsort a keszthelyi nemességről. Zala megye közgyűlése 1819. május 17-én fogadta el első szabályrendeletét a tisztújításról, s ebben meghatározta, kik bírnak szavazati joggal. A tisztújításokat feldolgozó történész, Molnár András ezt az alábbiak szerint összegezte: „Eszerint szavazata volt a megyében lakó és birtokos (vagy a megyén kívül lakó, de itt is birtokos) egyházi és világi főrendeknek, a köznemeseknek, mindezek özvegyeinek, a nemes születésű (vagy nemesített) és állandóan a megyében lakó katonatiszteknek, a még osztatlan birtokú, de már felnőtt örökösöknek, a nemes gyermekek gyámjainak (tekintet nélkül arra, hogy nemes ember-e a gyám) és a megye 1815. augusztus 28-án kelt, 1614. sz. végzése szerint a katolikus plébánosoknak.”¹⁴ A szavazati joggal bírók körét időről időre kismértékben módosított-

¹³ A kötetek megtalálhatók: Zmlt IV.1.e Nemesi összeírások, 1564–1843. A nemességigazolási perek lelőhelye: Zmlt IV.14.g. Érdemben itt csak a Talabér család igazolási iratai találhatók meg, a többi családnál csak a szétküldött, nyomtatott formalevelet találjuk, hogy igazolják nemességüket.

¹⁴ Molnár András 1989:18–19.

ták, például elvonták az özvegyek és gyámok jogát, a 16. életévüket betöltött fiúknak viszont ezt megadták. A Molnár András által feldolgozott szabályozás és a keszthelyi névsornál megfigyelhető gyakorlat nem mindig esik egybe.¹⁵

4. I. TÁBLA

A SZAVAZATI JOGGAL BÍRÓ NEMESEK SZÁMA, 1831–1847

év	főrend	pap	nemes	ebből nő
	szavazó			
1831			124	
1834	2	3	148	30
1837				
1840	1	1	182	
1844	1	1	186	
1847	1	1	180	

A statútumok szerint 1831-ben megvonták az özvegyektől a szavazatot (ebben az évben nem is találunk asszonyokat a keszthelyi listában), de 1834-ben és 1837-ben 30 nemesasszony is bekerült a szavazásra jogosultak közé, majd megint eltűnnek a női nevek. Molnár András 1847-től jelzi a fiúk felkerülését a névjegyzékbe, Keszthelyen viszont már 1841-ben és 1844-ben is megtalálhatók. Ezek a változások érzékenyen érintik a nemesi szavazók létszámának alakulását. 1834-ben 29 fővel több személyt találunk, ez nagyságrendileg éppen az ebben az évben visszakerülő nők létszámával (30) azonos, 1841-től pedig ugrásszerűen megnő a létszám a kiskorú fiak miatt. A szavazók összeírásai tehát statisztikailag nem homogén sort adnak, a nemesség létszámának változására nem következtethetünk belőle.

1765-től 1801-ig a megyének taxát fizető nemesekről készült évenkénti összeírások is alapvető forrást jelentenek a keszthelyi nemesség vizsgálatában. Az idesorolhatók egy részét a megyei közigazgatás tisztviselői készítették, és a megye levéltárában maradtak fenn.¹⁶ Az adózási év kezdetén (október-novemberben) rendszeresen

¹⁵ Molnár András 1989. Elemzi a kisebb változtatásokat is, de ezek a mi adatainkat nem érintik.

¹⁶ Az elkészült összeírásokat a megye közgyűlésén mutatták be, s gyakran megtalálhatók a közgyűlési iratok közt. A számadást készítő főadószedő iratai közt

elkészült a taxa kivetésére szolgáló *regestrum*. 1765-től a kivetéskor három osztályba sorolták az összeírt nemeseket. Az első osztályba soroltak 1 forint 30 krajcárt fizettek, a második osztályúak egy forinttal, a harmadik osztályúak pedig 30 krajcárral adóztak. A kategorizálás alapját nem ismerjük (1771-ből maradt fenn ilyen adójegyzék). 1773-ban a dikális összeíráshoz csatlakozva a keszthelyi nemeseknél a ház, a szántó, a rét, a szőlő alapján vetették ki a taxát.¹⁷ Ezt az összeírást azonban nehezen tudjuk elhelyezni a többi által képzett sorban, mivel itt olyan urak is megtalálhatók (a Marton és a Juranics család megyei tisztséget viselő tagjai), akik egyetlen más taxális listában sem bukkannak fel, másrészt a kivetett adó összege nem egyezik sem az 1773., sem az 1774. évi taksakivetéssel. 1774-től viszont az állatokat és a termést írták össze évente.

Az év eleji összeírás mellett a megyei főadószedő rendszeresen elkészítette az éves (esetleg féléves) kimutatást az adókivetésről, a befizetésekről, az elmaradásról és a teljes tartozásról. A két lista nem azonos.

Vegyük például az 1776–1777. évet. 1776. november 25-én terjesztette be a járási szolgabíró az „armalisták összeírását” az 1777. adózási évre.¹⁸ Számba vették az állatokat (igásökrök, fejős- és meddőtehének, három-, illetve kétéves növendékek, borjak, lovak, csikók, sertések, juhok, kecskék, méhkasok), a gabona- és bortermést, valamint a malmok jövedelmét, s végül megadták a fizetendő összeget. Ugyanerre az évre elkészült az adószedő jegyzéke is. Ebben az 1777-re kivetett összeg megegyezik a szolgabíró kimutatásával, de a korábbi évek restanciáit is feltünteti. A részletes kivetés névsorában két olyan személy található, aki nem szerepel a fizetési kimutatásban, ez utóbbi azonban 27 fővel több személyt sorol fel (esetükben csak restancia van), ezek azonban az 1777. évre már nem adóznak. A kivetésből tudjuk, hogy kimaradtak a más falvakban birtokos nemesek: Lappai György Sajtoskálón és Vaspörben, Nagy Péter Rigácson, a Domján testvérek Köszvényesen birtokosok, ezért állataikat és termésüket nem írták össze. A korábbi években még fizettek taxát, s elmaradásaik miatt kerültek fel az adószedő lis-

 is szinte teljes sorozatban fellelhetők a taxafizetéssel kapcsolatos kimutatások. Itt mondom külön köszönetet Kapiller Imre levéltárosnak, aki az iratanyag rendezése során ezeket gyűjtötte.

¹⁷ Lelőhelye: Zmlt IV.9.b Dikális községi összeírások, Keszthely.

¹⁸ *Conscriptio nobilium armalarum in Processu Sedis Szántó existentium pro Anno 1777*. Lelőhelye: Zmlt IV.9.b.

tájára (Lappai György például 2 forint 99 dénárral tartozik). Más esetekben a vagyontalanság is oka lehet a kivetés elmaradásának, de a legtöbbször az, hogy az illető meghalt, elvándorolt. 1777-ben Bándi János és özvegye még rajta van elmaradt befizetései miatt a listán, pedig az egyik 1771-ben, a másik 1773-ban meghalt. Jósa Marianna az 1770-es években mindenkor megtalálható a keszthelyi taxások között mint hátrálékos, de egy 1773-as feljegyzés szerint 1767 óta a tapolcai járásban, Tóthiban lakik.

Az adószedő névsora tehát valójában fiktív. Ez okozza azt, hogy ezek a kimutatások rendszeresen nagyjából 30 körüli személlyel többet tartalmaznak. Az adószedő láthatóan évről-évre átmásolta a listát (az összeírtak sorrendje változatlan), s azt egészítette ki az évi kivetéssel. 1765 és 1768 között a jegyzék például teljesen változatlan, de az 1773. évi kivetési lajstromot is egy az egyben átmásolták az 1774. évibe.

A taksafizetésre még egy forrás áll rendelkezésünkre: 1788-tól a keszthelyi nemesség jegyzőkönyvéből a befizetett összegről készült kimutatások. A taksás nemesek összeírásait 1765 és 1786 között a megyei levéltárból gyűjtöttük össze, majd pedig ez utóbbit használtuk.

A taxafizetés problémája történeti irodalmunkban nem feldolgozott, nem tudjuk, kik voltak erre kötelezve. A keszthelyi listák vizsgálata néhány elemre rámutat: az újonnan nemességüket igazolóknak 1770-ben a megyei generális *conscriptió*ba egyenként össze lettek írva, s 1781-ig a dikális rendszerben adóztak, ezt követően átkerültek a taxalistákhoz (1780 után csak 1786-ból van adójegyzék, abban megtalálhatók). A birtokos nemesek (köztük a kurialista egytelkesek) nem fizettek taxát. Ha valaki bizonyította, hogy más községben birtokos, nem írták össze állatait és termését, nem vettek ki rá taxát. Így maradtak ki idővel többen a jegyzékből (Lappai György, Nagy Péter, Domján András, Domján Mihály). Felmentést kaptak a megyei tisztségviselők: Kákosy Lászlót 1771-ben felvették a jegyzékbe, 1774-ben elhagyását esküdti hivatalával indokolták. A revíziók szerint az *insurgensek*, akik személyesen vettek részt a nemesi felkelésben, szintén mentességet élveztek.¹⁹ Keszthelyen fokozatosan egyre több mentességgel találkozunk.

¹⁹ 1773-ból és 1774-ből maradt fent olyan jegyzék, amelyik a kimaradtakat vizsgálta. Megadta a kimaradás okát: ezek között találjuk a tévedés, a halál, az elvándorlás mellett a tisztségviselést és az *insurgensséget*. Persovits Istvánnál: „Anno 1741 personaliter *insurrexit*”.

4.2. TÁBLA
A TAKSÁS NEMESSÉG ÖSSZEÍRÁSAI, 1765–1801

év	taxakivetés	taxafizető	taksás
1765		56	
1766		55	
1767		55	
1768		54	
1769		63	
1770		59	
1771	55	67	
1773	68	76	
1774		78	
1775	69	78	
1776	53	80	
1777	54	81	
1778	58	82	
1779	60	85	
1780	59	82	
1786		90	
1787		–	49
1788		–	51
1793	57		
1794			55
1795			38
1797			66
1798			60
1799			57
1801			60

A taksás összeírások nemcsak a férfi háztartásfőket, hanem a nemesek özvegyeit és az özvegy nemesasszonyokat is tartalmazzák. Nem vehető tehát közvetlenül össze a nemesi *catastrumok* férfi háztartásfőivel. Az 1786. évi nemesi kataszter például Pap Antalt és Józsefet nevezi meg, a taksás összeírásban azonban csak özvegy anyjuk, Pap Domokosné található. Ha a taksás listák alapján akarunk a létszámra következtetni, akkor leginkább annak változatlan nagyságrendjét tudjuk megállapítani.

Végeredményben sem a taksás nemesség összeírásai, sem pedig a nemesi „összeírások”, kataszterek, sem a választói jegyzékek nem képeznek homogén adatsort, a három különféle forrásból pedig igen nehéz egységes idősort létrehozni. Alkalmanként készültek speciális számbavételek is, leginkább a nemességet érintő rendkívüli adók (koronázási ajándék 1796-ban, 1836-ban) kivetése esetében. A nemesség létszámváltozását a viszonylag sok adat ellenére sem tudjuk szigorúan véve folyamatosan nyomon követni. Még nehezebb az a kérdés, hogy a család- vagy háztartásfőket, a nemes férfiakat vagy a szavazati joggal rendelkezőket milyen sokasághoz tudjuk viszonyítani.

Számukat a népességen belül 1785-ben a férfinépességhez tudjuk arányítani, ezt becslésszerűen 1845-re is megtehetjük. 1785-re a számítás 7%-ot adott, 1845 körül 8–9% között mozoghat, inkább 8 a valószínű.²⁰ Más esetekben csak közvetett és megközelítő mérésekkel kísérletezhetünk. Megkísérélhető az adójegyzékek háztartásainak számához való viszonyítás, azaz a – bár hasonlóan – változó tartalmú két háztartásfogalmat viszonyítani egymáshoz. Végezetül a háztulajdonosok között is meghatározható a nemesek aránya: 1787-ben a kataszter mezővárosi háztulajdonosainak 14%-a volt nemes, 1846-ban pedig 18%-a. Hasonló emelkedést mutat a számítás 1810-re és 1826-ra.

Mindezek a nemesség arányának kisebb emelkedését mutatják. A házasságkötéseknél a vőlegények között a nemesek aránya a 18. század közepi 8%-ról 9–10%-ra emelkedett. Ez alátámasztja a kis-méretű aránynövekedést. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a *honoratiorokkal* – akik mind a kataszterekből, mind pedig a szavazók közül hiányoznak (de az 1836. évi koronázási ajándék kivetésénél megtalálhatók) – a nemesi jelenlét még szélesebbnek vehető. Alapjában azonban a nemesség súlyát tekintve nem történt nagy változás.

A város társadalmát vizsgálva a nemességet illetően egy elvi és egy gyakorlati kérdést kell először megválaszolni. Elvi kérdés az, hogy mennyire különült el társadalmilag a nemesi és a mezővárosi népesség, kell-e (értelmes-e) külön nemesi társadalomról beszélnünk.

²⁰ A számítást a következőképpen végeztük: a 280 kétségtelen nemeshez hozzáadtuk a 20 kétséges nemeset, de itt a fiúgyerekek számát becsléssel 22-re számítottuk, s ezzel is megnöveltük a számot. A kapott 322 nemes férfit a 3750-re becsült teljes férfinépességre vetítettük rá. Ez 8,59%-ot eredményez. A nagyobb ideiglenes férfinépesség figyelembevételével a 8%-ot tartjuk valószínűnek.

Gyakorlati kérdés pedig az, hogyan küzdhető le a nemesi forrásanyag gyökeresen eltérő jellege.

A rendi társadalomban, a hazai jogrendszerben nem tagadhatjuk a privilegizált nemesség sajátos elkülönülését. A nagy létszámú hazai nemesség tagoltságának leírásakor is megfigyelhető a társadalom egészének elemzésekor leírt zűrzavar, a világos szempontok és fogalmak hiánya, a szemléleti síkok egymásba csúszása. Minden elemzés kiindulópontja az egységes nemesség jogi tétele, amit minden szerző fikciónak tekint. A nehézség abban rejlik, hogy ez a „rendi jogállás” képezte tömb hogyan bomlik részekre. Egyrészt világos, hogy a tényleges joggyakorlat is koronként tagolta a nemességet. A tagoltság sokféle lehetett, s eltérő szinteken jelenhetett meg.

Vizsgálatunk szempontjából az a szint érdekes, ahol a keszthelyi nemesség mindennapi tapasztalata helyezkedett el. Ennek egyik eleme, hogy a *dominus-*, *perillustris dominus*-réteg elkülönülése bevett gyakorlat volt (ezt mutatja az anyakönyv, de szimbolikusan ezt tükrözi a nemesi összeírások rendje is). Másik elemként viszont a kismemesség megtapasztalt helyzete említendő. A végvárban nem különült el a katonaság, a hajdúk közös identitása a későbbi tanúvallomások szerint erősebb volt a nemesi különállásnál. A 18. század elején él a taxás nemesség fogalma, ami valószínűleg a mindennapi életben is megélt különbségeket jelentett. A nemességigazolások, az 1740-es évek nemesi felkelése erősíthette a nemesi szolidaritást, de a taksafizetés megint majd egy fél évszázadra tagolta a helyi nemességet. A napóleoni háborúk, majd 1819-től a nemesek fejenkénti szavazásának elve megint inkább a szolidáris közösséget domborította ki. Megbontotta viszont a helyi nemességet a jobbagytelken élők megadóztatása.

Összefoglalóan írva a 19. század elejéről Vörös Károly egyrészt e nemesi jogok egyenlőségét hangsúlyozza – „a hatalmas főúrtól a szegény bocskoros nemesig” –, másrészt rámutat arra, hogy „a nemesség mind az előjogok, mind a vagyoni viszonyok szempontjából egyre jobban differenciálódott”. Megfogalmazása szerint: „A nemesi jogok összessége a nemesség perifériájára szorult rétegek számára korunkban lassanként már kezdett megcsorbulni.”²¹ A keszthelyi kisebb nemesek számára a jogok gyakran csorbultak korábban is, de a leválás és szolidaritás hullámaiban helyi szinten nem alakult ki végleges elkülönülés.

²¹ Vörös Károly 1983:486–487.

A belső tagoltságot tekintve a történészek egy része kitart a jogi osztályozás mellett, elválasztva az armalista nemességet a birtokadományos vagy kuriális nemességtől. Mások viszont a földbirtoklás alapján különböztetnek meg csoportokat. A rendies jellegű tagoltság egyértelmű, de az más választóvonalat húz, mint az udvar és a történetírás. Az 1765. évi országos kimutatás végeredménye (ez mint országos nemesi összeírás ismert) az ország egészében csak két csoportot különít el, armalistákat és nem armalistákat. A megyék által felküldött jelentések azonban másfajta osztályozásokat követnek. Zala megye is két osztályt különböztet meg.²² Hasonló csoportokat mutatnak a szomszédos Vas megye összeírásai is. Szabolcsban a birtokos, egytelkes és armalista (taksás) elkülönülés jelenik meg 1790-ben.

Véleményem szerint általánosságban a nyugat-dunántúli részeken egy hármastagoltság a legelterjedtebb. Legfelül a birtokos és megyei tisztviselők, táblabírók csoportja található. Külön helyzetben vannak a nemesi falvak kurialistái, egytelkes nemesei. Végezetül taksásként vagy armalistaként leválasztódik a maradék, amelyik kézművesként, szőlőművesként, gazdaként, esetleg alacsonyabb hivatalnokként, értelmiségi alkalmazottként tartja fenn magát. Keszthely nemessége zömében ezekből áll.

A rendi-jogi nemesi tömböt vagyon szerint is szokás tagolni. Elsősorban a földbirtok alapján. Esetünkben ezzel nem kell foglalkozni, mert Keszthelyen a nemesi birtokosság jelentéktelen. Lényegesebb azonban a „szokásrendi” tagoltság, amelyet a korábbi jogi tagoltsággal is összefüggésbe lehet hozni.

Vizsgáljuk meg mezővárosunkban a szokásrendi csoportokat! Keszthelyen az 1740-es évektől rendszeresen számolhatunk az arisztokrata Festetics család jelenlétével, a család tagjai és látogatóik külön világot képviseltek. Az arisztokrata udvar és birtokközpont kiépülése 1740 után távol tartja a birtokos köznemességet. A Festeticsek birtoklása előtt a Pethők és rokonaik mellett vagy azok sorában kisebb családok is bírtak Keszthelyen *residentialis*, azaz állandó lakhelyül szolgáló házat, úrbéreseket. A Festeticsek alig egy-két évtized alatt a város kizárólagos tulajdonosai lettek (csak a keszthelyi plébánosnak maradtak úrbéresei a Pap utcán).²³

Korábban néhány birtokos nemes kisebb udvartartásával szá-

²² Benda Gyula 1984b, Vas megyére Tóth István György 1997.

²³ A folyamatot bemutatja Szabó Dezső 1928.

molhatunk. A későbbiekben e nemesi réteg tagjai megfordulhatnak Keszthelyen, de tartósan nem telepedtek meg. A megyei tisztviselők közül néhány mindenkor Keszthelyen lakott, az uradalom tisztviselői között is számos nemest találunk, de csak fokozatosan alakulhatott ki egy nemesi-honorácior értelmiség. Mellettük – külön világként – élt a gazdálkodó, iparúzó kismemesi lakosság. A választóvonal erős volt, a társadalmi elkülönülés határait valószínűleg csak néhányan lépték át.

A keszthelyi nemesség „elitje” a világosan megkülönböztetett és elváló birtokos- és megyei tisztviselő-csoport. A nemesi kataszterekben ezeket a legtöbbször elkülönülten mutatták ki.²⁴ Az anyakönyvben a plébános a legtöbbször nem felejt el nevük mellé írni a *perillustris dominus* címet. Az e csoportba tartozó családok egy része – s valószínűleg kissé elkülönülő magasabb presztízsű rétege – házzal (házakkal), részbirtokkal rendelkezett. A Marton család házakkal, zálogos földekkel bírt. Marton Ferenc 1750-ben a Hajdú utcában levő egyik házát „mindennemű hozatartozandó kertyeivel és periferiájával és ipületivel edgyütt” 200 rajnai forintért adta el Festetics Kristófnak, ekkor még megtartva rezidenciális házát.²⁵ Marton Péter 25 forintért szolgálatmentes házát bírt, amelyet halála után a Festetics család visszaváltott, és örökösei ettől fogva kénytelenek voltak négy nap robottal szolgálni.²⁶ Zalabéri Horváth László leányági örökösként formált jogot Keszthely egy részére, ezt 5500 forintért vásárolta meg a birtokszerző Festetics Kristóf, de „keszthelyi residenciális házát” földekkel kezén hagyta.²⁷ A megyei hivatalt, leginkább a szántói járás esküdtségét viselő családok (Juránics, Kákosy) távolabb, a legtöbbször valamilyen közbirtokosságban rendelkeztek birtokkal.

²⁴ 1754-ben: Zmlt IV.1.e Nemesi összeírások, 1564-1843. *Prima classis. Nobiles potiores magis possessionati, et officiales Comitatus*. 1760-ban a legelső a regestrumban *Spectabilis ac Magnificus Dominus Christophorus Festetics de Tolna* stb., ezt követi *Dominus* címmel zalabéri Horváth László, Marton Ferenc táblabíró, Marton László táblabíró. Külön következik a három esküdt, Juránics József, Marton Antal, Marton Ferenc. Majd pedig folytatódik a lajstrom a *reliqui domini nobiles* alcím után.

²⁵ MOL P235 *Comitatus Zaladiensis* 10. csomó, No. 1370, kelt: Keszthely, 1750. május 1.

²⁶ MOL P235 *Comitatus Zaladiensis* 10. csomó, No. 1365, kelt: Keszthely, 1749. augusztus 15.

²⁷ MOL P235 *Comitatus Zaladiensis* 6. csomó, No. 1097. Idézi Szabó Dezső 1928:109.

Az elkülönülés az életmódban is megnyilvánult, ezt tükrözik a lélekösszeírások. Zalabéri Horváth László háztartásában 1746-ban három szolgát írtak össze, két férfit és egy nőt. 1757-ben 21 tagú háztartásban élt nagyszámú gyerek és szolga, szolgálólány társaságában. 1771-ben özvegye továbbra is nagy háztartást mondhatott magáénak. A Marton család tagjai kevesebb szolgaszeméllyel, de még jellegzetesen nagy háztartást vittek.²⁸

Végül az összetartozásra utal a keresztszülői hálózat elemzése. Az e csoportba tartozó családok házaspárjai együtt, vagy férfi és női tagjai külön-külön igen népszerű keresztszülők. A keresztelésnél szinte zártan csak egy meghatározott kör tagjaival fordulnak elő. Ehhez tartozik a Festetics család, Törey László plébános és nővére, Törey Mária, Csiszár Péter tanító és felesége, Egyed Éva, majd pedig a Csiszárt felváltó Csuklin János tanító és felesége. A nemesi „elit” gyerekeit azonos státusú emberek, gyakran a környéken birtokos családok tagjai tartják keresztvíz alá. Ugyanők azonban egyszerű városlakóknál, sőt cigánycsaládoknál is vállalnak keresztszülői szerepet. De szinte kizárólag egymással. A hasonlóan népszerű kézműves keresztapákkal és azok feleségével véletlenül sem fordulnak elő. Egyedül egy Banicz Borbála nevű hölgy gyakori részese e szertartásoknak: róla semmit sem tudunk, de ő sem vállal keresztanyaságot kézművesekkel vagy más közrendű személlyel.²⁹

A házasságok későbbi részletesebb elemzése megint csak finom elkülönülést tár fel. Egy társadalmilag nagyon zárt, a legtöbbször éppen ezért exogám csoport mellett egy sokkal inkább a helyi társadalomban feloldódó, s így rendileg lefelé házасodó kört rajzolhatunk fel.

A nemesi birtokos- és tisztviselőcsoport Keszthelyen a 18. század közepén meggyengül. Egyértelműen veszít súlyából azáltal, hogy anyagi nehézségei – a Festeticsek feltehető nyomása – miatt elveszti városi birtokait. Lassan elköltözik, kihúzódik a városból. Horváth László 1764-ben Keszthelyen halt meg, gyerekei azonban kifelé házasodtak. A Marton család esetében a lesüllyedés jeleit láthatjuk. Taksás nemesekké lesznek, lányaik férjei pedig már gyakran adózó (bár hasonló nemesi) környezetből jönnek.

A későbbiekben ez a csoport eltűnik a városból, s csak vendégként jelenik meg egy-egy családi ünnepre, fogadásra vagy a He-

²⁸ A lélekösszeírásokat kiadta Ördög Ferenc 1991–1998.

²⁹ Az anyakönyvek elemzése alapján.

likon-ünnepségekre. A Festicsek udvara itt marad, időnként nagy jelentőségre tesz szert, de egyre jobban elkülönül a várostól.

A nemességen belül más szokásrendi csoport nem alakult ki, az elkülönülésnek a legtöbb területen nem alakult ki alapja. A nemesi lakosság politikai-igazgatási elkülönülése ellenére sem alkotott birtokosként külön testületet. A földesúrhoz való viszonyban nem tért el a nem nemes lakosoktól. Házaik után ugyanúgy cenzust fizettek és robottal tartoztak, mint társaik.³⁰ Birtokaik szinte kizárólag dézsmás vagy hegyvámos szőlőkből álltak, e téren sem váltak el tehát a nem privilegizált lakosoktól. A hegyközségek igazgatásában nem nemes társaikkal közösen vettek részt. Mivel a közösség foglalkozás és vagyon szerint erősen tagolt volt, külön érdekekkel tagjai e területeken sem bírtak.

A foglalkozást tekintve nincs jellegzetesen nemesi csoport. A helybeli kisnemesség megélhetését elsősorban a föld, a szőlő biztosította. Ehhez nem nemes mezővárosi társaikhoz hasonló módon jutottak hozzá. Két-három család a halászcéhben is mindig megtalálható. Mellettük egyre nagyobb arányban kézművesek költöztek be, illetve egyes családokban a fiúk mesterséget tanultak. 1784-ben az úrbéres összeírás 4 halász mellett 4 nemes szabót, 2 szűrszabót, 2 takácsot és egy-egy bognárt, szíjgyártót, szűcsöt, vargát és bognárt nevez meg. A 65 nemes háztartásfő között ekkor az iparosok aránya még kisebb, mint a mezővárosban. Az 1826. évi házösszeírásban 27 nemes kézművest azonosíthatunk. 1836-ban húszan fizetnek mesterség után. Az eme adatok alapján számolt iparüzési arányok egybeesnek a mezővárosi népességen belül megfigyeltekkel. A mesterségek közül a varga (németvarga) és a csizmadia a legnépesebb, de a két másik erős helyi ipar, a takács és fazekas is képviselve van.

A nemesi értelmiség Keszthelyen nem igazából jellemző: az orvosok, a kirurgusok, a mérnökök, a tanárok és a tanítók esetében nem meghatározó a nemesi elem. Inkább megyei tisztviselők, uradalmi tisztek vannak jelen a helyi társadalomban. Ahogy erősödik a mezőváros igazgatási szerepe, úgy válik gyakoribbá a járási tisztviselők keszthelyi tartózkodása, letelepedése. Az egyetlen Csák György szolgabírón kívül ezek bevándorolt családok. Külön kell foglalkozni a honorációr réteggel, amelynek tagjai az uradalom szolgálatában állnak.

³⁰ Bontz József 1896 (az úrbéresek 1782–84. évi összeírása), valamint az 1812. és 1826. évi házjegyzék alapján is ez egyértelmű.

A nemesség társadalmi elkülönülését vagy integráltságát legkönnyebben a házassági kapcsolatok révén vizsgálhatjuk meg. Egyértelmű, hogy a házasság mindenkor valamilyen homogenitásra törekszik, s így a társadalmi kapcsolatok jól használható mérőszáma a házasságkötés. Ha a nemesek házastársukat a nemesség köréből választották, akkor társadalmi csoportként is feltételezhetjük elkülönülésüket. A Keszthelyen kötött házasságoknál megvizsgáltuk a házastársak rendi státusát, és ahol tudtuk, a menyasszony és a vőlegény apja, illetve az új házaspár társadalmi-foglalkozási kategóriáját.

4.3. TÁBLA

A HÁZASSÁGOK ÖSSZETÉTELE A NEMESI JOGÁLLÁS SZERINT, 1750–1849

évtized	házasságok száma	a vőlegény nemes	a menyasszony nemes	mindkettő nemes
1750–1759	353	37	29	6
1760–1769	390	35	34	9
1770–1779	458	25	32	4
1780–1789	450	34	32	5
1790–1799	451	49	55	14
1800–1809	552	42	45	9
1810–1819	440	46	36	12
1820–1820	526	62	34	7
1830–1839	551	59	50	11
1840–1849	646	52	61	11

A vőlegények és a menyasszonyok közti egyensúlytalanságot okozhatja, hogy a leányok esetében nehezebb a leszármazás megállapítása, illetve ellenkező hatású a férfiakra jellemző külső házasság. A házasságok 8–10%-ában a férfi a nemes, 8–9%-ában pedig a nő.

4.4. TÁBLA

Á NEMES VÖLEGÉNYEK ÉS MENYASSZONYOK HÁZASSÁGAINAK ARÁNYA ÉS JELLEMZŐI

évtized	völegény nemes % (100=összes házasság)	menyasszony nemes % (100=összes házasság)	nemes völegény házassága nemes menyasszonnyal % (100=nemes férfiak házasságai)	nemes menyasszony házassága nemes völegénnyel % (100=nemes leányok házasságai)
1750–1799	8,6	8,7	21,1	20,9
1800–1849	9,6	8,3	18,8	21,7

A férfiaknál és a nőknél egyaránt a házasságok egyötödében a házastárs is hasonló státusú. Ha a nemesi státus nem hatna a házasságra, akkor ennek az aránynak 10% körülinek (azaz a nőknek, illetve a férfiaknak a házasságkötők populációjában megfigyelt arányával megegyezőnek) kellene lennie. Ha pedig a nemesi státus zárt házасodási kört határoz meg, akkor legalább 50, ha nem 80–90% körüli érték lenne a várható. A megfigyelhető 19–21% gyenge hatást és összefüggést jelez. Ez mindkét nemre igaz. Egészében tehát a nemesi jogállás önmagában nem jelentős. Ha foglalkozás, vagyoni helyzet, esetleg törzsökösség szempontjából nézzük a házasságkötések zártságát, magasabb értékeket kapunk (vö. 6. fejezet). A nemesek esetében is ez a döntő, nem pedig az armális vagy a jogállás.*

Néhány család esetében külön is elemezhetjük a házassági kapcsolatokat. A Csák, Vlasics, Dornyai, Szita család esetében néhány összeházасodást leszámítva a nemesi státus helyett inkább egy más szempontból azonos helyzetű kör rajzolható ki: a régóta Keszthelyen élő családoké. A házassági kapcsolatrendszer tehát nem a nemes–nemes választóvonal, hanem más társadalmi ismérvek mentén húz-

* A nemesek házasságai esetében a teljesen zárt házасodási kört (nemes csak nemessel köt házasságot) természetesen nem az 50, nem is a 80–90%-os érték jelezné, hanem a 100%-os. A másik véglet, amikor a jogi státus nem hat a párválasztásra, a 8–10%-os érték lenne, hiszen azt mutatná, hogy a nemes-sel kötött házasság esélye éppen akkora, amekkora a nemesek részesedése a teljes házасuló népességben. A megfigyelt 19–21%-os érték, a „gyenge hatás és összefüggés” a házасodás kiemelt jelentősége miatt perdöntő bizonyítéka a már többször is felvetett állításnak, amely szerint a társadalom nem rendi határvonalak mentén vált ketté.

ható meg. A nemesség felső szintjén rajzolható meg egy társadalmilag zártabb, de éppen ezért térben exogám házassági kör.

A vagyoni helyzetet az összeírások különbözősége miatt nemigen tudjuk egybevetni a nem nemes mezővárosi lakosokéval, de ott, ahol az összevetés mégis lehetséges, úgy tűnik, hogy a nagyobb vagyon nem a nemesi státusz folyománya, inkább a foglalkozási vagy társadalmi csoporthoz tartozás velejárója.

A keszthelyi nemességben határozottan kirajzolódik egy törzscsoport: ezek részben már a 17. században, a 18. század elején is itt éltek, esetleg keszthelyi polgárként kaptak nemességet. A népes Csák, Eöry család, a katonaként Horvátországból elszármazott Vugovicsek tartoznak ide. A Nyers család 1717-ben kapott nemeslevelet. A Giber család egyik ága nemesként szerepel a 17. században, a keszthelyi Sziták az 1820-as években tudták csak elismertetni nemességüket.

A másik csoport a nemesi falvakból beköltözött kisnemes. A keszthelyi uradalmat félkaréjban nemesi falvak veszik körül. Innen – figyelembe véve ezek közelségét – kevés család költözött be. Nemesvitáról származott be Töreky csizmadia. A Móricz család Karakószörcsökéről származik, Keszthelyre Tekenyéről költözött be. Távolabbról, Rózsásszegről költözött be Egyed István varga. A Rédeyek Sümegről jöttek, a szőlőhegyen éltek kinn. A Talabér család jellemző foglalkozása a molnármesterség, amely nagyarányú térbeli mobilitással jár együtt; ők a 18. század végétől jelen vannak Keszthelyen, főleg szőlőbirtokosként, de nem telepednek meg.

Kelcsecs Balázs Zágráb megyei bizonyáglevéllel igazolta 1828. január 21-én nemességét. Pados Antal Vas megyéből származott, a Sipos família 1795-ben települt át Vasból, a Szalay családok egyike is innen érkezett. A beköltöző kisnemesek általában iparosok: a már említett csizmadia, varga mellett említhetjük Hajgató takácsot, Böröndy Farkast, Márkus fazekast. E beköltözők egyszerre integrálódnak szakmájukba (társadalmi kapcsolataikat is ez határozza meg) s vállalnak szerepet a nemesi *communitas*ban.

A 19. században a másik beköltöző csoport az uradalmi tisztviselőké. A központi birtokigazgatás élén álló tisztek, az értelmiségi szakemberek között számos régi vagy újabb nemes található. Némelyikük (például Mesterházy) régi patinás középbirtokos nemesi családból származik, de valós vagyoni helyzetüket nem ismerjük. Feltevésünk szerint már elsősorban értelmiségi szaktudásuk révén érvényesülnek.

Megkülönböztetheti a nemességet mezővárosi *plebejus* társaitól

az eltérő emelkedési lehetőség, a tanulás révén, megyei szolgálat segítségével való kiemelkedés. Ennek sincs bizonyíthatóan nagy szerepe. A nemesek esetében a választóvonal nem a *plebejus* és a *nobilis* között húzható meg, hanem a középosztály felé tartó értelmiségi, uradalmi alkalmazott, megyei tisztségviselő és a város társadalmában foglalkozása, vagyoni helyzete, törzsökössége vagy frissen bevándorolt volta által betagolt kisnemesek között.

Keszthelyen nagy számban éltek olyanok, akiknek anyjuk nemes volt. *Agilis* csoport azonban nem alakult ki, mivel nemesi tulajdont nem bírtak.

A keszthelyi nemesi *communitas* működését alig ismerjük, a szétzóródott iratanyag miatt nehezen is vizsgálható.³¹ A *communitas*t a bíró, az öregbíró (a későbbiekben főhadnagy, hadnagy) és az esküdtek (tanácsosok) irányították. Egy 1831-ből fennmaradt névsor szerint az öregbíró mellett 5 vagy 6 öregesküdt és 5 kisesküdt alkotta a választott vezetőséget. Az írásbeli teendőket a jegyző végezte, aki gyakran az egyik esküdt volt. A nemesi *communitas* alkalmazásában állt a kisbíró (alhadnagy), valamint az 1840-es években feltűnő két borbíró. A tisztújítást az 1840-es években október végével, november elsejével tartották a járási szolgabíró jelenlétében. Feltételezhetjük, hogy a mezővároshoz hasonlóan korábban is ez volt a választás időpontja.

Az esküdtek a főbíró házánál gyűléseztek, nem tudjuk, milyen rendszerességgel és részvétel mellett. A fennmaradt jegyzőkönyv bejegyzései arra engednek következtetni, hogy alkalmyszerűen gyűltek össze, és a folyó ügyeket a főbíró (hadnagy) és néhány esküdt vitte.

A *communitas* intézte a nemesek pénzügyi hozzájárulását a városi költségvetéshez, valamint az 1801-ig fizetett megyei taksa bevezetését. A nemesség a 18. század eleje óta a városi költségek tizedrészét fizette. Ezt a szokást valószínűleg időről időre szerződésben is rögzítették. (Például egy 1834. február 2-i szerződésre történik hivatkozás.) Alkalmanként külön szerződést kötöttek a tanárok fizetésére vagy a kéményseprő alkalmazására. Az úrbéri per kapcsán is közös teherviselésben egyeztek meg.

A terheket az 1830-as évektől a korcsmák bérbeadásából fedezték.

³¹ A nemesi *communitas* örvendetesen bővülő irodalmában mai napig alapvető Degré Alajos munkássága (Degré Alajos 1976), újabban Hudi József számos tanulmányban foglalkozott a dunántúli nemesi községekkel: Hudi József 1993, Hudi József 1994a, Hudi József 1995. Az alföldi városokban működő, kevésbé fejlett nemesi öngazgatásra lásd Rácz István 1988.

A fennmaradt árverések és szerződések szerint a keszthelyi nemeseket háromheti kocsmáztatás jövedelme illette meg. Ez karácsony estéjével kezdődött, és 1842-ben például 269 forint 30 krajcár bevételt eredményezett. (1841-ben a kiadások összege 343 forint 46 krajcár volt.) További bevételt jelentett a kisbírói hivatal válsága fejében fizetett összeg. A bíró elszámolását a tanács hagyta jóvá. A 18. század végén a megyének fizetett taksát is a bíró szedte be.

A pénzügyek intézése mellett ugyancsak fontos tevékenység volt az árvaügy. A nemességnek külön gyámja volt, majd pedig a járási gyámszolgabíró foglalkozott a nemesi árvák ügyeivel. Az 1790-es évektől a végrendeleteket a *communitas* tagjai írták alá tanúként, és a hagyatéki eljárásnál is jelen voltak. A nemesi árvaügy kezelését ebből a korszakból alig ismerjük, de a közösség nyilvánvalóan nagy jelentőséget tulajdonított az örökösödés felügyeletének, a vagyonbiztonság megteremtésének. A nemesi *communitas* fennmaradt iratai között szinte kizárólag végrendeleteket és hagyatéki elszámolásokat találni. A házelasók során kiadott „házleveleket” is a *communitas* adta ki a nemések esetében (ezeket néha a jegyzőkönyvbe is bevezették).

Az örökös szerződés kapcsán számos feladat – s főleg a jogi képviselet – a közösségre hárult. Ekkoriban a kisnemesi közösség már politikai szerepet is kapott, erről a jegyzőkönyv egy bejegyzése tanúskodik. 1843-ban a keszthelyi nemesség elfogadta a háziadó fizetésének elvét, s elhatározta, hogy „*e foló 843. aprilis hó 21-én tartandó nagy gyűlésre az adó elfogadásának tervezése végette Z[ala]egerszegen számossak megjelenjünk*”.

A *communitas* bíraskodási feladatokat is ellátott. Az 1840-es évektől szóbeli bíróságot működtetett. Elsősorban kisebb adósági követelések, veszekedések ügyét tárgyalhatta.

Nem tudjuk, milyen mértékben vett részt a nemesség a *communitas* életében. Az uradalmi tisztek részvétele nem látható, a megyei tiszviselők közé felkerült helyi nemések viszont láthatóan aktív szerepet vittek. Az 1820-as évektől a Csák család jelentős szerepet vállalt a nemesség ügyeiben. A nemesi családok egy része nem vett részt a vezetésben, mások viszont láthatóan folyamatosan ott voltak a tanácsban. Az 1830-as évektől számos kérdésben – személyes konfliktusokat is beleértve – érezhető a nemesi *communitas* és a mezőváros ellentéte. A korábbi kapcsolatokról és a viszony jellegéről források híján szinte semmit sem tudunk.

A nemesi önkormányzat részben közigazgatási, adminisztratív te-

vékenység volt, részben azonban kialakíthatott egy „politikai lobbít”, amelyik szorosabb érdekvédelmi közösségként is működött. Ez egyben családi és társadalmi kapcsokat is erősíthetett. Nem szigetelte el azonban minden szempontból külön társadalomként a helyi nemességet.

A nemesség különállását erősítheti, ha az armális jobb lehetőséget teremt a mobilitáshoz, a helyi nemesség egyedei nagyobb arányban vagy kisebb erőfeszítés nélkül tudnak felemelkedni. Az világos, hogy a tisztviselővé, katonatisztté vagy értelmiségivé válás már csak az iskola révén történhetett. Sasfi Csaba elemezte a keszthelyi diákság 1806 és 1849 közötti társadalmi összetételét. Az általa vizsgált 44 évben a keszthelyi születésű, illetve ott lakó diákok 17%-a volt nemes (bár az ismeretlen rendi státusúak magas aránya ezt bizonytalanná teszi). Az arány évtizedenként 18–20% körül mozog, 1811–1820-ban azonban 25%-ra, majd pedig 1840 után a felére, 12%-ra csökken (de ekkor már a diákok felénél nem ismerjük a rendi státust). A nemesség népességen belüli súlyának két-háromszorosa ez az arány, de érdemes az iskolai részvételt inkább más helyi csoportokkal (iparosság, zsidó vallásúak) összevetni, ebben az esetben az már nem ilyen kiugró. Sasfi Csaba a következőképpen összegzi eredményeit: „Az iskolai előmenetelt mutató táblázatok alapján azt gondolhatjuk, hogy a nem nemes diákokhoz képest valamivel nagyobb jelentősége lehet számukra a gimnáziumi tanulmányoknak – ezen belül is a teljes iskola elvégzésének. Magasabb az arányuk az utolsó – ezen belül is a végzős, második – humanista-osztályban.” A fentiek, valamint a lemorzsolódás, az évisméltés és az apa halála utáni tanulmányok elemzése alapján sajátos nemesi stratégiát lát: „Ehhez az iskolai stratégiához leginkább a birtoktalan köznemesség nemesi értelmiséggé válásának törekvése társítható...”³²

Az iskola révén való kiemelkedés három lehetőségét kíséreljük meg vizsgálni: 1. a papi pálya; 2. a katonatiszti karrier; 3. a tisztviselői vagy értelmiségi pálya.

A papi pályára került keszthelyiek általában kikerülnek látókörünk-ből, az ország számos papképzőjében fejezhették be tanulmányaikat, s szétszóródtak az országban. A veszprémi katolikus egyházmegye névtára segítségével azonban megközelíthető „mintát” vehetünk a papi hivatást választókból. 1849-ig 31 keszthelyi születésű papot találtunk az egyházmegyében, ezek közül 12 nemesi származású.³³ Közöttük a

³² Sasfi Csaba 1990.

³³ Az adatokat Pfeiffer János 1987 alapján szedtük össze.

birtokos-tisztviselő csoport számos családját találjuk: Juranics László (1725–1789) rezi plébános, Küllei János (1763–1849) és három fiú a Marton családból (János, testvére József és Jeromos Péter Ignác István pálos szerzetes). Ezek mind 18. századi példák, mivel a szóban forgó családok eltűnnek Keszthelyről. Mellettük néhány nemes iparoscsalád gyermekei követik ezt a mobilitási pályát. Ha viszont együtt nézzük az iparosok csoportját, annak súlya ugyanakkora, vagy jelentősebb. Mesterember fia volt az ismert Vaszari Kolos primás és Vaszari István plébános, vagy Fejér György, a tudós történetíró is. Talán jellemző adalék az, hogy az 1780-as években a pozsonyi papneveldeben három keszthelyi növendék kötött barátságot, mintegy kicsiben mutatva a keszthelyi származású papság összetételét: Fejér György, a későbbi történetíró, akinek apja szűcsmester volt, Juranics László, aki megyei tisztviselőcsaládból származott, s végül Péteri Takáts József, akinek apja nemes volt, de mesterségét tekintve kalapos, és a taxások csekélyebb vagyónú tagjai közé tartozott.³⁴

A katonai karriert választók is láthatatlanokká válnak a helyi vizsgálat számára. Időnként egy-egy visszavonult katonatiszt felbukkan Keszthelyen, de adataink lehetetlenné teszik ennek a karriertípusnak elemzését. Az egyetlen kivételt azok adják, akik 1848–1849-ben honvédtisztként is feltűnnek. Bona Gábor kutatásai nyomán ismerjük a keszthelyi születésű tiszteket.³⁵ A két Asbóth fivér ugyan nemes volt, de helyzetüket inkább apjuk gazdatiszti státusa határozta meg. Mellettük uradalmi tisztek, iparosok gyerekei kerültek be a tisztikarba, egy részük korábban nem is volt katona. Egyedül Pados Antal százados a helybeli kisnemesség jellegzetes képviselője, ő önkéntes alakulatot szervezett, korábban a nemesi *communitas* hadnagya, jegyzője volt. A keszthelyi nemesség vonzódása a katonai pálya iránt nem igazolható, sőt nem is feltételezhető. Megint a helybeli iparosság „előnye” látható.*

Az egyetlen mobilitási pálya, ahol a nemesi státus feltételnek számított, a megyei tisztségviselés volt. A 18. század közepén még

³⁴ Szabó Sándor 1983:184–185. Az adat Takáts Sándor Péteri Takáts Józsefről írt monográfiájából származik, lásd Pfeiffer János 1987.

³⁵ Bona Gábor 1992.

* A szerző tehát nem viszi ugyan következetesen végig a gondolatot, mégis látszik, hogy nem a nemesség alapján szerveződik egy többé-kevésbé homogén társadalmi csoport, hanem a nemesi kiváltsággal rendelkezőkön belül van egy elkülönülő alcsoport – talán a későbbi karrier és az iskoláztatás kérdései kapcsán is őket lehetett volna elkülöníteni, esetlegesen a többiekől eltérő viselkedésüket kutatni.

megtalálhatjuk a hagyományosan tisztviselői családokat. Ilyenek a Martonok, akik birtokosként elvesztik keszthelyi pozíciójukat, s lassan mind elvándorolnak. Alacsonyabb státusú a Kákosy és a Juranics család, akiknél a hivatalviselés életforma. Tagjaik az esküdtsegen túl nem emelkednek, de a gimnáziumi végzettség és a hivatal, illetve az értelmiségi pálya marad a jellemzőjük. Ők is elvándorolnak. A 18. század első felében időről-időre úti és hadbiztosok, azaz alacsonyabb járási hivatalnokok laktak a városban. Az 1840-es években a szolgabírói tisztet adó Bogyay család beköltözésével a helyzet megváltozik, de a Bogyayak ekkor már inkább a hivatalból élő nemességet reprezentálják, nem pedig a független középbirtokosokat.

Más esetet jelentenek azok a családok, ahol egy-egy fiú, ág emelkedik fel a hivatalviselés révén. Lappai György varga 1747-ben veszi feleségül Keszthelyen Szupponics Varga Juliannát, egy helybeli vargamester lányát. Az első évben még adózik, majd igazolja nemességét, s mindenkor a nemesi lajstromokban szerepel. Két fia, László és Ferenc a veszprémi piarista gimnáziumban tanul. Ferencnek nyomát vesztjük, de László 1784-ben Keszthelyen veszi feleségül Sass Katalint, egy helybeli borbély (sebész) lányát. Nagyrészt Keszthelyen él, és a szántói járás esküdtje. Fia, György is tanul, és különböző hivatalokat visel. 1820-ban itt köt házasságot, de korán meghal (1826). Károly fia gimnáziumot végez. Lappai György leánya, Erzsébet helybeli mesteremberhez megy férjhez. Lappai György tehetős ember, lovat és szarvasmarhát tart, igen nagy szőlőt birtokol, ezenkívül Vaspörben és Kálon örökölt nemesi birtokokat, de lényegében iparosi pozíciója határozza meg vagyoni és társadalmi helyzetét.³⁶

A kiemelkedés leginkább a népes Csák nemzetség egy-két ágára jellemző. Az egyik mobil személy Csák Antal, aki néhány gimnáziumi osztály elvégzése után németvarga-inas lesz, Keszthelyen marad. Első felesége nemes származású özvegyasszony, annak halála után pedig kívülről hoz magának feleséget. Két fia a helybeli gimnázium tanulója. Antal fia a 2. humanista osztály elvégzése után eltűnik szemünk elől, László azonban csak két évet látogatja az alsóbb osztályokat, majd helyben köt házasságot. Csák György a helyi gimnázium elvégzése után időlegesen követhetlenné válik, majd megyei tisztviselőként újra a városban telepszik le, fiai is a gimnázium felé törekednek. További Csák gyerekek is megtalálhatók az iskolában,

³⁶ A Lappay család történetét az anyakönyvek, összeírások segítségével rekonstruáltuk, ismert 1774-ből Lappay György végrendelete is.

de az egyes kiemelkedések a legtöbbször elszigeteltek maradnak. Ha 1770 után vizsgáljuk a fiúgyermek nemzedékeit (a legalább 14. életévüket megérő fiúkkal számolva) minden negyedik, harmadik fiú járt gimnáziumba, s trendszerű emelkedés nem figyelhető meg. A család társadalmi súlya a szolgabíróvá emelkedő Csák György, illetve a nemesi *communitas*ban játszott szerepe révén az 1830-as évektől láthatóan megnőtt, s ez valószínűleg felerősítette a tisztviselői, értelmiségi középosztály felé való eredményes törekedést.

Varga Szűcs Pál szűcsmester az 1750-es években költözik Keszthelyre, s mindenkor nemesként fizet taxát. Fia, József a gimnázium elvégzése után útbiztos lesz. Bándi Péter is a biztosságig emelkedik.

Az iskolai végzettség uradalmi vagy községi hivatal betöltését is elősegíthette. Számos példát találunk erre is, de nem mondhatjuk, hogy az iparosok gyerekeinél nagyobb esélyt adott a nemesi pozíció, vagy hogy a nemesek nagyobb arányban tudtak ilyen irányú pályát választani.

Ha a családokat, azok stratégiáját vizsgáljuk, akkor inkább arra a következtetésre jutunk, hogy a családi milió, a mikrokörnyezet befolyásolhatta a tanulás révén való kiemelkedést. Számos nemes családban nyoma sincs az iskolázottságnak vagy kiemelkedésnek, és számos iparos- vagy gazdacsaládban is megfigyelhető az emelkedési stratégia. A nemesség természetesen az élet minden területén előnyt jelentett, de önmagában nem egyformán motiválta a családokat.

Hogyan összegeezhető az eredmény? A társadalmi rétegződést részben struktúraként, részben relációként értelmezve, a rendi választóvonal a nemesség és a nemtelenek között sokat veszít élességéből. Az egységes nemességen belül mindig élnek jogi különbségek, ezeket a szokásrendi csoportok elkülönülése felerősíti, vagyis helyenként a megyei tisztviselők, az értelmiségi csoportok élesebben válnak el, mint a mezőváros nem nemes, de hasonló foglalkozású csoportjai. A merev elkülönülést azonban számos ponton átvágják a családi, rokonsági kapcsolatok.

Elemzésemben nem tartanám hatékonynak keszthelyi nemesi társadalomról beszélni, az nincs. Vannak nemesi rendies csoportok, ezek közül az egyik, a birtokos-tisztviselői csoport szokásrendi közösséget is hoz létre, de eltűnik a Festeticsek uralta városból. A nemesség többi csoportja, beleértve az uradalmi tisztviselőket, nem sajátosan nemesi közösséget alkot. A helybeli nemesek zöme beolvad a mezővárosi társadalmi csoportokba.

5. FEJEZET

A ZSIDÓ KÖZÖSSÉG ÉS LAKOSSÁG

A 19. század első felében a zsidó vallású lakosság létszáma Keszthely mezővárosban erősen megemelkedett, a zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe jelentősen megnőtt. A keszthelyi társadalom reformkori változásának vizsgálatában tehát fontos helyet foglal el az izraelita vallású közösség. Ezért érdekesek az azon belül végbement társadalmi folyamatok, illetve a zsidóság és a mezőváros, a Polgárváros és a szőlőhegyi lakosság más csoportjai közti kapcsolatok, a kölcsönhatások, a születő belső feszültségek. Lényeges feladat lenne a zsidó vallású lakosok jellemzőinek megismerése. A zsidó közösség elkülönülése többoldalú és állandóan változó: egyrészt vallási csoport, másrészt etnikai csoport, harmadrészt pedig jogállását tekintve is sajátos közösség. A monografikus elemzésben azonban ez a közösség egyelőre nem kapja meg azt a súlyt, amelyet fontossága és szerepe alapján megérdemelne. A vizsgálat módszeréből következően jobban kellene ismerni a csoport belső tagoltságát, magával hozott értékeit és jellemzőit. A forrásadottságok azonban ezt még kevésbé teszik lehetővé, mint más csoportok esetében. A zsidóságra vonatkozó források zöme uradalmi peranyag, összeírások, szerződések. A személyes iratanyag szinte teljesen hiányzik. Egyelőre feldolgozatlanok az értékes gazdasági forrásanyagok (számadások).¹ E társadalmi csoport esetében még a többenél is nehezebb

¹ A Festetics család levéltárában, a „Birtokigazgatás” fondban található egy külön állag (MOL P274 A zsidóságra vonatkozó iratok), a keszthelyi hitközség levéltárában pedig egy Chevra kadisa-könyv és magyar fordítása áll rendelkezésünkre. Az iratok egyébként a bírósági stb. fondokban más ügyekkel együtt lehetők fel. A keszthelyi zsidóság történetét legújabbban összefoglalta Sági Károly – Cséby Lajos – Goldschmied István 1999. Az összefoglalás 1848 előtti része adathalmaz inkább, mint történelem. Az 1850 utáni történelemre lásd Czoma Zsófia 1993.

a források kínálta konstrukciók lebontása. Mindez magyarázza, hogy elsősorban a kvantitatív makro-, azaz az első megközelítést tudjuk végigvinni. A későbbiekben mindenképpen szükség lesz elemlyültebb elemzésre, a mikroszférába való behatolásra.

Az első vizsgálandó kérdés a zsidó közösség létszáma, összetétele és növekedésének összetevői: a természetes szaporulat és a bevándorlás. A zsidóság számát elsőként a speciális zsidóösszeírások felől közelítjük meg.² Ezek részben rendészeti célból, részben pedig adózási (türelmi adó) készültek.

Az első magyarországi zsidóösszeírás eredményeit Zala megye 1728-ban terjesztette fel a Helytartótanácsnak. Ez a jelentés Keszthelyen 5 zsidó férfit (egyben családfőt) sorol fel. Mátyás (feleséges, 2 fiú, 1 leány, de családja Rohoncon él) vegyeskereskedő, boltját 12 forintért bérlé Bakó Farkastól. Szekere és négy lova van, keresztény kocsi tart. József (feleséges, 3 fiú, 5 leány, de családja neki is Rohoncon él) hasonlóan Mátyáshoz vegyeskereskedésből él, és ugyanannyi árendát fizet. János (feleséges, 1 fiú, családja Rohoncon) és Izsák (feleséges, felesége Rohoncon), ők is vegyeskereskedéssel foglalkoznak (a boltot Szűcs Pétertől bérlék 8 forintért), keresztény szolgáljuk és három lovuk van. Végül még egy János nevű (feleséges, 4 fiú, 2 leány Rohoncon, vegyeskereskedő, Marton Ferencnek fizet a boltért 12 forintot), négy lova, szekere van, és keresztény kocsi tart. A megyében 1728-ban Zalaszentgrót mellett Keszthelyen élt a legtöbb zsidó, de ezek családja még nem költözött a városba. Az összeírás szerint nem specializálódott bolti kereskedelmet folytattak.³

Az 1735-ben elrendelt összeírás közrendészeti célok mellett a zsidók gazdasági tevékenységére és helyzetére nézve is fontos adatokat kért. Ekkor öt családot találtak a városban – Leb Mátyás, a veje, Márkus Farkas, Szomell János, Moyses József és veje, Szarvas János –, összesen 24 személyt. Valamennyien kereskednek (bőrrrel, posztóval, mézzel és más apróságokkal), lovat tartanak, boltot bé-

² Az első országos zsidóösszeírások megjelentek a Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. kötetében. Az összeírások keletkezésével foglalkozik Ember Győző bevezetője (Ember Győző 1963) és a Zala megyei jelentések keletkezését és eredményeit részletesen bemutatja Németh László 1994. A Zala megyei zsidóságra vonatkozó adatokat Kapiller Imre és Németh László bocsátotta rendelkezésemre, azokat egy tervezett forráskiadvány céljából gyűjtötték össze. Szakmai támogatásukat és előzékenységüket itt köszönöm meg.

³ Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. 1963:214. A jelentés szövegének magyar nyelvű fordítását lásd Németh László 1994:21–22.

relnek.⁴ 1743-ra nem sokat változott a helyzet: Marx Máttyást és Farkast, Mihályt, valamint Moyses Józsefet és Szarvas Jánost írták össze. A türelmi adó kivetése céljából készült összeírás igen kevés adatot tartalmaz, mindössze azt tudjuk meg belőle, hogy mindnyájan kereskedésből élnek (a két Marx közös kereskedése *sat magna* minősítést kapott, a másik három a *mediocris*^{*} jelzőt érdemelte csak meg).⁵ A hasonlóan adózási célból elrendelt újabb számbavétel 1746-ban 8 családot, 1 nőtlen férfit és 52 személyt talált Keszthelyen. A kereseti módokról, vagyonról ebből az évből adat nincs. A korábbi nevekkal összehasonlítva legalább két család és egy nőtlen férfi újonnan érkezett, emellett elvándorlást is feltételezhetünk.⁶

1753-ból megint részletes összeírás áll rendelkezésünkre. Ez csak 8 háztartást sorol fel, viszont 1754-ben 14 háztartásfő (9 *hospes*, 5 *inquilinus*^{**}) szerepel a kimutatásban, egy szücs, egy szabó, egy mészáros mellett a többiek kereskedésből élnek.

Az 1750-es évekből fennmaradt az 1752. és 1753. évre az állami adó (*contributio*) kivetési kimutatása, e szerint 7 háztartásfő élt Keszthelyen.

Három évvel később az újabb összeírás 8 feleséges és egy nőtlen zsidó férfit talált, összesen 28 gyerekkel és 9 szolgálával. Ha a szolgálakat nem számoljuk (ezek lehettek keresztények is) 45 zsidó élt a mezővárosban.⁷

1767-ben 19 háztartásfőt és csak 60 személyt mutat ki az összeírás. Itt jelenik meg először a rabbi, valamint a sachter.⁸ Mellette egy szücs, egy szabó, egy pálinkafőző, egy muzsikus „*mesterségből*” él, egy mészárszéket bérel, a többi kereskedő.

1770-ben megint részletes, táblázatos összeírás készült a Zala me-

⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. 1963:630–633. Részletes elemzése Németh László 1994:23–24.

⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. 1963:713–714; valamint Németh László 1994:25–26. Németh László hivatkozik az összeírás eredményeinek egy részletesebb változatára, amely a Zala megyei közgyűlési iratok között maradt fenn, ezt nem használtuk.

^{*} *Sat magna* – elég nagy, *mediocris* – közepes.

⁶ Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. 1963:835.

⁷ Zmlt IV.1.b.

⁸ A keszthelyi zsidó hitközség megalakulását Bontz József a rendelkezésére álló hitközségi alapszabályok alapján 1766-ra teszi. A szakirodalomban Venetianer Lajos nyomán korábbi évszám is forog. Bontz József szerint a hitközség 25 családból alakult, de köztük voltak nem keszthelyiek is (Bontz József 1896:232–236). Az 1767. évi összeírás Bontz adatát erősíti meg.

^{**} *Hospes* – vendég, tehát telepes, *inquilinus* – zsellér.

gyei zsidó lakosságról. Keszthelyen 16 házas férfi és 2 özvegyasszony háztartásában 91 izraelita vallású személyt vettek számba (emellett 2 keresztény szolgálta élt ezekben a háztartásokban). Hét háztartás és a 2 özvegyasszony önállóan lakik (a Festeticsektől bérelt funduson), a többiek viszont más házában élő albérlők. A jövedelemforrásokat is számba vették: egy pálinkafőző mellett szinte valamennyi különféle kereskedésből él, emellett többen muzsikával is pénzt keresnek.

1773-ban 20 házaspárt írtak össze, gyerekeikkel, zsidó szolgálóikkal összesen 97 személyt.⁹

1782-ben 16 háztartásban 25 fiú és 25 leánygyermek élt; 3 férfit bátyként, 5 nőt pedig nővérként írtak össze, és 3 szellérházaspárt, 2 szolgát és 3 koldust, kóborlót is feltüntettek. Összesen tehát 101 zsidó lakost mutattak ki. Már rabbi és templomatya is működik, a kereskedés mellett 2 szűcs és 1 szabó, valamint 1 muzsikus szerepel foglalkozásként.

A keszthelyi népesség elemzésénél bemutatott források közül némelyik a zsidó vallású lakosok számát is megadja. Az egyházi összeírások csak általában említik az izraelita vallásúak jelenlétét, kivétel az 1757. évi lélekösszeírás, amelyik 46 főre teszi a keszthelyi zsidó férfiak számát. Ez illeszkedik a korábban ismertetett összeírásokhoz.

A következő adatunk csak az 1783. évi *conscriptio animarum* összesítéséből ismert: 40 férfit és 44 nőt ad meg. Ez egyértelműen a más források által megadott valóságos (magasabb) lélekszám alatt marad.

A József-kori népszámlálás 134 zsidó lakost írt össze (66 férfi, 68 nő).

A különféle zsidóösszeírások és a népességi adatok alapján tehát azt lehet megfogalmazni, hogy az 1740-es évektől már letelepült zsidó népesség – mintegy 5–8 háztartásban félszáz személy – élt a mezővárosban (egy évtizeddel korábban még csak férfiak laktak itt, akiknek családjuk Rohoncon élt). 1766 után megszerveződik a zsidó hitközség, rabbi és sachter működik Keszthelyen. Az 1780-as évekre 100 fölé emelkedik az izraeliták száma a településen.

A 19. században elsősorban az erősen megkérdőjelezhető népességi adatok állnak rendelkezésünkre. 1805-ben a nem nemesek összeírása 102 férfit mutat ki, az 1785. évi 66-hoz képest tehát gyors a növekedés. 1819-től a katolikus schematizmusok adnak megközelítő

⁹ Közli Sági Károly – Cséby Lajos – Goldschmied István 1999:9–10.

adatokat. A jelentéseket küldő plébános láthatóan gyors növekedést érzékelt, majd csökkenteni kényszerült a létszámot. 1819-ben 248 zsidó lakost találunk, 1829-re ez 319-re növekedik, majd az 1830-as évekre megugrik 500 fölé. 1840-ben, amikor az egész népességszámot revízió alá veszik, és mintegy háromezerral csökkentik, a zsidók számát az 1838. évi 552 főről 460-ra szállítják le.

5.1. TÁBLA

KESZTHELY NÉPESSÉGE ÉS A ZSIDÓ VALLÁSÚ LAKOSSÁG SZÁMA AZ EGYHÁZI SCHEMATIZMUSOK SZERINT, 1812–1851

év	zsidó vallású	összes lakos	év	zsidó vallású	összes lakos
1812	40	4154	1840	460	6783
1819	248	7135	1841	461	6826
1829	319	7844	1842	462	6837
1835	500	9061	1843	465	6840
1837	538	9279	1847	465	6790
1838	552	9817	1851	556	7112

Ludovicus Nagy 256 izraelitát mutat ki, Fényes Elek 1836–1839 között megjelent munkájában az 1830. évi veszprémi schematizmus adatait közli Keszthelyre (az általunk közölt táblában az 1829. évi adatok szerepelnek).¹⁰

A demográfiai adatsort az 1848. évi zsidóösszeírás és az 1850–1851. évi népszámlálás zárja. Az első szerint 1848 nyarán 668 volt a zsidók száma Keszthelyen (ebből 11 fő távol volt vagy másutt élt). 1850-re pedig két számunk is van: a mezővárosban 666, Gyenesdiáson 8, Vonyarcvashegyen pedig 4 fő, azaz összesen 678 (a másik adat szerint 569).¹¹

E korszakból néhány speciális zsidóösszeírás is rendelkezésünkre áll. 1827-ben az uradalom készített egy összeírást, amely tartalmazza a nevet, és hogy kinek a házában lakik. Ebben 50–54 háztartás-, il-

¹⁰ 7488 katolikus, 29 evangélikus, 8 református, 319 izraelita – vö. Nagy, Ludovicus 1828; Fényes Elek 1836–1840.

¹¹ Az általam használt Házankénti összesítés az első, amelynek adatai megegyeznek az 1854. évi Országos Kormánylap összefoglaló számaival, a másodikra lásd Tar Ferenc 2000.

letve családfő van felsorolva. 1832-ben mindössze 85 főt mutat ki az összeírás.¹²

A létszám változását az adóösszeírások segítségével is megközelíthetjük. Az 1747 utáni városi adókivetési jegyzékek a taksát fizetők között sorolják fel a zsidókat, gyakran még az utónevüket sem megadva. A leggyakoribb megnevezés az utónév: Zsidó János stb. De van, hogy az összeírás a mesterségnévvel adja meg az adózót: zsidó szűcs, pálinkás zsidó, zsidó hegedűs. Néhány esetben a lakhely alapján nevezi városházi zsidónak, illetve Barbél Ferenc zsidójának a taksást. 1747–1750 között 7–9 zsidó taksás adófizető azonosítható, közöttük egy pálinkafőző, egy szűcs, egy szabó, valamint egy hegedűs foglalkozása ismert. Ez az adózó háztartásfő-szám egyezik az 1746. évi összeírás családfőinek számával, s ennek alapján 1750 körül 45–50 főre tehetjük a zsidó népesség számát. 1758-tól a városi adójegyzékekben nem találjuk meg a zsidókat, valószínűleg a zsidó közösség ekkor már önállóan szedte be tagjaitól az adót (1766-ban például egy összegben szerepel adójuk, „zsidóság” megjelöléssel).

Az 1770. évi általános adóösszeírás 15 zsidó háztartásfő adóalapját írta össze, 1773-tól pedig a dikális lajstromok hasonlóan megnövekedett számú adózót adnak meg. Az 1810-es évekig azonban a változás lassú emelkedést mutat, majd gyors megkétszereződés játszódik le. 1820-ban 46 zsidó adózót írtak össze, ezt követően csökkenés figyelhető meg, az átlagos adózószám 31–32. Az 1830-as években megint egyenletesen növekszik az adózók száma, és az 1840-es évekre felgyorsul az emelkedés. 1845 után évente 80 körüli a zsidó adófizetők száma.

¹² Zmlt IV.1.b 1831. január 17. No. 37. Az összeírás kelte 1832. január 9.

5.2. TÁBLA

A ZSIDÓ ADÓFIZETŐK SZÁMA ÉS ARÁNYA KESZTHELYEN, 1773–1848

év	zsidó	% (100= összes)	év	zsidó	% (100= összes)
adófizető			adófizető		
1773	12	1,94	1815	35	4,74
1775	16	2,66	1817	37	5,00
1776	18	2,99	1818	38	5,33
1777	17	2,70	1819	37	5,44
1778	12	1,91	1820	46	6,18
1779	12	1,86	1822	40	5,41
1780	10	1,46	1823	42	5,42
1781	12	1,76	1824	40	5,04
1783	12	1,90	1825	34	4,46
1784	13	2,01	1826	31	4,01
1785	12	1,81	1827	31	3,98
1786	17	2,63	1828	31	3,70
1787	16	2,42	1829	32	3,84
1797	14	2,08	1830	37	4,54
1798	14	2,05	1831	36	4,36
1799	13	1,94	1832	43	5,24
1801	14	2,00	1833	42	5,17
1804	17	2,36	1834	46	5,68
1807	17	2,45	1836	50	5,73
1808	19	2,59	1837	57	6,46
1809	19	2,71	1838	53	6,04
1811	17	2,28	1844	72	7,38
1812	29	3,98	1845	81	8,27
1813	28	3,75	1846	80	8,37
1814	34	4,49	1848	79	–

Az adójegyzékek szerint két beköltözési hullám írható le, az egyik az 1810-es években, a másik az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején. Mindkettő összefüggésbe hozható a kedvező gazdasági konjunktúrával (az 1810-es években ugyan a pénzügyi problémák már

megtörlik az országos konjunktúrát, de Keszthelyen még növekszik a mezőváros adózóinak és ezen belül az iparosoknak a száma).^{*}

A bevándorlást vizsgálhatjuk az 1848. évi összeírás adatai alapján is. Itt a születési helyet szintén feltüntették, tehát korcsoportonként megnézhetjük a helyben születettek és a bevándoroltak arányát.

5.3. TÁBLA

A HELYBEN SZÜLETETTEK ÉS A BEVÁNDOROLTAK ARÁNYA A KESZTHELYI ZSIDÓ NÉPESSÉGBEN (1848)

korcsoport	helyi születésű	bevándorolt	együtt	bevándorolt %-ban
0–9	192	8	200	4
10–19	123	26	149	17,4
20–29	90	44	134	23,8
30–39	35	34	69	49,3
40–49	20	37	57	64,9
50–59	18	19	37	51,4
60 és idősebb	16	15	31	48,4

A korcsoportos elemzésnél a 30 év felettiéknél ugrik meg a bevándorlási arány, még magasabb 40 és 50 év között, majd pedig csökken. Azt azonban nem tudjuk, hogy mikor vándoroltak be. Sajnos az összeírás e rovatát az első 100 személy után csak ritkán töltötték ki. A kitöltés szerint 1839 után 13 fő érkezett, ebből 3 háztartásfő, 6 viszont feleségként (a férje helybeli volt), 1 legény, 1 nevelőnő, 2 gyerek a szüleivel. 1830 és 1839 között költözött a városba 16 személy (10 férj, 5 feleség, 1 testvér).

Ha az adóösszeírást hívjuk segítségül a bevándorlás lehetséges idejének meghatározásához, akkor megállapíthatjuk az első adójegyzéki feltűnés idejét. Ez természetesen csak azt jelzi, hogy az adózó akkor már a városban élt, de az összeírások jelentős hiányai miatt nem jelöl pontosabb évet. 1838 után 1844-ben 9 bevándorolt jelenik meg az adózók között, 1845-ben 4, 1848-ban 3. Ezzel szemben az 1830-as években 8 háztartásfő kezdett adót fizetni. Az adózás kezdete azonban nem mindig esik egybe a beköltözéssel. Schütz Mihály orvos 1832-től él Keszthelyen, de először 1848-ban bukkan

^{*} Itt tehát az első fejezetben megismert kontinentális és országos konjunkturális mozgásokkal ellentétes adatra bukkant a szerző.

fel adózóként. Máskor a Keszthelyen kötött házasság utal korábbi jelenlétre. Szinger Henrik például 1844-től adózik, de 1837-ben házasodott meg (tehát az 1838. évi dikában már benne lehetett volna), Schlesinger Salamon pedig 1831-ben házasodott, de szintén csak 1844-től adózik.

A népmozgalmi adatok, sajnos, nem adnak sok segítséget. A születések száma az izraelita vallásúaknál 1828–1829-ben 12 és 16, ám 1830-ban csak 9 keszthelyi újszülöttet mutatnak ki. Az 1830-as évek átlaga 15, ugyanennyit mutatnak a következő évtized igencsak hiányos számai is. Itt tehát növekedési tendenciát nem rajzolhatunk fel. Viszont az 1848. évi összeírásban a háromévesek száma 26, a négyéveseké 23, az ötéveseké 21, a hatéveseké 20. A következő évjáratok száma csökken, a tizenéveseknél 10–14 gyerek esik egy-egy életkorra (lásd FÜGGELÉK, VI. TÁBLA). Mivel a gyerekehalandóság hatéves kor felett inkább csökken, mint nő, azt kell feltételezünk, hogy az 1840-es években több gyerek született Keszthelyen, mint az 1830-as években. Ha a csecsemőhalálozással is számolunk, akkor 25–30-ra tehetjük a születések számát. Ez a lakosságszámot tekintve magasnak ítélnélhető, de talán a bevándoroltak fiatal volta magyarázhatja.

Végeredményben a különböző források alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy az adóösszeírások erős bevándorlásra utaló adatai jelentős részben megerősíthetők, de a beköltözési folyamat inkább az 1830-as évek közepétől kezdődő hosszabb időszakra nyúlik el.

A legteljesebb foglalkozási áttekintést az 1848. évi összeírás alapján adhatjuk. Az összeírók nemcsak a család (háztartásfők) esetében adtak meg foglalkozást (a rubrika pontos megnevezése: *a kereset módja*), hanem gyerekeknél, inasoknál, legényeknél is. Az elemzésnél különválasztjuk a férfi családfőket (ide soroljuk most azt a két férfit is, akinek családi helyzetét nem tudjuk meghatározni). A 110 férfit családfő foglalkozási összetétele a következő:

5.4. TÁBLA

A FÉRFI CSALÁDFŐK FOGLALKOZÁSA 1848-BAN A ZSIDÓÖSSZEÍRÁS SZERINT

foglalkozás	családfők száma	foglalkozás	családfők száma
fuvaros	5	pálinkafőző	1
földműves	1	rabbi (és alrabbi)	3
haszonbérlő	1	szabó	18
iparos	1	pék (sütőmester)	1
kalmár	9	szappanos	2
kereskedő	43	tanító	2
kocsis	1	templomatyá	1
muzsikus+zenész	5	templomi énekes	1
mészáros	3	tőkéjéből él	1
németvarga	2	üveges	2
orvos	1	vendéglős	1
ötvös	1	összesen	108

Foglalkozási megnevezésként megtartottuk az összeírók által használt mesterségneveket (az iparos megjelölést az adójegyzék alapján adtuk, ebben az esetben az összeírásban nem volt megadva semmi a kereset módja rovatban). A fuvarosoknál egy esetben a *fóros* megjelölést találjuk. Az összeírók kalmárként nevezték meg a boltot tartókat (a boltoslegények és -inasok az ő háztartásaikban élnek), a kereskedő ezek szerint gyűjtő- és távolsági kereskedelmet folytat. Nem tudjuk a zenész és a muzsikus közti különbség jelentését, de a kettőt összevontuk.

A foglalkozási szerkezetben a kalmár és a kereskedő dominál, a férfiak fele él a kereskedés valamilyen formájából. A mesterségek közül a szabó a meghatározó, a többi előfordulása szórványos. Számos férfit foglalkoztat a közösség: rabbiként, tanítóként, templomatyaként és templomi énekesként, talán a muzsikusokat is részben ide sorolhatjuk. A fuvarosok képeznek még nagyobb csoportot.

Az apai háztartásban összeírt fiúk esetében van, hogy önálló foglalkozást találunk, máskor a fiú inasként vagy legényként van megnevezve, végül pedig tanulók és szolgálók is szerepelnek. A fiúk közül 10 távol van: 2 kereskedő, 1 orvos, 3 tanító, 2 szabó, 2 szolgál,

3 pedig vándorol (ezek közül az egyik szabó).¹³ Négy esetben a fiúk katonák (az egyiküknél külön megjegyezve, hogy önkéntes). Nem tudjuk, hogy ők az összeíráskor hol voltak, mi távollevőként számolunk velük. A helyben élő fiúk foglalkozásait a következő tábla mutatja.

5.5. TÁBLA

A FIÚK FOGLALKOZÁSA 1848-BAN A ZSIDÓÖSSZEÍRÁS SZERINT (HELYBEN TARTÓZKODÓK)

foglalkozás	fiúk száma
aranyműves	1
boltoslegény	5
bérlő	1
festő	1
földműves	3
irhás	1
kalmár	2
kereskedő	5
mészáros	1
mészároslegény	1
nyergestanuló	1
németvarga	3
orvos	1
szabó	12
szabólegény	2
szabóinas	6
tanító	4

A fiúk foglalkozásai, az általuk választott mesterségek teljesen azonos jellegűek az apákéval. A kalmár, kereskedő, boltos mellett a szabó a leggyakoribb. A nem családtagként azonosítható fiatal férfiak között 3 boltoslegényt, 4 boltosinast jelöltek meg. Egy fiatal férfit, akiről nem tudjuk, hogy más háztartásában él-e, vagy egyedülálló, kalmárként írtak össze. Egyetlen család földműves, a tel-

¹³ A távollevők: 1 szabó Temesvárott, 1 másik szabó Horvátországban, 1 tanító Kéthelyen, 1 fiú Zalaegerszegen szolgál, 1 kereskedő Szegeden tartózkodik.

kes jobbagyként is összeírt Hoffmannék, ahol apa és három felnőtt fia él együtt.

A leányok közül heten idegenben szolgálnak,¹⁴ egy pedig helyben. Kettőnél a tőkéből él megjelölést találjuk. Mayer Ábrahám (felesége Baron leány!) háztartásában egy Csehországból származó nevelőnő is élt (a háztartásban 4 leánygyermek volt, a legidősebb 21, a legkisebb 3 éves). A fiaik háztartásában élő özvegyasszonyok és özvegyemberek esetében általában nincs megadva önálló kereset, egy esetben a „*fia tartja*” megjegyzés fordul elő. Özvegy nők esetében kétszer a „*tőkéből él*” megjelölést találjuk.

Az 1848. évi összeírás tehát sajátos foglalkozási szerkezetet mutat. Közelítsük meg ugyanezt az adóösszeírások kategóriáival is! Az adókimutatásnál a kézműipari tevékenységet, a kétfajta kereskedést (*mercatura*, azaz bolti és *quaestus*, azaz kereskedelmi tevékenység) terheltek meg, illetve a földesúrtól kiarendált mészárszék, bolt, esetleg lakás stb. esetében az árenda összegét. Ezek gyakran kombinálódnak. Segítségükkel iparos-, kereskedő- és árendáscsoportokat hozhatunk létre. Számos esetben azonban az adójegyzékek az összeírt háztartásfőnek csak személyét, házát, állatait adóztatják meg, ilyenkor nem tudjuk a megélhetési forrást minősíteni. Ház és igazállat megléte esetén fuvarosként sorolhatjuk be őket. Egy-egy adózó esetében változhat a megterhelés, ez gyakran előfordul a zsidóknál. Emiatt az adójegyzék foglalkozási szerkezete nem igazán fedi le a valós tevékenységeket, főleg hogy azok gyakran sokfélék.

Az uralkodó foglalkozási csoport a kereskedőké és árendásoké. Iparosoknál 1770 után viszonylag gyakori a szűcs, mellette a németvargák említendőek, majd pedig egyre inkább a szabók száma növekszik. A kereskedésnél sajátos megnevezésként jelenik meg a liztes. Úriszéki perek alapján arra következtethetünk, hogy kiskereskedési hálózatot alkottak, leginkább a Baron családtól függték. Adózási szempontból mesterség és árenda után fizettek.

Az adójegyzékek megnevezései alapján láthatók az egyházi alkalmazottak: zsidó sachter, zsidó tanító, schulsinger (előéneklő) stb. A végig jelenlevő zenész, muzsikus kategória gyakran csak második foglalkozásként mutatható ki, illetve erről is nevek, megjegyzések árulkodnak.

1777-ben 5 boltos, 1 kereskedő mellett 5 iparos adózott, a fenn-

¹⁴ Nagyatád, Daruvár, Rajk, Sümeg és Nagykanizsa (3 esetben) a szolgálat helye.

maradó, adózása alapján besorolhatatlan 6 adózóból 1 volt boltos, 3 kereskedő és 1 szűcs. 1787-ben 4 boltos és 3 iparos mellett 9 volt beazonosíthatatlan. Más adatokkal is összevetve ezek között 4 muzsikus volt, 1 kereskedő és 1 szűcs. A későbbiekben is mindig sok a pillanatnyi helyzete alapján osztályozhatatlan adózó. Valójában a kereskedés különböző formáiból élő kisegzisztenciákat feltételezhetünk, akiknek adózása erősen bizonytalan és változó volt. A szabók számának növekedése az 1830-as évek végétől indult meg, addig az iparűzés inkább szórványosnak mondható. A Neumark család a szőlőhegyi és a keszthelyi mészárszékeket bérelte, egy-egy zsidó família a pálinkafőzésben is érdekelt volt.

Egyedi keresztmetszetek a zsidóösszeírások segítségével is elemezhetők. Az 1832. évi, már idézett összeírás, amely egyébként mindössze 21 háztartást mutatott ki, a helybeli zsidóságnál egy elő-énekölt és a zsinagóga gondviselőjét nevezi meg (ők fizetésből élnek), emellett két nagyobb kereskedőházat (a Baron testvérek évi 450 forint jövedelemmel és Schlesinger Márkus 185 forint jövedelemmel), további bizonytalanak minősített kereskedőt pedig hatot mutat ki. Négy esetben a bolti kereskedést jelöli meg, 3 iparost, 1 esetben haszonbérletet ad meg jövedelmi forrásként, 2 háztartásfőt teljesen elszegényedettnek minősít. A már említett Baron testvérek kiugróan magas jövedelme mellett 3 esetben ad meg 100 és 200 forint közötti jövedelmet, 6 háztartásnál 50 és 100 közöttit, 8 háztartásnál ennél kisebbet (és 2 jövedelem nélkülöt).¹⁵

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kereskedés különböző formái mellett a mészárszék, a pálinkafőzés volt az egyik jellemző (a kocsmáros, vendéglős nem), mellette pedig a szűcs- és a szabómesterség, amelyek közül az 1830-as évektől az utóbbi vált tömegessé. A bolti kereskedelmet valószínűleg a görög kereskedőktől vették át, mindenkor jelentős arányban vettek részt a bolti árusításban (szerepük azonban sosem vált kizárólagossá e téren), emellett számos és gyakran változó gazdasági tevékenységet folytattak. Mindennek következtében mozgásban lévő és tagolt társadalmat alkottak.

A Keszthelyen élő zsidó lakosság 1766 óta hitközséget alkot, s valószínűleg ettől kezdve működik a zsidó közösség önkormányzata is.

¹⁵ Zmlt IV.1.b 1831. január 17. No. 37. Az összeírás kelte 1832. január 9. Az összeírás célját és módját nem ismerjük, a rovatai a jövedelemre nézve a következők: Állapotjok és életmódjok az atyák[na]k és anyák[na]k / kereskedő a) valóságos; b) bizonytalan; c) boltbéli, Mesterség; Szegődés és haszonbérlet; Egészen elszegényedett. Esztendőbeli jövedelmek pengőpénzben.

Erről eddig igen keveset tudunk. Az 1780-as évek végén találkozunk először egy okmány alján a zsidók bírójának aláírásával, ez a tiszttség 1848-ig fennmaradt.¹⁶

A nagyobb létszámú zsidó vallású lakosság integrálódását közvetett adatokkal tudjuk alátámasztani. Az egyik elemezhető folyamat a közigazgatási dokumentumok segítségével mutatható be. Az izraeliták külön kezelése a 18. század közepén egyértelmű: külön összeírási rendszerük van, eleinte hadiadót sem fizetnek stb. Az adózásban a mezővárosi polgárok (zsellérek és lakók) után következnek, az árendásokkal együtt. Majd fokozatosan bekerülnek az utcánkenti, házankenti sorba – előbb a háztulajdonosok, majd a más házában lakók is. (1818 után megint visszatér a korábbi forma, a külön összeírás.) Hasonlóan elemezhető a megnevezések változása: a 19. században egyre inkább rendes család- és utónév-megjelöléssel kerülnek be az összeírásokba, korábban gyakori volt a zsidó jelző + foglalkozás vagy utónév formula. Az adózó nép (nem nemesek) fogalma már a zsidó vallásúakra is kiterjedt. A földesúr mindenkor védte és támogatta a beköltöző, gyarapodó zsidóságot, de egyben külön kezelte ügyeit.

Megint csak sajátos folyamat az iskolai integráció. A zsidó közösség a 18. század végétől hozzájárul az elemi iskola fenntartásához, miközben saját tanítókkal is rendelkezik. Az elemi iskola látogatottsági adatait sajnos nem ismerjük. A gimnáziumban az 1840-es évektől ugrásszerűen megnő a zsidó diákok száma. Az iskolába áramlás folyamata korábban indult meg. 1816-ban Baron Jakab egy évig volt a gimnázium tanulója, de ez az első beiratkozás egyedi jel maradt (a Baron család ekkor már emelkedni kezdett), majd 1828-ban a rabbi fia a következő beiratkozott zsidó diák. Az 1830-as években már évente egy-egy új tanuló szerepel az anyakönyvekben. 1844-ben és 1845-ben viszont tömegesen iratkoznak be új diákok (1845-ben a keszthelyi új diákok fele zsidó vallású). E mögött azt a döntést sejtethetjük, hogy a hagyományos zsidó iskoláztatás helyett (mellett) a nyilvános gimnáziumba való beíratás a beilleszkedés egyik fontos lépéseként született meg.¹⁷

Házassági kapcsolatokról természetesen nem beszélhetünk, de egy eset fontos jel: 1826-ban Rechniczter kereskedő leánya megkeresztelkedett, és hozzáment egy gazdatiszthez. A fiatal pár Keszthelyre költözött.

¹⁶ A zsidók bírójára elszórt adatok Sági Károly – Cséby Lajos – Goldschmied István:1999.

¹⁷ Részletesen lásd Benda Gyula 2001a:121.

helyen élt. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy a két társadalom, legalábbis a felső szinten, már ekkor sem volt teljesen elszigetelt. Az 1840-es évekre valamiféle társasági integráció igencsak előrehaladhatott. István főherceg keszthelyi látogatásakor az első nap estéjén az izraelita közösség adott bált, ahová a főherceget kísérő nemesi fiatalság nagy számban ment el.¹⁸ A zsidó családok a védjegyleti mozgalomban is részt vettek. 1847-ben Baron Izsák hagyott végrendeletében nagyobb összeget a keresztény szegényekre. Ez is a társadalmi integrálódás jele.¹⁹

Az integrálódás mellett feszültségeket is szült a népeségi mozgás és a vagyoni gyarapodás. Már az 1810-es években folyó úrbéri per anyagának városi előterjesztéseiben felbukkan a zsidóság kitelepítésének ötlete. Az 1830-as évek végén a városi iparosság keményen ellenáll a zsidó szabók céhalapítási tervének. Igazából 1848-ban válik érezhetővé a helyi társadalom különböző csoportjaiban élő ellentét, amely a zsidóellenességben nyer formát. 1848 márciusában olyan hírek kapnak szárnyra, hogy 24–25-én Keszthelyről a környékbeliek (főleg a szőlőhegyiek segítségével) elűzik a zsidókat. A megye kénytelen megerősíteni a rendőri-katonai jelenlétet. Bogyay József szolgabíró a következőképpen számol be az eseményekről: *„A világesemények híre s országgyűlésünknek leginkább a nép érdekében tett nagyszerű lépései a Keszthely vidéki nép közé is eljutottak, még pedig mi legveszedelmesebb, tetemes hazugságokkal elferdítésekkel telyesen, melyek a kedélyek felzaklatására annyira befolyással voltak, hogy a jelen pillanatban már a nép kitörésétől alaposan tartani lehet. Azon sajátságos helyzete ugyan is a keszthelyi vidéki s leginkább szőlőhegyekben lako népnek, mely szerint reá az urbéri viszonyok megszüntetéséből semmi tetleges haszon nem hárul, s azon körülmény, hogy e szegény néposztály*

¹⁸ Degré Alajos 1884:157–158. Degré leírása szerint a hajón érkező István főherceget a keszthelyi lakosság és Festetics Tasziló nagy örömmel és pompával fogadta. „Keszthely lángtengerben úszott előttünk. A város fényesen ki volt világítva, s az egész lakosság az utcákon hullámozott, s a hajó megérkeztekor hártalan öröm és üdvkiáltásokban tört ki.” Este Festetics Tasziló adott fényűző vacsorát, majd pedig a vendégek bálra voltak hivatalosak. „Ezt a bált az izraeliták rendezték, annál gazdagabban volt kiállítva. El is ment az ifjabb rész s egy-két jóvérű a korosabbak közül is. A reggelinél kérdezte a főherceg: hogy mulattak? Aztán mikor elmondták, mint keringőzött az ifjúság kardosan, s a sarkantyúk hogy tépték és hasogatták a víganókat, jóízűen nevetett.”

¹⁹ A végrendelet nem maradt fenn, az azzal kapcsolatban ügyintézés: Zmlt V. 1734. Feudális tanácsjegyzőkönyvek, 1835–1849 (1847).

valóba igen csekély kivétellel a zsidok szerfeletti zsarolásai által mod nélkül eladosódott, az ország külömbféle részeiből szárnyolo igaz s nem igaz hírekkel egyesülve annyira felzaklaták a népet, hogy már [folyó] hó 24-én regvest 22-i közgyűlésről lett vizzatértemkor nevezetes mozgalmakról lettem igen sok oldalról értesírve, melynek célja az egész zsidoságnak Keszthelyről folyó hó 25-én s 26-án kettősünnepen történendő kiűzése s eközben számossáknak agyonverése lett volna. Igazolta a hírek valóságát számos keszthelyi egyes polgárok szobeli jelentésein kívül azon körülmény is, hogy a tehetősebb zsidok ugyan 24-én már többen a várost el is hagyták. Ily körülmények közt a hivatalos felelősség terhe vállaimra súlyosodván, mindent mi tehetségemben volt a néplázadás kitörésének meggátlására elkövetni kötelességemnek esmértem, s a rendkívüli esetekbe rendkívüli modokat is kéntelen voltam felhasználni. S azért azon néhány megyei foglárt, kikkel rendelkezheték, halladék nélkül öszevontam. S 24. után a városházához közgyűlést hírdetvén, miután a városi népnek hongyülésünkön eddig történeteket lehetőleg előterjesztette s megmagyaráztam volna, nem szüntettem őket a jelen körülmények közt leginkább szükséges közbátorság, csendesség feltartására inteni s buzdítani, melynek eredménnye az lett, hogy nyomban igen számossan a szakadatlan örködésre s vigyázatra önként ajánlák magukat, s így alakult Keszthely m[ező]városban egy kis nemzeti őrsereg, melynek bár csekély része fegyverekkel is elláttatván, elvált kötelességét leginkább éjszakánként buzgon telyesítte. Rendelést tettem továbbá, hogy az emléttett kettős ünnepbe a hegyi népnek lehetőleg othon tartása végett a hegysegek templomaikban isteni szolgálat tartassék. A helybeli csak 28 főből álló katonaságot a megyebáz belső udvarán öszevonva szinte minden rendkívüli esetekre készentartatni rendelém. S a hozzám csapatonként jött népet szakadatlanul felvilágosítani s a közcsendesség feltartására inteni meg nem szüntettem, így sikerült folyó hó 25-én a népcsoportozást némüleg megakadályoztatni, 26-án regvel azomban mindezek ellenére oly néptömeg tódult Keszthelybe ösze, nem csak a városi s hegyi, de a szomszéd helységek lakossaiból is, milyen még Keszthelyen semmi alkalommal sem mutatkozott, de a közbátorság ekkor sem lett megzavarva. Folytonos vigyázatom, némely vakmerőknek általam halladék nélkül történt személyes megintése a kitörést megakadályozák, s a nép délután csendessen eloszlott, bár az utóhangok, a fenyegetések nem maradtak is el, sőt ugyanazon estve egy tehetősebb boltos kereskedő zsidónak az uccára lévő ablakjait

is bevették anélkül, hogy a tettetést kinyomozni lehetne. Az üdő óta ismétte ujjabb ingerlések, ujjabb mozgalmak történnek leginkább a hegyi nép, a zsidók elűzetése eszméjétől megválni nem akar. S most mint nemcsak a zsidók, de az uruk ellen is, kik állítások szerint a zsidókat védelmezik, ingerültséget mutat. S a fenyegetésektől napenként tudossítatom, ezekhez számítva azon ellenszenvet, melyet a városi polgárok legnagyobb része is a zsidók ellenébe minden leplelés nélkül mutat s vélek még örködni sem akar, lehetetlen a bekövetkező legnagyobb zavaroktól nem tartani s hihető április 2. vagyis jövő vásárnap ismét napja lesz a kísértetnek.” A szolgabíró katonaságot kér a veszély miatt.²⁰

A helyi politikai hangadók és a gazdagabb zsidók közti feszültségről tanúskodik egy másik összeütközés, affér, amikor májusban a haza védelmére adakozást gyűjtő Bogyay József elégtelennek minősítette a legvagyonosabb zsidó családok felajánlásait. A kesztelyi Védegylet és Társaskör amellet döntött, hogy megmaradt tőkéjét felajánlja, egyben pedig gyűjtést indított. Bogyay szolgabíró felesége járt házról házra pénz- és boradományok felajánlását gyűjtve. Ennek során történt a következő (itt megint Bogyay József egy hosszabb beszámolóját idézem): „Az esmért Báro család, még is bizonyos Weltner zsidok minnyájan a leggazdagabbak, nőmet pénzek szedésekor nem kellőleg fogadták, sőt nem több mind összesen 65 forintokat adtak. Hisz tudni fogja eszerint, ismétte gyűlést hirdettem, azok kik kellőleg adakoztak megéjjenezettek, ellenben a 4 Báro és Veltnernek pénzeik visszaadni rendeltettek, mely összeget mi azonnal potoltunk. Sőt mint érdemtelenek Társaskörünkben nyomban kitörültettek. Tegnap hozzám jött egy ügyvéd a billegzett zsidok nevében, felmondván miképpen azok tetteiket megbánták, az ügy fontosságát most már esméri, azért 315 forintokat készek összegünk közé adni. Kérve kértek, hogy gyűlést hirdetnénk. Azt megtettem, de a gyűlésben véleményemet aként amint a határozat lön előladtam, úgy is határozttatott. Rövid kivonat. A határozat álland, pénzeik el nem fogattatik, ha ők hazafíui érzeleből nem erőltetés, nem becsületek némű visszaalithatása okáért akarnak járulni, mutassák meg azt más úton, ha meg leszünk győződve, hogy ők kellőleg és hazafíui szívvvel adakoztak, a megtért bűnöst etc.”²¹ Nem tudjuk,

²⁰ Bogyay József 1848. március 28-i levele Csillagh alispánhoz: Zmlt IV. 24. f (1848). Az idevágó beszámolókra Molnár András hívta fel a figyelmemet, s ő bocsátotta rendelkezésemre az iratokat. Itt ezért külön köszönetet mondok.

²¹ MOL H103 Levelei, Zala megye 21. sz.: Bogyay József Nagykanizsán május

mi lett az ügy további folyománya, csak jelezzük, hogy a keszthelyi honvédek között zsidó vallásúak is voltak.

Végezetül a társadalmi feszültségre utal a májusban megválasztott mezővárosi tanács egyik első döntése, amelyben felkéri az uradalmat, hogy a „ragályként szaporodó” zsidóság beköltözésének meggátolására írja össze a helybeli zsidókat.²²

A horvát betörés, a sokféle katonaság átvonulása és keszthelyi tartózkodása valószínűleg elterelte a helybeliek figyelmét is a kérdéstről, de e néhány hónap eseményei jelzik, hogy bár a zsidóság integrálódott, ez a folyamat jelentős lappangó ellentéteket is szült.

☞ 20-án kelt levele Csányi Lászlóhoz

²² Zmlt V. 1734. Feudális tanácsjegyzőkönyvek, 1835–1849 (1848).

II.

A NÉPESSÉG A TÖRTÉNETI
DEMOGRÁFIA SZEMSZÖGÉBŐL

6. FEJEZET

EGY MAJDNEM MOZDULATLAN VILÁG – A NÉPESEDÉS JELLEMZŐI

A helytörténeti vagy lokális monográfiákban a népesség számának, összetételének tárgyalása, a népesedési folyamatok jellemzőinek bemutatása hagyományosan megelőzi a gazdaság és a társadalom tárgyalását. Ezt a szerkezetet követjük mi is, elsősorban gyakorlati megfontolásokból. A történeti demográfia jól körülhatárolható diszciplínává vált, saját forrásokkal és módszerekkel. Ez indokolja külön és kiemelt helyen való tárgyalását. Nem jelenti azonban azt, hogy a népességet teljes egészében független változónak tekintenénk, vagy éppen azt, hogy a népesedési folyamatokat meghatározónak ítéljük. A demográfia által vizsgált jelenségek elemzése a legtöbb fejezetben, ahol a társadalmi csoportképződést vizsgáljuk, vagy ahol a csoportokat leírjuk, vissza fog térni, azaz a társadalomtörténeti vizsgálatba is beépül.

Keszthely esetében a népességtörténeti források viszonylagos gazdagságát állapíthatjuk meg.¹ A katolikus plébánia keresztelési anyakönyve 1696 februárjától folyamatos (a város lakossága mindenkor túlnyomórészt katolikus volt), a 18. század közepétől pedig a temetések anyakönyvi feljegyzése is megindult, illetve meg-

¹ A hazai történeti demográfia forrásaira máig legteljesebb a Kovacsics József szerkesztette két kötet: *A történeti statisztika forrásai* (Kovacsics József [szerk.] 1957), *Magyarország történeti demográfiája* (Kovacsics József [szerk.] 1963). A korábbi szerzők közül elsősorban Thirring Gusztáv munkásságára kell hivatkozni: Thirring Gusztáv 1903 (az 1805. évi nem nemesi összeírás és annak folytatása) és Thirring Gusztáv 1938 (a II. József féle népszámlálás). Acsády Ignác az 1715–1720. évi adóösszeírásokat adta ki (Acsády Ignác 1896). A lélekösszeírásokra lásd Fügedi Erik 1966, Dányi Dezső 1960, legújabban pedig Óri Péter 1994 és Óri Péter 2001b. A népszámlálásokra a már említett Thirring mellett Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. Az összefoglalók közül elsősorban Dányi Dezső munkásságára kell hivatkozni: Dányi Dezső 1993b és Dányi Dezső 1998.

szilárdult a házasságok regisztrálása. 1745 és 1771 között négy alkalommal készült részletes *status animarum** a veszprémi püspökség vizitációi alkalmával. Számos kimutatás maradt fenn az állam által végrehajtott népszámlálási kísérletek eredményeiről is. Mindezek alapján kísérletet tehetünk a város lélekszámának és a népességszám változásának megállapítására, vizsgálhatjuk a demográfiai folyamatokat (termékenység, halandóság, nuptialitás) a történeti demográfia módszereivel (a nominális és nem nominális feldolgozás** lehetőségeit is kiaknázva).²

A népesedés vizsgált jelenségei a vizsgált száz évben nem mutatnak alapvető változást. A halandóságban inkább ingadozásokról, mint tényleges elmozdulásról beszélhetünk, s a házasságkötéseknél, a termékenységnél is azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nem tendenciaszerű időbeli változások erősebbek, mint a tartós trendek. Ezért írhatjuk le a népesedés jellemzőit az Emmanuel Le Roy Ladurie-től kölcsönzött „mozdulatlan történelem” kifejezéssel.³

A NÉPESSÉGSZÁM ADATAI ÉS A VÁROS LÉLEKSZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA

A népesség számának és mennyiségi jellemzőinek megismerése mint törekvés a 17. századi angol politikai aritmetikusoknál jelenik meg,^{***} s a 18. századra különböző csatornákon a fejlettebb nyugati, illetve a felzárkózó közép-európai országokba is áttérjed, s ott az uralkodói

* *Status animarum* – lélekösszeírás.

** A nem nominális feldolgozás alkalmával az adatok elvesztik egyediségüket, ezeket összeadják, és így számítanak belőlük mutatókat, például középértékeket. A nominális feldolgozás (például a családrekonstrukció vagy másként rekonstrukció) alkalmával a név nemhogy elhanyagolható, de egyenesen központi tényező: különféle adatok összekapcsolását teszi lehetővé. A nominális feldolgozás is demográfiai mutatószámokat ad végül, de jóval hosszabb ideig tartó munka eredményeképpen és sokkal nagyobb biztonsággal.

² A disszertáció történeti demográfiai részéből két téma részletesebb kifejtése már megjelent: a népességszám elemzése (Benda Gyula 1998) és a halandóság vizsgálata (Benda Gyula 2000). Az egész demográfiai elemzés rövid összefoglalása is napvilágot látott már szerkesztett előadásként (Benda Gyula 2001b).

³ Le Roy Ladurie, Emmanuel 1978.

*** A statisztika, a demográfia és a matematikai közgazdaságtan előfutárának számító 17. századi angol politikai aritmetika képviselői közül William Petty, John Graunt, Gregory King és Edmund Halley nevét említhetnénk.

törekvések részévé válik.⁴ A Habsburgok központi kormányzata a 18. század közepétől erőteljesen igyekezett az alattvalók számának, az ország gazdasági erejének jobb megismerésére.⁵ Ebben már a népesség számának és összetételének, a népesedési folyamatoknak a megismerésére irányuló törekvés is ott rejlett.⁵

Az udvar elsőként a katolikus egyház közvetítésével gyűjtött részletes adatokat a lelkek számáról. Az 1740-es években az uralkodó által elrendelt (a veszprémi püspökségben Padányi Bíró Márton^{**} által szigorúan végrehajtott) egyházlátogatásnál még nem egyértelmű a demográfiai cél a „lelekről” készült részletes lajstromok esetében. Az 1760-as évektől azonban egyre erősebb a demográfiai törekvés, amelyet idővel sajnos – az 1784-es és azt követő népszámlálásoknál – a katonai szempontok hátrább szorítanak. A központi kormányzat törekvései a 18. században egyértelműen korszerűek, a végrehajtás viszont – ahogy ezt a keszthelyi példán is látni fogjuk – sokszor nem felel meg a kitűzött célnak.⁶

Az általunk vizsgált település és környéke esetében a 18. század

⁴ A népesség számának és jellemzőinek megismerési folyamata jól ismert, itt csak néhány összefoglalóra utalok.

⁵ II. József nem népszámlálást akart tartani, hanem egy állandó népesség-nyilvántartó rendszer felállítására tett kísérletet. Az összeírásokat minden évben meg kellett volna ismételni a rendszer „karbantartása” érdekében, de erre végül csak 1784–1785-ben, 1786-ban és 1787-ben került sor. Ezután a török háború mind az uralkodó figyelmét, mind a hadsereg kapacitását elvonta ettől a feladatról. A józsefi összeírások kifejezetten katonai célt szolgáltak. Míg általában az „egyéb” rovatba olyanok kerülnek, akiket máshová nem sikerült besorolni, itt éppen fordítva áll a helyzet: miután minden olyan csoportot sorra vettek, amelyek valamely okból nem jöhetett szóba a hadsereg újoncutánpótlásaként, az „egyéb” rovat „maradékai” jelentették azokat, akikre lehetett számítani. A katonai cél az összeírás értékét demográfiai szempontból csökkenti, s erre vonatkozik a szerző megjegyzése: például a nők mind egyetlen rovatba kerültek, hasonlóan a nemesekhez és fiúgyermekikhez. Ugyanakkor a népesség-nyilvántartás eszméje a 18. század végén nyilvánvalóan nemcsak korszerű volt, de egyenesen a kor színvonalát messze meghaladónak tekinthető.

⁵ A bécsi udvar törekvéseire Horská, Pavla 1998:440–442. (Ismerteti Gürtler, Goehrlert és Grossmann munkáit.)

^{**} Padányi Bíró Márton (1693–1762) a 18. századi barokk katolikus expanzió jelentős képviselője. Veszprémi püspökként egyaránt nevezetes az egyházszervezet fejlesztése (plébániák és iskolák létesítése, levéltár és könyvtár alapítása) és a protestánsokkal szembeni erőszakos fellépése miatt. Az idevágó nézeteit összegző *Enchiridion de fide* (1750) című munkáját Mária Terézia a porosz diplomácia nyomására be is tiltotta.

⁶ Az összefoglaló értékelésre lásd Dányi Dezső 1998.

közepén a veszprémi egyházmegye – és természetesen elsősorban kiemelkedően aktív püspökének – törekvései határozták meg a népesség megismerésének helyzetét. Ez időben Padányi Bíró Márton jelentős erőfeszítéseket tett egyházmegyéjének rendbetételére. Ehhez a munkához tartozott a plébániák állapotának felmérése és a lelkek összeírása is.

Keszthelyen először 1745-ben került sor teljes körű, rendszeres, név szerinti összeírásra. A plébános az anyakönyv végére írta be a házaspárokat és gyermekeiket név szerint, időnként egy-egy özvegyasszonyt, egyedülálló férfit, szolgát is megnevezve. Életkort nem tüntetett fel, a gyerekeknél korjelzőként a *capax* (gyónóképes korú) vagy az *incapax* megjegyzés szerepelt. 1746-ban ezt a számbavételt a plébános valószínűleg megismételte, ekkor már az életkort is megadta a gyermekeknél. Ez az összeírás két változatban is fennmaradt, mivel bekerült a veszprémi püspökség *canonica visitatióinak** sorozatába. Az 1748-ban végrehajtott püspöki látogatás alkalmával Keszthelyen az 1745. évi (a későbbiekben általunk anyakönyvi összeírásként megnevezett) összeírást másolták át minimális változtatással a *canonica visitatió*t tartalmazó vaskos könyvbe, de ekkor az összeírtak életkorát is feltüntették. Nem tudjuk azonban, hogy az életkor csak 1748-ban került a nevek után, vagy létezett egy elveszett korábbi változat (azaz nem lehet a forrás alapján eldönteni, hogy a koradatok melyik évre vonatkoznak). Végeredményben a népességi felsorolások összevetésének eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy a helyszínen két lélekösszeírási névsor készült, ezek azonban négy variációban maradtak fenn.⁷

Az 1740-es évek második felében készült keszthelyi lélekösszeírások megőrizték az első, az anyakönyvi összeírás jellemzőit, azaz a házaspárokat és gyermekeiket sorolják fel. Igazolhatóan kimaradnak az özvegyek gyerekei, a szolgák nagyobbik része, az inasok és a legények. Kimarad a plébános és háztartása, valamint hiányoznak a ferences rendház szerzetesei.

Az 1745. évi anyakönyvi összeírás 2168 (általunk összeadva 2170) személyt tüntet fel, az 1746. évi névsor két változata 2332, illetve 2349 nevet sorol fel, az 1748. évi vizitáció 2114 lelket ad meg (az általunk elvégzett összesítés eredménye 2125). A születések számából követ-

⁷ Az anyakönyvi összeírás a keszthelyi plébánia anyakönyveinek első kötetében található (mikrofilmmásolata MOL Filmtár A 3754). A többi lélekösszeírásra lásd Ördög Ferenc 1993. A részletes forráskritikai elemzést lásd Benda Gyula 1998.

* *Canonica visitatio* – egyházlátogatás.

keztetve 3000–3750 között mozoghatott a teljes népesség nagysága. Az adójegyzékek háztartásszámát felszorozva is legalább 2655 fő élhetett a városban és a jobbágyfaluban. Tehát 500 főtől 1500-ig számíthatjuk a hiányt (a jelentős kimaradást a családrekonstrukció és az adójegyzékek névanyagának elemzése is igazolja). A fent ismertetett kimaradások mellett az eltérést a csecsemők (a demográfia kifejezésével 0 évesek) hiánya okozza, amit az anyakönyvvél való összevetés világosan megmutat. Szórványosan kimaradtak adózó háztartások is a lelkek lajstromából, s a malmokban, esetleg a szőlőhegyen és a fenéki révnél lakók elmaradása is valószínűsíthető.

1757-ben újból részletesen számba vették a keszthelyi lelkeket. A püspöki látogatás jelentése szerint 3089 lelket számláltak meg, a név szerinti felsorolás azonban csak 2578 nevet tartalmaz. Az összeírás megadja az életkort és a család-, illetve háztartásfőhöz való viszonyt is. Így látható, hogy ekkor a szolgák, inasok, legények nem maradtak ki. Hasonlóan összeírták Fenékpusztát és a malmok lakosait. Viszont az összeírás névanyaga erősen romlott (jellegzetes helybeli családnevek torzulnak el, számos keresztnév elíródik), s az egy évvel későbbi adóösszeíráshoz képest is sok teljes háztartás hiányzik. Az életkorok pedig az anyakönyvekkel való összevetés után egyszerűen légből kapottnak minősíthetők. Ha az 1757-ben megjelenő két lélekszámot megint a születések, illetve az adózó háztartások száma alapján készült becsléssel vetjük össze, ez az összeírás is igen alulbecsüli a népességet. Az 1758. évi adójegyzék szerint a katolikus népesség legalább 3100 főre becsülhető, a születések alapján pedig 3420–4275 között mozoghatott a lélekszám.

6.1. TÁBLA

KESZTHELY BECSÜLT KATOLIKUS NÉPESSÉGE A KERESZTELÉSI ANYAKÖNYV ALAPJÁN, 1700–1849

évtized	születések			becsült népesség	
	átlaga	% (100=1700– 1709)	% (100= előző)	max.	min.
1700-1709	176	100,0	100,0	4400	3520
1710-1719	121	68,8	68,8	3050	2440
1720-1729	137	77,8	113,2	3350	2680
1730-1739	129	73,3	94,2	3225	2580
1740-1749	150	85,2	116,3	3750	3000
1750-1759	171	97,2	114,0	4275	3420
1760-1769	195	110,8	114,0	4900	3920
1770-1179	191	108,5	97,9	4775	3820
1780-1789	188	102,3	98,4	4700	3760
1790-1799	211	119,9	112,4	5275	4220
1800-1809	222	126,1	105,2	5550	4440
1810-1819	234	133,0	105,4	5850	4680
1820-1829	272	154,5	116,2	6800	5440
1830-1839	240	136,4	88,2	6000	4800
1840-1849	257	146,0	107,1	6425	5140

Az 1771. évi lélekösszeírás már szoros összefüggésben áll az uralgó „népszámlálási” törekvéseivel. Keszthelyen ez a számbavétel megbízhatóbb a korábbiaknál. Pontosan megadja a neveket, az életkort, elválasztja a háztartásokat, de nem tünteti fel a rokoni kapcsolatot vagy a háztartáson belüli állást. Az összeírók 3371 főre teszik a lakosság számát, a mi összegzésünk 3380 lakost eredményez. Rendszeres kimaradást egyedül a szőlőhegyi népességnél tudunk bizonyítani, ennek ellenére a születésszáma alapozott becslés most is magasabb, 3820–4775 közé esik (6.1. tábla). Az adójegyzékre épített minimális becslés viszont 3160–3175 főt ad, ez a nem adó-

köteles háztartások figyelembevételével elfogadhatóan alacsonyabb a teljes népességnél.*

6.2. TÁBLA

Á KESZTHELYI NÉPESÉG BECSÜLT SZÁMA AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN,
1740–1849

Évtized	Az adóköteles háztartások			A népesség becsült száma
	becsült száma**	% (100 = 1740)	% (100 = előző)	
1740–1749	542	100,0	100,0	2710
1750–1759	594	110,0	110,0	2985
1760–1769	625	115,0	105,2	3125
1770–1179	655	121,0	104,8	3275
1780–1789	700	129,0	106,9	3500
1790–1799	700	129,0	100,0	3500
1800–1809	730	134,7	104,3	3650
1810–1819	770	142,1	105,5	3850
1820–1829	825	152,2	107,1	4125
1830–1839	900	166,1	109,1	4500
1840–1849	1000	185,1	111,1	5000

** Az adóköteles háztartások számát a rendelkezésre álló évek számától, illetve az ingadozás jellegétől függően hol átlagként számoltuk ki, hol pedig valamilyen középső értéket vettünk. (A szerző jegyzete.)

* Benda Gyula a szokásos és külön nem indokolt ötös szorzót alkalmazza akkor, amikor a háztartások számából a népesség teljes számára következtet. Ez a szorzó adódik például a józsefi „népszámlálás” országos vagy legalább megyei számaiból. Ehhez képest természetesen lokálisan, de akár az egész Horvátország tekintetében is jelentős eltérések adódhatnak. Oponensi véleményében Faragó Tamás bírálja is az ötös szorzó használatát, utalva arra, hogy a szerző maga is 4,4–4,6 fős háztartásnagyságot számolt ki 1771-re, illetve 1850-re, s hogy ez 10–12 százalékos túlbecslést eredményez. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a disszertációnak ez a része még az előtt elkészült, hogy az említett háztartásnagyságokat Benda Gyula kiszámolta volna. Ő maga egy tanulmányában erről így ír: „Történetírásunkban elterjedt az ötös szorzó, s makacsul tartja uralkodó pozícióját, jöllehet a történetírás már igazolta, hogy a háztartásnagyság társadalmi csoportonként változó, azaz más és más társadalmi összetételű településeken eltérő lehet. [...] a megbízhatatlan ötös szorzó helyett megkísérelhetünk másikat meghatározni”, és Keszthelyre 1746-ra 4,33-as, 1757-re 4,37-es, 1771-re pedig 5,32-es átlagos háztartásnagyságot számított ki (vö. Benda Gyula 1998:85–86; 89).

Az egyházi részletes, név szerinti összeírások bizonyíthatóan nem tudták a nagyobb lélekszámú, összetettebb társadalmú mezőváros népességét számba venni, de az 1771-es lélekösszeírás így is kiemelkedően értékes és érdekes demográfiai és társadalomtörténeti forrás. Az eleinte egyházi célú lélekösszeírások 1771-re beilleszkedtek a népességszám megállapításának uralkodói törekvéseibe. 1769-ben az uralkodó elrendelte a gabonaárak, a gabonatermés és a lélekszám statisztikai megfigyelését. A Helytartótanács a megyékre róta ezt a feladatot.⁸ 1769-ben szinte semmi sem valósult meg belőle, az 1770. évi sürgetésre Zala megye *generalis conscriptio** tervét dolgozta ki.⁹ A megyei összeírók 1770-ben az adóköteles személyek mellett a háztartások létszámát is tudakolták, és településenként a nemesek és háznépük létszámát is bekérték. 1770 végén Keszthelyen a nemesek háztartásában élőkkel együtt 2953 lelket írtak össze 587 nem nemesi háztartásban és ismeretlen számú nemesi háztartásban (ez utóbbiakban 388 ember élt). Az 1771-ben megismételt adóösszeírásban már csak 2543 lelket mutattak ki. A megyei szervezet képtelen volt pontosabb lélekszámadatok előállítására (ezért kerülhetett már 1771 januárjában sor a már ismertetett egyházi kísérletre).¹⁰

A továbbiakban az uralkodó az egyházi és a megyei szervezet igénybevételeivel rendszeresen végrehajtatta a lelkek összeírását. Zalaiban 1783-ból maradt fenn a *conscriptio animarum* összefoglaló táblája, ez Keszthely mezővárosra és polgárvárosra 3354 lelket ad meg, katolikus, akatolikus, illetve zsidó vallású bontásban.¹¹ A végeredmény itt is a valóságosnál kevesebb lakost mutat ki, azaz továbbra sem mondhatjuk, hogy a város igazi népességnagysága ismertté vált volna (ez áll az ország egészének népességére is).

II. József végül a katonaság segítségével hajtotta végre az első igazi népszámlálást. Az 1785-ben készült keszthelyi végeredmény 4050-ben mutatja ki a jogi népességet, a Keszthelyen tartózkodó jelentős számú idegen miatt a tényleges népesség még magasabb, 4208.¹² Ha innen visszafelé extrapoláljuk a népességet, az a születésszám

⁸ A rendeletet lásd Benda Gyula 1977.

* *Generalis conscriptio* – általános összeírás.

⁹ A zalai összeírás keletkezését részben feltárta Degré Alajos, de ő nem ismerte fel ennek összefüggését a Helytartótanács korábbi rendeletével.

¹⁰ Az 1771. és 1772. évi összeírások különféle részei megtalálhatók: Zmlt IV.9.a.

¹¹ Az 1783. évi *conscriptio animarum* végeredményei: Zmlt IV.1.h, *limbus*.

¹² Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960.

alapján számított értékek közötti tartományba helyezhető el, vagyis igazolja a korábbi számbavételek „kudarcát”, és megerősíti, hogy a születésszám alapján jobb megközelítéssel becsülhetjük meg a népességszám változását.

II. József halálát követően hat évtizedig a teljes körű népesség-összeírás eszméjét a magyar országgyűlés elvetette. 1790-ben a rendszeres bizottságokhoz utalta a katonai célú számbavétel módozatának kidolgozását, majd 1802-ben a nem nemes lakosság megszámlálását fogadta el. Ennek eredményeképpen 1805-ben Keszthelyen a mezővárosban 3675, a keszthelyi Polgárvárosban pedig 415, együttesen 4090 nem nemes személyt mutattak ki.¹³ Az 1808 után időről-időre elrendelt ismételt számbavétel, illetve revízió eredményét négy évből – 1818-ból, 1820-ból, 1821-ből, és 1822-ből – ismerjük. A házak számát, a férfinépesség vallás és életkorcsoport szerinti megoszlását, valamint a teljes nem nemes népességet megadó *conscriptio ignobilium* adatainak keletkezését (új összeírás vagy továbbvezetés?) még nem ismerjük sem országosan, sem pedig Zala megyében, de a népmozgalmi adatok és az adóösszeírások figyelembevétele erős alulregisztrálásra enged következtetni.¹⁴

1828-ban jelent meg Nagy Lajos helységnévtára. A munka forrásait kellően nem ismerjük, de rendszeressége miatt történetírásunk megbízhatónak ítéli, és adatait használja. Nagy Lajos Keszthelyen 904 házat, 6648 katolikus, 26 más vallású keresztény lakost és 256 zsidót mutat ki. Eszerint a település teljes népessége 6930 fő volt, ez a számadat felfelé tér el a becsülhető trendtől.¹⁵

A reformkorból rendszeres népességszámot a katolikus püspökségek névtárai (schematizmusai) közölnek.¹⁶ Ekkoriban az egyház becsült adatokat adott közre, a számok mögött nem állt név szerinti

¹³ Zmlt IV.1.h.

¹⁴ Thirring Gusztáv 1903, Faragó Tamás 1977, legújabban Melegh Attila 2000. A keszthelyi négy év számadatai alapján 1818-ban új felvétel történt, ezt vezethették tovább 1820-ban, majd 1821-ben megint új összeírásra mutató változásokat figyelhetünk meg, az 1822. évi viszont továbbvezetett kimutatásnak látszik.

¹⁵ Nagy, Ludovicus 1828. Nagy Lajos munkájára lásd B. Lukács Ágnes 1979. L. Nagy lélekszámadatai általában magasabbak az 1785–1850 között meghúzható egyenes trend által meghatározottnál.

¹⁶ A Veszprémi Püspökség névtárainak sorozata: Schematismus 1816–1848. Az adatokat Sasfi Csaba gyűjtötte ki, ezért itt mondok neki köszönetet. Az egyházi adatok keletkezésének rendszerét nem ismerjük, forráskritikai feldolgozásuk is várat magára.

összeírás. Az eredmény inkább a plébános által elképzelt változásokat (a szőlőhegyi kitelepülés, a zsidó lakosság gyors növekedése) tükrözi, mintsem a tényleges népességszámot és annak növekedését.

1848-ban a belügyminisztérium csak a zsidó vallású lakosságot íratta össze. Keszthelyen 668 izraelita vallású lakost vettek számba (néhányan az itt összeírt helyi illetőségűek közül máshol tartózkodtak, tehát a jelenlévő zsidó népesség ennél kisebb volt).¹⁷ A berendezkedő neoabszolutizmus igazgatási és katonai célból 1850–1851-ben népszámlálást rendelt el és hajtott végre. Keszthelyen ez az első modern népszámlálás a városban 3701 főt (jogi népesség), Polgárvároson 533 főt talált, az ekkor már önálló községekké alakult szőlőhegyeken 2556 lakost írtak össze, azaz a jogi népesség 6790 volt (a tényleges népesség a nagyszámú idegen miatt 7352).¹⁸

A nem nemesek összeírása (*conscriptio ignobilium*) és az egyházi névtárak számainak elemzése azt mutatja, hogy a központi és a helyi igazgatásnak a 19. század első felében sem sikerült megbízhatóan nyomon követnie a népesség változását. A valós számok megállapítása sem a városnak, sem az uradalomnak nem volt fontos. A megyei igazgatás, a diéta pedig nem óhajtotta a népszámlálást. A reformmozgalommal megjelent az ország megismerésének igénye, de a reformeszmékkal együtt felnövő hazai, magyar nyelvű leíró statisztika legismertebb szerzője, Fényes Elek is csak a rendelkezésére álló gyenge minőségű adatokat használhatta fel.¹⁹ Az 1785. évi első és az 1850–1851-ben végrehajtott katonai célú népszámlálás között tehát megint csak nincs szilárd adatunk a népességről, legfeljebb Nagy Lajos ismeretlen eredetű lakosságszáma kötheti össze a két pontot.

A felsorolt összeírások, statisztikák alapján összeállíthatjuk a keszthelyi népességszámra vonatkozó kortársi adatok, becslések összefoglaló tábláját.

¹⁷ A Zala megyei eredmények Zmlt IV.102.c.

¹⁸ A házankénti összeírás: Zmlt IV.9.a.

¹⁹ Fényes Elek 1836 és Fényes Elek 1851. Fényes Elek forrásaira lásd Benda Gyula 1981; Dányi Dezső 1998.

6.3. TÁBLA

KESZTHELY NÉPESSÉGI ADATAI ÉS FORRÁSAI, 1745–1851

év	népesség- szám	forrás típusa, megjegyzések
1745	2168	plébános összeírása (katolikusok), részletes
1746	2332– 2349	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok), részletes <i>status animarum</i>
1748	2114	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok), részletes <i>status animarum</i>
1757	2578	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok), részletes <i>status animarum</i>
1757	3089	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok), végösszeg
1770	2953	adóösszeírás
1771	2543	adóösszeírás
1771	3371	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok), részletes <i>status animarum</i>
1778	3161	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok)
1778	3350	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok)
1783	3354	lélekösszeírás
1785	3812	plébániák összeírása (katolikusok)
1785	4050	népszámlálás, jogi népesség
1785	4208	népszámlálás, jelenlevő népesség
1786	8000	Korabinsky, Johannes Matthias 1786
1802	4225	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok)
1805	4090	nem nemes összeírás (nemesek nélkül)
1811	4000	püspökségi névtár (katolikusok)
1812	4154	püspökségi névtár
1815	4000	Bright, Richard 1815
1816	6009	<i>canonica visitatio</i> (katolikusok)
1817	5000	Magda Pál, 1819
1818	4531	nem nemes összeírás (nemesek nélkül)
1819	7135	püspökségi névtár
1820	4545	nem nemes összeírás (nemesek nélkül)
1821	4328	nem nemes összeírás (nemesek nélkül)
1822	4437	nem nemes összeírás (nemesek nélkül)
1828	6930	Ludovicus Nagy, 1828
1829	7844	püspökségi névtár
1833	8000	v. Thiele, J. C. 1833

év	népesség- szám	forrás típusa, megjegyzések
1835	9061	püspökségi névtár
1836	7884	Fényes Elek, 1836–1840 (vö. 1829. püspökségi névtár)
1837	9279	püspökségi névtár
1838	9817	püspökségi névtár
1840	6783	püspökségi névtár
1841	6826	püspökségi névtár
1842	6837	püspökségi névtár
1843	6840	püspökségi névtár
1847	6790	püspökségi névtár
1840– 1849	7620	Fáy András, 1854
1851	7112	püspökségi névtár
1851	6790	népszámlálás, jogi népesség
1851	7352	népszámlálás, jelenlevő népesség
1851	7024	Fényes Elek, 1851 – nem nemesek összeírása alapján becsült

A népességszám bizonytalan adatai ellenére a népmozgalmi és adózási idősorok segítségével felvázolható a 150 éves fejlődés fő vonulata. A török hódoltság végén, Kanizsa fenyegető közelsége ellenére a keszthelyi végvár némi menedéket nyújtott a lakosságnak, ez magyarázhatja, hogy az a korabeli települések közül kiemelkedően magas népességet mutat. Az 16. század végi, Eszes László becslése szerint 2300 körüli népességszám a 17. század végéig a mi számításunk szerint megkétszereződik, 4000-re emelkedik.²⁰ A Rákóczi vezette szabadságharc küzdelmei súlyosan érintik a települést, annak népessége stagnál, vagy valamennyit fogyhatott is. A nagy csapást azonban az 1710-es pestis jelenti, a város lakosság száma visszaesik. Opperl Jenő ennek ellenére legalább 3000 lakost becsül 1715-re egy angol utazó házszámadata alapján.²¹ A végvári jogállás megszűnte, a földesurak hatalmi visszavételi kísérletei, a gazdasági viszonyok együttesen eredményezik a település lakosság számának változatlanóságát. Növekedést a konjunktúra visszatérte, az új földesúr, Festetics Kristóf telepítési politikája hoz. A gyors bevándorlás, a földesúri politika vezet el a város és a Festeticsek konfliktusához,

²⁰ Eszes László 1984.

²¹ Opperl Jenő 1923.

az úrbérrendezés körüli bonyodalmakhoz, amelyek egy-két évtizedre lelassítják a demográfiai növekedést. Újabb lendületet az uradalmi központtá való kiépülés, a napóleoni konjunktúra hoz majd, s ez kitart a vizsgált korszak végéig.

Az 1830-as évektől azonban figyelembe kell venni a zsidó vallású lakosság arányának növekedését. A Zala megyei levéltárban ugyan 1828-tól egyes évekből fennmaradtak az izraelita felekezet születési, házassági és halálozási anyakönyveinek másodpéldányai,²² de a születések adatai éppen az 1840-es évekre igen hiányosak (1828 és 1838 között folyamatos az adatsor, majd pedig csak 1842-ből és 1845-ből áll rendelkezésünkre, vö. FÜGGELÉK VI. TÁBLA). A város népességének növekedése véleményünk szerint az 1840-es években is dinamikus maradt.²³

A település szerkezete és a népesség összetétele a növekedés folyamán átalakul. A lakosság térbeli elhelyezkedését a szőlőhegyek benépesülése és a majorok kiépülése változtatja meg jelentősen. A keszthelyi határban már a 17. század elején említenek szőlőhegyeket, ekkorra már kialakul ezek szervezete, a szőlőhegyi *communitas* mint öngazgató közösség is. A kiköltözés a 18. század utolsó harmadáig szórványos. Forrásaink leginkább Vonyarc (egykor falu) népességét mutatják ki, 1785-ben itt már 127 lakost számlálnak meg a számlálóbiztosok. A térbeli mozgás fokozatosan érezhetően intenzívebbé válik, de kétirányú. A végleges kiköltözés az 1810-es évektől felgyorsul. Az adójegyzékek 1818 és 1819 között módosítják a kinnlakók összeírását: 1818-ban 52, 1819 viszont 204 szőlőhegyi adózót mutatnak ki. A plébános is az 1810-es években regisztrál egyre több szőlőhegyi születést. Az örökös szerződés életbe lépésével a hat szőlőhegyi *communitas* három önálló községet hoz létre. Ezek Cserszegtomaj, Gyenesdiás és Vonyarcvashegy. 1850-ben e három településen 2544 fő élt, a népesség 37%-a.²⁴

Az etnikai és vallási összetétel is módosult. A legjelentősebb a zsi-

²² Zmlt IV.435 Zala vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye.

²³ A zsidó születésszám – valószínűleg nem teljesen megbízható és hiányos – adatsora az 1830-as években emelkedést mutat, azt követően nem igazolható (de nem is cáfolható) további növekedés. Az adójegyzék alapján erősebb a beköltözés, viszont az 1848. évi zsidóösszeírás ezt nem támasztja alá. A város valószínűleg jelentős ideiglenes népességet is magához vonzott, ezek a születési anyakönyvben nem hagytak nyomot. A zsidóság mezővárosokba költözésére lásd Hidas Péter 1992.

²⁴ A szőlőhegyi kitelepülésre lásd Szántó Imre 1988; Benda Gyula 1997a.

dó vallású lakosság számának növekedése. Az 1785-ben 132 főre tehető csoport létszáma 1850-ben 678-ra emelkedett, a mezőváros jogi népességének majd 18%-a volt izraelita. A zsidó népesség számát a zsidóösszeírások és az adóösszeírások segítségével tudjuk megbecsülni. Ezt a zsidó közösség bemutatásánál részletesen ismertettük. Ennek alapján – ahogyan ezt már jeleztük – az 1830-as évektől jelentős a növekedés.

A nem katolikus keresztények száma nem jelentős, s bár a horvátországi és más külföldi területekről szüntelen a bevándorlás, etnikai csoportok nem alakulnak ki. A horvátok felszívódása folyamatos. Az 1770-es években például a Turopoli Vugovics család saját horvát nyelvű iratait sem elolvasni, sem megérteni (magyarrá fordítani) nem tudja, nehézséget okoz horvátul értő embert találni.²⁵ A németül beszélők száma az 1750-es években jelentősen megnő, ekkor a Festeticek német nyelvű papot is kérnek a veszprémi püspöktől. A német kézművesek beköltözése és főleg az a tény, hogy a földesúr erősen támogatja őket, az 1760-as évek végén feszültségeket eredményez, egyik oka lesz a keszthelyi lakosság lázongásának.²⁶ A személyi iratok (végrendeletek, becsűk, osztálylevelek), valamint a kiállított számlák és a névaláírási formák azt mutatják, hogy egyes családokban, illetve annál kicsit szélesebb körben él a német nyelv használata. A zsidó lakosság ugyancsak használja a német nyelvet is.²⁷

Ugyanakkor a névmagyarosítás, a keresztnévadás tendenciái erős asszimilációs folyamatot igazolnak.²⁸ 1851-ben nagyon kevesen,

²⁵ A Vugovics család megkísérli nemességének igazolását, annak kapcsán kerülnek elő a régi papírok: Zmlt IV.1.e Nemességvizsgálatok, 1714–1773.

²⁶ 1755-ben Festetics Kristóf szerint 220 német nyelvű lakos él Keszthelyen, ezért kér német nyelvű papot, lásd Kovacsics József (szerk.) 1991:73. A levél eredetijének lelőhelye: Veszprémi Püspöki Levéltár, *Acta Parochialia*, Fasc. III. Mikrofilmmásolata a Magyar Országos Levéltár filmtárában található. Az 1766–1769 közötti eseményekről részletesen beszámol Bontz József 1896; Szántó Imre 1954 és Szántó Imre 1984, illetve valamennyi helytörténeti munka.

²⁷ A közokiratok nyelve magyar (így a 19. századból a végrendeletek is), az osztályleveleké, a szakértői becsűké (ház vagy szerszámkészleté, bolti eszközöké) már gyakrabban német. A számlák és főleg az aláírások tartják meg legtöbbször a németes írásmódot. A zsidó vallásúak nyelvhasználatára ad némi támpontot a Festetics család levéltárának külön fondja: MOL P274 A zsidóságra vonatkozó iratok.

²⁸ A 18. század közepétől megfigyelhető a spontánnak nevezhető magyarosítás: Virth János (e néven köt házasságot) gyerekeit már mind Gazda néven keresztelik meg. Adler Jakab fazekast Sass Jakabként is emlegetik. Ez a tendencia válhat később hivatalossá. Frohner városbíró az 1840-es években Örömyre ma-

mindössze 51 személy vallja magát németnek, ezenkívül 3 horvátot és 5 szlovákot számláltak a mezővárosban – szinte valamennyien uradalmi házakban éltek.²⁹

A NÉPESSÉG NEM ÉS KOR SZERINTI ÖSSZETÉTELE

A nemek aránya, a korösszetétel mind demográfiai szempontból, mind az egyes vizsgált népesedési jelenségek szempontjából fontos, de szélesebb értelemben véve, társadalomtörténetileg is érdekes. Elsőként a férfiak és nők arányát vizsgáljuk meg, erre van több figyelembe vehető adatunk. A név szerinti egyházi összeírások, a lélekösszeírás 1783-ból, az 1785. és 1850. évi népszámlálás, valamint a nem nemesek összeírásai alapján az alábbi (6.4.) táblát állítottuk össze.

6.4. TÁBLA

A FÉRFI-NŐ ARÁNY KESZTHELYEN, 1745–1850

év	férfi	nő	100 férfira jutó nő
1745	1110	1059	95
1746	1147	1185	103
1748	1029	1096	107
1757	1438	1140	79
1771	1643	1737	106
1783	1698	1656	98
1785	1978	2072	105
1805	2070	2020	98
1818	1630	1608	98
1820	1569	1534	97
1821	1604	1575	98
1822	1678	1580	95
1850	3656	3696	101

gyarosít. A németes hangzású keresztnévek (pl. Henrik, a nőknél Annamária) a gyerekeknél megrikoltnak vagy teljesen eltűnnek.

²⁹ Az 1851-es népszámlálás végeredménye több változatban ismeretes. Az 51 német, 3 horvát és 5 szlovák nemzetiségű lakos adata a keszthelyi városi levéltár összesítő kimutatásából való, a házankénti összesítések összegzése 21 német (5 háztartásban) és 22 horvát (7 háztartásban) nemzetiségű személyt mutat ki, ezek két család kivételével uradalmi házakban laktak.

A két népszámlálás népessége gyenge nőbőbbletet mutat, a legjobbnak ítélt 1771. évi részletes lélekösszeírás is hasonló arányt jelez. Ez a jelenség – a nőbőbblet – a korabeli városias településekre jellemző.³⁰ Megerősíti korábbi kritikánkat az 1757. évi lélekösszeírás valószínűtlenül alacsony női létszáma. A nem nemes összeírásoknál jelentkező férfitöbblet oka lehet a katonai célú számbavétel, a nők egyetlen rovatban való kimutatása.

A Keszthelyen élők korösszetételére jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre, s azok közül is szinte csak egyet, az 1771. évi lélekösszeírást fogadhatjuk el valamelyest megbízhatónak. Az 1746–1748. évi gyerek- és felnőttkorokról, az 1757. évi lélekösszeírás koradatairól az anyakönyvekkel való összevetésnél egyértelműen megállapítható, hogy nem tükrözik a valós életkort. Egyes esetekben kifejezhetik a plébános véleményét, hogy különböző státusú embereknek milyen korúaknak kell lennie (nőtlenek, leányok és fiúk, szolgák), máskor azonban teljesen légből kapottnak minősíthetők.³¹ Az 1771. évi lélekösszeírás koradatainál a 20 éven aluliaknál az életkor nem tért el jelentősen az anyakönyv alapján kiszámolt betöltött kortól (az életkor növekedésével az eltérés ugyan valamennyit nőtt, de ez a kismértékű véletlen vagy tudatos torzítás elhanyagolható). A felnőtteknél itt is erős a kerek életkorok torzító jelensége, de ennek hatása a korcsoportos elemzéssel csökkenthető.³²

Ennek alapján az 1771. évi korstruktúra kiegyenlített (halandósági válságok hullámvölgyei nem észlelhetők). A népesség fele 19 éves és fiatalabb, viszont a 60 évesek és idősebbek aránya mindössze 4,2%. A halandóság szépen kirajzolódó hatása 19 éves korig csökkenti az

³⁰ Thirring Gusztáv 1938.

³¹ Korábbi tanulmányomban részletesen bemutattam a gyerekeknek az anyakönyv alapján megállapítható életkora és a beírt korok rendszer nélküli eltérését, itt felesleges ennek megismérlése. (Vö. Benda Gyula 1998: Függelék 114–117.) A korstruktúra elfogadható elemének tartottam, hogy mind 1748-ban, mind pedig 1757-ben egyes korévek teljesen hiányoztak (a hiányzó korévek nagyjából azonos születési kohorsz hiányát jelölték), ezt egy korábbi halandósági válság „emlékeként” értelmeztem (a tényleges koroknál is észlelhető kisebb hullámvölgy). A fiúk és leányok eltérő korban való kiválását a szülői családból mindkét időpontban jellemzőnek ítéltam és felhasználtam a házassági kor elemzésénél. 1757-ben pedig a szolgálóleányok, szolgák, inasok és legények koradatait is elfogadtam mint lehetséges „reprezentációt” (azaz mint olyan képet, amely a plébános felfogását tükrözi, de a tényleges helyzetnek is megfelelhet).

³² Részletesen lásd Benda Gyula 1998:104–107; 117.

egyes születési kohorszok számát. 20–35 évig a bevándorlás megnöveli a létszámokat, s a jóval kisebb halandóság esetleges hatását is eltünteti. 35–55 éves korig feleakkora létszámú, de nem csökkenő kohorszok figyelhetők meg (a 40 évesek kiugróan magas száma ugyan némi zavart okoz). A férfiak és nők száma az 55. életétől csökken jelentősen.

6.5. TÁBLA

KESZTHELY, TAPOLCA ÉS SÜMEG NÉPESSÉGÉNEK KOR SZERINTI ÖSSZETÉTELE, 1771-BEN

Korcsoport	Keszthely	Tapolca	Sümege
0–4 év	15,9	12,4	12,9
5–9 év	12,7	13,9	13,8
10–14 év	11,6	11,6	12,1
15–19 év	9,7	9,8	11,0
19 és fiatalabb	49,9	52,5	49,8
20–24 év	7,7	7,1	7,5
25–29 év	8,0	6,4	6,6
30–34 év	8,0	6,2	6,8
35–39 év	4,8	4,2	6,6
40–44 év	6,8	6,9	5,4
45–49 év	4,6	4,5	5,5
50–54 év	4,4	4,9	5,7
55–59 év	1,7	2,0	2,2
20–59 év	46,0	42,2	46,3
60–64 év	2,0	2,3	1,8
65–70 év	0,7	0,6	0,8
70 év felett	1,5	2,4	1,3
60 év és idősebb	4,2	5,3	3,9
Népesség	3380	2114	2041
Életkora ismert	3379	2114	1991

Az 1771. évi korstruktúrát összevethetjük más települések hasonló adataival. Mi a közeli Sümeget és Tapolcát választottuk, ezek nagyjából hasonló jogállású és nagyságú mezővárosok. A három településen a gyerekkorúak és az idősek aránya szinte megegyezik. Eltérést a legfiatalabb korcsoportnál találunk. Sümegeen 12,9% a 4 éven aluliak aránya, Keszthelyen 15,9%, míg Tapolcán 17,2%-kal a

legmagasabb. Ezt tulajdoníthatjuk a legfiatalabbak eltérő pontosságú összeírásának. A középső nagy korcsoportnál, a felnőttkorúaknál 20–35 évig a keszthelyi arányok magasabbak, ezt a nagyobb bevándorlással magyarázhatjuk. A bevándorlást és annak valószínű okát, a férfimunkaerő szükségletét valószínűsíti, hogy e korcsoportokban erős férfitöbblet mutatható ki.

6.6. TÁBLA

100 FÉRFIRA JUTÓ NŐ KESZTHELYEN 1771-BEN KORCSOPORTOK SZERINT

korcsoport	férfi	nő	100 férfirra jutó nő
ismeretlen	1	–	
0–4 év	242	294	122
5–9 év	207	223	108
10–14 év	182	211	116
15–19 év	159	168	106
20–24 év	144	116	81
25–29 év	125	145	116
30–34 év	149	120	81
35–39 év	82	81	99
40–44 év	105	125	119
45–49 év	81	73	90
50–54 év	74	74	100
55–59 év	30	26	87
60–64 év	27	42	156
65–70 év	9	16	178
70 év felett	26	23	89
teljes népesség	1643	1737	106

Ha összevetjük korcsoportonként a férfi–női arányt, azt láthatjuk, hogy a kisgyermekkori nőtöbblet után fokozatosan kiegyenlítődik a fiú–leány arány, majd a huszonéveseknél jelentősebb férfitöbblet figyelhető meg. Sajátos (és talán inkább korbevallási jelenség) az időskori markáns férfitúlsúly.

NÉPMOZGALOM – TERMÉSZETES SZAPORODÁS VAGY FOGYÁS

A népességszámot a demográfiai elemzés keretében a népességi folyamatok, a születések, a halálozások, a házasságkötések és a vándorlás határozza meg. A természetes népmozgalom a születéseket és a halálozásokat, illetve azok egyenlegét vizsgálja. Az állami anyakönyvezést megelőzően a népmozgalmi statisztika az egyházak keresztelési és temetkezési anyakönyveire épült, s a történeti demográfiának is ez az alapvető forrása.

Keszthely népessége a 18. században alapvetően katolikus vallású. Az 1747. évi *canonica visitatio* szerint a katolikusok mellett néhány görögkeleti ortodox és izraelita család élt a mezővárosban. A görögkeletiek, a görög kereskedők a század végére elvándorolnak. A zsidó lakosság száma a 18. században lassan, majd a 19. század első felében erőteljesebben növekszik. 1851-ben a lakosság mintegy 10%-a izraelita vallású. Református és evangélikus családok – iparosok, uradalmi tisztviselők – inkább a 19. században bukkannak fel a mezővárosban, arányuk mindig elenyésző marad.

Az 1696-tól fennmaradt katolikus anyakönyv a keresztelések feljegyzésével kezdődik, majd 1746-tól a plébános a temetéseket is beírja. A házasságkötéseket 1715-ben néhány évig feljegyzi, majd csak 1735 után kezdi újra, de az 1740-es évek végéig ez hiányos. 1724 és 1776 között a ferences szerzetesek is keresztelnek, az általuk vezetett anyakönyv is fennmaradt. Az anyakönyvekben regisztrált szülők, gyerekek, halottak lefedik a katolikus népességet, ritkán találunk ortodox vagy keresztény vallásúakat illető bejegyzéseket is. Az izraelita vallásúaknál 1828 után néhány évből fennmaradt a születésekről és halálesetekről készült hitközségi feljegyzés másolata a megyei levéltárban.

A keresztelések feljegyzése kezdetektől kialakult formát követ, rendszeres.³³ A plébános a kuruc háborúk idején két alkalommal bejegyzi, hogy a rácok és a németek elől a keszthelyiek a Kis-Balaton szigeteibe menekültek, s ezért néhány hónapig hiányosabb az anyakönyv. Máskor nem szakad meg az anyakönyvezés, a plébános halála sosem okoz kiesést. Az anyakönyv bejegyzései helyenként el-

³³ Az anyakönyvezési szabályokról és gyakorlatról lásd Ashenbrier Antal 1890, újabban pedig Bárth Dániel 1999. A Bárth Dániel által bemutatott formulák találhatók meg a keszthelyi plébános által vezetett korai keresztelési anyakönyvben is.

mosódtak (a nedvességtől olvashatatlaná váltak), de a legtöbbször ilyen esetben is látható (becsülhető) a bejegyzések száma.

A ferences anyakönyv kevésbé kialakult formát mutat, hevenyészettebb (több eltérő kéz írta). A keszthelyiek mellett más községek újszülöttei is előfordulnak benne, de nem világos, hogy ezekben az esetekben hol jött világra a csecsemő. Kimondottan hiányos anyakönyvezést itt sem feltételezhetünk.

A KESZTHELYI KATOLIKUS ANYAKÖNYVEK ÉS FELDOLGOZÁSUK

A keresztelési, temetési és házassági egyházi anyakönyvek valamilyen formában a legtöbb Keszthelyen élt katolikus vallású személy nevét megörökítették számunkra. Mindazoknak, akik hosszabb-rövidebb ideig a településen tartózkodtak, esélyük volt arra, hogy itt született egy gyermekük vagy itt halt meg, s ezt anyakönyvezték. Sok esetben keresztszülőként vagy házassági tanúként jegyezték fel nevüket. Másoknál csak saját vagy házastársuk halála, temetése került be a halotti anyakönyvbe. Az anyakönyvet feldolgoztuk a demográfiai események számbavételével, azaz nem nominálisan és a családnevek, a leszármazás figyelembevételével (azaz nominálisan) a családrekonstrukció módszerét alkalmazva is. Ez utóbbit nemcsak népesedési jelenségek, elsősorban a termékenység, a csecsemőhalandóság mutatóinál használtuk, hanem az adózó háztartásokkal összekötve életutakat, nemzedékek sorának életútját (biográfiáját) is felrajzoltuk. Elemzésünkben tehát az anyakönyv alapvető forrás, a feldolgozás módszere pedig meghatározta elemzéseink lehetséges irányát.

A feldolgozás módszere

Az anyakönyvek feldolgozását általában a francia és angol történeti demográfia által javasolt módon végeztük el. A családrekonstrukciót^{*} pedig konkrétan a Louis Henry által javasolt módon hajtottuk végre.³⁴ Elsőként minden keresztelési, temetési és házasságkötési adatot különálló cédulákra vittünk fel. (A feldolgozás jelenlegi állapotában az 1730. évi születésektől 1850-ig dolgoztuk fel rendszeresen az anyakönyvek adatait.) A házassági bejegyzések alapján a párokról csa-

* Benda Gyula hol a családrekonstrukció, hol a családrekonstrukció terminussal jelöli a *reconstitution familiale* módszerét.

³⁴ Henry, Louis – Blum, Alain 1988.

ládlapokat fektettünk fel, erre vezettük fel a házaspár gyerekeinek adatait, a férj vagy feleség halálozási időpontját. Ha olyan házaspárnak született gyereke, akiknek házasságkötését a keszthelyi anyakönyvben nem találtuk meg, akkor azokról is családlapot nyitottunk.

A KESZTHELYI ANYAKÖNYVI REKONSTRUKCIÓ SORÁN FELFEKTETETT
CSALÁDLAPOK JELLEGE ÉS SZÁMA

A családlap jellege	száma
1750 előtti házasság	363
1750–1849 közötti házasság	4813
1730–1749 közötti gyerekes házaspár	1175
1750–1849 közötti gyerekes házaspár	2488
1747–1849 közötti házaspár (csak halál)	553
Összesen	9392

A táblázatban feltüntettük azokat a családlapokat is, ahol gyerek nem született, hanem csak a férj vagy a feleség halálozási adata van meg (és a halotti anyakönyv megadja a házastárs nevét is).

A temetési anyakönyvben bejegyzett csecsemők és kisgyermekek közül nem mindenkit sikerült megtalálni a keresztek között. A halvaszületetteket, illetve az egyhetes korukig meghaltakat, ha nem szerepeltek a megkeresztek között, „bába által keresztelt” megnevezéssel beillesztettük a keresztek idősorába (a születés időpontját a megadott halálozási kor alapján határoztuk meg). Az ennél idősebb gyerekeket a családrekonstrukciónál figyelembe vettük (természetesen ha egyébként beillett a meglevő adatok közé).

A családrekonstrukció egyik lényeges eleme, hogy a házaspárok esetében a születési adatokat megtaláljuk. A történeti demográfiai elemzés szempontjából elsősorban a menyasszony valós életkorának ismerete fontos. A társadalomtörténeti elemzésnél, az életrajzok, életutak, a leszármazás rekonstrukciója a feladat, azaz a férfi és a nő családjának, leszármazásának ismerete igen lényeges. Újabban a demográfiában is előtérbe került a nemzedékek egymásutánja tapasztalatainak vizsgálata. Mindehhez a házasság mindkét szereplőjének leszármazását fel kell deríteni. A rekonstrukcióra a legalkalmasabb anyakönyvezési gyakorlat, ha a házasságnál a vőlegény és a menyasszony szüleit is feltüntetik. Ez egyértelműen visszakereshetővé te-

szi a születést, illetve lehetővé teszi a vőlegény és a menyasszony beillesztését korábbi családjaikba.

A magyarországi gyakorlatban a 19. század közepéig nem volt szokásban a házasságnál a szülők nevének feltüntetése. Keszthelyen ennek 1849-ig nyoma sincs. Ez azt jelenti, hogy egy nagyobb településen – mint például Keszthely – a kevésbé gyakori neveknél is esélyünk van arra, hogy a szóba jöhető években több azonos nevű fiú vagy leány született. A házassági anyakönyv életkori bejegyzése sem elég biztos támpont, elemzésünk szerint elég nagy szórással közelíti a valós életkort. Az anyakönyv alapján tehát dönteni kell több lehetőség közül, ezt becslési eljárásnak nevezzük. Az anyakönyvek ehhez becses segítséget adnak, ha a házaspár a településen marad, és gyerekei születnek. Ilyenkor gyakran változik a beírásnál a használt név. A megkülönböztető nevek felbukkanása sokat segít a leszármazás megállapításánál. Keszthelyen gyakori családnév a Nagy (régóta helyben lakó családok). A források Fáró Nagy, Rácz Nagy, Csácsi Nagy néven különböztetik meg őket. (A megkülönböztető másik név gyakran az anya családneve, amely aztán végleg rajtamarad a leszármazottak megnevezésén.) Ritkaság, hogy kettős nevet használ az anyakönyv (még ritkább az *alias* formula használata). Néha utólag írta be a plébános, hogy az illető valójában más néven is ismert. A leggyakoribb, hogy felváltva használja egyik és másik nevet, ezáltal segít a megkülönböztető név megtalálásában és az azonosításban. A gyerektelen vagy elköltözött házaspároknál azonban a legtöbbször a gyakori nevek nem tették lehetővé az azonosítást, vagy bizonytalanabb becslést eredményeztek. A becsléshez azonban más forrásokat is felhasználtunk.

Igen sok segítséget nyújtottak a végrendeletek, a hagyatéki ügyek során keletkezett iratok (elsősorban az osztálylevelek). A végrendelet általában megadja az örökösök nevét. Ezek lehetnek gyerekek, unokák. A legtöbbször a leányoknál a férj nevét is megemlítik. Ugyanakkor számos egyéb ma rokonságra utaló megnevezést is találunk, ahol nem mindig sikerült azonosítani a pontos jelentést. A hagyatéki perekben, az osztálylevelekben pontos leszármazási táblákat is találhatunk, ezek igen nagy segítséget nyújtottak a leszármazási rend összeállításában.

Az adójegyzékek is fontos kiegészítő információt adhatnak. Gyakran adózik a vő az apósa vagy anyósa mellett mint házatlan zsellér. A fiúk is feltűnnek szüleik után, vagy éppen azok helyén az adójegyzékben. Ez mind segít a leszármazás pontosabb becslésében. Néha fordított eljárásra is szükség volt: az adóösszeírás pontatlan

megnevezéseit (Kopácsi veje stb.) tudtuk a családlapok segítségével azonosítani.

Természetesen a mérlegelésnél „szubjektívebb” megfontolások is szerepet kapnak. Általában feltételezzük, hogy a házasságok szakmai, vagyoni szempontból inkább homogének, tehát ezt figyelembe véve döntünk a választható menyasszonyok közül valamelyik mellett. Ennek az eljárásnak a következménye, hogy ahogy az elemzés, a családtörténetek összeállítása haladt előre, úgy kellett néha (inkább gyakran) átírni a házaspárok leszármazását. Természetesen a folyamat szinte lezárhatatlan, a jelenlegi állapot módosulhat a későbbiekben.

Amennyiben a halottak anyakönyvezése megbízható, s a halott gyerekeknél feltüntetik legalább az apa nevét, akkor a gyerekek halála jól megrostálja a szóba jöhető menyasszonyokat és vőlegényeket. A halotti anyakönyvezés e formáját néha a rekonstrukció alapfeltételének tekintik. Keszthelyen az 1746-tól kezdődő halotti anyakönyv hosszú ideig csak a gyerek nevét adja meg: pl. Nagy István 2 éves. Ebben az esetben nehéz megtalálni a gyerek halottak születési adatait. Minél fiatalabb a halott, annál könnyebb. Egyhónapos korig egyrészt viszonylag pontos az életkori megjelölés, másrészt biztonsággal visszakereshető a születési dátum. A későbbiekben ez nem mindig oldható meg egyértelműen. Ehhez járul még a jelentős hiány a halotti anyakönyvezésnél. Mindez a kezdeti évtizedekben (de hatásában az 1790-es évek házaspárjaiig terjedően) számos nehézséget okoz. Az 1770-es évektől kezdik az apa nevét is megadni, majd pedig az 1830-as évektől az apa és az anya nevét is.

A családlapoknál, a leszármazásnál gyakran azzal a dilemmával kellett szembenézni, hogy a születési adatok visszakeresésénél vagy becslési hibát viszünk be, vagy elégtelen számú leszármazási adatunk lesz. Igyekeztünk a leggyakoribb, jellegtelen neveknel elkerülni a mindenáron való azonosítást. Viszont a tősgyökeres családoknál törekedtünk a teljességre.

A családlapok belső összefüggéseit, konzisztenciáját is ellenőriztük. Ha a gyerekek egymásutániságának ritmusától eltérően nagyobb (5 évnél hosszabb) intervallumot találtunk, megvizsgáltuk, lehetséges-e megtalálni egy odaillő születési adatot vagy esetleg igazolni a házaspár átmeneti elköltözését. Számos gyereket sikerült ezzel a módszerrel beillesztenünk a családlapokra. Ilyenkor vagy egy bizonytalan névolvasat, vagy egy anyakönyvezési tévedés (esetleg általunk még nem ismert megkülönböztető név) miatt nem csatoltunk egy gye-

reket egy házaspár családlapjához. Ilyen esetben a keresztszülőket is megnéztük. Ha a család gyerekeinek mindig ugyanazok voltak keresztszülői, az megkönnyítette a döntést.

A házasságok befejezettségét valamelyik fél halála jelenti. A halottak anyakönyvezése mindenkor a gyenge pontja a magyarországi anyakönyvezési gyakorlatnak. A halotti anyakönyv mellett az újránházasodás és az adójegyzékek adatait is figyelembe vettük. A férfiak esetében, mivel itt számításaink szerint a gyors új házasságkötés volt a legjellemzőbb, az előző év végére tettük a feleség becsült halálozási idejét. Nőknél, azaz özvegyasszonyoknál az utolsó közös gyermek születését, illetve ha voltak, az adózási adatok figyelembevételével kíséreltük meg a halál időpontjának becslését. Azt mindenkor december 31-re tettük.

A rendszeresen vezetett keresztelési anyakönyv teljességét egyrészt a halotti anyakönyvvel, másrészt összeírásokkal, illetve a házasságokkal ellenőriztük. A gyenge vagy életjelt alig mutató (esetleg halva született) csecsemőket gyakran kényszerhelyzetben a bábasszony keresztelte. A plébános az ilyen kereszteleseket is bevezette az anyakönyvbe (a keresztelésnél megjegyezve, hogy a bába végezte a keresztelést), de el is felejtődhetnek. Ezeknek gyakran csak a halotti anyakönyvben bukkanhatunk a nyomára. Az 1746-ban induló temetési feljegyzések legalábbis ezt bizonyítják. A szülés közben (*in partu*) meghalt, vagy alig néhány órát élt gyermek halottak egy igen kis részét valóban nem találjuk meg a kereszteltek között. A történeti demográfiai irodalom a francia terminológiával „*ondoyé décédé*”-nek nevezi ezeket a gyerekeket, mi a „bábakeresztelt” kifejezést javasoljuk magyar megnevezésként. A bábakeresztelt csecsemők aránya 1750 után három évtizedig 1,3–1,7%, majd 1% alatt marad, de ettől a kismértékű csökkenéstől eltekintve nem mutat jellegzetes változási tendenciát. A születések számát ezekkel az esetekkel korrigáltuk (a születési időpontot a megadott életkorból számoltuk vissza).

6.7. TÁBLA

A BÁBAKERESZTELTE GYEREKEK ARÁNYA ,1750–1849

évtized	bejegyzett születések száma	bábakeresztelt gyerekek száma	születések összesen	bába- keresztelt gyerekek ará- nya %
1750–1759	1704	24	1728	1,4
1760–1769	1911	26	1937	1,3
1770–1779	1901	31	1832	1,7
1780–1789	1880	17	1897	0,9
1790–1799	2100	13	2113	0,6
1800–1809	2188	21	2209	0,9
1810–1819	2299	16	2315	0,7
1820–1829	2692	29	2721	1,1
1830–1839	2400	21	2421	0,9
1840–1849	2565	13	2578	0,5

A keresztelések regisztrálásának további ellenőrzési lehetősége, ha az egész népességre vagy annak egy részére teljes körű összeírás áll rendelkezésünkre egy-egy időpontban, s ilyenkor „felfedezhetünk” a keresztelési anyakönyvből hiányzó gyerekeket. Esetükben feltételezhetjük, hogy kimaradtak, de az is elképzelhető, hogy a szülők ideiglenes távollétekor más helységben születtek. Az így megtalált születésekkel a népmozgalmi adatokat nem korrigáltuk, ezeket csak a hibahatár becsléséhez (és a családok termékenységének meghatározásához) használtuk fel. 1771-ből ismerünk egy megbízható lélekösszeírást, az abban felsorolt gyerekek némelyike hiányzik a megkeresztelték közül. Sajnos, a későbbiekben hasonló adat nincs, de a házasságkötések esetében is találhatunk nem anyakönyvezett gyerekeket. A gimnáziumba beiratkozó fiúk anyakönyvéből ugyancsak előkerültek helyi születésű, nem anyakönyvezett gyerekek. Mindegyik esetben feltételezhető az esetleg máshol történt születés, ennek ellenére ezeket további anyakönyvi hiányként is kezelhetjük.

A gyermek halottak között is előfordulnak olyanok, akiknek a családja mindenkor Keszthelyen lakott, de a születési bejegyzésüket nem találtuk meg (helyben azt nem regisztrálták). Az 1750 és 1799 között házasságoknál 7372 szülésre 51 ilyen halott jutott (0,69%), 1800 és 1849 között 8937 születésre 105 (1,17%). Ez az 1% körüli hiány megint nem tendenciaszerű torzítás – a 18. századi ala-

csenyebb érték annak tulajdonítható, hogy a halottaknál nem adták meg az apa és az anya nevét, tehát sokszor azok szülői családja azonosíthatatlan.

A teljes kimaradást tehát a legrosszabb esetben is 3% alattira becsülhetjük, de a valószínűbb szám 1 és 2% között ingadozott, s hangsúlyozzuk: tendenciaszerű torzulást nem okoz.

A halálozások (temetések) feljegyzése nemcsak jóval később kezdődik, de megbízhatatlanabb is. A történeti demográfiában szokásos ellenőrzések azt mutatják, hogy az 1770-es évek végéig a kimaradás igen nagyarányú. A 8. tábla jól mutatja, hogy az 1760-as években a bejegyzett halálozások alapján mindössze 165 ezreléket mutat a csecsemőhalandóság, de előtte és utána a 200 ezrelék körüli szint is irréálisan alacsony (a későbbiekben, amikor romlik a halálozási anyakönyvezés, hasonlóan alacsony arányokat figyelhetünk meg).³⁵

6.8. TÁBLA

A CSECSEMŐ HALOTTAK SZÁMA ÉS ARÁNYA KESZTHELYEN A TEMETÉSI ANYAKÖNYV BEJEGYZÉSEI ALAPJÁN (1750–1849)

évtized	egy éven aluli halottak	születések száma	ezer születésre jutó egy éven aluli halott
1750–1759	348	1728	201
1760–1769	319	1937	165
1770–1779	455	1932	236
1780–1789	525	1897	277
1790–1799	508	2113	240
1800–1809	570	2209	258
1810–1819	480	2315	207
1820–1829	502	2721	184
1830–1839	646	2421	267
1840–1849	658	2578	255

A fenti jelenség azonban nem torzítja a halottak kor szerinti összetételét, azaz hasonló arányban maradtak ki más korú halottak is. A halálozások szezonális megoszlása sem tér el a későbbiekben megfigyelttől. Vagyis a halottak (temetések) anyakönyvezésénél a

³⁵ A részletes elemzést lásd Benda Gyula 2000:126–129. A 128. oldalon levő 2. tábla azonos az itt közölttel, csak a „születések száma” rovatban a bábakeresztelt csecsemő halottakkal helyesbített számokat adtam meg, s azzal számoltam.

kimaradás nem szisztematikus. Ezért azt kell feltételeznünk, hogy a ferencesek is temethettek, ők azonban nem vezettek erről anyakönyvet. Felmerülhet az is, hogy a tanítók által temetetteknek rosszabb volt a regisztrációja.³⁶

A halottak feljegyzésénél az első években gyakori a névtévesztés, sőt a beírt korok is igen megbízhatatlanok. Az 1810-es évek végén a halottak valószínűtlenül alacsony száma megint jelzi, hogy átmenetileg romlott a temetések feljegyzése (ezt a többi ellenőrzési módszer is alátámasztja).

A csecsemő és kisgyermek halottak kimaradását a keresztnév ismétlődésének vizsgálatával és a születések közötti rövid intervallumok elemzésével is megbecsültük. Az első esetben azt feltételeztük, hogy egy-egy családban a később született gyerek csak akkor kapja meg egy korábban világra jött testvére keresztnévét, ha az ezt megelőzően meghalt. A családrekonstrukció lehetővé tette ennek vizsgálatát, és az eredmény alapján a kimaradás 2–3%-os volt. Az intervallumoknál a történeti demográfusok azt a megfigyelést használják ellenőrzésképpen, hogy a csecsemő korai halála megrövidíti a következő szülésig (fogantatásig) terjedő időt. A szülést követően a szoptatás meghosszabbítja a nő időleges meddőségét, ha viszont az újszülött meghal, ez nem áll fenn. A 15 hónapnál rövidebb születések közötti intervallumoknál megvizsgáltuk, hogy a korábban született gyerekről milyen adataink vannak. Ha hiányzik a temetési anyakönyvből, nem kötött házasságot (vagy nem volt azonosítható valamilyen összeírásban), akkor feltételeztük, hogy egy-két hónapos korában meghalt, de halálát nem anyakönyvezték. Ez a korrekció az újszülöttek 2%-át érinti, s időbeli tendenciája párhuzamos az anyakönyvezés minőségének javulásával és romlásával.

³⁶ A tanítók általi temetést említi a *canonica visitatio* 1748-ban, vö. Ördög Ferenc 1993:90.

6.9. TÁBLA
 AZ ELVESZETT GYERMEK HALOTTAK BECSÜLT SZÁMA ÉS ARÁNYA (%)

év	elveszett halottak száma		ötévesnél fiatalabb halottak száma	elvesztettek (keresztnev) aránya az összes gyermek halotthoz	elvesztettek (összesen) aránya az összes gyermek halotthoz	egyévesnél fiatalabb halottak száma	elvesztettek (intervallum) aránya az összes csecsemő halotthoz
	a kereszt-név ismétlődése	az intervallum módszer					
1770–1779	41	61	768	5,34	13,28	456	13,38
1780–1789	29	28	927	3,13	6,15	526	5,32
1790–1799	20	26	897	2,23	5,13	508	5,12
1800–1809	13	30	1076	1,21	4,00	570	5,26
1810–1819	30	55	858	3,50	9,91	480	11,46
1820–1829	24	38	854	2,81	7,26	502	7,57
1830–1839	10	14	1008	0,99	2,38	646	2,17
1840–1849	4	20	993	0,40	2,42	657	3,04

A házasságkötéseknél az 1740-es években még számos jel utal a plébános feledékenységére, de a későbbiekben, amikor a házasságkötések időbelisége és száma nem mutat érthetetlen szabálytalanságokat, néhez a kimaradást vizsgálni.³⁷ A kérdés itt inkább az, hogy adataink homogén sort adnak-e, vagy sem. A problémát a másutt házasságot kötők jelentik. A korabeli szokás és gyakorlat szerint a házasságot a leány lakhelyén kötik, s azt ott anyakönyvezik. Az 1810-es években azonban szórványosan szerepelnek a feljegyzésekben az „elbocsátott” (*dimissus*) vőlegények is, néhány esetben igazolhatóan mindkét helyen regisztrálták az aktust.³⁸ Amennyire lehet, ezzel korrigáltuk az esküvők éves adatait. Ebben az évtizedben a párok 4%-ánál (18 eset) található a megjegyzés: *dimissus est* (azaz elbocsátott). Néha a házassági tanúk elmaradása sejteti csak, hogy a szertartás valószínűleg nem helyben tartatott meg.

SZÜLETÉSEK ÉS HALÁLESETEK

Adataink ellenőrzése és korrekciója után lássuk a születések, halálesetek és házasságkötések éves változását és azok egymással való összefüggését! A születések grafikonja évenkénti ingadozást mutat, a csökkenések és emelkedések a legtöbbször 10%-on belül maradnak, s véletlen ingadozásnak tekinthetők. Néhány évben azonban az eltérés nagyobb, s ezt részben demográfiai összefüggések okozzák. A születések számát befolyásolhatja a felnőttkori halandóság. A szülőképes korú nők és a nemzőképes férfiak magasabb halandósága csökkenti a születéseket (a fogantatásokat). Keszthelyen 1710-ben a pestis pusztítása miatt esik vissza a felénél kevesebbre az újszülöttek száma, a közel 50%-os visszaesést 1713-ban is okozhatja a halálozások megugrása. A későbbiekben ilyen nagyságrendű visszaesést nem figyelhetünk meg, de jelentős a csökkenés 1735-ben, 1756-ban, 1766-ban, 1769-ben, 1775-ben, 1810-ben, 1815-ben, 1817-ben és 1835-ben. A temetési anyakönyvek adatai 1746 után azt mutatják, hogy valamennyi születési visszaesést megelőzően a halandóság is magasabb volt.

A születések visszaesését egy-két éven belül a házasságkötések számának emelkedése és a születések kompenzációs növekedése követi.

³⁷ Néhány esetben, amikor mind a vőlegény, mind pedig a menyasszony helybeli, nincs okunk feltételezni, hogy másutt kötöttek házasságot.

³⁸ Így például az 1840-es években.

Ilyen hullámot figyelhetünk meg 1711–1712-ben, esetleg 1737-ben, 1807-ben, 1811-ben.

A születések az éves ingadozás mellett tendenciaszerű változást is mutatnak. A trend meredekségének és irányának pontosabb meghatározásához kilencéves mozgó átlaggal kisimítottuk az idősort. Az így látható tendencia erőteljes növekedési szakaszokat, visszaeséseket és stagnálást is mutat. A 18. század elején enyhe csökkenés mellett is magas a születések szintje (a mozgó átlag az 1710. évi visszaesés miatt meredekebb csökkenést mutat): 1696 és 1703 között az éves születésszám 190 körül mozog, majd 1709-ig bezárólag 170–180 közöttire tehető. Az 1710. évi pestis után zuhanásszerű esés következik, majd pedig rövid kompenzációs emelkedés után mintegy három évtizedig a születésszám 140 körül ingadozik, azaz stagnál. Az 1740-es évektől a kisimított adatsor száz éven át emelkedő trendet mutat, ezen belül 1740 után három évtizedes gyorsabb (meredekebb) emelkedés látható, majd egy megtorpanás után újra gyorsabban emelkedik az 1840-es évekig. Az 1825–1828 közötti négy évben 280–300 újszülöttel éri el a legmagasabb szintet, utána inkább stagnál. Az utolsó vizsgált évtizedben az erős ingadozás ellenére sem rajzolható emelkedő trend. A születésszám hullámzása mögött alapvetően a népességszám változását feltételezzük.*

A születéseknél külön vizsgálható a házasságon belül születettek (törvényes születések) és a házasságon kívül születettek (törvénytelen születések) száma és aránya. Ez a probléma lényeges lehet a termékenység elemzésénél, s ugyanakkor fontos társadalmi kérdés. Az anyakönyvet vezető papok változó módon jegyezték fel a házasságon kívül született gyerekek megkeresztelését. Eleinte az *ex incerto patre*, *inscio patre* formulával jelezték az ismeretlen apát, az anya nevét pedig megadták. Ritkábban fordul elő a gyerek neve mellett a *spurius*, *spuria* jelző. Az 1730-as években alig egy vagy két alkalommal találkozunk az apa nevével (ilyenkor az *ex illegitimo thoro* latin formula jelzi a házasságon kívüliséget), az 1740-es évek közepén azonban ez a forma gyakoribbá, majd az 1760-as évektől

* A kilencéves mozgó átlag lényegében évtizedes időszakok adatait „simítja ki”, hiszen kilencéves időszakok adatait átlagolja, majd ezeket teszi egymás mellé az adott évek konkrét adatai helyett. Csak azért szerepelnek kilenc- és nem tízéves mozgó átlagok, mert ezeket páratlan számú évekre szokás számítani, hiszen az átlag így esik tényleges évre, s nem két év közé. Ennek megfelelően az 1696–1704-es időszak mozgó átlagát az 1700. évnél ábrázoljuk, az 1697–1705-ös periódus mozgó átlagát az 1701. évnél, és így tovább.

szinte kizárólagossá válik. 1801-től azonban eltűnik az apa megnevezése, s egyedül az anya nevét tüntetik fel (a gyereknél pedig a *spurius, spuria* jelző található).³⁹

A rekonstrukciós vizsgálatnál arra is felfigyelhettünk, hogy egyes pároknál a plébánosok minősítési gyakorlata nem következetes. Találunk olyan „törvényes” születést, amikor a gyerek megkeresztelésekor a szülők még nem házasok, hanem csak azt követően történik meg az esküvő.³⁹ Máskor az anyakönyvet vezető hol törvénytelen jelzővel, hol pedig a nélkül jegyzi fel a láthatóan együtt élő pár gyermekeit. Szalai Kristófnak Szili Annától született gyerekeinél egyenesen három formát találunk: a) csak Szili Annát vezeti be mint egy *spurius* gyerek anyját (a gyereket azonban halálakor Szalai Kristóf fiaként nevezi meg); b) Szalai Kristóf és Szili Anna törvénytelen gyereket tünteti fel; c) a két szülő nevét adja meg, mintha törvényes házasok lennének. Ebben az esetben egyértelműen azt gondolhatjuk, hogy a közösség által is elfogadott együttélés esetén a plébános is elbizonytalanodott.⁴⁰ Más esetekben arra kell gondolnunk, hogy a beköltözött párt elfogadta a helyi közösség házasoknak, gyerekeiket így anyakönyvezték, majd pedig valamilyen módon kiderült a valós helyzet. Liebbald Julius gyereket törvényesnek anyakönyvezték, majd pedig beírták megjegyzésként, hogy később kiderült, az anya csak *notoria concubina* (köztudott ágyas).⁴¹ Viczán András és Kleinerin Ágnes 1807-ben született leányát csak anyja nevén anyakönyvezték fattyúként, viszont a pár 1809-ben és 1811-ben született gyerekeit

* *Ex incerto, incscio patre* – bizonytalan, ismeretlen apától, *spurius, spuria* – fattyú, *ex illegitimo thoro* – törvénytelen ágyból, azaz kapcsolatból.

³⁹ 1779. április 4-én keresztelték meg Raiter József és Raiterin Annamária fiát, Györgyöt. Az apa és az anya azonban csak május 13-án köt házasságot. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a bőjti házassági tilalom miatt toldott el az esküvő, de a plébános már legális párnak tekintette a szülőket. 1805. január 29-én Varga Mihály és Horváth Erzsébet fiát, Jánost vezették be az anyakönyvbe, de a szülők a házassági anyakönyv szerint csak február 24-én esküsznek meg.

⁴⁰ Szalai Kristóf asztalos (szül. Keszthely, nemes) idegenből hozott feleséget (Musler Terézia). Felesége azonban eltűnik Keszthelyről, s sorban születnek gyerekei Szili Annától. Halálakor a gyerekekre és Szili Anna gazdasszonyára marad a vagyon. Szili Anna házasságot köt, majd halálakor Szalai Kristóftól származó gyerekei örökölnék utána. A fiúgyerekek a nemesi lajstromba is bekerülnek. Vö. Benda Gyula 1995: Szalai Kristóf, majd pedig Szili Anna hagyatéka.

⁴¹ 1808. június 1-én keresztelték János Adolf névre Liebbald Julius és Heumann Zsófia fiát. Liebbald a Georgikon tanára volt.

törvényesnek jegyezték be. A szülők csak 1813. január 24-én léptek egyházi frigre (s további öt gyereket találjuk az anyakönyvben).⁴² Más esetekben csak a gyanút fogalmazhatjuk meg, hogy a plébános nem írta be a gyerek törvénytelen voltát.⁴³

Külön kérdés az elhagyott, talált gyerekek kérdése. Ilyet ritkán találunk a keresztelési anyakönyvben, gyakrabban a csecsemő és gyermek halottak közt. Feltételezhető, hogy a kétszeres keresztelés elkerülése miatt a talált csecsemőt (ha feltételesen meg is keresztteltek), nem vezették be az anyakönyvbe.⁴⁴ A halottak között néhány napos csecsemőket is találunk *spurius*, *spuria* megjelöléssel és anyjuk nevével, ezeket nem mindig lehet megtalálni a megkereszettek között. Ez is erősíti, amit a fenti forráskritikai megjegyzések sugallnak, nevezetesen hogy a törvénytelen születések tényleges aránya valamivel magasabb lehetett, mint amit a plébános minősítése alapján meghatároztunk. Az adott esetben azonban megelégszünk azzal, hogy a törvénytelen születések változásait az eredeti bejegyzések alapján mutassuk be.

Az illegitimitási arány a vizsgált első 50 évben alacsony, 1% alatti. Ez általában egy-egy esetet jelent évente. 1778, vagy inkább 1781 után az arány és a szám emelkedni kezd. 1784-ben és 1786-ban felugrik 12-re (6%), majd 1790–1792 között megint kiugróan magas. A századfordulón enyhén alacsonyabb arányokkal szemben 1802–1809 újra emelkedést hoz. 1816-tól pedig tartósan növekszik az illegitim születések száma és az aránya az újszülöttek közt, s az

⁴² Kleinerin Ágnes törvénytelen leánya, Anna 1807. június 16 (meghalt 1808. március 2-án, a halotti anyakönyv szerint mint Viczán András Anna nevű leánya); 1809. március 19. Mindszent (sic!) András és Klein Ágnes fia, József; 1811. május 7. Viczán András és Kleinerin Ágnes fia, János. A ritka keresztnévek és a keresztszülők azonossága is megerősíti, hogy mindig ugyanarról a párról van szó.

⁴³ Csak példaként idézzük Turopoli Ilona esetét: 1774-ben kereszttelik fattyú leányát, Katalint (február 26). Majd 1778-ban Szücs Józseftől születik egy újabb leány, akit szintén Katalinra keresztteltek (január 1.). Házasságnak semmi nyoma sincs, házaspárként nem bukkannak fel sehol. Turopoli Ilona 1804-ben házasságot köt Ribalics Jánossal (aki 35 éves özvegyember), ekkor 40 évesnek tűnneti fel az anyakönyv. Ezután véglegesen nyomát veszítjük. Korábban, 1771-ben viszont megtalálható a keszthelyi lélekösszeírásban: Turopoli Ilona 14 éves (valószínűleg cselédleánya) zalabéri Horváth László özvegye háztartásában. Bár a Turopoli név elterjedt Keszthelyen, születési adatát nem találtuk meg, lehet tehát, hogy bevándorolt. Esetében ugyancsak feltételeznünk kell, hogy 1778-ban másodszor is törvénytelen gyereket szült. Sorsa egyébként akár tipikus cselédors is lehetne.

1830-as évektől tízéves átlaga eléri és meghaladja a 10%-ot. (Lásd FÜGGELÉK VIII. TÁBLA) Ez utóbbi magasnak ítélnélhető, bár az összehasonlításhoz alig rendelkezünk adatokkal.⁴⁵

A korábbi kiugró évek jellemzően egybeesnek a halandóság emelkedésével, a rossz terméssel, a válságos periódusokkal. A tendencia emelkedése részben a szexuális magatartás feltételezhető változásával esik egybe (párhuzamos a házasságkötés előtt fogant gyerekek arányának emelkedésével), részben pedig azzal magyarázható, hogy a központi szerepében erősödő település vonzza a megesett leányokat: a születéseknél néha az anyakönyv is jelzi az idegen lakóhelyet, származást, máskor a név és a cselédi állapot árulkodik erről.

A halálozásokat a születéseknél megfigyeltnél nagyobb éves ingadozás jellemzi. A halálozás egyik évről a másikra akár a kétszeresére is felszökhet, nagyobb halandóságú évek után pedig jelentősen visszaeshet.

A halandóság felfelé megugró kilengései Keszthelyen a vizsgálható periódusban nem érik el a korábbi nyugat-európai népesedési válságok mértékét, de hatásuk megmutatkozhat a nemzedékek egyenlőtlen számában. A jelentősebb többlethalálozást hozó években leginkább a kisgyerekek halandósága nő meg, kevesebb és ritkább a felnőtteket is pusztító krízis.

A rossz éveknek 1780 és 1819 között nagyobb a gyakorisága. Ez egyértelműen a klimatikus viszonyokkal magyarázható, és az ezek következményeképpen jelentkező elégtelen mezőgazdasági termelésre vezethető vissza. Mivel a halál okát az anyakönyvek nem adják meg, a többlethalálozás közvetlen meghatározóit (járványok, elégtelen táplálkozás stb.) nem tudjuk meghatározni. A nagy járványok közül a pestis 1710-ben okoz jelentős pusztítást, az 1738–1741-es pestis Zalat, s így feltehetőleg Keszthelyt sem érintette. A későbbiekben leginkább himlőjárványokra gyanakodhatunk. Az 1831-ben pusztító új járványos betegség, a kolera első hulláma nem éri el a várost. Az 1834–1835. évi halandóságot esetleg okozhatta a kolera, majd pedig 1849 elején nagyszámú halottat követelve Keszthelyen is bizonyítottan megjelent.⁴⁶

A halálozások számának megemelkedése visszaesést okozhat a

⁴⁵ A hivatalos népmozgalmi statisztika előtti korból elszórt adatokkal is alig rendelkezünk. Keszthelyen ez az arány a századfordulón is hasonló szinten mozog (Jankó János 1902).

⁴⁶ A demográfiai válság problémájával részletesen foglalkozom a halandóságról írt korábbi tanulmányomban (Benda Gyula 2000).

születéseknél, s az újráházasodások révén hat a házasságszám változására. A nagyobb csecsemőhalálozás (a szoptatás abbamaradása újból inkább termékennyé teszi a nőket), részben pedig az új házasságkötések után hamarosan újból megnő az újszülöttek száma. A házasságkötések éves ingadozásait elsősorban az újráházasodás okozza.

A születések és a halálozások különbsége adja meg a népesség természetes szaporodását vagy fogyását. Az 1780-as évekig a korrigálatlan adatok nagy természetes szaporulatot mutatnak, de már rámutattunk, hogy a halálozások jelentős alulregisztrálása bizonyítható. Az adatokat megkíséreltük becsléssel korrigálni. Egyrészt a csecsemő- és kisgyermek-halandóságnál a későbbi arányok visszavetítésével nyerhetünk számadatot a feltételezett kimaradt halottak számára, másrészt pedig az 1771. évi lélekösszeírásban összeírt és az 1750 után született gyerekek összevetésével kapjuk meg a meghalt és anyakönyvezett, illetve a feltehetőleg meghalt, de nem anyakönyvezett gyerekek arányát. Az 1771-ben Keszthelyen összeírt családokban 1750 és 1771 között 2890 gyerek született. Közülük 1290 élt az összeíráskor Keszthelyen, 866 temetését feljegyezték a halottak anyakönyvébe, „elveszett” 712. A megszületettek 24,6%-ának halálát feltehetőleg nem jegyezték fel (a becsült gyermekhalálok 45%-át).

A felnőttek esetében a nem anyakönyvezett halálesetek számát az adójegyzékek és az újráházasodások vizsgálatával becsülhetjük meg. Az egymást követő adókimutatási jegyzékekben biztosan meghaltnak tekintünk valakit, ha az adózók között az özvegye követi. 1747 és 1771 között 51 esetben nem találtuk meg a férj halálának bejegyzését. Az újráházasodás esetében nyilvánvaló, hogy a férj vagy a feleség újabb házasságkötése egyértelműen jelzi házastársa halálát. 57 férfi és 30 nő esetében nem leltük meg a temetés (halál) idejét az anyakönyvben. A két adatsor összevetése után kiderül, hogy 110 férfi és nő halálozási adatai is „elvesztek”.*

Az ily módon korrigált halálozás- és a születésszám alapján 683

* Az imént (6.9. tábla) két másik módszerrel az egyévesnél kisebb csecsemők esetében (intervallummódszer) 2–13%-os kimaradást, az ötévesnél fiatalabb gyermekek esetében (keresztnévmódszer) 1–5%-os kimaradást állapított meg a szerző a halálozások tekintetében, de ezek az adatok az 1770–1849. évi időszak évtizedeire vonatkoztak, itt pedig az 1750–1771 közötti hiányt találta a 21 évesnél fiatalabb népesség halálozása esetében 45%-osnak.

fős természetes szaporulatot számíthatunk. Ezt maximális becslésnek tekinthetjük, hiszen az időközben elvándorolt vagy 1771-ben kimaradt népességnél is a helyben maradtakkal azonos arányú kimaradást számolhatunk. Az így becsülhető 5–600 fő már korántsem ad jelentős születési többletet. 1771 és 1779 között a születési többlet 372, de ezt minden bizonnyal legalább 100 kimaradt gyermek halottal csökkenthetjük. Az 1780. évvel kezdődő évtized természetes fogyást eredményez.

Az 1790-es évekre az 1750–1779 közötti szaporodási arány becsülhető, majd megint fogyást hozó évek következnek. 1810 után változó nagyságú, de évtizedes átlagokat tekintve pozitív az élet és a halál mérlege. Egészében a városi népességszám alakulásának a természetes szaporodás csak az egyik összetevője volt, a vándorlás pozitív mérlege mindenkor legalább ugyanolyan mértékben meghatározhatta.

A HÁZASODÁS (NUPTIALITÁS)

A házasságkötések jellemzőit nevezzük összefoglalóan a nuptialitás jelenségének, a kevésbé használt magyar terminológiai szakszó e jelenségkörre a házassodás. A házasságkötések számának és a népesség összevetésének alapján a nyers házassodási arányszámot kapjuk meg. Ennek a mutatónak elemzésünkben nem sok értelme van: egyrészt kevés a megbízható népességszámadat, másrészt nincsenek összehasonlító történeti adatok. A történeti demográfiában a házassodás kiemelt mutatója a nők és a férfiak életkora az első házasságkötés idején.

E mutató meghatározásához arra van szükség, hogy ismerjük a vőlegény és a menyasszony életkorát és megelőző családi állapotát. A keszthelyi anyakönyv 1773-tól rendszeresen megadja a házasulók életkorát. (Az 1800-as évek elején néhány évben ez az adat megint hiányzik.) A vőlegény és a menyasszony esetében szinte a kezdetektől feltüntetik a nőknél az özvegyi állapotot, az 1750-es évektől pedig rendszeres a legény, leány, illetve özvegy bejegyzés (a családrekonstrukció mutatja, hogy ez korántsem mindig pontos). Az 1780-as évektől azonban majd egy évtizedig hiányzik ez az adat. Végeredményben a családi állapot bizonyos életkor felett mindenkor ellenőrzésre szorul.

A családrekonstrukcióval a Keszthelyen születetteknél az életkort

a születés pontos dátuma alapján is kiszámítottuk. Amennyiben a házasulók életkorát nem jegyezték fel, a halál bejegyzésekor megadott vagy egy-egy lélekösszeírásban található életkorokkal tudtuk megbecsülni a házasságkötési életkort. Mivel a nőknek is több mint felénél nem ismerjük a születés idejét, a férfiaknál pedig ez az arány még magasabb, meg kell vizsgálnunk, hogy mennyire megbízható a plébános által beírt vagy a becsült életkor.

Nem tudjuk, hogy a 18. században az emberek mennyire ismerték, illetve hogyan tartották számon életkorukat. Tóth István György úttörő kutatása egy-két jellemzőre rámutatott, de e tudásunk még igen bizonytalan.⁴⁷ A 18. század közepén az emberek életét néhány életkorhoz is kötött rítus szabta meg. A katolikus egyház szabályozta a gyónóképesség korát, a bérmálás idejét, rögzítette a házasodási kor alsó határát.⁴⁸ Az iskolai tanulmányok is korhoz kötöttek voltak (a keszthelyi gimnázium diákjainak életkor szerinti vizsgálata⁴⁹ azt mutatja, hogy ez nem volt túl szigorú). A hagyományok életkori szakaszokhoz kötötték néhány munka elvégzését (kaszálás, aratás). A katonaságnál is számított az életkor. Az emberek néhány alkalommal kénytelenek voltak megadni az életkorukat, vagy azt mások határozzák meg helyettük. Ilyen alkalom volt a bírósági tanúkihallgatás, amelynek adatait Tóth István György elemezte. A lélekösszeírások esetében is meg kellett határozni az életkort. Keszthelyen az anyakönyvek 1746-tól adják meg a halottak életkorát, a házasulókét pedig 1773-tól.

A plébánosok esetében fokozatos tanulási folyamatot feltételezhetünk: egyre gyakrabban kellett feljegyezniük híveik életkorát egy-egy aktus, összeírás alkalmával. Keszthelyen 1745-ben először csak a gyerekek korát tüntették fel az anyakönyvi lélekösszeírásban: az eredmény teljes zűrzavar. 1748-ban egy átmásolt korábbi összeírásba kerültek be hasonlóan bizonytalan és kétséges életkoradatok (nem tudjuk, ki adta meg azokat). Az 1757. évi lélekösszeírás is siralmas e téren: az összeíró még a belső korösszefüggéseknek egy részét sem vette figyelembe (férj és feleség, gyerek és szülő közötti korkülönbség). 1771-re azonban már „beletanult”, s az életkorok

⁴⁷ Tóth István György 1996.

⁴⁸ Legújabbán Őri Péter 2001. augusztusában Gyulán tartott előadása foglalta össze ezt a kérdést (Őri Péter 2001b). Köszönöm a szerzőnek, hogy előadása végleges változatát a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁹ Benda Gyula 2001.

megjelölése viszonylag pontos. Ezt a születési dátum meghatározásával tudtuk ellenőrizni.⁵⁰

1771-ben a gyerekeknél a plébános által megadott kor és a születéstől számított megélt kor nagyjából egybeesik: az egyévesek 1769-ben és 1770-ben születtek, a kétévesek túlnyomó többsége 1768-ban (67) kisebb részük (24) 1769-ben. Leginkább korévként határozhatjuk meg a plébános által beírt kort. A háromévesek jellemző születési éve 1767, a négyéveseké 1766. Az eltérés 16–17 éves kornál már növekszik.

Az idősebbeknél erős tendencia a kerekítés, azaz gyakori a kerek életkor. A plébános szerint 154 a harmincévesek száma, a 29 éveseké pedig csak 27, míg a 31 éveseké 13. Az idősebbeknél a tényleges életkor (azaz a születési év) már 8–10 éves időközben szóródik a plébános által feljegyzett szám körül. A 154 harmincéves közül 86-nak találtuk meg a születési évszámát: eszerint 1742-ben született közülük 9, az 1739–1741 közötti években 4–6, 1738-ban megint 9, 1734-ig pedig 4–7 közötti a számuk.

A felnőttek kora hozzávetőleges. Ez abból is kitűnik, hogy az egy-két éven belül meghaltaknál gyakori a többéves eltérés az 1771. évi lélekösszeírás és a halálozási kor között. Példaképpen csak egy esetet említünk: Tapler János 1771 januárjában 42 évesként lett összeírva, majd november 30-án, a temetésekor 45 évesnek tüntették fel.

A halotti bejegyzéseknél a kort szinte mindig megadja a plébános (még az ismeretleneknél is a *circiter* – körülbelül – megjegyzéssel), viszont előfordul tévedés (például az apa életkora a gyermek halottánál stb.), idősebbeknél pedig a kerekítés a jellemző. A legfurcsább a nem-törődömségnek nevezhető jelenség: a plébános az esketésnél beír egy életkort, majd az egy éven belüli halálesetnél gyökeresen eltérő számot jegyez fel. Az öregeknél erős tendencia a magasabb életkor megadása. Számos száz év feletti halottat is feljegyzett a plébános.⁵¹

⁵⁰ Az elmondottak részletezését és bizonyítását lásd Benda Gyula 1998.

⁵¹ A halálozások között 25 esetben találtunk 100 éves vagy annál magasabb életkort. Ezek zöme ellenőrizhetetlen, mivel a születési adatokat nem ismerjük. Néhány esetben azonban meghatározhatjuk a pontos életkort is. Ladányi János 1752. május 17-én született, 1831. november 13-án halt meg, ekkor 79 éves volt (a plébános 101 évesként anyakönyvezte). Dobos Anna 1755. február 28-án született, meghalt 1837. május 6-án, 82 évesen (a plébános szerint 107 éves volt ekkor), Vlasics Varga Erzsébet 1750. augusztus 20-án született, meghalt 1839. április 15-én, 88 éves korában (az anyakönyv szerint 101 éves). Fonyat Ferenc 1758. április 28-án született, meghalt 1831. december 22-én, ekkor mindössze

A házasságnál az anyakönyvbe beírt életkor valószínűleg ket-tős jellegű: egyrészt a házasulandók vallották be, másrészt a plébános adta meg. Gondolhatunk valamilyen közösségi kontrollra is. Egyes esetekben az életkorok feljegyzése a korábban bemutatott példákhoz hasonlóan hanyag: amikor a házasságkötést két pap is feljegyezte, a beírt (bevallott?) korok különböznek, a rövid időn belül új házasságot kötők életkorának megadása sem következetes stb. Helyenként azt figyelhetjük meg, hogy a vőlegény és a menyasszony életkora közti különbség azonos a bevallott és a számított kornál, de a tényleges életkorok mindkettőnél 2–3 évvel eltérnek a plébános által feljegyzettől. Az idősebb nők esetében gyakori, hogy a házasságkötési kor a ténylegesnél alacsonyabb, de halálukkor mintegy megtalálják éveik valós számát.

Hogyan lehet mindezt összegezni? Egyrészt megállapítható, hogy a 18. században az életkort feljegyzik, de annak pontossága nem alapvetően fontos az aktusoknál. Másrészt a beírt kor valószínűleg az emlékezet tökéletlenségének, a tudatos változtatásnak és a fent leírt nemtörődömségnek az együttes terméke. Nem tudjuk azonban, hogy ki az, aki a kort eldönti, megjelöli. A halottaknál időnként a pap azt a szófordulatot használja: ilyen és ilyen korúnak mondatik. A házasságkötésnél a pap a másutt házasodót elbocsátotta. De vajon adott-e vele anyakönyvi kivonatot, vagy sem? Az anyakönyvi kivonat a 19. századi örökösödési perekben már felbukkan.⁵²

A másik lényeges kérdés, hogy mennyire megbízható a megelőző családi állapotra vonatkozó bejegyzés. A rendszeres házassági anyakönyvezés jelöli a legény és a leány, illetve özvegy állapotot, ez alól csak az 1781 és 1787 közötti bejegyzések, valamint 1796 után néhány év kivétel. A rekonstrukció során ennek ellenére gyakran azt kellett megállapítanunk, hogy az özvegy állapotot nem jelölték.

Az 1750-nel kezdődő évtizedben ez a korrekció minimális: 81 özvegy férfi mellett 2 esetben találtunk nem jelölt özvegycet, a nőknél a két szám 80 és 3. A későbbiekben (akkor is, amikor rendszeresen megjelölik a családi állapotot) gyakori, hogy kideríthető, vajon a férfi vagy a nő esetében újraházasodásról van-e szó. Ez a fajta korrekció a kívülről jött vőlegényeknél nem végezhető el. Megvizsgálandó lenne, hogy az igen idős, például 50 év feletti férfiak valóban elő-

⁵² 72 éves, mégis 103 évre becsülték életkorát. Az ellenőrizhető 100 év feletti halottak tehát valójában 70–80 évesek voltak.

⁵² Az anyakönyv a 18. század végétől közokiratnak számít (Aschenbrier Antal 1890), az anyakönyvi kivonatra lásd MOL P275 IV. 2/d: Puli György hagyatéka.

ször kötnek-e házasságot. A menyasszonyok esetében hasonló nehézséggel állunk szemben addig, amíg az anyakönyv nem adja meg rendszeresen a halottaknál a házastárs nevét. Az összefoglaló adatoknál (lásd a FÜGGELÉK V. TÁBLÁJÁT) a beírt és korrigált adatokat együtt vettük figyelembe.

Az ismertetett nehézségek miatt egyszerre kell vizsgálnunk az életkort jelölő számok keletkezését és az életkort. Éles cezúrát kell húznunk 1773-nál, ekkortól kezdve ugyanis az anyakönyv (az ismertetett hiányok mellett) megadja az életkort. Az 1773 előtti időszakra csak becsült és számított életkorok állnak rendelkezésünkre. A menyasszonyoknál a becsült kor átlaga 19,42 és 20,02, a számított életkoré 20,82 és 19,23.* Az 1750-es években a leggyakoribb becsült kor 18–19 év (15 és 20 esetben), a számított életkornál a húszévesek kiugróan magas száma a jellemző (21), de a 16 és 18 évesek is sokan vannak (15 és 11). A következő évtized házasságainál az 1771. évi lélekösszeírás segítségével megnő a becslési lehetőség: a menyasszonyok becsült kora 18 és 22 év közötti, a születési adatok ennél alacsonyabb, 16 és 20 év közötti korokat mutatnak.

A férfiaknál, azaz a vőlegényeknél az első évtizedben a becsült kor átlaga 25,97. Mindössze 51 esetben ismerjük a pontos születési időpontot, itt az átlagkor 23,71. Az 1760-as évtizedben a becsült átlagkor 25,95, szinte azonos, míg a számított kor átlaga 24,38. A férfiak esetében erősen hangsúlyozandó, hogy az 1750-es években az idősebb vőlegények születési adatait nehezebb azonosítani, ez okozza az életkori eltérést. A megoszlás mindkét adatsornál erősen széthúzott házassodási kort mutat.

1770 után a nőknél a bevallott kor átlaga 19,14, majd pedig évtizedről évtizedre 20 körül ingadozik. Mivel az idősebb menyasszonyok esetében bizonytalan a megelőző családi állapot, ezért az első házasságkötési kort a 30 éves és idősebb nők nélkül is kiszámoltuk. Ez 19 évnél valamivel magasabb átlagot ad. Mindkét középérték állandó marad. Évek szerint nézve a menyasszonyok kormegoszlását, egyértelmű, hogy a legtöbben mindig 18 évesnek vallották magukat. A 20 éves életkorra jellemző kisebb kiugrást a kerekített életkor magyarázhatja. Világosan megfigyelhető az első évtizedekben a 20 év utáni radikális visszaesés, ez a korhatár a ké-

* A menyasszonyoknál Benda Gyula külön megadja a becsült és a számított életkor esetében az ötvenes és a hatvanas évek adatát. Mivel a szöveg és a táblázat adatai közt eltérés mutatkozik mind a menyasszonyok, mind a vőlegények esetében, csak a szerző tudná biztosan megmondani, hogy melyik a végleges szám.

sőbbiekben feljebb tolódik. A fiatalabbaknál a 17 évesek eleinte eléri a leggyakoribb életkor, a 18 évesek számának felét, majd 1810 után ez az arány csökken. A korösszetétel tehát megőrzi a 18 éves kor dominanciáját (sőt ez talán még erősödik is), de a fiatalabb, 15–17 éves koroktól eltolódik a 19–22 éves korok irányába. A bevallottan 15 évesek 1790 után eltűnnek, és a 16 évesek száma is radikálisan csökken.

6.10. TÁBLA

A VÖLEGÉNYEK ÉS A MENYASSZONYOK ÁTLAGOS ÉLETKORA AZ ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉS IDEJÉN, 1750–1849

évtized	menyasszony		vőlegény	
	megadott kor	számított kor	megadott kor	számított kor
	átlaga		átlaga	
1750–1759	20,80*	19,78	25,89*	23,94
1760–1769	18,47*	19,98	24,45*	24,38
1770–1779	19,14	19,26	24,20	24,15
1780–1789	20,11	20,29	24,59	24,58
1790–1799	20,01	20,38	24,49	24,97
1800–1809	20,76	20,30	24,37	24,64
1810–1819	20,55	20,83	24,02	24,29
1820–1829	20,33	21,07	23,98	25,01
1830–1839	20,08	20,88	23,85	24,62
1840–1849	19,98	21,28	24,27	24,92

* Az általunk becsült kor alapján. (A szerző jegyzete.)

A számított életkor más képet mutat. Az átlag alig valamivel magasabb (ennek egyik oka, hogy az idősebb, beköltözött nők valós életkorát nem ismerjük). Amikor mindkét kor ismert, a bevallott és a számított között 1,5 éves különbség van, a tényleges korátlagok rendre magasabbak. Az eltérő szemlélet miatt az egy év eltérés érthető, ám az átlagos különbség ennél valamivel nagyobb. A számított középérték azonban itt is stabil. Egyetlen kor kimagasló súlya nem állapítható meg. A házasság 16 (később 17) éves kortól 22 (később 24) évesig gyakori, a 19 éves kor alig magaslik ki. A 15–17 évesek aránya nem csökken olyan mértékben, mint a bevallott kor esetében.

A két megközelítés összevetéséből azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy a nők esetében a helyi társadalomban a 18 éves kori házasság normája élt, a bevallások ehhez igazodnak. A tényleges női házassági életkor 16 és 22 év közötti, talán a 19. életév kiemelkedésével. A norma változásában hangsúlyváltozásnak tekinthető a 17 éves és fiatalabb bevallott korok csökkenése és a 19–22 éves kor növekedése. A korösszetétel „idősebbé” válása a tényleges, számított kornál gyengébb jelenség. A norma és a tényleges kor eltérése általában nem jelentős, de a valóságban ehhez képest mindkét irányban erősen szóródik. A fiatalok fölfelé, az idősebbek lefelé „csalnak”.

A férfiak esetében az 1773 utáni átlagos adatok a nőkhöz hasonló állandóságot mutatnak. A bevallott kor átlaga a férfiak első házasságkötésekor 24–25 év (ha a 40 éves és idősebb vőlegényeket számításán kívül hagyjuk, akkor 24,5 körül ingadozik), a számított kor átlaga hasonló (de itt egyértelmű, hogy a beköltözők, a beházasodók életkora magasabb). Ahol mindkét kor a rendelkezésünkre áll, ott a különbség 2 év, ennyivel magasabb a számított kor. Az eltérés az 1830-as évekre valamit csökken.

A megoszlás esetében a bevallott kornál erős jelenség a kerek életkor: a 20, a 25 évesek száma mindig kiugróan magas, és a 30 évesek is többen vannak, mint a 29 évesek. A 20 és 25 éves csúcs mellett a 22 évesek száma is magasabb, itt feltételezhetjük a nőkhöz hasonló „norma” létezését. Ezt a számított kor megoszlása is megerősíti: a 22–23 éves életkor gyakorisága mindenkor a legnagyobb. De a férfiak kétféle életkora alapján egy 20 éves kortól kezdődő és 25–26 éves korig terjedő sávot jelölhetünk ki házassági korként.

A házasságkötések esetén érdekes a házastársak közötti korkülönbség. Ennek elemzésénél módszertanilag nehézséget okoz a két (egyes esetekben három) eltérő forrásból származó kormegállapítás (a bevallott és a számított, illetve 1773 előtt a becsült életkor). Először a bevallott kor alapján közelítjük meg a korkülönbséget. Látható, hogy Keszthelyen az első házasságnál a férfiak és a nők átlagéletkora között 5 év a különbség (természetesen a férfiak az idősebbek). Viszont azt is tudjuk, hogy a vőlegények kora erősen szóródik, s ez a házastársak közti távolságra is feltételezhető.

Az 1830 utáni évtizedekben a férfiak 1,2, illetve 2,3%-a fiatalabb feleségénél, további 4,9 (3,3) pedig azonos korú. A jellemző tehát az, hogy a vőlegény idősebb – leggyakrabban 2 és 4 évvel, a párok

54,8%-ára (51,0) a 2–5 év közötti korkülönbség jellemző. (Az átlag 4,5, illetve 4,9).*

A házasodásnál a vőlegény és a menyasszony születési, származási vagy lakóhelyét, azaz a lokális endogámia–exogámia jelenségét is szokás vizsgálni.⁵³ A keszthelyi anyakönyv az 1750-es évektől jelöli a vőlegény vagy esetleg a menyasszony nem helybeli voltát és lakóhelyét (egyres esetekben származási helyét⁵⁴), de ez a rovat, megjegyzés eleinte esetleges, majd az 1800-as évek elején gyakran elmarad, s lényegében csak 1830 után tekinthető újra megbízhatónak. A házasságok közelebbi elemzése azt mutatja, hogy a plébános a lakóhelyet (és nem a születési helyet) írja be, vagyis a már Keszthelyen lakó, de nem ott született, hanem akár gyerekként, akár felnőttként bevándorolt, munkát vállaló emberek esetében nem a születés helyét jelzi, hanem Keszthelyt tünteti fel lakóhelyként.

6.11. TÁBLA

AZ IDEGENBŐL SZÁRMAZÓ VŐLEGÉNYEK ÉS MENYASSZONYOK KESZTHELYEN,
1750–1849

évtized	férfiak	nők	együtt	összes házasság %-ában
1750–1759	16	2	18	5,1
1760–1769	68	5	73	18,7
1770–1779	71	3	74	16,2
1780–1789	70	3	73	16,2
1790–1799	60	6	66	14,6
1800–1809	30	11	41	7,4
1810–1819	24	17	41	9,2
1820–1829	10	1	11	2,1
1830–1839	69	13	82	14,9
1840–1849	70	38	108	16,7

* Más megközelítésű vizsgálat, tehát a számított, esetleg a becsült házasodási korból kiinduló korkülönbség-kalkuláció nincs a dolgozatban, a gondolatmenet itt elkanyarodik az endogámia–exogámia kérdésköre felé.

⁵³ Az idegenből jötek származási helyével vagy más településre házasodók befogadó településével, azaz a házassági kapcsolatokkal kulturális kapcsolatokat, a vándormozgalom feltehető irányát jellemezhetjük.

⁵⁴ Pl. az 1770-es évek csehországi, ausztriai bevándorlói esetében, ahol nem tudjuk eldönteni, hogy a *bohemus* vagy az *austriacus* megjegyzés hogyan értendő (azaz közvetlenül származási helyükről érkeztek-e Keszthelyre cseh és osztrák alattvalók, vagy a jelző az „állampolgárságukat” jelöli csak).

A korabeli szokás szerint az esküvőt a nő lakóhelyén kötik – függetlenül attól, hogy az ifjú pár hol telepszik le. Ezért a keszthelyi anyakönyvben elsősorban idegenből jött férfiakat találunk. De a vőlegény lakóhelyén is anyakönyvezhetik a másutt kötött házasságot. Feljegyezheti a plébános, hogy elbocsátotta a vőlegényt egy más településen kötendő házasságkötéshez (ilyenkor általában tanúkat nem nevez meg, de a menyasszony adatait beírja). Ez történt Keszthelyen az 1800-as évek elején. Az 1830-as évektől azonban egyszerű kettős anyakönyvezési gyakorlatot figyelhetünk meg. Ez azt jelenti, hogy a menyasszony lakóhelyének plébániáján is azonos módon anyakönyvezték a házasságot, s Keszthelyen nem különböztették meg a helyben és a másutt kötött házasságokat. Az anyakönyvezési gyakorlat változásai valószínűleg központi (püspöki) utasításokat követtek, de ezeket nem ismerjük. Ennek következménye, hogy 1840–1849 között megemelkedik a nem keszthelyi menyasszonyok száma és aránya (35,2%), de ez az anyakönyvezési gyakorlat, nem pedig a korábbi házasságkötési szokások változásából fakad.

Végeredményben a vőlegényeknek 14–18%-a érkezett máshonnan az esküvőre. Az általános gyakorlat az volt, hogy a nő költözött a férjéhez, vőnek menni sajátos és ritka jelenség maradt. Ezt egyértelműen megerősíti a részletes családrekonstrukció, amely azt mutatja, hogy az idegenből jött vőlegények és menyasszonyuk elvándorolnak (gyerekük nem születik Keszthelyen, nem adóznak a városban stb.), továbbá az 1771. évi lélekösszeírás.⁵⁵ A Keszthelyen esküvőt tartó, nem helyben lakó férfiak 90%-ának neve nem bukkan fel többet az anyakönyvben, vagyis nem telepednek le helyben (a menyasszonyok egy része azonban özvegyen visszatért Keszthelyre). 1830–1839 között például 69 férfiból 53 (76,8%) „tűnik el” szemünk elől, 13 nőből viszont csak 3 (23,1 %).

A Keszthelyről asszonyt választók vagy esetleg Keszthelyre férjhez mentek összesen 163 azonosítható településről származnak (vö. FÜGGELÉK III. TÁBLA). Ebből 96 hely egyetlenyszer szerepel. A gyakrabban előforduló települések elsősorban a környező falvak, amelyek egyben a legtöbbször a Festeticsek keszthelyi vagy szentgyörgyi uradalmához is tartoztak: Egregy (11), Karmacs (12), Meszesgyörök (34), Páhok (26), Rezi (13), Zalaszántó (18), Vállus (12), Vörs (13), Zalaszentgyörgy (10), Zsid (20). Kisebb intenzitású

⁵⁵ A Zala megyei egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiadott köteteiben kikerestem az elvándorolt házaspárokat, s az esetek többségében megtaláltam őket a férjnek az anyakönyvben feltüntetett lakóhelyén.

kapcsolattal ebbe a földrajzi körbe tartozik még Balatonederics (6) és Nemesvita (7).

Földrajzilag távolabbi, egy tágabb régióban fekvő mezővárosokkal is jellemző a házassági kapcsolat: Sümeg (21), Tapolca (15), Zalaapáti (13), Kéthely (16) – még nagyobb távolságra és kisebb intenzitással Zalaegerszeg (9), Zalaszentgrót (6) és Marcali (7). A nagyobb városok vonzereje és kapcsolathálója még nagyobb távolságot is áthidal (valószínűleg a kereskedelmi kapcsolatok erejét is jelölve). Elsősorban Nagykanizsa (20) emelendő ki. Mellette sokkal kisebb jelentőségű a kötődés Veszprémhez (6).

Az egyetlenegyszer vagy csak 2–4 alkalommal felbukkanó falvak zöme a Keszthely és Nagykanizsa között húzódó két völgyben fekszik. Ez jelzi, hogy Keszthely elsősorban dél felé kapcsolódik a falvakhoz. A Balaton északi részén a Keszthelyi-hegység képez kelet felé választóvonalat, délen pedig feltehetőleg Sümeg, Tapolca vonzása zárja el a falvakat.

A keszthelyi anyakönyvben gyakrabban előforduló települések közül néhánynak az anyakönyveit is megnéztük, és így további exogám házasságok kerültek látókörünkbe.⁵⁶

A születési (származási) helyet tekintve jóval erősebb exogámiát mérhetünk. A családrekonstrukció segítségével meghatároztuk a biztosan Keszthelyen született vőlegények arányát, s a nem Keszthelyen született férfiak számát is kiszámoltuk. A bevándorolt férfiak esetében szinte majdnem mindig felnőttkori migráció igazolható, csak néhány esetben lakott és adózott az apa is a településen. Elsősorban az iparosokra jellemző, hogy legényként a városban dolgoznak, onnan nősülnek, és ott telepednek le. A 19. század második harmadában az uradalmi cselédekre is igazolható, hogy nőtlen legényként jönnek Keszthelyre, s itt házasodnak. Végeredményben becslésünk szerint a vőlegények fele nem helyben született.

A menyasszonyok esetében is gyakran biztos a nem helybeli születés. Esetükben azonban gyakoribb a szülőkkel együtt való migráció, azaz apjuk is már keszthelyi adózó, vagy testvéreik már itt születtek. Egy idősebb női csoport esetében feltételezhetünk független migrációt.

Az idegenben lakó vagy idegenben született férj meghatározott társadalmi csoportokra jellemző, s a térbeli exogámia igen gyakran

⁵⁶ Ennek az aprólékos kutatási munkának folytatása még előttem álló feladat. Az átnézett anyakönyvek adatai: Sármellék 6, Tapolca 6, Sümeg 25, Zsid 31, Alsópáhok 26, Karmacs 23, Rezi 14, Nagykanizsa 15, Marcali 7.

társadalmi endogámiát takar. Az egyik foglalkozási csoport, amelyre részben jellemző az exogámia, az iparosság. A beköltözött, de helybeliként regisztrált férfiak zöme iparos, s az iparoslányok körében is gyakori az idegenből jövő vőlegény (esetükben legtöbbször csak feltételezni tudjuk, hogy maguk is mesteremberek). Természetes, hogy a kis létszámú tisztviselői és szakértelmiségi csoportra is a földrajzi exogámia a jellemző. A szőlőhegyek benépesülésével megnő az itt élők között is az idegenből jövő vagy beköltözött vőlegények száma (ezek zöme *extraneus* birtokos, esetleg már félig-meddig szőlőhegyi lakos volt).

Az idegenből jövő vőlegény jelenthet rosszabb házassági pozíciót: a menyasszonyok gyakran idősebbek, és özvegyemberhez mennek férjhez. De hagyományos házassági kapcsolatokat is feltételezhetünk egyes családoknál, ahol nemzedékről nemzedékre ismétlődik a kifelé való házassodás, illetve a másutt élő menyasszony Keszthelyre hozatala.

Az exogám és endogám házasság demográfiai hatása leginkább az özvegyek esetében lehet jelentős, egyébként inkább társadalomtörténeti szempontból fontos. Hasonlóképpen a házassági mobilitás kérdése is.

Az esküvői szertartás, majd az azt követő lakodalom rendjét az egyház és a hagyomány szabályozta. Az anyakönyv és elemzett tömeges forrásaink erről nem tudósítanak, ennek ellenére néhány ponton fényt vetnek az ezzel összefüggő kérdésekre is, elsősorban a házasságok naptári ütemezését vizsgálhatjuk, azaz a házasságkötések szezonálisát és az esküvő napját.

A katolikus egyház decemberben, az advent idején és március–áprilisban, a nagyböjt alatt tiltotta a házasságkötést. Ezt a tilalmat a keszthelyiek betartották, évtizedenként alig 3–4 alkalommal került sor arra, hogy a pap ezen időszakokban is bejegyezzen eseketést, a legtöbbször megjegyezve, hogy felmentéssel (*cum dispensatione*).

A fenti tilalmak már eleve meghatározták, hogy a házasságkötések havi megoszlása nem lehetett egyenletes. Ehhez járul még a hagyomány és a mezei munkák által megszabott ritmus. Keszthelyen a fiatalok 45–60%-a mindenkor január–februárban, Vízkereszt után, a farsang idején kötött házasságot. Ezt követte a nagyböjt tilalmi időszaka, amelynek végén tavasszal (május) kisebb házassági csúcspot figyelhetünk meg. A nyári mezőgazdasági munkák idején igen kevés esküvőt kötnek (a nem tilalmi időszakban az arány 3–6% között mozog havonta), majd ősszel, novemberben megint megemelkedik

az oltár elé járulók száma. A vizsgált száz év alatt a megfigyelt téli csúcs veszít súlyából, a szezonlítás a kiegyenlítődés felé mozdul el anélkül, hogy a tilalmak veszítenének jelentőségükből.

A május és november között kötött házasságoknál felmerül az a lehetőség, hogy azok elsősorban özvegyek sietős újraházasodásai. Az újraházasodások szezonlítása azonban nem tér el jelentősen az első házasságokétól.

Más településekkel összevetésben azt látjuk, hogy a fiatalok téli (holtszezonban kötött) házassága mindenütt általános. Ezen belül a katolikusoknál mindenütt abszolút szabály az adventi és a böjti tilalom. A Dunántúlon, például Csurgón azonban a házasságok 80%-a esik január-februárra. Ez csak a 19. század közepén változik meg. Mezőkövesden és a környező katolikus falvakban viszont november a csúcs (60–80%-a), s a január-februári számok jóval alacsonyabbak. Egyik településen sincs szinte házasságkötés a nyári és az őszi eleji nagy munkák idején. Keszthely tehát a dunántúli katolikus hagyományhoz tartozik, de ennek a szezonlításra gyakorolt hatása már a 18. század közepén is sokkal kevésbé hangsúlyos, mint a falvakban. Főleg a nyári hónapok házasságai mutatják az urbanizáció feltételezett hatását.

Az esküvőt Keszthelyen a vizsgált száz évben leginkább vasárnap tartották, ezt a hétfői és keddi erős gyakoriság követi. Ezzel szemben pénteken nem kötöttek házasságot, és szombaton is csak alig. Ez a szerkezet az évek során csak ide-oda mozog, alapvetően változatlan maradt.

A vőlegény és a menyasszony között a korkülönbség átlaga 5 év. Az újraházasodásnál a helyzet változik – az átlagos különbség megkétszereződik: 13 év lesz. Az idősebb nők aránya 13–24%, s 45–50%-nál 10 évnél nagyobb a korkülönbség. A második–harmadik házasságnál tehát megnő a két szélsőség – fiatal leány–idősebb özvegy férfi, idősebb özvegy nő–fiatal legény – aránya.

Ez utóbbi jelenség megint az özvegyülés és újraházasodás tendenciáját erősíti. (Érdekes lenne ennek időbeli nyomon követése néhány esetben.) A korabeli magas halandóság következménye, hogy a házasságok időtartama gyakran rövid, s gyakori a fiatalkori özvegyülés, de a többszöri házasság is hasonlóképpen megszokott jelenség.

A korabeli gyakorlat nem ismerte a gyászévet, a gazdasági és családi szükséglet szinte kötelezővé tette a fiatal háztartásfők gyors újraházasodását. Ez akár néhány héten belül is megtörténhetett, máskor a böjti és adventi tilalmi idő vagy a nyári munkák késleltették

az újabb esküvőt. Az özvegyen maradt nőknél az igen gyors új házasság ritkább.

Nem azonosak azonban a férfiak és a nők özvegyülési és újraházasodási esélyei. A kérdés vizsgálatánál több módszertani nehézséggel találkozunk. Egyrészt az özvegy férfiak gyakran nem Keszthelyen házasodnak újból, s így lehet, hogy nem jut tudomásunkra az új frigy, vagy pedig annak idejére (és a menyasszony adataira) vonatkozóan nincs információnk. Az ismert 762 második (többedik) házasságnál 91 esetben (12%) lehetünk biztosak másutt történt esküvőben. A házastárs elvesztése elvándorlásra is készítheti az özvegyeket, ilyenkor az özvegy férfi elvész szemünk elől. Mindezt figyelembe véve is erős különbség rajzolható meg az újraházasodásban.

6.12. TÁBLA

AZ ÖZVEGY FÉRFIAK ÉS NŐK ÚJRAHÁZASODÁSI ARÁNYAI ÉLETKOR SZERINT

életkor az özvegyé váláskor	férfiak közül új házasságot kötők aránya %-ban	nők közül új házasságot kötők aránya %-ban
19 éves és fiatalabb	–	92,9
20–29 éves	85,3	68,2
30–39 éves	81,5	43,9
40–49 éves	70,0	16,1
50 éves és idősebb	30,2	1,8

A fiatal nőknek az esélyei még szinte teljesek, de aztán hamarosan csökkennek az új házasság lehetőségei. A férfiaknál 40 éves korig szinte változatlanul általános az újbóli házasság, majd valamit csökken, s csak 50 év felett lesz érezhetően alacsonyabb. (Itt figyelembe kell venni, hogy a házastárs elhunytát gyorsan követő saját halál is okozhatja az új házasságkötés elmaradását.) Ha más oldalról nézzük, az 50 éven felül meghalt nők kétharmadának özvegy a családi állapota, a férfiaknál ez az arány alig egyharmad.

A férfiak többsége (65,5%) egy éven belül köt új házasságot, a 45 évnél fiatalabbaknál ez az arány 70%-nál is magasabb. A legjellemzőbb az, hogy az özvegy férfi fél éven belül új feleséget hoz a házhoz, ezt gyakran csak a házassági tilalmi időszak vagy a nyári szezonális házasságkötési hullámvölgy késlelteti. A nőknek csak 28,7%-a tud egy éven belül új férjet találni, s közel minden második nő legalább két évet marad özvegy a férje halála után.

6.13. TÁBLA
 AZ ÖZVEGY NŐK ÉS FÉRFIAK ÚJRAHÁZASODÁSA
 Nők

életkor	6 hó- napnál ke- vesebb	6–12 hónap	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	ismer- retlen	együtt
–19		4	1	4	1	3		13
20–24	8	10	25	9	5	17	6	82
25–29	16	15	20	12	9	27	6	105
30–34	16	15	22	13	10	21	4	102
35–39	5	15	15	12	6	19	6	73
40 és több	16	14	15	8	7	9	5	74

Férfiak

életkor	6 hó- napnál kevesebb	6–12 hónap	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	ismeret- len	együtt
–19								
20–24	17	6	2	1	1	1	10	38
25–29	55	23	5	2		2	21	108
30–34	71	11	9	1	1	2	19	114
35–39	72	21	14	3	2	4	27	143
40–44	72	16	14	4		3	12	121
45–49	33	11	11	4		3	23	83
50 és több	61	30	27	7	3	9	18	155

Az özvegy férfiak és nők újabb házasságainak szezonálisága némileg eltér az összes házasság idényhullámzásától: az özvegyek gyakran nem várják ki a téli házassági csúcspontot, hanem más hónapokban is megkötik a sűrű házasságot.

Az özvegy nők újabb házasságánál az örökösödési szokások is fontos szerepet játszanak. Amennyiben gyerekek vannak, a nő a vagyon gondviselője, ameddig a „férje nevét viseli”. Ebben az esetben egy újabb férj hátrányos helyzetet teremthet, a család visszakövetelheti az elhunyt férfi vagyonát. Az iparosoknál eltérő a helyzet. Itt az özvegy megörökli az iparüzés jogát, s azt újdonsült férjének is átadhatja. Az újraházasodó nőknél magas az iparosfeleségek aránya.

A házasodás és az újraházasodás elemzése egyértelműen mutatja, hogy a felnőtt férfiak és nők számára a házasságban élés követelmény. A háztartások működtetéséhez egy felnőtt férfi és egy felnőtt nő szükséges, azaz leginkább egy házaspár. Az idősebb özvegy nőknél a felnőtt (16 évesnél idősebb) fiú is helyettesítheti a férjet, ezért főleg a mezőgazdaságból élő családok esetében gyakori a nőknél a hosszú özvegység.

A házasságot egész életükben nem kötő férfiak és nők nem jellemzők a keszthelyi társadalomra.

A TERMÉKENYSÉG

A történeti demográfiában a termékenység megközelítő mutatóiként az 1000 lakosra jutó születések arányát szokás kiszámítani, illetve a házasságkötésekre vetítik rá a születések számát (ez utóbbi esetben nem szükséges a teljes népességszám ismerete).⁵⁷

A nyers születési ráta (azaz az 1000 lakosra jutó születések aránya) esetében a népszámlálások rendszeres és megbízható adatai előtt a mutató nevezőjében megadandó népességszám okoz gondot. Keszthelynél is – ahogy azt már bizonyítottuk – ennek bizonytalan volta a legnagyobb probléma. A József-kori népszámlálást tekinthetjük az első biztos támpontnak: a születések tízéves átlagával számolva 1785-ben a születési arány 46 ezrelék. Megbízható lélekszámadatok híján a következő népszámlálásig ezt a mutatót más évekre nem érdemes megbecsülni. Az általunk vizsgált korszak végén, az 1851-es népszámlálás adataira alapozott visszafelé való becsléssel alacsonyabb, 37 ezrelékes értékkel kell számolnunk.

A másik mutató, az egy házasságkötésre jutó születésszám értéke függ a házasságok anyakönyvezésének pontosságától, illetve a házassági adatsor homogenitásától. Az eredmény évtizedenként ingadozó, 4 és 5 közé eső szám.

⁵⁷ Andorka Rudolf 1988.

6.14. TÁBLA

AZ EGY HÁZASSÁGRA JUTÓ SZÜLETÉSEK SZÁMA KESZTHELYEN, 1750–1849

évtized	házasságkötések száma	születések száma	egy házasságra jutó szülés
1750–1759	355	1728	4,87
1760–1769	387	1937	5,01
1770–1779	456	1751	3,84
1780–1789	449	1880	4,19
1790–1799	451	2104	4,67
1800–1809	553	2205	3,99
1810–1819	440	2305	5,24
1820–1829	523	2718	5,20
1830–1839	552	2419	4,38
1840–1849	646	2573	3,98

Az ingadozást esetenként indokolhatják a házasságok számát befolyásoló népesedési események. Az 1770-es években számos idegenként megjelölt párt anyakönyveznek (csehországiakat, extraneusokat), akik aztán teljesen eltűnnek. Feltételezésünk szerint őket a Festeticsek telepítési politikája hozta Keszthelyre, majd elvándoroltak. Ez a bevándorlás még a következő évtizedben is jelen van. Az 1800-as években a halandósági válságok megnövelik az újraházasodások számát, ez csökkenti a születés/házasság arányszámot. 1830 után gondolhatunk a termékenység változására, azaz csökkenésére. Ez azonban igen durva mutató, tehát éppen csak jelzésként értelmezhető.⁵⁸

A házas termékenység mérésére a családrekonstrukciós módszer segítségével finomabb és pontosabb mutatókat is előállíthatunk. A francia történeti demográfiában kialakított módszer egyik célja éppen a női termékenység szintjének és jellemzőinek mérése az anyakönyvek adatai alapján.⁵⁹

Keszthelyen a házasságok feljegyzése az 1740-es évek végével vált teljessé, ezért a rekonstrukciónál az 1750–1849 között összeházasodott párokat vizsgáljuk. A munka jelenlegi fázisában 1850-ig írtuk ki és dolgoztuk fel a népmozgalmi adatokat, azaz gyakorlatilag az

⁵⁸ 1850 után a mutatót csak a közölt községi népmozgalmi adatok segítségével határoztuk meg.

⁵⁹ A módszer kialakulására lásd Dupâquier, Jacques 1984. Kézikönyvként használtuk: Henry, Louis – Blum, Alain 1988.

1820 előtt kötött házasságokat tekinthetjük a termékenység szempontjából lezárt, befejezett együttéléseknek. A családrekonstrukció és az arra épülő mutatók kiszámítását Louis Henry módszerét követve végeztük el.

A termékenység mérésének kialakult módszere a korszpecifikus női termékenység vizsgálata: a korszpecifikus női termékenységet az 1000 házas nőévre számított születések számával mérjük. Az eljárás lényege a következő: először kiszámoljuk, hogy egy adott életkori csoportban a vizsgált nők hány évet töltöttek házasságban, majd meghatározzuk, hogy ezen évek alatt hány gyermekük született, végül a két számot egy-egy kohorsz esetében összegezve egymásra vetítjük. Ebben az esetben mindenkor félév pontossággal a nő megélt életéveivel számoltunk, az adott életszakaszban eltöltött évek meghatározásánál pedig évközépi születési dátumot feltételeztünk.⁶⁰ A házasságkötés időpontjánál figyelembe vettük a tört éveket, de a későbbi ötéves időszakoknál csak azokkal számoltunk, akik a teljes öt évet házasságban töltötték. Vagyis azt számoltuk ki, hogy például a 20–24 éves korcsoportban hány születés esik a házasságban leélt évekre (a mutatót 1000 nőre számoljuk). Az elemzés során három húszéves házassági kohorszot – 1750–1769, 1770–1789, 1790–1809 – vizsgáltunk (a részletes táblázatokat lásd FÜGGELÉK IX. TÁBLA). Mivel a házasságkötés kora jelentősen befolyásolja a gyerekszámot és a termékenységet, az eltérő korban házasságra lépő nőket külön-külön vizsgáltuk. Az 1750 és 1769 között Keszthelyen 19 évesen és fiatalabban házasságot kötött nők esetében (n=174) ez a mutató a feleség 15–19 éves korában 383, 20–24 éves korában 408. A következő ötéves korcsoportban a nők már kevesebb gyereket szülnek, ez a szám 347. A termékenység a korrallal lassan csökken tovább: a 30–34 éveseknél 325, majd 34 éves kor után kezd erősen visszaesni (a 35–39 éveseknél a mutató értéke 227), 40 év felett pedig már alacsony: 75. A 44 évnél idősebbeknél mindössze 5 gyerek születés esik 1000 nőévre. (Megjegyzendő, hogy az esetszám ebben a korban már igen alacsony, tehát az adatok nem megbízhatóak.)

Az életkori arányok alakulása ugyanezt a görbét követi azokban az esetekben, amikor nincs tudatos születésszabályozás. A különbségeket a görbe értékeinek nagysága, illetve a csökkenés meredeksége okozza. Keszthelyen a három egymás utáni kohorsz

⁶⁰ Ez eltér az Andorka Rudolf által leírt módszertől, ő hónapra pontosan számol, de az csak akkor lehetséges, ha ismerjük a nő pontos születési idejét. Lásd Andorka Rudolf 1988.

eltérése lényegtelen: kiemelhető a legfiatalabb korcsoportban a termékenység emelkedése.

6.15. TÁBLA

A 15–19 ÉVES KORBAN HÁZASSÁGOT KÖTÖTT NŐK TERMÉKENYSÉGE, 1750–1809 (1000 NŐÉVRE JUTÓ SZÜLETÉS)

évtized	az anya aktuális életkora						
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1750–1769	383	408	347	325	227	75	5
1770–1789	397	412	338	293	234	95	4
1790–1809	414	412	344	290	220	103	18
1750–1809	378	423	362	332	256	112	9

Az idősebb, azaz 20–24 éves korban házasságot kötő nőknél a termékenység huszonéves korban magasabb, mint a fiatalabban házasságot kezdőknél, azaz a később házasságot kötő nők behozzák némileg a hátrányt.

6.16. TÁBLA

A 20–24 ÉVES KORBAN HÁZASSÁGOT KÖTÖTT NŐK TERMÉKENYSÉGE, 1750–1809 (1000 NŐÉVRE JUTÓ SZÜLETÉS)

évtized	az anya aktuális életkora						
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1750–1769		412	421	332	261	112	20
1770–1789		422	387	318	250	86	9
1790–1809		417	373	312	235	104	15
1750–1809		424	394	327	253	115	16

Ha a három házassági kohorsztot egyben vizsgáljuk, inkább ingadozás figyelhető meg, nem pedig változási tendencia. A nők termékenysége nem lesz alacsonyabb, csak a gyerekszám csökken némileg annak következtében, hogy a házasságkötési kornál a fiatal nők száma kisebb lesz. Ezt a későbbiekben a szülések közötti időbeli távolságok, az intervallumok elemzése is megerősíti.

Mivel a házasságkötésnél rámutattunk arra, hogy a bevallott életkor és a tényleges életkor erősen eltérhet, külön megvizsgáljuk azokat a nőket, akiknek ismerjük a születési évét. Ebben az esetben

nem különböztetjük meg a házasságkötés évét, hanem az egész so-
kaságot egyben elemezzük.

Az így nyert termékenységi mutató jellemzői nem térnek el je-
lentősen a korábban vizsgált három házassági kohorszétól, egye-
dül a 15–19 éves korban férjhez ment nők esetében magasabb a
termékenység.

A női termékenység összegző mutatója a teljes termékenység, azaz
a termékenységi potenciálnak az a mutatója, amelyik azt mondja
meg, hogy hány gyereket szült volna egy nő, ha adott kortól 50 éves
koráig házasságban él. Ezt a számot a korcsoportos arányok ös-
szegzésével kaphatjuk meg.⁶¹

6.17. TÁBLA

A TELJES TERMÉKENYSÉG A 15–19 ÉS A 20–24 ÉVES KORBAN HÁZASSÁGOT
KÖTŐ NŐKNÉL, 1750–1809

évtized	nők életkora a házasságkötéskor	
	15–19 éves	20–24 éves
1750–1769	7725	6950
1770–1789	7640	6590
1790–1809	7881	6395
1750–1809	8158	6750

A teljes termékenységi mutató 7600–7800 a legfiatalabb házassági
kohorsznál, 7000 alatti és csökkenő az idősebbiknél. A később há-
zasságra lépők tehát átlagosan egy-két gyerekkel kevesebbet szül-
hetnek, mint fiatalabban házasságot kötő társaik. A tényleges gye-
rekszám – ezt mindig hangsúlyozzuk – ennél alacsonyabb, mert a
házasságok ennél rövidebb ideig tartanak.

Házassági kohorszok szerint elemeztük a gyermekszülések kö-
zötti távolságot. A házasságkötés és az első gyermek születése kö-
zött eltelt idő az első mutató, amelyet megvizsgálunk. Amennyiben
ez 8 hónapnál rövidebb, azt feltételezzük, hogy a gyerek a házasság
előtt fogant. Az első évtizedben, 1750 és 1759 között az elsőszülött
gyerekek 4,76 %-a született korán, azaz 7 vagy kevesebb hónapra.
Ez az arány lényegében félévszázadon át azonos marad, majd emel-
kedni kezd, és 1810-től kezdve 10% felett van, az 1840-es évek-
ben pedig 11,49%. A házasság előtti fogantatás arányának meg-

⁶¹ Az arányokat öttel szorozva megkapjuk a gyerekszámot, ezt adjuk össze.

növekedése párhuzamos a házasságon kívüli születések arányának emelkedésével.

6.18. TÁBLA

A HÉT VAGY KEVESEBB HÓNAPRA SZÜLETETT ELSŐ GYERMEKEK SZÁMA ÉS ARÁNYA KESZTHELYEN, 1750–1849

évtized	elsőszülöttek száma	hét hónapra vagy korábban született	hét hónapra vagy korábban született % (100=elsőszülöttek)
1750–1759	210	10	4,8
1760–1769	232	8	3,5
1770–1779	273	17	6,2
1780–1789	290	14	4,8
1790–1799	303	13	4,0
1800–1809	366	23	6,3
1810–1819	289	29	9,7
1820–1829	362	31	10,8
1830–1839	373	40	11,0
1840–1849	383	43	11,5

A 19. század első felében tehát megváltozott némileg a párok szexuális magatartása, ezt jelzik a megfogant gyerekek, de ezt tükrözik a házasságon kívüli kapcsolatok is (amelyeknek egy része házassággal végződik).

Az első gyermek (ha figyelmen kívül hagyjuk a „koraszüléseket”) átlag 20 hónapra követi az esküvőt. Ha a házasságkötési kor szerint külön is elvégezzük a vizsgálatot, azt állapíthatjuk meg, hogy a 19 évesen és fiatalabban férjhez menő nők esetében az első gyermek átlagosan két hónappal később születik meg az idősebb korban házasodott nőkhöz képest. Ez a fiatalok (serdülő kori) sterilitásának tételét erősíti. Az első intervallum csökkenési tendenciát mutat, amely a korai házasságok számának csökkenésével hozható összefüggésbe.

6.19. TÁBLA
A SZÜLETÉSI INTERVALLUMOK A GYERMEKEK SZÜLETÉSI SORSZÁMA SZERINT,
1750–1849

a gyermek születési sorszám	a házasságkötés ideje				
	1750–1769	1770–1789	1790–1809	1810–1829	1830–1849
1.	19	19	19	17	18
2.	24	26	26	27	26
3.	27	27	28	29	28
4.	28	29	28	29	29
5.	29	30	30	30	28
6.	27	29	29	29	...
7.	28	31	30	31	...
7. és nagyobb	28	30	31	29	...

A második gyerek már nagyobb távolságra követi az elsőt. A 18. század elején ez átlagosan 24 hónap, s az első intervallummal ellentétben növekedő tendenciát mutat, majd a 19. század közepén 26–27 hónap. A magasabb sorszámú gyerekeknél az intervallum hossza az ötödik gyerekekig tovább nő, az ötödiknél 30 hónap a jellemző. Ezt követően nem nyúlik tovább a gyermekek közötti távolság átlagos hossza.

A női termékenységet jellemzi az az életkor, amikor utoljára szülnék a nők. E mutató kiszámításánál csak azokat a házaspárokat vettük figyelembe, akiknél a feleség életkora pontosan ismert, és egész termékeny életkorukat házasságban éltek le. A termékeny életkort a demográfia az 50. életévvel zárja, először mi is ezt követtük. Mivel azonban adataink egyértelműen azt mutatták, hogy a keszthelyi házas nők többsége 40 éves kora körül szülte meg utolsó gyermekét, megnéztük azon nőknél is ezt az életkort, akik legalább 45 éves korukig házasságban éltek. A nagy halandóság, azaz a rövidebb átlagéletkor miatt ez a sokaság nagyobb.

1750 és 1810 között 104 olyan nőt találtunk, aki 20 éves kora előtt kötötte első házasságát, s 50 éves koráig abban élt. Öt esetben a házaspárnak egyetlen gyereke sem született, a fennmaradó 99 nő átlagosan 37,66 éves korban szült utoljára.

6.20. TÁBLA

Á VÉGLEG TERMÉKETLENNÉ VÁLT NŐK MEGOSZLÁSA A HÁZASSÁGKÖTÉSI KOR,
A HÁZASSÁG TELJESSÉGE ÉS AZ ÉLETKOR SZERINT (1750–1810 KÖZÖTT
KÖTÖTT HÁZASSÁGOK)

a nő életkora	50 éves koráig házasságban élt		45 éves koráig házasságban élt	
	terméketlenné vált nők száma		terméketlenné vált nők száma	
	19 évnél fi- atalabban há- zasságot kötő	20–24 éves korban házas- ságot kötő	19 évnél fi- atalabban há- zasságot kötő	20–24 éves korban házas- ságot kötő
25 évnél fiatalabb	4	3	5	3
30 évnél fiatalabb	6	5	9	6
35 évnél fiatalabb	24	25	32	35
40 évnél fiatalabb	55	54	75	75
45 évnél fiatalabb	94	96	133	134
meddő há- zaspár	5	13	5	14
N	104	118	145	160

A fenti táblázat azt mutatja, hogy az átlag mögötti eloszlás szerint a nőknek egy töredéke válik terméketlenné a házasságon belül 30 éves kora előtt, 35 éves korban ez az arány egyharmad, 40 éves korban 50%. A nők túlnyomó többsége 45 koráig végleg terméketlenné válik. Az átlag és a megoszlás alig változik, ha a nagyobb létszámú sokaságot, azaz a 45 éves korukig házasságban élőket nézzük.

A kicsit idősebb korban, azaz 20–24 évesen házasságot kötő nőknél magasabb a meddő házaspárok aránya, átlagosan valamivel idősebb korban, 38,12 évesen szülik meg utolsó gyermeküket. A terméketlenné válásban az életkor szerinti megoszlás azonos a fiatalabban házasodókéval.

Keszthelyi eredményeinket a magyarországi más vizsgálatok eredményeivel és nyugat-európai összehasonlításban is megkíséreljük elhelyezni. Magyarországon Andorka Rudolf községi szintű családrekonstrukciói (illetve az általa idézett más munkák), valamint Dányi Dezsőnek az 1830-as évekre vonatkozó mintavételi eljárással készült

számításai adódnak összehasonlításra. Ennek első feltétele, hogy a mutatók azonos tartalommal bírjanak, és azonos módon készüljenek. A másik kérdés pedig az, hogy mit mivel hasonlítunk össze.

Az Andorka Rudolf és Dányi Dezső által számított és közreadott családrekonstrukciós mutatók és az általunk számítottak között kisebb módszertani különbségeket fedezhetünk fel. Andorka a teljes termékenységet minden női korcsoportban úgy számolja, hogy öttel (azaz az évek számával) szorozza az 1000 házasságra jutó születések számát.⁶² Dányi Dezső hasonlóan számol, s emellett mintájában csak az első házasságokat vette figyelembe.⁶³ Magam a Louis Henry által ajánlott finomabb módszert követem, amikor is figyelembe vesszük azt, hogy a házasságkötési kornak megfelelő korcsoportban a nők az öt évnek csak egy részét töltik el házasként, ezért itt a születések abszolút számát osztjuk a házaspárok számával.⁶⁴ A kétfajta számítási módszer jelentős eltérést okozhat: Keszthelyen az ismert születési időponttal bíró nők (MF1 típusú családlapok) esetében a 15–19 éves korban férjhez ment nőknél 9360 a teljes termékenység, ha mechanikusan öttel szorzok, s az általam számított érték 8158. Az eltérés oka, hogy a 15–19 éves korban a 461 nő nem 2305, hanem csak 839 évet töltött házasságban – azaz az első számítási mód azonos termékenységgel mellett is rendre nagyobb értékeket ad.*

Mindkét szerző számol teljes termékenységet a teljes házasságos női populációra. Itt a korszpecifikus mutatók összegzése mellett azonban súlyozási problémák is jelentkeznek, ezért ezeket nem számoltuk ki. Andorka Rudolf legutóbbi munkáiban pedig egy összevont mutatót alkalmaz: a házasságos nők teljes termékenysége 20–49 éves életkorban. Ennek számítási módszerét nem adja meg.⁶⁵

Ily módon csak megközelítő összehasonlítást tudunk elvégezni.

⁶² Andorka Rudolf 1981:98. 25. lábjegyzet: „Gyakorlatilag úgy számítjuk ki, hogy az öt éves időszakra vonatkozó korszpecifikus arányszámokat megszorozzuk 5-tel, majd összeadjuk őket.” Ugyanezt a számítási eljárást adja meg Andorka Rudolf 1988:48.

⁶³ Dányi Dezső 2001.

⁶⁴ Henry, Louis – Blum, Alain 1988:94–95.

* Benda Gyula párját ritkítóan alapos társadalomtörténeti elemzést végzett Keszthelyről. Ennélfogva alig akad olyan része könyvének, amelyben összehasonlítaná eredményeit más kutatási eredményekkel. Itt ez történik – és mégsem. Kiderül ugyanis, hogy Andorka Rudolf és Dányi Dezső vizsgálatai durvább mutatókat használtak, s ezek (ahogy most a szerző kimutatja anélkül, hogy ezt különösebben hangsúlyozná) jelentősen torzítanak.

⁶⁵ A mutatót az angol történeti demográfia használja.

A hazai községszintű adatok általában alacsonyabb termékenységet mutatnak a keszthelyinél, a Dányi Dezső által vizsgált dunántúli katolikus népesség termékenységi jellemzői az 1830-as években megközelítik számainkat.

A nyugat-európai adatoknál az eltérő házasodási kor miatt az összevont mutatók mások, az összehasonlítás azonban azt mutatja, hogy a keszthelyi termékenység egyértelműen magas és nem mutat születéskorlátozást. A korábbi házasodást ellensúlyozza, hogy a nők Keszthelyen korábban hagyják abba a szülést.

A HALANDÓSÁG

A halandóságnál is először a bruttó, durvább mutatókból indulunk ki, majd a halottak korösszetételét, a halálozás szezonálisát vizsgáljuk. Ezt követően a csecsemő- és gyermekhalandóságot elemezzük, végül röviden foglalkozunk a felnőttek halandóságának néhány jellemzőjével. Az idevágó elemzés külön tanulmány formájában már megjelent, ezért csak az eredmények rövidebb összefoglalását adjuk.⁶⁶

A nyers halálozási ráta az 1785. évi népszámlálás idején 49 ezrelék (a korábbinál magasabb halottszám ebben az évtizedben természetes fogyással járt együtt, tehát ezt az arányt rendkívülinek minősíthetjük). A valóságos arányt azért is valamivel alacsonyabbra tehetjük, mert a város tényleges lakossága az év nagy részében magasabb, mint amennyit a népszámlálás jelenlevőként rögzített. Többek között ugyanis az összeírók nem vették számba a Keszthelyen ekkor már állandóan jelen lévő katonaságot, diákságot stb., míg a halottak között megtaláljuk őket.⁶⁷

Az 1851. évi népszámlálás adatai alapján az 1840-es évek halálozási rátája csak 31 ezrelék. A csökkenésnek több oka lehet. Elsőként a népesség korösszetételének módosulását kell említeni. Csökken a születési arány, vagyis az össznépességnél lassabban nő a magas korszpecifikus halandóságú kisgyermek száma. A korszerkezet eltolódik a mun-

⁶⁶ Benda Gyula 2000.

⁶⁷ A Keszthelyen átvonuló vagy bekvártélyozott katonaság halottai egyes években eléri a hét-nyolc főt, ezenkívül születések, házasságok és természetes gyermek halottak is köthetők a katonanépeség jelenlétéhez. A nyári-őszi lakosság számot az aratók és cséplők is növelik, mellettük leginkább a környező falvakból télire Keszthelyre húzódnó koldusok említendők.

kaképes korosztályok irányába, amelyeknek jóval alacsonyabb a halandósága. Második okként pedig a kisgyermekkorú halandósági mutatónak a későbbi elemzés során kimutatott javulása hozható fel.

A halotti anyakönyv rendszeresen feltünteti az eltemetettek életkorát. A kor szerinti elemzésnél a csecsemőket és a kisgyermeket (1–4 évesek) különítettük el, az 5–19 éveseket összevontan tárgyaljuk (a 19 éves korhatárt a női házassági kor indokolja). A felnőtteket tízéves korcsoportokba osztottuk.

6.21. TÁBLA

A HALOTTAK KORÖSSZETÉTELE KESZTHELYEN, 1750–1849

kor-csoport	1750–1759	1760–1769	1770–1779	1780–1789	1790–1799
0 éves	27,5	30,0	33,6	26,4	29,1
1–4 éves	22,8	25,2	23,0	20,1	22,3
5–19 éves	10,7	23,6	8,7	10,1	10,8
20–29	4,6	4,8	4,4	5,1	4,3
30–39	5,1	4,4	6,0	6,6	5,9
40–49	4,6	5,4	6,0	7,6	8,1
50–59	7,7	5,3	6,6	7,9	7,5
60–69	8,5	6,2	5,2	9,3	6,8
70–	8,5	5,1	6,5	6,9	5,2
	100	100	100	100	100
kor-csoport	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
0 éves	26,5	29,5	28,3	28,7	28,5
1–4 éves	22,6	23,2	19,5	16,0	14,6
5–19 éves	15,9	11,7	14,6	13,2	12,2
20–29	3,9	4,4	4,8	5,0	6,4
30–39	6,3	5,7	4,7	5,4	5,1
40–49	7,1	7,7	6,4	7,8	7,4
50–59	6,8	5,5	6,8	8,0	7,9
60–69	6,5	5,9	8,0	7,4	8,7
70–	5,4	6,4	7,0	8,5	9,2
	100	100	100	100	100

A halottak fele-kétharmada általában 19 éves vagy annál fiatalabb, ezen belül is magas az egy éven aluliak aránya (körülbelül az összes halott egyharmada). Ez az arány meglehetősen állandó, kis szóródást mutat. A csecsemő halottak számának nagyfokú stabilitása okozza, hogy ha megemelkedik a temetések száma, a legfiatalabb halottak aránya általában valamit csökken. Például 1784-ben a halálesetek száma 261 (az előző évben csak 191 volt), a csecsemő halottak aránya 20,7%-ra esik vissza (az évtized átlaga 26,4). 1805-ben és 1806-ban halálózási csúcs volt, a csecsemő halottak aránya 17%. A természetes fogyást hozó évtizedekben is alacsonyabb a legfiatalabb halottak százaléka. Természetesen a csecsemőhalandóság sem marad állandó a periodikusan visszatérő (feltehetően járványoktól sújtott) években, alakulása enyhén követi a gyermekhalalozás ingadozását: egyes években felível; általánosságban azonban a számok stabilitása és az arányok mozgása jellemzi.

Ezzel szemben az 1–4 éves gyerek halottak aránya erősen ingadozik. Ezt a korosztályt a rendszeresen visszatérő magas halandóságú (járványos) évek rendszeren megtizedelik (a halálesetek megszaporo-rodásának hátterében a legtöbbször a kisgyermekkorúak gyakoribb halálózása áll). 1784-ben, 1801-ben, 1808-ban, 1812-ben az összes elhunyt egyharmada kisgyermek.

A felnőtt halottak aránya az 1780-as éveket követően néhány évtizedig nő. Ezt okozhatja a halandóság szintjének emelkedése, de magyarázhatja a pontosabb anyakönyvezés is. Az 1830 utáni növekedést a halandóságban bekövetkező változásként is interpretálhatjuk.

Az egy éven aluli halottak száma csak a születések emelkedésének arányában nőtt. Vagyis ahogy más adatok is igazolják, a csecsemőhalandóság fél évszázad alatt nem változott. Ezzel szemben az 1–4 éves és a 5–19 éves gyermek halottak száma (és értelemszerűen aránya is) csökkent. Nem ismerjük ugyan az egyes korosztályok összlétszámát, de nincs okunk feltételezni, hogy az hasonló mértékben visszaesett volna. Tehát inkább az a következtetés reális, hogy a természetes fogyást hozó század eleji évek után erőteljesen javultak a kisgyermek halandósági viszonyai, s az 5–19 éves korosztálynál is némi javulást feltételezhetünk. (A kisgyermek halandóságának csökkenése egybeesik a válságot jelző halálózási csúcsok ritkulásával.)

A 60 éven felüli elhunytak száma az összes haláleseten belül nagyobb arányban nőtt (az utóbbi 102%-ra emelkedett az 1840-es évtizedben a század elejéhez képest, a 60–69 éveseké 139, a 70–79 éve-

seké 175%-kal). Ebből a felnőttek átlagos életkorának kitolódására következtethetünk.

A halandóság korszpecifikus mutatóinak kiszámításához szükség lenne a népesség korösszetételének ismeretére. Az 1771. évi lélekösszeírás alapján ez ugyan rendelkezésünkre áll, de az akkori évek halotti anyakönyvezése még megbízhatatlan. 1771-ben 96 halottat jegyeztek fel, 1772-ben 164-et, a csecsemőhalandóság 1771-ben 172 ezrelék, majd pedig ugrásszerűen 260 ezrelékre nő. Ez utóbbi adat tűnik reálisnak. Az idősebbek korszpecifikus arányait a két vizsgált év átlagával számolva becsültük meg; egymáshoz viszonyított arányaik valószínűleg valóságok, abszolút értékeik kissé alulbecsültnek ítéelhetők. Számításunk szerint már az 1–4 éves gyerekek túlélési esélyei is erősen megnőnek, a korszpecifikus halálozási arányuk mindössze 82 ezrelék. Ötéves kortól 50 éves korig pedig igen alacsony, 10–16 ezrelék között ingadozik, majd lassan emelkedik (50–59 éveseknél 34, 60–69 éveseknél 43), a 70 éven felüliek esetében viszont már 142 ezrelék.

A későbbi évekre egyedül az 1804-ben elrendelt, majd pedig többször megismételt *popularis conscriptio*^{*} néhány évből fennmaradt adatai tartalmaznak korcsoportos létszámokat a férfinépeességről. A nem nemes lakosság összeírásai a férfiakat három korcsoportba osztották: 17 éves és fiatalabb, 18–40 éves, 40 év feletti. Bár ezek népességi adatai erősen a valóságos alatt maradtak s megbízhatatlannak,⁶⁸ segítségükkel mégis hozzávetőleges képet formálhatunk a férfiak eltérő halandósági szintjeiről. A három korcsoportban összeírt férfiak számára rávetítjük a megfelelő évek férfi halottainak számát (a nemesség kimaradását a számításnál figyelmen kívül hagytuk).

* *Popularis conscriptio* – népösszeírás.

⁶⁸ Ezek kritikáját részletesen lásd Benda Gyula 1998:97–99. A nem nemes összeírásokra Thirring Gusztáv 1903.

6.22. TÁBLA
A FÉRFIAK KORSPECIFIKUS HALANDÓSÁGA, 1805–1821

év	17 éves és fiatalabb	18–40 éves	40 éves és idősebb	együtt
	ezrelék			
1805	103	39	83	81
1818	83	9	52	41
1821	46	12	20	29

Az arányok jól mutatják, hogy a felnőttek halandósága mindenkor jóval alacsonyabb a gyermekekénél és az idősebekénél, és az is kirajzolódik, hogy az 1805–1806. évi magas halandóság a 18–40 éves arányszámát ugyancsak rontja.⁶⁹

A halálozás valószínűsége a naptári éven belül változó. A klimatis és táplálkozási viszonyok, a születések szezonaritása miatt a halálozások havi megoszlása erős szezonális különbségeket mutat. Ha az egész százéves (1750–1849 közötti) időszakot nézzük, az idényhullámzás mutatója a tavaszi hónapokban jelentősen 100 fölé emelkedik (március–április), ezzel szemben nyáron, júniusban és júliusban lecsökken a temetések száma, a mutató értéke 60. Ha a jelentősen alulregisztrált évtizedektől eltekintünk, 1770-től vagy 1780-tól számolva a görbe alakja hasonló marad. Ha évtizedenként külön is kiszámoljuk az indexeket, egyértelműen általános és hasonló mértékű a nyári süllyedés, de az őszi és téli hónapokban némileg változó idényhullámzás is megfigyelhető (vö. FÜGGELÉK VII. TÁBLA).

Az első három (de valószínűleg hiányos anyakönyvezésű) évtizedben igen jelentős a tavaszi emelkedés (125 és magasabb), 1780 után általában kevésbé hangsúlyos, a téli hónapok pedig egyenletesen, de nem kiugróan magas halandóságot hoznak. Kiemelendő az 1830-as évtized, amikor januárban és februárban ugrásszerű az emelkedés. Ez egyértelműen néhány év szabálytalan halandóságával magyarázható.

Az idényhullámzás az egyes korcsoportoknál eltérő képet mutat. A havi ingadozás a legkiegyenlítettebb a csecsemők esetében. Általánosságban megállapítható, hogy az egy éven aluliak halálozása függ legkevésbé az évenkénti vagy az éven belüli hullámzástól. Az 1–4 éves gyerekek tavaszi halandósága igen magas, és a nyári ala-

⁶⁹ Az arányok abszolút értéke nem megbízható. A népességszám valószínűleg alacsonyabb a ténylegesnél, de a markánsan eltérő arányok érzékeltetik a korszpecifikus halandóság jellegzetességeit.

csony értéket augusztus és október között hasonlóan magas szint követi. Mivel öt éves kor után jelentősen csökken a halálesetek száma, az 5–19 éveseket együtt vizsgáltuk: esetükben igen hasonló a szezonális görbe alakja, de a tavaszi emelkedés kisebb.

Megint jellegzetesen más görbe rajzolódik ki a 60 éves és idősebbek esetében: november és április között hosszabb időszakoson át magas a halandóság, viszont nagyon alacsony a nyári szint. A 20 és 59 évesek szezonális görbéje igen hasonló alakú.

Valamennyi korosztályban nagyon alacsony a halálozás a nyári hónapokban. Ezzel szemben a gyerekkorúaknál néhány tavaszi és őszi hónapra jellemző a magas arányszám, ennek oka legtöbbször az, hogy egyes években kisebb járványok, gyakoribb halálesetek formálják az évtizedek átlagát. Ez a korosztály van a leginkább kitéve a ciklikus és szezonális mozgásoknak. A felnőtteknél és főleg az időseknél egyértelműen magas a téli és a tavaszi halálozási szint, és alacsony a többi hónapé.⁶

A demográfiai válságok, azaz az élelmezési problémák, járványok idején természetesen módosul a halálesetek éven belüli megoszlása. Ez azonban a jelen elemzés szempontjából kevésbé lényeges kérdés, a válságok Keszthelyen a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben sűrűsödnek, de nem érik el a súlyosnak nevezhető fokozatot.⁷⁰

A halandóság életkor és nemek szerint erősen különbözik, ezért a legfontosabb csoportnál, a csecsemőknél kissé részletesebben is megvizsgáljuk a kérdést (az általunk választott módszer, a családrekonstrukció leginkább ezt teszi lehetővé). A csecsemőhalandóság szintje és változása lényeges vitakérdés a hazai történeti demográfiai irodalomban.⁷¹ Számításaink végeredményei azt mutatják, hogy amikor a halálozások anyakönyvezése már elfogadhatóbb – azaz

⁶ A felnőttek tehát tipikusan szeptember és május közt haltak meg, a gyerekek tavasszal és ősszel, a csecsemők pedig szinte bármikor ugyanazzal a valószínűséggel.

⁷⁰ E problémakört részletesebben elemeztem, és a fenti állítás bizonyítását megkíséreltem, vö. Benda Gyula 2000:145–158.

⁷¹ A magyarországi népességnövekedés lehetséges elméleti vagy valószínű növekedési üteme körüli vitákban Kováts Zoltán fogalmazta meg a magas halandóság–alacsony természetes szaporodás hipotézisét 1968-ban (Kováts Zoltán 1969). Településszintű vizsgálatainál megkísérelte ennek bizonyítását, de fő érvként maradt az elméleti modell és a rossz anyakönyvezés. Andorka Rudolf családrekonstrukciós munkái alacsonyabb, a 19. században inkább romló csecsemőhalandóságot mutattak. A vita újabban megint fellángolt, Kováts Zoltán újabb érvek nélkül is kitart álláspontja mellett (Kováts Zoltán 2002).

az 1770-es évektől –, az újszülöttek közül 200–250 gyerek elsőéves születésnapja előtt meghalt. Ez az arány ingadozik, de az 1840-es évekig nem javul. A csecsemők halálozása az éven belül kevésbé változik: az újszülöttek leginkább a születést követő egy-két héten belül halnak meg. A halandóságnál lényeges a férfiak és a nők külön kezelése: a nagyobb számban és arányban születő fiúk halandósága magasabb, mint a leányoké.

6.23. TÁBLA

A FIÚK ÉS A LEÁNYOK TOVÁBBÉLÉSI ESÉLYEI KESZTHELYEN, 1770–1849

évtized	1000 újszülöttből megéli az egyéves életkort		1000 újszülöttből megéli az öt-éves kort		1000 újszülöttből megéli a 15 éves kort		1000 újszülöttből megéli a 15 éves kort (korrigált adatok)	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1770–1779	757	837	661	726	638	672	577	627
1780–1789	749	740	603	601	532	555	513	522
1790–1799	709	766	576	598	528	510	501	485
1800–1809	744	734	586	570	540	518	520	499
1810–1819	815	837	718	712	663	660	624	626
1820–1829	784	831	663	714	596	654	572	631
1830–1839	711	760	607	655	568	604	554	593
1840–1849	755	768						

Pontosabb adatokat nyerhetünk, ha az elvándorlás hatását kiküszöböljük oly módon, hogy a vizsgálatot csak azokra a családokra korlátozzuk, amelyek gyerekeikkel együtt halálukig folyamatosan Keszthelyen éltek. Ezeknél valamennyi korban kisebb a továbbélési arány, a tendencia az 5 és a 15 éveseknél különösen erőteljes. Ennek oka lehet a pontosabb anyakönyvezés, illetve a tökéletesebb azonosítás vagy az elvándorlásból adódó eltérés.

6.24. TÁBLA

Á TOVÁBBÉLŐK ARÁNYA KÜLÖNBÖZŐ KORCSOPORTOKBAN A HELYBEN
MARADT CSALÁDOKNÁL (1000 SZÜLETÉSRE SZÁMOLVA)

évtized	egyéves a nominális adatok szerint	5 éves	15 éves	15 éves korrigált
1770–1779	775	661	616	550
1780–1789	718	556	500	477
1790–1799	751	580	491	468
1800–1809	725	533	473	453
1810–1819	821	695	628	582
1820–1829	807	674	599	576
1830–1839	735	615		

Az anyakönyvi rekonstrukció eredményeit 1771-ben egy keresztmetszeti adat segítségével is ellenőrizni tudjuk. Ezer 1769-ben született gyerek közül (azokban a családokban, amelyeket a lélekösszeírásban összeírtak) 1771 januárjában még 662 élt. Az 1768-ban születetteknél ez a szám már csak 536. Öt-hat éves korát a gyerekeknek csak a fele érte el, a 15. születésnapját pedig csak egyharmada, esetleg 40%-a. Ezek az adatok a korábnál magasabb halandósági arányra és rosszabb továbbélési mutatóra utalnak, ennek alapján feltételezhető az is, hogy a csecsemő halottak anyakönyvezési hiányosságai nagyobbak a korábban feltételezettnél. Ezt a feltevést gyengíti, hogy a csecsemőhalálzási adatok makacsul tartják magukat akkor is (nincs véletlen ingadozás), amikor az anyakönyvezés „normalizálódik”.

A családrekonstrukció során a gyerekek sorsát a házasságkötésig követjük nyomon. A teljes (azaz a feleség 50. vagy 45. életévéig házasságban, Keszthelyen él) családlapokon az ismert sorsú (meghalt, házasságot kötött) gyerekek mellett tehát az ismeretlen sorsú, eltűnt gyerekek aránya is mindenkor jelentős.

Egy korai és kis elemszámú vizsgálat alapján Kováts Zoltán ezeket Hajdúnánáson teljes egészében meghaltnak tekinti.⁷² Valójában a férfi–női arány eltérése arra mutat, hogy az elvándorlás lehetőségét is figyelembe kell vennünk. A gimnáziumi végzettség, az inaskodás adatai ezt részben megerősítik: az ismeretlen sorsúak között számos

⁷² Kováts Zoltán 1973:70–71. E munka szerint Hajdúnánáson száz 1790 után kötött házasságban 1000 születésből 192 az „elveszett”, ennek alapján 15%-os kimaradást feltételez. A csecsemőhalandóságot 300–350 körülire becsüli.

gimnáziumot végzett, mesterséget tanuló fiú van.⁷³ (Az elveszett gyerekek között nagyobb a fiúk, mint a lányok aránya.) A katonaság, a tanulás, a mesterség elsajátítása mind a fiatal férfiak átmeneti vagy végleges elvándorlásához vezethetett, de a korai árvaság is lazíthatta a családi kötelékeket, és előidézhette a gyerekek elvándorlását⁷⁴ – akkor is, ha Keszthely valószínűleg egész történelme során befogadó (azaz bevándorlási nyereséget mutató) település volt.

Eredményeink alapján az fogalmazható meg, hogy a csecsemőhalandóság szintje a vizsgált százéves időszakban változatlan, viszont az 1830-as évektől a kisgyermekkorúak halandóságának javulása reális feltevés, amelyet egyértelműen a halandósági válságot hozó évek (járványok, rossz termés) eltűnésével magyarázhatunk.

A családrekonstrukció segítségével a felnőtt halandóságot egy sajátos szempontból pontosabban megközelíthetjük: a 30. életévüket megélt házaspárok és férfiak átlagos halálozási korát számítottuk ki (ezzel a fiatalabb korban jelentős elvándorlás hatását tudjuk kiküszöbölni). Az 1730 utáni évtizedekben Keszthelyen született, 30. életévüket megélt férjhezett nők még átlag 25–27 évet éltek, s ezen belül az 1750–1769 között született nők egy-két évvel ennél is tovább, majd pedig – feltehetően az 1800-as évek romló halálozási viszonyai miatt – csökken a női átlagéletkor.

6.25. TÁBLA

A 30. ÉLETÉVÜKET MEGÉLT HÁZAS FÉRFIAK ÉS NŐK ÁTLAGOS HALÁLOZÁSI KORA

születési kohorsz	férfiak		nők	
	átlagéletkor	N	átlagéletkor	N
1730–1739	57	68	55	52
1740–1749	54	104	55	99
1750–1759	57	84	57	103
1760–1769	57	124	56	
1770–1779	57	88	54	

⁷³ A gimnáziumi tanulmányokkal és a mesterség tanulásával járó elvándorlás elemzését lásd Benda Gyula 2001a.

⁷⁴ Az árvatáblák is tanúszkodnak arról, hogy a szülők nélkül maradt gyerekek gyakran szolgálnak a környező falvakban, vagy valahol vidéken egy rokon nevelőket. A végrendeletek elszökött, eltűnt gyerekeket is megemlítenek.

A férfiak átlagos halálozási kora két évvel magasabb, a 30. születésnapjuk után még átlag 27 évet élnek. A különbséget a nők gyermekszülések miatti nagyobb halandósága okozhatja.

A nőknél a gyermekágyi, illetve a szülések okozta halálozást is megvizsgálhatjuk. A demográfia a születést követő 42 napon belüli anyai halált tekinti szülési halandóságnak. 1750 és 1849 között 146 nő halt meg a szülést követő 42 napon belül.⁷⁵ A születést követő női haláleseteket a szülések számára⁷⁶ vetítve azt figyelhetjük meg, hogy ez az arány együtt mozog a halálozások számával.

6.26. TÁBLA

A SZÜLÉSBEN MEGHALT NŐK SZÁMA ÉS ARÁNYA A SZÜLETÉSEKHEZ VISZONYÍTVA

évtized	szülésben meghalt anyák száma	összes születés	anyahalál a születések százalékában
1750–1759	5	1728	0,29
1760–1769	6	1937	0,31
1770–1779	10	1832	0,55
1780–1789	15	1897	0,79
1790–1799	9	2113	0,43
1800–1809	30	2209	1,36
1810–1819	14	2315	0,60
1820–1829	16	2721	0,59
1830–1839	23	2421	0,95
1840–1849	18	2578	0,70
együtt	146	21751	0,67

Az adatok tehát azt mutatják, hogy az anyai halandóság nem független az általános halandóságtól, s javulásról a vizsgált száz évben nemigen beszélhetünk. Az anya halálát 9 esetben ikerszülés okozta, 71 esetben fiú, 68 esetben pedig leánygyermek születése okozta a halált. A gyerekek születési rangszámát vizsgálva azt látjuk, hogy nagyjából az anyák egyharmada első gyermeke megszületésékor vagy azt követően hal meg, viszont egy másik egyharmad ötödik vagy annál

⁷⁵ A történeti demográfiában szokásos ezt 60 napra is kiterjeszteni, ezzel számolva a meghalt anyák száma 168.

⁷⁶ Valójában a szülések számára kellene rávetíteni, de az ikerszüleket egyelőre nem tudjuk elkülöníteni.

nagyobb sorszámú szülésébe hal bele.⁷⁷ Ennek megfelelően alakul a szülést követően elhunyt nők korösszetétele is. Egyharmaduk 25 éves és fiatalabb, közel egyharmaduk viszont 35 éves és idősebb. Az első gyereknél az anyák 1–2%-a hal bele a szülésbe, s ez a kockázat nem csökken 1849-ig (a vizsgált időszak végén, 1840 után egyenesen az igen magas 2,75%-os értéket kapjuk). A szülések számával mérséklődik a halálozási veszély a nő számára, de a nagyszámú szülés megint veszélyforrás. 1770 és 1849 között a tizedik vagy annál nagyobb rangszámú szüléséknél minden tizenkettedik anya meghal (8,11%).

A népesedési jelenségek vizsgálata azt mutatja, hogy az évtizedenként vagy hosszabb periódusokban vizsgált mutatók időbeli változásai inkább ingadozást mutatnak (ezek okát egy mélyebbre ásó népességtörténeti elemzés tárhatja fel), nem pedig fejlődési tendenciát. A társadalom más területein megfigyelhető mozgás, a lakosság társadalmi összetételének változása ellentétben áll a demográfiai jelenségek stabilitásával, azaz a népesedés egy lassabban változó szektor – egy szinte mozdulatlan világ, ahogy erre a cím és a bevezető utal.

Az 1830-as évektől észlelt módosulások mutathatnak olyan trendet, amely a demográfiai modernizálódás (demográfiai átmenet) irányába mutat, de itt kiütköznek a vizsgálatunk időhatáraiból következő módszertani buktatók: ezt csak az 1850 utáni adatok hasonló feldolgozása után igazolhatjuk. A halandóság csökkenését megállíthatja, sőt semmivé teheti a kolerajárványokat hozó negyedszázad. A törvénytelen születések aránya, a házasságkötés előtt fogant gyerekek aránya terén – mindkettő a szexuális élet területén jelez változásokat – hasonló hullámváz feltételezésére nincs okunk. Mindenesetre ha igazunk van abban, hogy a vizsgált periódusban a népesedés leírt mutatói a mozdulatlanság értelmezését engedik meg, akkor e helyzet megváltozásának leírása és elemzése fontos előttünk álló feladat. A makroszinten jobban ismert átalakulást mikroszinten szinte nem is ismerjük.⁷⁸ A népesedés egyes elemei a társadalmi csoportok bemutatásánál még vissza fognak térni, és reményeink szerint beépülnek az elemzésbe.

⁷⁷ Ezt az esetek kisebb részében vizsgálhatjuk, mert azokban az esetekben, amikor nem ismerjük a házasságkötés idejét, a születési sorszám is ismeretlen.

⁷⁸ A hazai demográfiai átalakulásra vonatkozó hatalmas irodalom helyett csak Kövér György összefoglalására (Köver György 1998:38–48) és a legújabb történeti demográfiai kutatási összefoglalóra hivatkozom.

7. FEJEZET

A HÁZTARTÁSOK

A társadalomtörténet kiemelt területe a család és a háztartás történeti vizsgálata. A háztartás – alapvetően az egy fedél alatt lakók és egy kenyéren élők csoportja – az iparosodás előtt gazdasági, társadalmi, demográfiai alapegység. A családi gazdaságok esetében, legyenek azok mezőgazdasági vagy kézműipari jellegűek, a termelés és ezáltal az adózás egysége is az együtt élő csoport. A család és a háztartás a vagyon felhalmozásának és továbbadásának is alapegysége. Ugyanakkor fogyasztási egység, amelynek keretében megszerveződik a mindennapi élet. Elemzésünkben egyik alapvető forrásunk az adójegyzék, lényeges tehát annak megvizsgálása, hogy kik élnek ez alapsejtben, kik rejtőznek egy-egy adóegység mögött. A háztartás és a család összetétele, ciklikus folyamatai terén a hazai kutatás jelentős eredményeket tud felmutatni, az első összefoglaló szintézis is megszületett már.¹

A háztartások történeti kutatásában a Peter Laslett által kidolgozott tipológia és az általa felfedezett források kiaknázása hozott új dinamikát.² A történeti antropológiai megközelítés számára szintén fontos ez a terület, s a kicsaládok, háztartások mellett a „ro-

¹ Elsősorban Andorka Rudolf és Faragó Tamás munkásságára utalunk. Első közös összefoglalójuk Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Faragó Tamás újabban a *Magyar Néprajz VIII.* kötetében foglalta össze ismereteinket: Faragó Tamás 2000. Korábbi közlések közül kiemeljük Andorka Rudolf első elemzéseit Alsónyék és Kölked háztartásairól (Andorka Rudolf 1975), Faragó Tamásnak a Pilis-Buda környéki falvak vizsgálatáról írt monográfiáját (Faragó Tamás 1985), Bácskai Vera és Melegh Attila pesti és budai elemzéseit (Bácskai Vera 1992 és Melegh Attila 1987). Régebbi, hagyományosabb szemléletű Dávid Zoltán feldolgozása, de regionálisan közeli, forrásai pedig az általunk használttal azonosak (Dávid Zoltán 1973b). Az idevágó hazai és nemzetközi kutatásokról igen jó összefoglalót ad Husz Ildikó 2002.

² Laslett, Peter 1972.

konsági front” vizsgálatával a mikrotörténet is újat hozott.³ Nem lehet feladatunk mindennek a gazdag történeti irodalomnak áttekintése, egyfelől mert meghaladja kompetenciánkat, másfelől pedig mert itt csak röviden foglalkozunk a problémával. Elsősorban a háztartások jellegét, a háztartásképződés néhány jellemvonását mutatjuk be, hogy a későbbiekben képünk legyen az alapvető vizsgálati sejt összetételéről, jellegéről és változásáról.

Elsőként a 18. század második harmadában nézzük meg a háztartások nagyságát és összetételét a lélekösszeírások segítségével.⁴ Módszertanilag a Peter Laslett által kialakított tipológiából indulunk ki.⁵ Keszthelyen, láttuk, három időmetszetről áll rendelkezésünkre *canonica visitatio*, illetve lélekösszeírás. Az első, 1745–1748. évi keresztmetszet névsorai családokat (azok közül is csak azokat, amelyeket teljesnek nevezünk, tehát házaspárok alkotják) sorolnak fel, így ezekben az esetekben háztartást vizsgálni nem tudunk.

A háztartás szerkezete szempontjából a legjobbnak látszó forrás az 1757. évi vizitáció lélekösszeírása: a háztartásfőhöz való viszonyt mindenkor feltűntetik. Ez azonban hiányos, és névanyagát tekintve megbízhatatlan.⁶ Ezenkívül megállapítható, hogy az összeíró a háztartásfő szűkebb családján kívüli személyeket szolgának, legénynek és lakónak vette, tehát a szülő vagy házas gyerek is *inquilinusként* jelenik meg, azaz a rokonnal élő és többcsaládos háztartások felismerhetetlenek. 1757-ben ennek következtében az összeírás szerint a nukleáris család dominanciája kizárólagos.

³ Elsősorban Giovanni Levi munkásságára gondolunk (Levi, Giovanni 2001), mellette David Sabeau Neckarhausen németországi falura vonatkozó két kötetét kell kiemelniük (Sabeau, David 1990).

⁴ Forrásként a püspöki látogatások alkalmával készült lélekösszeírásokat használtuk, ezeket kiadta Ördög Ferenc 1991–1998. A keszthelyi adatok részletes ismertetését és kritikai elemzését lásd Benda Gyula 1998.

⁵ Laslett, Peter 1972. Magyar nyelvű ismertetését adja többek között Andorka Rudolf 1975.

⁶ Vö. Népeșégtörténeti fejezet, valamint részletesen Benda Gyula 1998.

7. I. TÁBLA

A KESZTHELYI HÁZTARTÁSOK MEGOSZLÁSA ÖSSZETÉTELÜK SZERINT (LASLETT-FÉLE TIPOLÓGIA)*

Típus	1757	%	1771	%
1. Egyedül él	10	1,70	18	2,87
a/ özvegy	9	1,53	13	2,08
b/ nőtlen, hajadon, ismeretlen	1	0,17	5	0,79
2. Nem család háztartás	3	0,51	1	0,16
a/ együtt élő testvér	2	0,34		
b/ egyéb együtt élő rokon	–			
c/ együtt élő nem rokon	1	0,17	1	0,16
3. Nukleáris családos háztartás	564	95,59	500	79,36
a/ házaspár gyermek nélkül	69	11,69	66	10,48
b/ házaspár gyermekkel	426	72,20	392	62,22
c/ özvegy férfi gyerekekkel	7	1,19	4	0,63
d/ özvegy nő gyermekkel	62	10,51	38	6,03
4. Egyszerű család rokonnal	13	2,20	42	6,67
a/ felmenő rokonnal	13	2,20	42	6,67
b/ lemenő rokonnal	–			
c/ oldalági rokonnal	–		19	3,02
d/ 4. a-c kombinációi	–		1	0,16
5. Többcsaládos háztartás			49	7,78
a/ családos felmenő rokon(ok/	–		4	0,63
b/ családos lemenő rokon(ok/	–		35	5,56
c/ családos oldalági rokon(ok/	–		8	1,27
d/ házas testvérek	–			
e/ egyéb többcsaládos háztartások	–		2	0,32
6. Besorolhatatlan	–			
Összesen	590	100,00	630	100,00

* Ez a táblázat szerepel a Függelékben is XII. tábla néven, de nem ugyanolyan tartalommal, mint itt. Az 1771. évi adatok ugyanis valamelyest (ha nem is jelentősen) eltérnek az itt közöltekről. (Ott összesen 648 háztartás szerepel például az itteni 630 helyett.) Sajnos csak a szerző tudná megmondani, hogy melyik táblázatban szerepelnek az általa véglegesnek tekintett értékek. Esetleg a lábjegyzetben szereplő közlése ellenére mégis elvégezte a korrekciót a családrekonstrukció alapján, és ennek eredménye a XII. tábla?

Természetesen a név szerinti elemzés és a rekonstrukció azt mutatja, hogy a zselléreként (*inquilinus*) megadott személyek, családok egy része valójában rokoni kapcsolatban áll a háztartásfővel.⁷ Az összetett háztartások száma azonban túl magasra nem becsülhető, mert zselléreként főleg egyedülálló férfiakat és nőket találunk (egy részüknél tudjuk, hogy özvegyek, mások nőtlenek és hajadonok). Zselléreként lakó házaspárokat gyerekekkel és gyerek nélkül 30 esetben írtak össze, özvegyeket gyerekekkel (valamennyi özvegyasszony) 10 alkalommal jeleznek az összeírók.

Az 1771-ben készült egyházi összeírás demográfiai szempontból megbízható (bár ez sem teljes), viszont a háztartásokon belül nem adja meg a család-, illetve háztartásfőhöz való viszonyt. A családrekonstrukció segítségével a rokoni kapcsolatok egy része tisztázható, viszont az idegenek esetében kevés támpontunk van az osztályozásra. Számos esetben kiskorú (egészen fiatal) gyerekeket találunk más nevű családokban (a mostohagyerekeket kiszűrve is), ezeket nevelt gyerekeknek tekintettük (bizonyos koron túl azonban szolgálak is lehetnek). A házasokat és a gyerekes özvegyeket tehát, ha nem rokonok, albérlőknek osztályoztuk. A nőtlen férfiakat és nőket pedig szolgálatban levőknek, illetve iparosoknál inasnak és legénynek tekintjük.*

Az összetettebb háztartásoknál 1771-ben az a leggyakoribb, hogy az özvegy szülők (elsősorban természetesen az anya) valamelyik gyerekével élnek együtt. Az 50 évesnél idősebb nők esetében megnéztük, hogy milyen háztartásokban élnek. A 180 nőből feleség, azaz férjével él 61, megözvegyülve gyereke háztartásában él 24. Özvegyként háztartásfő 51, más háztartásában él gyerekekkel (azaz lakó) 12 özvegyasszony. Egyedül él idegen háztartásban 27 öregebb nő (ezek között lehet esetleg anyós vagy anya is). Tehát az egyedül maradt

⁷ Az összeírt családok névanyagának torzult volta miatt számos esetben nehéz azonosítani az összeírtakat az anyakönyvi adatokkal, ezért nem korrigáltuk a háztartások összetételét a családrekonstrukció alapján.

* Az „albérlő” itt tehát azt jelenti, hogy az illető nem része a szóban forgó háztartásnak, hanem – noha ugyanabban a házban lakik, mint annak tulajdonosa – voltaképpen önálló háztartást alkotónak tekinthető (egyedül vagy családtagjával, -tagjaival együtt), ahogy ezt később látni fogjuk. A források szóhasználatának nem egységes volta miatt lesznek ők zsellérek (*inquilinus*) a házatlan zsellér (*subinquilinus*) megjelölés alkalmazása helyett. Mint arra később példákat látunk, a *subinquilinus* megjelölést a felnőtt családtag lakókra alkalmazták. A fejezet zárásakor azonban az előbbi csoportra mindkét megjelölést alkalmazza a szerző – ebben feltehetően a forrásokat követve.

özvegyasszonyok vagy férjhez sosem ment nők gyakran húzzák meg magukat más háztartásokban. Nem ismerjük viszonyukat a háztartás magját alkotó családhoz, de a későbbi végrendeletek alapján feltételezhetjük, hogy ez jelenthetett valamilyen befogadást, ápolást, sőt eltartást is.

A többcsaládos háztartások száma nem jelentős, 1771-ben összesen 47 (7,4%), ezen belül a többgenerációs együttélés a jellemző, a szülői házaspárnál találunk általában házas fiatalokat. A fiatal házaspároknál megnéztük, milyen régen házasok, azaz azt feltételeztük, hogy a régebben házasságot kötő gyerekek már önállósodtak. Az eredmény nem meggyőző: valójában a házasságkötés óta eltelt idővel nem csökken a szülőkkel való együttélés.

A háztartásszerkezeti arányok a nukleáris család dominanciáját mutatják. Ez eltér az eddig elemzett magyar népességű falvak viszonyaitól, és a kiscsaládos német falvakéihoz áll közel. Keszthelyen azonban magasabb a gyermekes özvegyasszonyok háztartásainak részesedése. Az eltérést okozhatja a mezővárosi jelleg (erős bevándorlás, szőlőművelés), de megemlítenéd, hogy a Keszthely környéki régió is kiscsaládos táj.⁸

Nehéz kérdés a háztartásban élő egyedülálló, nem rokon személyek minősítése. Már említettük, hogy számos esetben találunk egészen fiatal gyerekeket más családnéven a háztartásokban. Ezeknél néha megtaláltuk a születési adatokat, s ez esetben látható, hogy elárvult fiúk és leányok. Helyzetük a befogadó családokban változatos lehetett: egyrészt árvaként tartották (azaz az árvapénztárból kaptak utánuk pénzt), másrészt örökbe fogadták, azaz adoptálták őket (végrendeletekben találunk ilyenre utalásokat), végül szolgálat fejében is élhettek ott. Néhány esetben a szülők talán a szülőhegyen éltek, miközben gyerekeik más háztartásokban lettek összeírva. A 10 évesnél idősebb gyerekek esetében már szolgálai vagy szolgálóleányi viszonyt feltételeztünk. Iparos háztartásokban a fiatal férfiakat inasoknak, legényeknek minősítettük.

A mások háztartásában összeírt családos férfiak, nők, idős egyedülállóak az a csoport, amelyiket albérlőként (zsellér, a lélekösszeírásban tehát *inquilinus*) azonosíthatunk. 81 önálló „zsellér” családot találtunk, 50 esetben házaspár, 29 esetben özvegy nő gyerekekkel, mindössze egyetlen esetben özvegy férfi a gyerekeivel. Két esetben

⁸ Községenként Dányi Dezső vizsgálta. Néhány környékbeli kismemesi és jobbágyfalut Pusztai Beáta szakdolgozata elemezett. Ezek Alsó- és Felsőkustány, Prága, Karmacs, Rendek (Pusztai Beáta é. n.)

pedig testvérek élnek együtt. Az egyedülállóknál 6 férfit és 34 nőt találtunk. Az albérlőként lakók között 7 iparos, 4 igásállatot is tartó háztartás volt, 19 esetben pedig szőlő után adózott a háztartásfő. Mindenesetre minden második albérlő háztartás kimaradt az adózásból, a többiek számbavétele is rendszertelen volt.

A háztartások nagyságát is vizsgálhatjuk. Elsőként az egy fedél alatt együtt lakók együttesét mutatjuk ki, majd pedig megpróbáljuk erről leválasztani a szolgálkat, az inasokat, a legényeket és a lakókat. 1771-ben két intézményi háztartást is összeírtak. A *xenodochium*^{*} lakói öregek, gyámolításra szoruló koldusok. Az összeírás végén pedig a kastély személyzete és az uradalmi épületek lakóit sorolták fel, összesen 27 embert. Közöttük van egyedülálló és család is. Nem tudjuk, hogyan laktak. Ez utóbbiakat teljesen figyelmen kívül hagytuk itt, a *xenodochium* lakóit pedig az átlagszámításnál nem vettük figyelembe.

7.2. TÁBLA

A KESZTHELYI HÁZTARTÁSOK MEGOSZLÁSA TAGLÉTSZÁM SZERINT,
1757-BEN ÉS 1771-BEN

taglétszám	1757	1771	1757	1771
	abszolút számban		%	
1	1	7	0,17	1,11
2	33	35	5,59	5,56
3	108	81	18,31	12,86
4	227	106	38,47	16,83
5	143	140	24,24	22,22
6	46	105	7,80	16,67
7	13	57	2,20	9,05
8	5	54	0,85	8,57
9	5	23	0,85	3,65
10	3	11	0,51	1,75
11	3	5	0,51	0,79
12 és több	3	6	0,51	0,95
	590	630	100	100

^{*} *Xenodochium* – menhely, szegényház.

1757-ben egy háztartásra átlagosan 4,32 személyt számítottunk ki, 1771-ben 5,3 főt. Az egyfős különbség jelentős, valószínűleg az 1757. évi lélekösszeírás megbízhatatlanságát mutatja. A népesség zöme 3–6 személyes háztartásokban élt. 1771-ben a háztartásokban 80%-ában családtagokat találunk. A zsellérként minősített személyek és a szolgák, legények, inasok aránya durván 10–10% volt. Ha a zsellérnek minősített személyeket külön háztartásnak vesszük, akkor 40 egyszemélyes háztartást, 75 nukleáris családos háztartást, 4 rokonnal bővült családot találunk (2 esetben pedig testvérek élnek együtt). A zsellérháztartásokkal is számolva csak 4,45 fő jut egy háztartásra. A ténylegesen becsülhető háztartásnagyság a két érték között lehet.

A háztartásokban a szolgákat és szolgálóleányokat is összeírták. 1757-ben 54 szolgát és 54 szolgálót mutattak ki. A férfiaknál egy csoport fiatal legényként szolgál (17–19 évesek), egy másik 25 évnél idősebb. A nőknél is megtaláljuk a szinte gyereklánként cseledkedőket, s az idősebb, már özvegyként szolgálatot vállalók csoportja is jelentős.

Az inasok 1757-ben 17–19 évesek, a legények pedig 25 évnél idősebbek. 1771-ben csak becsléssel tudjuk az inasok, legények számát meghatározni. Az iparosok háztartásaiban 127 nem családtag 9 évnél idősebb fiút, illetve férfit írtak össze (egy esetben a kor ismeretlen). Ha a korhatárt 14 évnél húzzuk meg – a megoszlás is ezt valószínűsíti – akkor 124 a létszámuk. Az inasok száma – a 15–19 évesekkel azonosítva őket – 43, a 20–25 éves legények száma 50 (a kerek életkor miatt a legnépesebb a 20 éves korosztály, de inkább a 22–23 év a jellemző), további 23 pedig idősebb. A legények egyes háztartásokban nagyobb számban található meg, elsősorban Hofstatter építőmesternél, kőfaragóknál. Számos fiatal férfi él a molnárok háztartásaiban, és 4 legényt írtak össze Popovics görög kereskedőnél. Az inasok és legények közé sorolható személyek között kevés a helybeli születésüként azonosítható, valamivel többen kötnek a későbbiekben itt házasságot (8 személy születését találtuk meg, 11 esetben pedig a házasságot). Ez a csoport tehát bevándorolt és leginkább átmeneti lakos a városban.

7.3. TÁBLA

Á SZOLGÁK, SZOLGÁLÓLEÁNYOK ÉS LEGÉNYEK, INASOK ÉS LEGÉNYEK KORA
KESZTHELYEN, 1757–BEN

kor	szolga		inas és legény
	férfi	nő	
–14	–	2	–
15	3	3	–
16	1	1	–
17	2	3	1
18	4	15	3
19	6	9	2
20	–	–	–
21	1	–	–
22	2	–	–
23	–	–	–
24	–	–	–
25	2	1	2
26	8	2	7
27	7	1	3
28	5	1	4
29	5	1	–
30–39	5	5	12
40–49	1	4	1
50–59	1	3	
60–	1	3	
együtt	54	54	35

1771-ben hasonlóan becsléssel közelíthetjük meg a szolgák és szolgálóleányok számát, azaz a 10 éves és idősebb nem rokon férfiakat (nem iparos háztartásban) és nőket, amennyiben azok nem házasok vagy özvegyek (és nem 50 évesnél idősebbek). A leányok esetében a 13–17 éves életkor között nő meg a nem rokon leányok száma a háztartásokban. Egyes életkorokban a leányok nagyobb része már nem a szülői háztartásban lett összeírva. A 14 évesek (45 fő) közül 31 gyerekként él, egyetlenegy házas testvére háztartásában található, 13 pedig idegen háztartásban lakik, azaz feltételezésünk szerint szolgák; a 15 éveseknél (41 fő) 22 gyerek és 3 testvér státusú leányra 16 szolgáló jut; a 16 éveseknél (41 fő) már csak 16 gyerek és 2 testvér van, viszont 17 él esetleg szolgálóként más háztartásokban, 6 pedig

már férjes asszony. A szolgálólányként azonosított nők elsősorban az iparosok háztartásaiban bukkannak fel. Emellett nagyobb az arányuk az özvegy női családfőknél, idősebb házaspároknál.⁹

7.4. TÁBLA

A SZOLGÁK, SZOLGÁLÓLEÁNYOK, INASOK ÉS LEGÉNYEK BECSÜLT KORMEGOSZLÁSA KESZTHELYEN, 1771-BEN

kor	szolga		inas és legény
	férfi	nő	
-12	10	20	3
13	7	11	
14	2	13	-
15	8	16	4
16	3	17	12
17	2	9	10
18	6	9	17
19	2	3	7
20	9	6	16
21	2	-	3
22	2	2	13
23	2	-	11
24	3	3	7
25	3	2	6
26	-	1	3
27	3	-	-
28	2	-	3
29	-	1	-
30-39	4	4	8
40-49	1	5	3
50-59	-	1	-
60-	-	-	-
Együtt	71	123	126

A szolgáltók között sok a helyi születésű (43 esetben találtuk meg a keresztelési bejegyzést, de a nevek alapján még nagyobb lehetett a keszthelyiek száma), és sokan kötnek közülük itt házasságot (44

⁹ Az igásállatot tartó gazdák háztartásainak száma 124, ebből 14-ben volt szolgálóleány, a 166 szülő után adózó háztartásban 15 cselédleány volt, viszont a 119 iparos háztartásban 40.

eset). Vagyis az 1771. évi összeírás elemzése alapján arra következtethetünk, hogy a fiatal leányok esetében elterjedt a házasság előtti cselédkedés. Ennek egyik oka az elárulás lehetett. További kutatásnak kell ezt pontosítani, illetve azt feltárni, hogy kiknél és milyen feltételek mellett szolgáltak ezek a fiatal leányok.

A szolgaként azonosítható férfiak kormegoszlása igen széthúzott. Itt is jelentős egy tizenéves fiatal csoport. A szolgák között a helybeliként azonosíthatók aránya (71-ből 21) nagyjából azonos a leányoknál megfigyeltenél, s rájuk is részben jellemző a helyben kötött házasság. Az általunk szolgaként megnevezett fiatal férfiak egy része valószínűleg juhászbojtár (birkát tartó háztartásokban írták őket össze) vagy más pásztor. Forrásaink számos alkalommal kocsisokat emlegetnek, főleg a tisztviselői, birtokos nemesi háztartásokban összeírtakat tekinthetjük esetleg kocsisnak.

Az elemzés lezárásakor emlékeztetünk arra, hogy az idősebb nem rokon háztartástagokat zsellérként különítettük el, közöttük főleg özvegyasszonyok találhatóak. Egy részük segédkezhetett a háztartásban, de koruk miatt zömük inkább ápolásra szorulhatott.

Az utolsó lélekösszeírás után, a 18. század utolsó harmadától kezdve eltűnnek a hasonlóan részletes összeírások. A háztartások szerkezetét csak közvetve, az adóösszeírások segítségével vizsgálhatjuk: ezekben azonosíthatjuk az özvegyasszonyokat, megállapíthatjuk a 16 évnél idősebb fiúk és leányok jelenlétét, információink vannak a szolgákról és szolgálóleányokról.

AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK

Az adóösszeírás az 1848 előtti korszak egyik leggyakrabban használt, az egyes háztartásokról tömeges adatot szolgáltató forrása. A keszthelyi társadalom rekonstrukciójánál is az anyakönyv mellett az egyik alapvető eszköz az egyes egyének, családok nyomon követéséhez. A magyar történeti feldolgozásokban sajátos ellentmondás jellemzi megítélését. Miközben a történészek általánosságban rendkívül megbízhatatlan forrásnak minősítik, addig a gyakorlatban szinte vizsgálat és kételkedés nélkül emelik át számaikat, kategóriáikat elemzéseikbe. Véleményem szerint a feudáliskori adóösszeírások fogyatékos és torzító tükröi ugyan a társadalom vagyoni és jövedelmi viszonyainak, de a torzítás felismerésével és figyelembevételével mégiscsak képet kaphatunk belőlük az adózók helyzetéről, annak mó-

dosulásairól. A torzítás mellett, esetleg a helyett használhatjuk azt a megfogalmazást, hogy az adójegyzékek sajátos képet konstruálnak a társadalomról. Az elemzésnek arra kell irányulnia, hogy feltárja ezeket a sajátosságokat, más szempontból nézve a rendszeres torzításokat. Az adóösszeírások ismertetése, leírása és kritikai elemzése ehhez kíván hozzájárulni.

Forráskritikai kérdések

A Festetics család iratai között, a Keszthely városi, illetve a Zala megyei levéltárban viszonylag nagy számban maradt fenn adóösszeírás.¹⁰ Készítésük célja szerint három típusba sorolhatjuk őket: 1. adóalap-összeírások; 2. adóketési összeírások; 3. adófizetési jegyzékek.¹¹

A megye vagy a központi hatóságok időnként célul tűzték ki az adózó nép vagyoni állapotának felmérését, s e célból összeírást készítettek. Ezekbe az adózás szempontjából szóba jövő vagyontárgyakat vették fel, sem a kivetett adót, sem az adókulcsot általában nem tüntetik fel. Adóalap-felmérő összeírás maradt ránk Zala megyében 1750-ből, ilyen az 1770-es zalai *generalis conscriptio* és az 1828-as országos összeírás.

Ha az összeíró nemcsak számba vette az adóköteles személyeket, vagyontárgyakat és jövedelmeket, hanem a fizetendő adó összegét is feljegyezte, adóketési összeírásról beszélünk. Ilyenek a városi előljárók által készített jegyzékek, amelyek az 1747 és 1759 közötti évekből maradtak fenn, valamint a dikális adóösszeírások Keszthely esetében 1773-tól 1847-ig meglevő sorozata. Ezek a konskripciók az adózási (katonai) év kezdetén, azaz október végével, november elejével készültek el, s az akkori állapotot tükrözik.¹²

¹⁰ A Festetics család iratai között a birtokgazdálkodás megnevezés alatt elkülönített fondban külön kiemelve, illetve az egyes települések iratanyagában is találunk ilyet. A megyei levéltárban az adószedői iratok között külön találjuk a részletes (háztartási részletességű) jegyzékeket és a járási összefoglalókat. Keszthely mezőváros régi levéltárában is szép sorozata maradt fenn az adóval kapcsolatos összeírásoknak. A felhasznált adóösszeírások felsorolását külön adjuk meg.

¹¹ Az összeírásokat részletesen ismertetjük a levéltári források között.

¹² Az összeírásokat a 19. században gyakran keletkezett két év megjelölésével az alábbi formában: 1816/17. A közgyűlési iratok is egyértelműen mutatják, hogy október-novemberben volt napirenden a dikák rendbetétele a következő katonai évre. A nevek elemzése is megerősíti ezt a datálást: azok az adófizetők, akik

Amikor azonos vagy egymáshoz közeli évekből mindkét típusú forrás feltalálható, lehetővé válik pontos összehasonlításuk. 1750-ből mind a városi adókitetés jegyzéke, mind pedig a megyei adó-alap-összeírás rendelkezésünkre áll. A városi összeírásban 534 adózót vettek számba, közülük 85 fizetett taksát, azaz egy összegben adóztak, vagyonukat, jövedelmüket nem írták össze. Ezzel szemben a valószínűleg valamivel később készült megyei összeírás csak 293 háztartásfő nevét sorolja fel. A második forrás tehát a városi adófizetőknek csak 55%-át írta össze, a számba vett állatállomány, természetesen még kevesebb annál, mint amennyit a város kimutatott. A közvetlenül összehasonlítható igásállatok 45%-át, a bor 22%-át, a 106 iparos közül pedig csak 42-t tüntet fel. A két összeírásban 275 háztartást sikerült azonosítani, esetükben a megyei adóösszeírók szinte mindig kisebb adóalapot mutatnak ki. Az ökrök és lovak száma 59, a boré pedig 30%-a városi jegyzékben szereplőnek.

Az összeírásból kimaradtakat elemezve megállapítható, hogy a város szegényebb és ideiglenes lakosai jóval nagyobb arányban hiányoznak a megyei lajstomból, mint a törzsökös gazdagok. A 85 taksásból mindössze 8 bukkan fel ez utóbbiban, miközben a legkevesebb adót fizetők 87%-a (a legalsó decilis 53 adózójából 46) ott nem található meg, viszont a legtöbbet fizetőknél ez az arány csak 14% (52-ből 7). A két végpont között az arány lépcsőzetesen emelkedik. Ennek köszönhetően a közel 50%-os kimaradás ellenére a városnál összeírt adótárgyak 68–79%-át „fedik le” a megyénél összeírt adózók.

A mindkét adóösszeírásban szereplő háztartásfőknél az összeírt állatok számának, a termés nagyságának csökkenése lényegében arányosnak ítélnélhető. A két igásállattal bíró 72 adózó közül 41 esetben nem találtak ökröt vagy lovat a megyei összeírók, a négy igásállat után adózó 35 háztartásban csak 3 esetben, zömüknél 2 ökröt vagy lovat tüntetnek fel. Ilyen arányos csökkentés mint tendencia valamennyi adótárgynál megfigyelhető. Vagyis a mezővárosi előjáróság és a lakosság a szegényebb adókötelesek létét eltitkolta (feltehetően az uradalom egyetértésével), az összeírt polgárok vagyonát és jövedelmeit pedig csökkentette. Ám a lakosság tehetősebb rétegeinek vagyona is jócskán maradt rejtve vagy „tűnt el” a külső adóösszeírók szeme elől. Ebben rendszerességet (eltérő elveket)

október végéig halnak meg az év során, kimaradnak vagy özvegyük szerepel, a november–decemberi változások nem jelentkeznek már a következő évre datált adójegyzékben.

nem sikerült felfedeznünk, valószínűleg az előljárókhöz vagy az uradalomhoz közelálló emberek igyekeztek teljesen kimaradni az összeírásból vagy vagyontalannak tűnni.

1828-ban mindkét jelenség – az arányos és rendszeres kimaradás, illetve a csökkenés, valamint a „protekciosok” eltűnése – egyaránt igazolható. Az országos összeírás és a tényleges adófizetés alapján kirajzolódó kép közötti különbség még erősödik is. Mindezek miatt az adóalap-összeírások az adott esetben Keszthely tényleges vagyoni viszonyainak elemzésére használhatatlannak bizonyulnak.¹³

Végezetül az adó beszédését adminisztráló jegyzékek (készüljenek azok természetbeni szolgáltatásokról vagy pénzbefizetésről) kizárólag a ténylegesen beszolgáltatott adót tüntették fel. A városi és uradalmi adminisztráció nagy számban készített és őrzött meg ilyen lajstromokat. Az egyik ilyen irattípus a fizetendő (de egyben beszédettnek tekintett) adóösszeget adja meg az egyes háztartásfők neve után, ám a vagyoni viszonyok elemzésére ezek használhatósága is igen korlátozott.

Az első ilyen lajstrom 1766-ból maradt fenn, ez sajnos nem vehető össze hozzá közel eső adókivetési jegyzékkel. Az egységes dikális adóösszeírásoknál 1779 és 1783 között van egy négyéves hiányunk, viszont 1780 és 1781-ről fennmaradtak az adóösszeget feltüntető jegyzékek. Az összevetés azt mutatja, hogy a személyek (adózó háztartásfők) köre a kettőben nem teljesen azonos. A tényleges adófizetők közt számos olyan szőlőhegyi adózó jelenik meg, akik a megelőző és rákövetkező években a dikákban nem találhatóak. Ezek egy részét konvenciósként tudjuk azonosítani. A tényleges adófizetők között találunk olyanokat is, akik a dikális összeírásokban apjuk vagy özvegy anyjuk háztartásában voltak fiúként számba véve. A kétfajta adójegyzék tehát nem teljesen azonos módon ragadta meg a mezőváros adózó közösségét.

A felvétel időpontja is eltérő: a fizetési jegyzékek a katonai (adózási) év közepén készültek, s így gyakran bukkannak fel özvegyek a férfi adózó háztartásfők helyén, de ami még lényegesebb, új adózók is. Gyakran a házak sorrendjét követő összeírás végén jelennek meg az újonnan beköltözők (vagy az adózók közé újonnan felvettek), valamint itt tűnnek fel a kimaradtak.

A 18. században több „polétajegyzéknek” nevezett összeírás ma

¹³ Az adóalap-összeírások valószínűleg megbízhatóbbak a falvak esetében, ahol a társadalmi-gazdasági viszonyok egyszerűbbek és áttekinthetőek. De a tendencia általánosanak ítélnhető.

radt fenn, amelyik a katonaság számára természetben kiszolgáltatót vagy pénzen megváltott porciókról készített elszámolás. Ezeket a „polétások” adatai alapján készítették. A keszthelyi „polétások” pontos feladatköréről nincsenek adataink, de az egyes források szerint „hajdúnak” is nevezett tisztviselők adminisztrálták az adót, a porciót. A 19. században már nem találtunk adatokat a „polétásokra”. A 18. században a zsidó közösség is külön szedte be tagjai adóját. A zsidók adója mindenkor a lajstrom végén, külön jelenik meg, néha egyetlen összegben, azaz név szerinti részletezés nélkül.

Azt is szükséges jelezni, hogy az 1830-as évek közepétől fennmaradt részletes dikák a város levéltárában maradtak fenn, egy részük láthatóan munkapéldány, illetve számos rovata nincs kitöltve. Mivel egyetlen évből sem maradt fenn két változat (városi és megyei), nem tudjuk, hogy ezek ténylegesen miben különböznek a korábban általunk használt, hitelesített végleges lajstromoktól.

Az adóösszeírások évenkénti összehasonlítása során arra is fény derül, hogy a legtöbbször csak az előző évi összeírást frissítették fel, kihagytak belőle, gyakran az új adózókat az utcánkenti felsorolás végén, külön csoportban adják meg. Egyes években az összeírás elején jeleznek is bizonyos változásokat (elsősorban azokat az eseteket, amikor egy-egy ház, szőlőbirtok nemes kezére jutván, kikerül az adózásból). A mezőváros utcáinak s az ott lakóknak sorrendje is változatlan marad hosszú időszakon át. 1775-ben, majd 1819-ben azonban megváltozik a sorrend, ekkor feltételezhetően teljesen új számbavétel történhetett.

Az elemzés során elsősorban a kivetési jegyzékeket használtuk kiindulásképpen, ha az nem állt rendelkezésünkre, akkor az adófizetési lajstromokat, s legvégül néhány évből a porciófizetési kimutatásokat. A népesség egy kis részénél, ahogy erre korábban utaltunk, e három forrástípus eltérő szemléletű, erre igyekeztünk a név szerinti rekonstrukciónál is figyelemmel lenni.

Az adóösszeírások mellett ritkábban, de úrbéri jellegű összeírások is fennmaradtak. Ilyen elsősorban az úrbérrendezés során készült urbárium (külön a mezőváros és a polgárváros részére), majd az 1780-as évek elején az uradalom készített belső összeírásokat (ezek egy része datálatlan). Ezekben mind a két településrész elhatárolása, mind pedig a háztulajdonosok körének meghatározása eltér az állami adó kapcsán keletkezett lajstromoktól.

Az adóösszeírások elemzésénél két módszert követtünk: egyrészt valamennyi feltalálható évből összegyűjtöttük a városi és pol-

gárvárosi (Kiskeszthely) adólisták *összesen*jeit, másrészt pedig évtizedenként egy-egy évben az egyes adózókig lemenően feldolgoztuk az összeírásokat.¹⁴

A legkorábbi, 1747. január 2-án készült városi összeírástól tíz-évenként vettünk egy-egy adóösszeírást. A 11 elemzendő összeírás között 10 olyan kivetési jegyzék van, amely valóban követi a periodicitást (vagy legfeljebb egy évvel tér el attól). Egyedül az 1760-as évekből nem sikerült ilyet találnunk. A periodicitás megtartása céljából az 1770. évi megyei általános adóösszeírást emeltük be az elemzésbe, jóllehet ennek szemlélete eltér a többiétől.

Ez a megyei *conscriptio* a korábbiaknál nagyobb alapossággal készült ugyan, de valószínűleg jelentősen alulbecsüli az adózók számát és vagyonát.

Az 1770. évi megyei adóösszeírás egyrészt *extraserialistaként* számba vesz olyan uradalmi alkalmazottakat, akik a korábbi városi és a későbbi dikális lajstromok szerint nem fizettek hadiadót, másrészt a korábban megállapított gyakorlatnak megfelelően kihagyja a helybeli adófizetők jelentős részét.

1747 és 1846 között az adófizetők száma megkétszereződött. A számbeli növekedés két korszakban erőteljesebb: az 1750-es években és az 1820 utáni évtizedekben. Ez utóbbi, dinamikusabb korszak jellemzője a szőlőhegyeken élő adófizetők számának gyors növekedése.

Az 1760-as évek végének adataiból jelentős visszaesés mutatható ki. Ha az 1770-es adófizetői létszámot az első dikális összeírás adataival kiegészítjük, akkor is megmarad a csökkenő tendencia.¹⁵

Módszertani szempontból fontos, hogy megvizsgáljuk, a használt adóösszeírások megfelelnek-e a statisztikai homogenitás követelményének, azaz változik-e az összeírás módszere, szemlélete.

A városi és megyei levéltárban 1747-től fennmaradt adóösszeírások azt bizonyítják, hogy az 1770-es évek elején változtak az adó kivetésének szempontjai. Ekkor jött létre az országosan egységes dikális adózás. Keszthelyen 1747-től fennmaradt összeírások szerint az adót a személyek, az állatállomány, a termés és a jövedelmek (ipar, ma-

¹⁴ A feldolgozást számítógéppel végeztük. A személyek adatai hálózaton is hozzáférhetők a Magyar Társadalomtörténeti Személyi Adattárban.

¹⁵ 1773-ban 587 mezővárosi adófizetőt sorol fel a dika. Ezzel szemben az *extraserialisták* nélkül 1770-ben 483 található. A közel 20%-osra tehető kimaradt résszel is kevesebben fizethettek adót ekkoriban, mint az 1750-es évek végén.

lom) után vetették ki. 1771 után a ház is adótárgynak számít, a termés helyett pedig a földet veszik számba, s valamennyi adótárgyat tekintve bővült a kategóriák köre. Ennek ellenére azonos elveken nyugvó adózásról beszélhetünk.

A felhasznált forrás viszonylagos homogenitása mellett azt is meg kell néznünk, hogyan viszonyul az adófizetők sokasága a keszthelyi népesség és társadalom egészéhez, azaz e tekintetben történt-e változás.

A Keszthelyen élő népesség jogállását tekintve nemesekre és adófizetőkre, más szempontból pedig úrbéresekre és uradalmi alkalmazottakra osztható fel. A nemesek számbavételét a nemesi *communitas* bemutatásánál elemeztük, az adófizetők körét pedig természetesen lefedik a különböző típusú adóösszeírások. Az uradalom időnként számba vette az úrbéres népességet, amelynek köre egyrészt tágabb az előbbinél – a városban házat, esetleg jobbágytelket vagy szőlőt birtokló nemesek is közéjük tartoznak – másrészt szűkebb is, mert a házatlan zselléreként számon tartott népesség nagy része nem került bele az urbáriumokba. Az uradalom szolgálatában álló cselédség pedig a legtöbbször sem adófizető, sem pedig úrbéres nem volt. A különféle összeírásokban ezek a csoportok különböző módokon kerülnek be.

A Keszthelyen élő népesség egy része mindenkor kimaradt az adófizetésből, más részét pedig eltérő módokon vehették számba. Mindenkor hiányzott az adóösszeírásból a nemesség és az uradalmi alkalmazottak legnagyobb része, a szőlőhegyi lakosság és a helybeli zsidóság adóztatása pedig változott.

A nemesség létszámát, arányát a népesség egészén belül és összetételét a nemesi *communitas* bemutatásánál részletesen elemeztük, itt csak arra kell rámutatni, hogy 1770 és 1783 között a *neonobilis* (újnemes) megnevezéssel a dikális adójegyzékekben nemes személyek is bekerültek (csak vagyon és mesterség után adóztak, személyük mentességet élvezett). Az 1830-as évektől pedig a polgárvárosi adóznál külön kimutatták a jobbágytelket használó nemeseket.

Lényegesebb jelenség az, hogy változó és talán következetlen is az uradalom alkalmazásában álló személyek adóztatásának gyakorlata. A város egyik sérelme volt a 19. század elején, hogy a földesúr saját alkalmazottait felmentette a hadiadó fizetése alól, s ez a többi lakos terhét növelte. Valóban, az uradalmi és városi alkalmazottak gyakran kimaradnak az adójegyzékből. Az adóösszeírási gyakorlat elemzése azt mutatja, hogy a dikális rendszerben a házzal, szőlővel bíró

alkalmazottak személyük után nem fizettek adót, de vagyontárgyaik után igen, s ily módon bekerültek az összeírásokba.

Az uradalmi alkalmazottak számát azonban közvetlenül nem vehetjük össze az adózó háztartásfőkével. Egyrészt azért nem, mert egy részük a városnak, falunak is adózik, másrészt azért nem, mert a kisbéreseket, kukták, inasok gyakran népes csapatának nincs önálló családja, háztartása. Hasonló korú fiúk és lányok, esetleg maguk is valamilyen önálló tevékenységgel, az adóösszeírásban apjuk, özvegy anyjuk háztartásaiban bújnak meg.¹⁶ 1770-ben a 87 uradalmi alkalmazott közül körülbelül 70 az önálló háztartással bír, de nem adózó családfő. 1847-ben ezt a számot 238-ból 150-re becsljük.¹⁷ Az uradalmi népesség adót nem fizető része tehát 1770 és 1846 között megkétszereződött: gyorsabban nőtt az adófizetők létszámánál.

Megint csak a homogenitás és a megbízhatóság szempontjából lényeges a szőlőhegyi népesség megjelenése az adózási forrásokban. Az adóösszeírások először 1773-ban jelölik külön a szőlőhegyeken élő adófizetőket, 1773 után néhány évre megint eltűnnek a lajstromból, majd pedig rendszeresen elkülönítve veszik számba őket. Ezt megelőzően is voltak állandó lakói a Keszthely környéki szőlőhegyeknek, de nem tudjuk, miért bukkannak fel hirtelen megkülönböztetve az adóösszeírásokban.¹⁸ (Feltehetően korábban a városban más házában élő lakóként írták őket össze.) A számbavétel bizonytalansága jó ideig jellemző. A dikális összeírásokban apjuk vagy özvegy édesanyjuk után házatlan zsellérként a város belterületén összeírt személyek gyakran valójában már a szőlőhegyen éltek (legalábbis a keresztelési anyakönyv szerint gyerekeik ott születtek). Láthatóan 1819-ben az összeírók e szempontból radikálisan felülvizsgálták a keszthelyi helyzetet, mert hirtelen megugrik a kinti, szőlőhegyi adózók száma. 1818-ban mindössze 52 adózót mu-

¹⁶ A fiúként adóztatott személyek lehetnek önálló keresetűek is. Például vásároznak, napszámot vállalnak stb.

¹⁷ 1770-ben az egyedülálló nőket, az inasokat más háztartásokhoz számítottuk. Ennek jogosságát az 1771. évi lélekösszeírás adatai is alátámasztják. Becslésünknel ezt is figyelembe vettük. (Az 1771. évi lélekösszeírás: Ördög Ferenc 1993.) 1847-ből ismerjük a cselédség családi állapotát és életkorát. A 76 nőtlen és 5 hajadon fiatal levonásával jutottunk el a 150 fős megközelítő számhoz. Figyelembe vettük azt a 9 uradalmi alkalmazottat is, akik 1846-ban adóztak a városban.

¹⁸ Az idekapcsolódó forrásokra (anyakönyv, adóösszeírás) lásd Benda Gyula 1997a és Benda Gyula 1997b.

tattak ki a szőlőhegyeken, 1819-ben viszont már 204-et. A változás részben lehet az 1817. évi városi tűzvész hatásának (az esetleges kiköltözési hullámnak) egy évvel megkésett észlelése, de a keresztlési anyakönyv adatai inkább hosszabb folyamatként mutatják a szőlőbe költözést. Az 1819. évi dika a városban is megváltoztatja az utcák és adózók sorrendjét, tehát inkább egy alapvető revíziót hajtottak végre a dikátorok, s ennek során nőtt meg a szőlőhegyen regisztrált lakosság száma. A kiköltözők háromnegyede a városban már korábban is házatlan zselléreként volt feltüntetve, tehát házzal nem bírt. 1822 és 1823 között még egy kisebb ugrást észlelhetünk (208-ról 272-re) a szőlőhegyi adózók számában. További forráskritikai gond, hogy a keresztlési és temetési anyakönyvekben számos bejegyzés olyan szőlőhegyi lakosokra vonatkozik, akik az adójegyzékekből hiányoznak (*extraneus*, azaz külső birtokosként sem tüntetik fel őket), vagy csak több évtizedes késéssel jelennek meg azokban. Mindez arra mutat, hogy a szőlőhegyeken is számolhatunk az adóösszeírások által nem regisztrált, lappangó népességgel.

A szőlőhegyen élők esetében az is probléma, hogy az összeírások szemlélete többször változik, és a jogi helyzethez igazodva valójában erősen torzít. Mivel a szőlőhegyeken nem úrbéres népesség élt, 1778-tól kezdve a kinnlakókat házatlan zselléreként írták össze, azaz házaik után nem adóztak. Minden értékelés, amelyik ennek alapján elszegényedő keszthelyi népességről ír, alapvetően hibás szemléletű. Természetesen a szőlőhegyi kinnlakást lehet negatívan, akár az anyagi helyzet romlásaként is értékelni, de erre az adójegyzék önmagában nem bizonyíték (a szőlőhegyekkel foglalkozó tanulmányomban kimutattam, hogy a házak, a lakásberendezések értéke kint mindig alacsonyabb, mint a városban, s a kinn élők szőlőbirtoka is átlagában csekélyebb, mint a bent élőké).¹⁹ 1831-ben az összeírások szemlélete megváltozott, a szőlőhegyeken is házakat és házas zselléreket írtak össze, de később is előfordult, hogy a szőlőhegyi házak kimaradtak az adózásból.

A zsidó közösség tagjai esetében is erősen változó az adóösszeírások szemlélete. 1747-től 1770-ig csak taksafizetőként jelennek meg, azaz vagyonuk, mesterségük ismeretlen marad. A megnevezések elárulják, hogy pálinkafőző, szűcs és szabó is van a zsidó taksafizetők között, de a városi összeírásokból nem sokkal többet tudunk meg róluk. 1770-ben foglalkozásukat is részletesebben megnevezik. A dikális jegyzékekben

¹⁹ Benda Gyula 1997a.

egészen az 1840-es évekig az utcák rendjében összeírt adózók után következnek a zsidók és árendások. 1845 után viszont megkülönböztetés nélkül besorolódnak a többi adófizető polgár közé.

Sajátos helyzetüket azonban nemcsak elkülönült felsorolásuk mutatja, hanem az is, hogy gyakran változik adóterhelésük jellege és nagysága. Ezt jól szemléltetik például az 1770-es évek dikái. Salamon Ábrahám, aki az 1770. évi adóalap összeírás szerint *cum minutioribus mercator*, azaz boltos, az első dikajegyzék szerint 3. osztályú *quaestus* után fizet adót, majd pedig két éven át 15 forint árenda után „*róják meg*” feleannyi összeggel, 1777-ben viszont 3. osztályú *mercatura* után megint jóval magasabb összeget fizet. A zsidó adófizetők zömét 1773-ban még kézmű és kereskedés után adóztatják, viszont 1775-re csak árenda után fizetnek jelentősen alacsonyabb összeget. Valószínűleg az uradalom, amelyik boltot, műhelyt és lakást adott számukra bérbe, kedvezőbb adózási helyzetbe kívánta hozni árendásait.

Egyes esetekben a földesúri regálékát bérlők kétszer is felbukkanak a lajstromokban, köztük zsidó vallású lakosok: egyrészt házuk, állataik után a szokványos sorrendi helyükön, másrészt mint bérlők külön is. Mindezek a helyi adókvetési gyakorlatban megfigyelhető bizonytalanságok elsősorban a zsidóság foglalkozási és jövedelmi viszonyainak megismerését nehezítik.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az adófizető lakosság aránya az össznépelességen belül valószínűleg folyamatosan csökken: egyrészt mert egyre több a nemesi kiváltság következtében adómentes háztartásfő, másrészt mert a Georgicon létrejöttével, a majorsági gazdálkodás fejlődésével a 18. század végén megugrik az uradalmi alkalmazottak száma, s végig a 19. század első felében gyorsabban nő az adózókénál.

A feldolgozás során a részletes adójegyzékekből az egyes adófizetőkre vonatkozó adatokat „személyi lapokra” is összegyűjtöttük.²⁰ Ezt nevezzük a háztartások rekonstrukciójának. Egy-egy „lapra” felkerült, hogy ki melyik évben található meg az adófizetők között és milyen módon (mi után fizet adót). Ennek alapján lehetséges az elemzés során háztartási felhalmozási ciklusokról beszélni. Igyekeztünk meghatározni azt, hogy miért kerülhetett valaki az adó-

²⁰ Az 1773-tól 1848-ig terjedő egységes dikális összeírásokra ténylegesen űrlapot, azaz „kérdőívet” dolgoztunk ki, de aztán az egész adatmennyiséget számítógépen kezeltük és elemeztük. A korábbi adójegyzékek, az adófizetési jegyzékek adatait pedig már csak számítógépen rögzítettük.

zók közé. Elsőként mindig a házassági adatokkal vetettük össze az adófizetés kezdetét. Igen gyakori, hogy a házassággal egy időben adófizetővé is válik a házaspár. Ezen belül megkülönböztettük azt az esetet, amikor a férj helybeli, illetve azt, amikor a házassága révén kerül a keszthelyi lakosok közé (előzőleg természetesen tartózkodhatott a városban mint legény, szolgálhatott valamelyik városi háztartásban vagy az uradalomnál). A házasságkötés azonban nem mindig járt együtt az önálló adózóvá válással. A fiatal házaspár felbukkanhat a szülők háztartásában mint fiú, leány, esetleg egy testvérnél mint báty. Ilyenkor az apa vagy az anya halála, gyakran egy be nem azonosítható ok vezetett ahhoz, hogy valaki saját nevén jelenjen meg az adójegyzékben. (Időnként a házaspár ideiglenes távollétét is feltételezhetjük.)

Az új adófizetők további csoportja nem Keszthelyen kötött házasságot, hanem családos emberként költözött a városba. Néha ilyenkor is néhány év eltelik az első anyakönyvi felbukkanás és az adózóvá válás között (az anyakönyvi adat lehet gyerek születése vagy halála, keresztszülőként való bejegyzés). Ennek okát egyelőre nem ismerjük. Egyes esetekben az albérlőként lakás (más valakinek zselérje), a nem önálló iparűzés lehet a feltételezhető magyarázat.

Hasonlóan az első évhez, rögzítettük az utolsó évet, amikor valakit az adóösszeírásokban említene. Ennek okát is kerestük és osztályoztuk. Természetesen az első feltételezés mindig az volt, hogy az illető meghalt. A halotti anyakönyvvel történt összevetés erre vetett fényt (számos esetben azonban a halottak kimaradtak a temetési anyakönyvből, de az a tény, hogy özvegyük adózott a későbbiekben, valószínűsítette a halált). Özvegyasszonynál az újabb házasság is lehetett annak oka, hogy megszűnt adózó lenni. Számos esetben azt kell feltételeznünk, hogy szemléleti változás miatt is kimaradhatott valaki az adózók közül. Legnehezebb az elvándorlási eseteket bizonyíthatóan megállapítani.

A számítógépes feldolgozás során az adózó háztartások (a háztartásfő neve alatt) egyedi azonosító számot kaptak, aminek segítségével azokat össze tudtuk kapcsolni a családrekonstrukció során létrejött családlapokkal. Ezzel lehetségessé vált az apák háztartási lapjával való összekötés is.

Az első dikális adójegyzék 1773-ban mindössze 66 fűgyermeket és 19 leányt mutat ki a szülők háztartásában, majd a következő évben mindkét szám jelentősen megnő: 97 fiú és 65 leány él együtt szüleivel. (Tudjuk, hogy ebben az évben teljesen új összeírás ké-

szülhetett, mert megváltozott az összeírók bejárési útvonala, azaz az utcák szerinti sorrend.) Ezt követően alapvető nagyságrendi változást csak az utolsó két évben találunk, de a gyerekek száma néha jelentősen ingadozik. Ha a demográfia oldaláról nézzük, akkor az 1775-ben 16 évesek 1759-ben születtek, azaz a háztartásokban összeírt fiúk az 1750-es években született nemzedékből kerülhettek ki. 1771-ben 10 és 14 év közötti korban 182 fiúgyereket írtak össze Keszthelyen, a 15–19 évesek 159-en voltak, ehhez képest az 1775-ben és később a háztartásokban jelzett gyerekek száma alacsony. Ha azonban megvizsgáljuk az egyes háztartásokat, s megkíséreljük az ott szereplő fiúgyerekek korát pontosan megállapítani, azt kell megállapítanunk, hogy inkább 19–20 éves korban kezdik megadóztatni őket, de gyakran csak 24–25 éves korban. Ez a gyakorlat indokolhatja a demográfiailag becsülnél kisebb számot. Az ingadozásokat csak igen lazán köthetjük demográfiai jelenségekhez, és konjunkturális tényezőkkel sem tudjuk megmagyarázni. 1785 és 1790 között a fiúk száma mintegy 21–40 fővel magasabb, mint előtte és utána (ezen időszak egyes éveiben a leányok létszáma is megnövekszik, például 1785-ben 74, míg a korábbi és későbbi átlag 45 körül mozog). 1764 és 1768 között ugyan magasabb a születésszám, de ennek ilyen erős hatását nem feltételezhetjük. Valószínűleg az összeírási gyakorlat módosult. Ha az egyes háztartásokat követjük nyomon az adójegyzékben, akkor gyakori a megmagyarázhatatlan elhagyás (kihagyás) és visszatérés.

Nézzünk meg néhány konkrét példát! Kuttyás József 1751-től adófizető, 1783-ban egy 16 évesnél idősebb fiút is feltüntetnek a háztartásában. Két fia van: László (sz. 1762) és György (sz. 1769). 1783-ban László 20–21 éves, még nem házas. Az adójegyzéket nézve 1784-ben egy leány tűnik fel a háztartásban (a házaspár 5 leánya közül kettő már férjhez ment, a harmadik, Anna 1765-ben született, tehát ekkor 18 éves, majd a rákövetkező évben férjhez megy, a negyedik leány, Julianna 1767-ben született, ekkor 16 éves, a legfiatalabb csak 9 éves). Majd megint egy fiú, hogy aztán 1786-ban és 1787-ben egyetlen gyereket se jelezzenek. A következő részletes dika 1797-ből maradt ránk, ekkor két fiú él és adózik az apjával együtt (ugyanaz marad a helyzet 1798-ban is). Időközben László 1795-ben házasságot kötött, de csak 1799-ben önállósul adózási szempontból, s apja után lakóként (*subinquinus*) fizet adót 2 kápaszóló után. György testvére apjával maradt. 1801-ben az apja helyett a fiatalabb fiú adózik a még osztatlan szőlőbirtok (és állatok)

után. Ebben az évben ő is házasságot köt. Apjuk 1804-ben hal meg, az ez évi dikában a két testvér már megosztott szülővel és más-más helyen lakva adózik.

Hogyan rekonstruálható a háztartás, a családképződés és az öröklés? 1779 után az idősebbik fiút adóköteles személyként regisztrálják (valamikor a 16. éve betöltése után), ekkor a háztartás állatállománya is megnő. A felnőttté váló fiaival élő Kutyás József 1783-tól 4 ökor után adózik. Néha kihagyják a fiút az adóösszeírásból, de 1797 után az öccsével együtt apjánál szerepel. Ezen egy ideig az sem változtat, hogy megházasodott. Aztán egyszer csak félig önállósul, majd pedig apja öregsége miatt öccse adózik. Végül apjuk halála után a testvérek szétválnak, megosztják a vagyont. A leányok házasságot kötve fiatalon kiválnak a háztartásból, egyetlenegy esetben adóztatják meg az apai háztartásban az egyik leánygyereket.

Funovics György gazdálkodik, ökröt tart, 1761 óta adófizető. Népés családja van, 1778. évi halála után özvegye viszi tovább a gazdaságot. 1779-ben egyik leánya is adóköteles (valószínűleg az 1759-ben született Anna, aki ez évben férjhez is megy; a fiatalabb leány 1762-ben született, ő 1781-ben megy férjhez). A következő részletes dika 1783-ból van, addigra a két leány kirepült. A fiúk közül a legidősebb György (sz. 1764), őt követi Mihály (sz. 1766), s a legfiatalabb István (sz. 1770), aki mesterséget tanul. Az adójegyzékben az első fiú 1785-ben tűnik fel (20–21 éves György, a legidősebb), majd 1786–1787-ben két fiú is anyjával adózik (a második fiúgyerek ekkor lesz 20 éves). A következő adatunk 1797-ből van, addig mindhárom fiú megházasodik, de csak a fazekasmesterré lett István válik önálló adózóvá. Ennek ellenére az özvegy anyja háztartásában egyetlen fiú szerepel, ő Mihály lehet, aki anyja halála után továbbviszi a gazdaságot. Györgyről semmit sem tudunk, de ő is csak anyja halála után válik önálló adózóvá.

Haraszi Budi József esetében is a 20 év körüli fiú (József sz. 1754) jelenik meg apja háztartásában 1775-ben, majd 1779 után (ebben az évben kötött házasságot) kiválik az adózó háztartásból, megkapja a szülő felét, s házatlan zsellérként apja után jegyzik fel mint adózót. Eszerint ifjabb József külön gazdálkodott, de továbbra is egy fedél alatt élt apjával. A fiatalabb fiúgyerek, Ferenc (sz. 1761) 1786-ban apja háztartásában bukkan fel, majd pedig annak halála után továbbviszi a gazdaságot.

A fentiekhez még számos példát vehetünk, amelyek azt mutatják, hogy az adójegyzékbe a 20–21 éves fiúk kerültek be (nem mind). Ek-

kor általában még nőtlenek, de a házasságkötéssel sem változik meg a helyzet. A leányok esetében a 18 év a leggyakoribb, s általában egyetlen évig adóznak utánuk (sokan még ugyanabban az évben férjhez mennek). A házasságot követően azonban a valószínűsíthető gyakorlat az, hogy ha nem költöznek el a házból, akkor a férj lakóként (*subinquilinus*) jelenik meg az apai vagy özvegy anyai háztartásban.

A felnőtt fiúk leggyakrabban az ökröt, igásállatot tartó háztartásokban lettek összeírva, leginkább özvegyasszonyok háztartásaiban.

A gazdálkodó (igásállatot tartó) családoznál tehát gyakori a szülőkkel való együttélés vagy valamilyen családi kooperáció. Az erre való törekvésre a végrendeletek is tanúságot hivatkoznak.

A háztartások formálódása szorosan összefügg az örökléssel. A Keszthelyen uralkodó norma szerint az apa életében nem osztotta fel a vagyont, de annak egyes részeit átadhatta valamelyik gyermekének. Ez az átadás sokféle formában történhetett. Volt, hogy az apa becsértéken „eladta” a házat, szőlőt. Öltette pénzkölcsön formáját is. Találunk arra adatokat, hogy az önállósuló fiú részére az apa vagy anya vásárolt szőlőt. A tranzakció úgy is megjelenhetett, mint elválás, amikor a gyermek (ez leginkább fiú) részében előre elvissz (neki a szülő kiad) javakat. Minderre a végrendeletek és az örökösödési perek szolgálnak példával.

Végh István halász özvegye, Nagy Éva 1782. március 19-én, néhány nappal halála előtt végrendelkezett.²¹ Végrendeletében azt olvashatjuk: „*Kamandi szőlőnek felét már ezelőtt Miklós fiannak adván, aminthogy a helységben arrúl adott levelem bizonyíttya. Azon ajánlásomat és akaratomat tovább is helybenhagyom, annyival is inkább, mivelhogy nevezet fiam az néki adott szőlőtermésből (amint szabadságot adtam néki) semmit maga számára félre nem tett, sem annak árából magának nem tartott, hanem mindnyáját köszhasznunkra fordította. Ha pedig többi gyermekeim az fiannak adott szőlőből az őssi részt, melly énreám csereképpen tokai jusomért szállott, keresnék, tehát szabadságot adok most azon időre, hogy a néki átrászférált szőlő helett a magam részire fönttartatott fele szőlőt vehesse magának azon fiam. Az feléből pedig hasonlóképpen egy részt vehessen úgy mindazonáltal, hogy a többi testvéreit kész-*

²¹ A végrendelet másolatban megtalálható: Zmlt IV. 14. e *Causa revisae* Fasc. 67. No. 649. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5895. sz.

pénzüil kifizetvén, az egész szőlőt és lábját békességesebben bírassa, úgy az eszközökben is hasonlóképpen cselekedhetni tellyes hatalma lehessen.”

Végh Istvánnak négy gyereke érte meg a felnőttkort és kötött házasságot, három leány mellett az egyetlen fiú, Miklós, aki 1746-ban született. Önálló adózóvá csak anyja halála után válik, korábban csak fiúként tüntetik fel. Anyja valójában használatra és önálló gazdálkodásra engedte át egyik szőlőjét. (A keszthelyi házassági anyakönyvben Miklósnak csak 1787. évi házasságkötését találjuk, ekkor már 40 éves, de az adójegyzék szerint 1785–1786-ban egy 16 éves leány is él vele, bár esetleges korábbi házasságának semmilyen nyomát nem találtuk.) Az özvegy anyja 8 kapás szőlő után adózott, ezt Miklós vette át (valószínűleg pénzben fizette ki leánytestvéreit). A fenti esetben az anyjával maradó fiú nagyobb részt örököl, s már korábban elindult valamilyen önállósulás felé, de ezt az adójegyzék nem tükrözte. A leányok közül a legidősebb Katalin (születési idejét nem ismerjük) 1760-ban férjhez ment Szabó Ferenchez, és elköltözött a mezővárosból. Az özvegy anyja végrendelete Szabó Kata és Éva unokáját említi. Judit (sz. 1738) 1764-ben kötött házasságot helyben, róla az derül ki a végrendeletből, hogy *„Jutka leányomnak egyszer is, másszor is adogattam tíz forintra való pénzt.”* A harmadik leány, Anna (sz. 1742) egy takácsmesterhez ment férjhez 1764-ben.

Varga Vlasics Pál 1784. október 10-én írta meg végrendeletét (de csak 1789-ben halt meg).²² Házát és szőlőit két fia között osztja meg (négy férjezett leánya csak pénzhagyományt kap). Többek között az alábbi módon intézkedik: *„Küháthi szőlőmnél az parton föllül lévő szőlőm légyen Ferenc fiamé, azon szőlejéhez, mellyet néki száz forénton vettem. A' parton alúl lévő szőlőm pedig légyen János fiamé pincével és présházzal úgy az ott levő szántóföldecskével s több szőlő lábujával edgyütt. A' minémű edények, boros és gabonatartó hordók ezen szőlőnél is találatnak, valamint az tokai jószágomnál találatok is, úgy ezek is az két fiaim legyének, edgyeránt osztován.”* Az idősebb Ferenc 1745-ben született, s 1774-ben megházasodott. Ezt követően is apjával maradt, majd 1780-tól 4 kapás szőlővel önálló adózó, de apja után mint lakót írják össze. Itt tehát az apa vásárolta az önállósuláshoz szükséges birtokot, a fiú pedig valószínűleg a szőlőhegyre költözött ki, de az adójegyzékben apja

²² MOL P274 Ügyészi 1. R 13 Fasc. C. No. 24 (102. csomó). Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6515. sz. Varga Vlasics Pál 1779-ben özvegyként újabb házasságot kötött, ez indokolhatta a végrendekezést.

után következett. A Tanárok utcai házat pedig az apa megosztja a két fiú között: „*Minémű házom vagyom megírtt városban Tanárok nevezetű utcában Bognár István szomszédságában, azon házomat hagyom Ferenc és János fiaimnak úgy, hogy az első szobában János, az hatulsó szobában pedig Ferenc lakjanak. A' többit pedig, úgymint konyhát és kamarát egyeránt bírják.*”

Nemes Dornyai István 1819. május 1-jei végrendeletében is arról ír, hogy három fia közül az egyiket előre kielégítette: „*Az János fiaimnak pedig vettem egy szőlőt az résziben, aval maragyon meg, hogyha pedig meg nem akar vele elégedni, akoron azon szőlő is az többi gyermekeimmel közre men[n]yen, és úgy egyeránt osztozanak mindenikből.*” A két másik fiú apjával maradt, ők öröklik a házat és a szőlőket: „*Az házomat pedig hagyom Jozseff és Ferenc fiaimnak, mivel az tűzi veszedelem áltol egészen lerontatot, és ők ketten az magok erejekkel építették föly. Hanem mégis Kati leányomnak az házbúl füzessenek ketten 50 f[orinto]kat. [...] Mind az két szőlőmet hagyom az két fiaimnak, Jozsefnek és Ferencnek, mivel öregségemet tekintették, el nem hagytak és tápláltak.*”²³ A leánygyermeket a két fiú köteles pénzben kielégíteni. János tehát kivált az atyai gazdaságból, az apa ebben segítette, viszont az öröklésnél a vele élő fiúkat előnyben részesítette.²⁴ Nemes családról lévén szó, az adójegyzékben nem tudjuk nyomon követni a változásokat.

Takács Márton özvegye, Varga Katalin 1802. június 29-én keltezett végrendeletében a fiának pénzért átadott szőlőről szól: „*nekem pedig Márton fiam adós háromszáz for[intt]al, amint a szőlőt alkú szerént áltolvette. Ezen háromszáz forintokat, ha halálom történik, egyik száza legyen a négy leányomé, másik száz Josefé, harmadik száz maradgyon magának Mártonnak. Eöry Ferenc vömnél vagyon száz forint. Azon száz for[int] legyenek 4 leányomé, Kati, Öorse, Jutka és Julinkaé.*” Márton (sz. 1774), a legfiatalabb fiú, 1797-ben kötött házasságot. Az adójegyzék szerint a következő évben anyja házában lakóként (*subinquilinus*) adózik két ökör után. Az ökröket anyjától vette, annak végrendelete szerint még valamivel tartozik is

²³ MOL P 274 Ügyészi 1. (170. cs.) Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 7147. sz. Dornyai István gyerekei: János (sz. 1776, házasság 1807); Katalin (sz. 1784, házasság 1817); József (sz. 1793, házasság 1814); Ferenc (sz. 1797, házasság 1820).

²⁴ A szőlőn kívül mást is adott neki, ezt végrendeletében gondosan megemlíti: „*Janos fiam, mikor elvált tőlem, attam neki két zsák kukoricát, egy zsák rozsot és egy zsák búzát.*”

árából. A szőlőt a dika szerint 1798 és 1801 között vette át. Az idősebb fiú, József (sz. 1767) 1786-ban megházasodott, de maradt apjával. 1795-ben lett önálló, a szőlőt ő is az özvegy anyjától vette át (Takács Márton 1789-ben halt meg). „*Noha föllebb rendelésemet úgy tettem – olvashatjuk anyja végrendeletében –, hogy azon háromszáz forintból adgyon Márton száz forintokat Joseffnek, de mivel Bottyánháti szőlőmet száz forintokért néki hagytam és adtam, noha többet ért volna, azért Márton fizessen Joseffnek csak 50 f[orinto]kat, magának pedig Mártonnak maradgyanak 150 f[orint]ok.*” A fiúk tehát egymás után kiváltak az anyai gazdaságból, a vónél levő pénz – éppen úgy, mint a leány tartozása („*Julinka leányomnál vagyon 28 forintom, azokat részin kívül hagyom Julinka leányomnak.*”) – pedig támogatás is lehetett. A hagyatékban azonban minden szigorúan elszámolódik.²⁵

Megint más helyzetről szól Csák Anna, Lakits József özvegye 1816. december 10.-i végrendeletében: „*Ezen lakóházamban vagyon ősi jussom egyszázhárom forintom. Ezen százhárom f[orinto]kon gyermekeim egyeránt osztozzanak. György fiam, midőn a fölső szőlőt áltolvette minden hozzatartozandokkal, akkor élő nyelvével azt felelte, hogy csak engedjem áltol néki azon szőlőt, semmiből just nem kíván, sem nem vár semminemű javakból. Mindezenáltol kissfiának, Gyuri unokámnak hagyok 20 f[orinto]kat, azaz húsz f[orinto]kat. Az házban, ha ketten, Páll és Antal meglakhatnak, mind a ketten birgyák békével. Ha pedig öszve nem férnének, Páll fizesse ki az Antalt böcsű szerént, mivel György, János és Joseff ki vannak mindenből elégétve. Semmi p[rae]tensiot nem formálhatnak, kivévén János azan 103 forintokban részesüllen. Azonkívuil a János fiamnak hagyok a háztúl 150 f[orinto]kat.*”²⁶ Csák Anna kétszer ment férjhez. Elsőként Nagy István nemesemberhez, akitől született György (1766) és József (1769). Majd Lákits József (házasság 1778) férjétől volt még három fia, János (sz. 1778), Antal (sz. 1781) és Pál (sz. 1785). Az első házasságból származó Nagy György és József eltűnik szemünk elől, majd György visszaköltözhetett, mert a 19. század elejétől Keszthelyen élt. János 1804-ben megházasodik, és

²⁵ A végrendelet másolatban maradt fent: Balatoni Múzeum, Adattár V.62.93.4. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 7531. sz. A négy leány: Erzsébet (sz. 1763, házasság 1782); Katalin (sz. 1765, házasság 1782); Judit (sz. 1771, házasság 1788); Julianna (sz. 1777, házasság 1795).

²⁶ Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No. 27–28. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5614. sz.

adózóként jelenik meg, Antal 1806-ban nősül, s ő egy évvel később (1808-tól) adózik. Pál, aki szintén asszonyt hoz a házhoz 1808-ban, bátyjával maradhatott, mert csak anyja halála után, 1818-ban lesz önálló adózó háztartás feje. Itt tehát a háztartást elhagyó gyerekek előre megkapták részüket, és a legfiatalabbé marad a ház.

Szalay Ferenc egyik fia vele maradt a szőlőhegyen, városi házát azonban átvette László fia, ahogy erről 1831. február 3-i testamentumában megemlékezik: „*Házom, ami volt Pap utcában, aztotatt László fiamnak eladtam, azon az négy gyermekeim elosztosztak. Nem különben az ágyinémű eszközökön az leányaim elosztosztak, és a'mely tehenet László fiam elválásakor kezire vett, az maragyon László fiamé.*”²⁷ Az ősi javakból gyerekei egyformán örökölnek, de a szerzeményi szőlőt Ferenc fiára hagyja, aki 13 éve vele él.

Az apa halála után az anya megtarthatta a vagyon kezelését, a gazdaság vezetését, és így a háztartásfői pozíciót is, de bizonyos vagyonrészeket ő ugyancsak átadott gyerekeinek. Végezetül a szülők halála után nem történt meg feltétlenül a családi osztály és szétválás, hanem a nőtlen fiúk testvérükkel közös gazdálkodást (közös háztartást) alkothattak.

A vagyon osztatlan volta esetén sem biztos azonban, hogy a házas (nőtlen) gyerekek együtt laktak, egy fedél alatt maradtak a szülőkkel vagy a megözvegyült anyával. A szőlőhegyi ház lehetővé tette a különválást (a lakást tekintve) anélkül, hogy ez a családi vagyon megosztásával járt volna együtt. Sok esetben megfigyelhetjük, hogy az adójegyzék szerint a fiú az apja háztartásában él (akár fiúként, akár *subinquinusként*), de gyerekeit szőlőhegyiként anyakönyvezik. Ugyanakkor a gazdálkodásban is jellemző egyrészt a különválás (valódi örökségkiadás nélkül), illetve a különköltözés utáni közösködés, a kooperáció. A kiterjedtebb mezőgazdaság, elsősorban az igazállatok tartása, a szántóművelés férfi munkaerőt igényelt, s ezért a családok igyekeztek megtartani a fiúk munkaerjét. Ez azt eredményezhette, hogy mindig keletkeztek többcsaládós háztartások, de ezek számát csökkentette a szőlőhegyi kitelepülés, a férfiak későbbi házasodása, valamint a felnőttalandság. Az anyakönyvi rekonstrukció és az adójegyzékek összevetése azt mutatja, hogy számos házaspár sokáig vagy egész életében kimaradhatott az adózók közül, „megbújhatott” más háztartások mögött. Ez talán egy szem-

²⁷ Zmlt V. 1734. Testamentumok 1790–1865. No. 60. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 4988. sz.

pontból adócsalás, más szempontból viszont a családi és háztartási struktúra, a rokonsági kooperáció következménye.

A dikális adózási rendszerben a szolgák, szolgálóleányok után is adót kellett fizetni, tehát ezeket is regisztrálta az adójegyzék (vö. FÜGGELÉK XVI. TÁBLA). A szolgák (*servus, famulus*) nyilvántartása erősen hullámzik. A szolgát tartó háztartások vizsgálata azt mutatja, hogy ezek háztartásfői kézművesek, azaz megállapítható, hogy leginkább az iparosok legényeit minősítették szolgának. (Látuk, hogy 1771-ben is a kézművesek háztartásaiban összeírt fiatal férfiak voltak többségben.) Mellettük továbbra is a nagyobb számú juhot tartó birkás gazdáknál jönnek elő szolgák, azaz bojtárok. A földművelésben (azaz esetünkben itt leginkább a szőlőművelésben) ritkán volt szükség egész éven át foglalkoztatott szolgára. Ha hiányzott a családban a férfi munkaerő, azt pótolhatta szolgálégy. Kereskedőknél, árendásoknál és jobb módú iparosoknál esetleg kocist alkalmazhattak.

Az adójegyzékek szélsőséges ingadozásait nem tudjuk megmagyarázni. Egyes periódusokban a változás követheti a konjunktúrát: a 19. század elején mintegy egy évtizedig igen magas a szolgák száma, ez párhuzamos az iparosok számának emelkedésével (de a csökkenés megelőzi az iparosok létszámának visszaesését). Hasonló jelenség figyelhető meg az 1840-es évek elején. Máskor azonban értelmetlen számunkra a változás.

A szolgálóleányok (*ancilla*) létszáma, ha kisebb amplitúdóval is, de a szolgálékéhoz hasonlóan mozog. Más adatok is azt mutatják, hogy idősebb házaspárok, özvegyasszonyok gyakran tartottak cselédlányt segítségnek, leginkább fiatalokat. A szolgálóleányok részben helyiek voltak, részben pedig a környék falvaiból jöttek.²⁸ A másik típus a gazdasszonyként említett idősebb nő (özvegy?) lehetett.²⁹ Mindkét esetben nehezen feltételezhető egy konjunktúrához kötődő hullámváz, azaz inkább számbavételi eltéréseket feltételezhetünk. Ugyanakkor a szolgálóleányok igen gyakran iparosoknál kerültek összeírásra, tehát létszámuk ebben az esetben az utóbbiak konjunkturális mozgásával és gazdasági erejével is összefügghetett.

Összességképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a keszthelyi ház-

²⁸ A bevándoroltak között lehettek megesett leányok, szerencsét próbálók. A szolgálókról igen keveset tudunk, keszthelyi adataink arra rámutatnak, hogy a kisvárosban ez a jelenség elterjedt volt, érdekes lenne mélyebb vizsgálata.

²⁹ Végrendeletekben található gazdasszonyokra való utalás. Idősebb nők lehettek szakácsnők is nagyobb iparos háztartásokban.

tartásokban jelentős volt az inasok és legények jelenléte (ezt céhes források is alátámasztják), viszont a mezőgazdaságban inkább az idénymunkások (aratók, cséplők) és valószínűleg a szőlőbeli nap-számosok adták a családon kívüli munkaerőt. A női segéderő és a fiatal leányok időszakos cselédkedése is elterjedt volt.

A lélekösszeírásoknál elemeztük a más házában „zselléreként” lakók számát és jellemzőit. Az adójegyzékben a háztulajdonos mellett megkülönböztették a nem saját házban lakó *subinquinilinosokat*, azaz házatlan zselléreket. Ezek közül azonban számosan önállóan laktak, többen uradalmi házat béreltek, vagy a szőlőhegyre költözött háztulajdonostól árendálták városi házat (az 1830-as évektől, ahogy később látni fogjuk, megnőtt a több házat bíró keszthelyiek száma is). Ők 1771-ben önálló háztartásként jelennek meg, az adójegyzékekben azonban házatlan zselléreként írják össze őket.

Egy másik csoport ténylegesen albérlőként határozható meg. Az albérlőként lakók is több csoportra bonthatók. Egy részük önálló adózó háztartás, másik részük azonban valószínűleg kötődik a befogadó háztartáshoz. A későbbiekben az 1820-as évekből és 1846-ból áll rendelkezésünkre az albérlő „zsellérek” összeírása. Ebből látható, hogy leginkább marginalizálódó emberekről volt szó, akik más forrásokból kimaradtak.

Az albérlők külön csoportja a beköltözött iparos. Igen gyakran jellemző, hogy néhány évig más házában bérelnek lakást és műhelyt.

Külön kérdés a zsidó népesség család- és háztartásszerkezete, erről részletesebben a zsidó közösség bemutatásánál szoltunk. A zsidóösszeírások alapján a 18. század középső harmadában is rekonstruálhatók ezek egyes jellemzői, az adóösszeírások pedig rájuk is kiterjedtek.

Az 1850–1851. népszámlálás eredményei ugyan a vizsgált korszakon túli adatokat szolgáltatnak, de végső kitekintésként jó képet adnak egyes jelenségekről. Ez nem a háztartás, hanem a lakófél fogalmával dolgozott, azaz egy lakáson (házon) belül megbontotta az együttlakókat. Értelmezésünkben ez a felfogás közel esik ahhoz, amikor a 18. századra a zselléreket is külön háztartásoknak vetjük. Az eredmény a mezővárosra igen alacsony, 4,62 fős átlagot ad. A Polgárvárosban az átlag 5,34, a szőlőhegyeken szintén 4,55. A különbség abból adódik, hogy a mezővárosban nagyobb az egyedül vagy töredékcsaládban lakók aránya, a szőlőhegyeken pedig ritkább a nagyobb és bonyolultabb együttélés.

7.5. TÁBLA

Á LAKÓFELEK MEGOSZLÁSA TAGLÉTSZÁM SZERINT (1850–1851. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS)

tag- létszám	mező- város	Polgár- város	együtt	szőlő- hegyek	mező- város %	Polgár- város %	együtt %	szőlő- hegyek %
1	30	–	30	18	3,74	–	3,33	3,21
2	121	9	130	70	15,07	9,18	14,43	12,48
3	142	13	155	90	17,68	13,27	17,20	16,04
4	144	13	157	113	17,93	13,27	17,43	20,14
5	123	15	138	96	15,32	15,31	15,32	17,11
6	100	22	122	88	12,45	22,45	13,54	15,69
7	63	10	73	44	7,85	10,20	8,10	7,84
8	33	10	43	24	4,11	10,20	4,77	4,28
9	23	5	28	13	2,86	5,10	3,11	2,32
10	14	–	14	4	1,74	0,00	1,55	0,71
11 és több	10	1	11	1	1,25	1,02	1,22	0,18
	803	98	901	561	100,00	100,00	100,00	100,00

Ha az 1850-es adatot vetjük össze az 1771-essel, a kettő szinte megegyezik. A mezővárosra tehát mindenkor jellemző, hogy számosan laktak egyedül, töredékszaladokban. Ezek integrációját a háztulajdonos háztartásába, a lakóterek elválasztását stb. kevéssé ismerjük, ám az átlagos háztartásnagyságban jelentős különbséget okoz, ha együtt, vagy ha külön kezeljük őket.

A népszámlálás alapján a háztartásokat nem tudjuk tipizálni, mert az együtt élőkről csak keveset tudunk. Mindenesetre ekkor is jellemző, hogy a többcsaládos együttélés létezik, de aránya nem túl jelentős.

8. FEJEZET

IDEGENEK, VIDÉKIEK ÉS BEVÁNDOROLTAK – A VÁNDORLÁS PROBLEMATIKÁJA

Az emberek térben való mozgása, a bevándorlás és az elvándorlás nemcsak társadalomtörténeti kérdés, hanem a demográfia lényegi problematikája is, hiszen szerepet játszik egy-egy térben körülhatárolt populáció nagyságának változásában. A demográfiai kérdések legtöbbször tárgyaltása esetén azonban a migráció leginkább zavaró jelenség. Újabban a történeti demográfia – s számos más történeti társadalomtudomány vagy a társadalomtudományos történeti megközelítések – számára vált fontossá a vándorlás vizsgálata. A társadalomtörténet is egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a térbeli mobilitás, az iparosodás előtti agrárvidékek vándorlása kutatásának.¹ Elemzésünkben a vándorlási folyamatok összegező jellegű vizsgálatát a demográfiai megközelítéshez társítottuk, de a legtöbb más kérdésnél is fontos szerepet kap a migráció jelensége és hatásának vizsgálata.

Elsőként a természetes népmozgalom és a vándormozgalom együttes vizsgálatával a folyamat mérlegét vonjuk meg, azaz arra a kérdésre keressük a választ, hogy mekkora volt a szerepe a migrációnak a népességszám alakulásában. Ezt követően megnézzük a lehetséges forrásokat, majd pedig a vándorlási folyamat időbeli mérésére teszünk kísérletet, hogy végül a vándorlók összetételét és típusait vegyük szemügyre.

¹ A kora újkori vándorlásra összefoglalóan lásd Moch, Leslie Page 1992. Legújabban a kérdéseket és módszereket összefoglalja Rosental, Paul-André 1999.

A MÉRLEG

Az el- vagy bevándorlás és a természetes népmozgalom mérlege adja meg azt, hogy melyik jelenség milyen szerepet játszott a népességszám változásában. A vándorlásra közvetlen forrásaink nincsenek, így hát a népességszám és a népmozgalom ismeretében következtethetünk a vándorlás jelentőségére.

A mérés – legyen az csak megközelítő – itt is számos nehézségbe ütközik. Láttuk, hogy a keszthelyi népesség számát tekintve nagyszámú számbavétel és becslés áll rendelkezésünkre, de ezek legtöbbje nem megbízható. Leginkább az 1785. és 1851. évi népszámlálás adatait lehet biztosként elfogadni. Mindkét népszámlálással kapcsolatban fogalmazódtak meg kritikák, és részben történtek revíziós kísérletek,² ám esetünkben erre nincs ok, illetve más adatforrások nem teszik lehetővé a kritikai értékelést. Mivel a népmozgalom adatai teljes körűen csak a katolikus népességre állnak rendelkezésünkre, a zsidó vallásúakat külön kell vizsgálnunk. A görögkeleti és a protestáns családok száma mindig alacsony, anyakönyvezésük pedig szórványos. Lényegében eltekintünk leválasztásuktól; úgy véljük, hogy az elmaradt anyakönyvezési adatokat a hibahatáron belülnek ítélnénk.

1785-ben Keszthelyen a jelenlevő, keresztény népesség 4050, 1850-ben pedig 6674. Az 1848–1849-re becsülhető száma az 1850. évinél magasabb, mintegy 7000 fő lehetett. A népesség 64 év alatt durván számolva 3000-rel nőtt. A természetes népszaporulat javítás nélkül 2194 fő.³

A halandóság vizsgálatánál arra a következtetésre jutottunk, hogy egyrészt a csecsemő- és gyermekhalálozások feljegyzése még az 1770-es évek után is hiányos, másrészt a temetési anyakönyvezés az 1810-es évek végén gyenge, hiányos. Mindkét hiányosságot megpróbálhatjuk becsléssel korrigálni. A halottak 28%-a csecsemő, s további 18–22%-a pedig 5 éven aluli kisgyerek. Azaz a halottak megközelítően fele csecsemő és kisgyermek.⁴ Esetünkben 5%-os kimaradást feltételezve 375-tel növeljük meg a halottak számát.

² Az 1784–85-es népszámlálásnak igen nagy irodalma van, leginkább revíziós álláspontot Kovács Zoltán és Wellman Imre képvisel, de érvelésük Keszthelyt nem vagy csak igen kis mértékben érinti.

³ A keresztelések (születések) korrigált összege 15 281, a halálozásoké 13 087.

⁴ A halottak kor szerinti összetételét lásd Benda Gyula 2000.

A felnőtt halottak esetében nehezebb a megalapozott becslés, az újrահázasodások és az adójegyzékek özvegyei révén legalább 100–150-re tehető a kimaradtak létszáma. Ily módon kerekítve maximálisan 1700-ra számítható a népszaporulat pozitív mérlege, de valójában ennél kisebb lehetett. Végeredményben a népességnövekedés 57%-a adódik csak a természetes szaporulattól. Adataink bizonytalanságát ismerve azt mondhatjuk, hogy a születési és a bevándorlási többlet fele-fele arányban járult hozzá a keszthelyi népesség számának emelkedéséhez.

A születésszám trendje, a népszaporulat változásokat jelez a vizsgált hat évtizedben. Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor a bevándorlás szerepe a századfordulón, illetve az első két évtizedben nagyobb lehetett.

A VÁNDORLÁS VIZSGÁLATÁNAK FORRÁSAI

A magyar történetírás a vándorlással elsősorban a régiók közötti viszonylatban foglalkozott. A központi kérdés a töröktől visszafoglalt területek benépesedése, az ország etnikai képének módosulása.⁵ Egyelőre azonban a források, a megközelítési lehetőségek számbavétele is hiányzik. Országos makroadatokkal újabban Faragó Tamás vizsgálta a 18. század végi vándorlási tendenciákat.⁶

A vándorlásra közvetlen számbavételünk nincs. A népszámlálások ugyan kimutatják a távollevők és a helyben összeírt idegenek számát, e megjelölések valós tartalmát azonban nem ismerjük eléggé. Közvetett forrásaink közül a legszerencsésebb esetben egy népesség (vagy annak egy csoportja) esetében tudjuk a születés vagy származás helyét. Ilyen például az 1848. évi zsidóösszeírás, ahol feltüntetik a születési helyet. De ilyen az 1810-es évektől az uradalmi alkalmazottak fizetési lajstroma (konvenciók jegyzéke) is, amelyben megadják a cselédek és más, nem tisztii alkalmazottak születési helyét.⁷

Igen jelentős információt nyerhetünk az egyházi anyakönyvekből. A házassági anyakönyv feltünteti a vőlegény és a menyasszony lakhelyét. A házasságkötésnél már elemeztük ezeket, rámutatva, hogy az

⁵ Jó összefoglalást ad Wellmann Imre 1989.

⁶ Faragó Tamás 1999.

⁷ A zsidóösszeírást az 5. fejezetben már elemeztük. A konvenciók lajstromok megtalálhatók: MOL P274 Létszám- és javadalomkimutatások, konvenciók könyvek.

anyakönyvet vezető pap a lakhelyet, és nem a születési (származási) helyet írta be. Az idegenből jött vőlegények a leggyakrabban elvitték a fiatalasszonyt, tehát ez inkább az elvándorlást mutatja. A más falvak adatai viszont a Keszthelyre hozott menyecskékről adnak információt. A házassági vándorlás tehát jól kirajzolható.

Számos értékes információval szolgál a halotti anyakönyv is. Az 1770-es évektől az anyakönyvet író pap a városhoz csak lazán kapcsolódó halottak esetében igen gyakran megjegyzi, hogy idegenből jött, vándor stb. Eleinte az egyes nevek után az e jelentésű *advena* megjelölést találjuk. 1773-ban hat halottnál jelzi a pap, hogy jövevény, öt férfinél (18 és 36 év közöttiek) és egy 25 éves leánynál. Ezt követően évente egy-két halottnál szerepel ez a megjelölés. 1787-ben megint sok idegen hal meg Keszthelyen, de ekkor már időnként a származási helyet, esetleg a foglalkozást is feltüntetik: ketten Csehországból jöttek, egy ácslegény Somogy megyéből származik, egy jövevény kőműves és kocsis hal meg meg a városban ebben az évben. A jövevények egy részénél világos, hogy nem beköltözött, hanem vándorló, ideiglenesen a városban tartózkodó ember: gyakran a keresztnéve ismert csak, vagy ismeretlen koldusként említődik.

Külön kérdés a Keszthelyen beszállásolt vagy átutazó katonák halálának feljegyzése. A katonaság a 19. század harmincas éveig jelen van a városban, a háborúk idején számuk a halottak között is megnő (gyakoribb átvonulás, sebesültek itteni ápolása).⁸ A sokféle név, megjegyzés színes képet fest a vándorlókról, de vajon milyen rendszeres információkat nyerhetünk e bejegyzésekből?

Az egyik lehetséges értékelési szempont, hogy az említettek mennyi ideig tartózkodhattak a városban. A bejegyzések nyelvi formái gyakran több-kevesebb pontossággal meghatározzák a Keszthelyen való tartózkodás jellegét. Számos esetben egyértelműen átutazókról van szó: 1795. október 15-én temetik el Gyócsos Tóth Mátyás 12 éves gyereket, aki Árva megyéből jött. Tromos Ádám is Árvából jött vándorló, akinek 14 éves fia hirtelen halt meg a kocsmában, 1834. április 11-én temették el. Pingyek István 60 évesen halt meg 1826. szeptember 27-én, foglalkozása *mercator vagus*,* szintén Árvából származik. Esetükben bizonyára felvidéki szlovák vándorárusokról

⁸ A Keszthelyen állomásozó katonaság létszámát, jellegét nem ismerjük. A téma feldolgozása megindult a várostörténeti monográfia keretében, de eredmények még nem jelentek meg. A katonaság és a városfejlődés problémája izgalmas kutatási feladat lenne.

* *Mercator vagus* – vándorkereskedő.

lehet szó, akiknek számára Keszthely csak átmeneti állomás volt. 1823 telén egy Mihály nevű (60 évesnek írt) ismeretlen *peregrinus*-nak nevez a plébános. Nem tudjuk, hogy a vándorlót jelentő jelző milyen életmódot, társadalmi helyzetet takart.

Hosszabb időt töltenek Keszthelyen az idénymunkások. A leggyakoribbak a kránicok, azaz aratók és cséplők, akik Horvátországból és Karintiából érkeznek. Smultz Balázs (45 éves, meghal Fenéken 1802. március 12-én) *triturans dominalis** – róla nem tudjuk, honnan származik. 1834. szeptember 26-án halt meg Schrei Jakab nőtlen cséplő, aki Karintiából érkezett. Ugyanez év december 31-én halt meg Muszlok András 60 évesen, ő is kránic volt, az „uraság cséplője.” Vándor-, illetve idénymunkásoknak ítéljük az árokmetszőket is (*fossor* latinul két esetben). Érdekességként említjük meg, hogy az 1840-es években a vándorszínészek hagynak nyomot a halotti anyakönyvben.

Rövidebb-hosszabb időt tölthetett Keszthelyen az a sok szerencsétlen koldus, szegény, aki itt halt meg. Gyakran feljegyzik származási helyüket is. A vándorlók jól ismert, gyakori típusa a mesterlegény vagy a más településről Keszthelyre szegődött inas. A céhes iratok mellett a halotti anyakönyvben is többször találkozunk velük, esetükben a származási helyet, a szakmát is jelölik. A fiatal leányok szolgálóként kerülnek Keszthelyre (*ancillaként* három fiatal nőt vezettek be a halotti anyakönyvbe). Özvegyasszonyok is beköltöznek (esetleg rokonaikhoz) a városba.⁹ Idegenből származó férfiaknál a szolgál, pásztor megjelölés mellett a kocsis (öt esetben) a leggyakoribb, esetükben átutazókra is gondolhatunk.

Másik kiaknázható, viszonylag rendszeres információ a származási hely. Mintegy másfélszáz esetben magyarországi települést, megyét találtunk, félszáz esetben pedig külföldről származtatja az anyakönyv bejegyzése a halottat. A külföld tekintetében egyrészt Horvátország (5), Stájerország (5) és Karintia, Krajna (5 és 4) képezi az egyik irányt, másrészt Cseh- és Morvaország (13 esetben). Magyarországon belül a házasságkötések kijelölte kör ez esetben is sok bevándorlót, itt meghalt látogatót ad.¹⁰ A mintegy száz település el-

* *Triturans dominalis* – uradalmi cséplő.

⁹ Legújabbán Miskolc esetében Faragó Tamás hívta fel erre a figyelmet, vö. Faragó Tamás 2000.

¹⁰ Zalaszentlászlói 4, Zsid 7, Egregy 2, Szentandrás 2. A távolabbi mezővárosok közül Pápa 4. Sokan jöttek még Edericsről (4), Némethfaluból (4), Hegyemagásról (3), ahonnan más források szerint számos uradalmi cseléd érkezett Keszthelyre.

helyezkedése alapján megint csak azt mondhatjuk, hogy délkeletről, keletről alig érkeznek Keszthelyre vándorlók.

A halottak kora természetesen erősen változik: idős koldusok, fiatal szolgálóleányok stb. egyaránt találhatóak közöttük. A mesterlegényeknél a fiatalok, a huszonévesek alkotják a legnagyobb csoportot, de 40 évesnél idősebbek is vándorolnak még legényként.¹¹

A születési anyakönyvben egy-egy elejtett megjegyzés utal a szülők (az anya) lakóhelyére. Keresztelték Keszthelyen átutazóban levő házaspár gyerekeit, máskor pedig lakhelyként valamelyik szomszédos települést írják be. (Gyakori ez például a leányanyáknál.) Végeredményben az anyakönyvek sok apró adatot tartalmaznak, de a rendszeresen kinyerhető információ csak a vándorlási mozgás töredékét képviseli. A nominális elemzés és a családrekonstrukció révén további adatokat nyerhetünk, elsősorban a be-, illetve elvándorlás tényéről, esetleg feltételezhető idejéről. Ez átvezet a térbeli mozgás további forrásaihoz.

A vándorlás, azaz a településre való beköltözés és az onnan való elköltözés vizsgálható minden rendszeresen ismétlődő népességi lajstrom segítségével, amelyen a háztartásfők (adózők) változását nyomon tudjuk követni. Ha az eltűnt háztartásfők sorából a halotti anyakönyvek alapján levonjuk a halottakat, megkapjuk a valószínű elvándorlókat. Az adójegyzékek elemzése számos mobilitási vizsgálat alapját képezte. Keszthelyen erre jó lehetőség nyílik. Az adójegyzékek egyes megjegyzései további információkat is adnak.¹²

A 18. század végén alakult ki a nemesség megyénkénti nyilvántartására a nemesi kataszterek rendszere és formája. Zala megyében az első 1790–1794 között készült el, majd az 1820-as években újat fektettek fel. Ebben a korábbi kimutatáshoz képest bekövetkezett változásokat is bevezették. Majd 1845-ben készült hasonló új *catastrum*.¹³

A nemesi kataszter adatai mellett a vándorlásra igen fontos adatokat adhatnak a nemességigazolások azok esetében, akik Keszthelyre

¹¹ A legények között szinte minden mesterség előfordul, de érdekességként említhetjük, hogy a mészárosok és tímárok (mindkettő négyszer említődik) jóval foglalkozási arányuk felett fordulnak elő.

¹² Az elvándoroltaknak néha házuk maradt a városban, amely után adóznak. Ilyenkor az összeíró a „másutt lakik” megjegyzéssel igazolja, hogy személye után miért nem adózik. Néha a lakóhelyet is feltünteti. Az adóösszeírások elemzésénél a halotti anyakönyv jelzett hiányosságai nehezítik a bizonyosságot, gyakran más adatok szükségesek az elvándorlás igazolására.

¹³ A nemesi összeírások bemutatását és elemzését lásd a 4. fejezetben.

helyre származtak, s azt igyekeznek igazolni, hogy eredeti lakhelyükön nemesként éltek, valamint azok tekintetében, akik elvándoroltak, s új lakhelyükön kívánják nemességüket elismertetni. Ezek az adatok gyakran a 18. század első felére vagy a 17. századra vonatkoznak. A Turopoli Vugronovics család csizmadia őse a horvátországi Turopoljéből jött katonaként Keszthelyre.¹⁴ A Kerekeselek őse 1670 körül Miskolcra származott a városba, legalábbis az utódok és tanúik állítása szerint.¹⁵

A céhek iratanyagában értékes forrás az inasfogadás, a legények nyilvántartása stb. Ebben szinte mindig szerepel származási hely. A városi mestereknél szakmát tanulók zöme azonban nem itt telepszik le, hanem a vándorlás során másutt talál megélhetést. A házasságkötés révén Keszthelyen letelepült iparosok származási helye viszont nem ismert. Az uradalmi konvenciók listák az 1820-as évektől kezdik el közölni az alkalmazottak személyi adatait (kor, vallás, családi állapot, születési hely). Ennek alapján az uradalmi társadalom jelentős részénél vizsgálhatjuk a térbeli mozgást.

A vándorlás vizsgálatára alkalmas minden olyan forrás, amelyik több keresztmetszetben ad képet ugyanarról a csoportról, sokaságról. Ezek összevetése segítségével a népesség mozgásáról is képet kaphatunk.

A veszprémi püspökség *canonica visitatiói* három keresztmetszetben – 1745–1748 körül, 1757-ben és 1771-ben – név szerint sorolják fel a falvak, mezővárosok lakosait. Egyes nevek, házaspárok esetében nyomon követhetjük a helyváltoztatást. Ezt elsősorban az teszi lehetővé, hogy három kötetben megjelent a püspöki látogatások Zala megyei anyaga, s a negyedik kötetben ehhez igen kitűnő mutató járul. A névanyag egy része számítógépen is elérhető, s annak segítségével is kereshetünk családokat, házaspárokat.¹⁶

Lássunk néhány példát a lehetséges azonosításokra! 1751. szeptember 21-én kötött Keszthelyen házasságot Gallus Rob (a latin Gallus talán a magyar Gál megfelelője) Pokrin Katalinnal. A házaspárról Keszthelyen semmilyen más adatunk nincs. 1771-ben azonban Mihályfán (azaz nem messze városunktól), Forintos Gábor

¹⁴ Zmlt IV.1.e 1752, Fasc. 5. Prot 1. p. 114. (A pontosításért ez úton mondunk köszönetet Kapiller Imrének – a szerk.)

¹⁵ Zmlt IV.1.e Fasc. 9. No. 5. Kerekes család.

¹⁶ A lélekösszeírásokat Ördög Ferenc adta ki (Ördög Ferenc 1991–1998). A számítógépes adatbázisra lásd Benda Gyula 1994. Az ebben a cikkben ismertetett Társadalomtörténeti Személyi Adattár elérhető az IIF adatbázisai között.

háztartásában (inkább kisebb nemesi udvartartásában) felbukkan Gallus Rabb *hortolanus*^{*} és felesége, Anspocher Katalin. Nem tévedhetünk nagyot, ha ezt a házaspárt a keszthelyi házasságkötőkkel azonosítjuk. Feltételezhetjük, hogy Gallus Rob (Rabb) Keszthelyen uradalmi szolgálatban volt. Stojka János *zingarus*, azaz cigány 1754. január 20-án vette feleségül Keszthelyen Fecske Máriát. A későbbiekben róluk sem tudunk semmit. Sümegen 1746-ban írták össze Föcske János cigányember családját (felesége Hódossy Krisztina), köztük hatéves Marina nevű leányát. 1749-ben Fecske Jánosnak Keszthelyen született gyereke (a Fecske név igen ritka, a kiadott lélekösszeírásokban csak ez az egyetlen család bukkan fel), 1751-ben pedig itt hal meg. Hódossy Krisztina is feltűnik 1755-ben Keszthelyen, ekkor a férje Horváth Ferenc. Feltehető tehát, hogy Fecske János 1746 és 1749 között Sümegről költözött Keszthelyre, és családja az ő halála után is ott élt még egy ideig.

A nehezen követhető cigány lakosság esetében is tudunk tehát mozgásokat rekonstruálni, még inkább használhatók a fenti összeírások a nemesség esetében, ahol a családnév rögzült és gyakran egyedi. Marton László és felesége, Khinoranyi Katalin az 1740-es évektől Keszthelyen lakott (gyerekeik 1744 és 1761 között születtek), 1771-ben azonban már Sümegen írták őket össze. A nemesi közösség elemzésénél az el- és bevándorlás vizsgálatokor hasznosítjuk a lélekösszeírások információit.

Az idegenből jött férfiak esetében ellenőrizhető, hogy a fiatal párok hol telepedett le: igen gyakran egyértelműen megállapítható, hogy a vőlegény lakhelyén. Néhány esetben azonosíthatók azok az anyakönyvi bejegyzések, ahol a plébános nem jelölte a meszesgyörki vagy egregyi lakóhelyet, de az a lélekösszeírások segítségével megállapítható volt.

A legtöbb közvetett forrás esetében az elemzést nagyobb régióra lenne érdemes elvégezni. Ehhez több kutató összefogására lenne szükség, illetve a számítógépes adatbázisok kiépítésére és összekapcsolására. A vándorlás vizsgálata ezért jelen munkában igen vázlatos csupán.

* *Hortolanus* – kertész.

A VÁNDORMOZGALOM IDŐBEN ÉS TÉRBEN

A források elemzésénél megkülönböztetjük a szórványos említéseket az időben rendszeres adatoktól. Ez utóbbiak alapján három idősort képeztünk. Az első a születési anyakönyvre épül. 1750-től, azaz a házassági anyakönyvi bejegyzések megszilárdulásától indulva évenként számba vettük azokat a házaspárokat, akiknek Keszthelyen született gyerekük, de nem itt kötöttek házasságot, illetve a férj nem keszthelyi családból származott (nem helyben született). Ez esetben csak annyit tudunk biztosan, hogy a házaspár a gyermek születésekor a városban tartózkodott. E házaspárokról gyakran más információk is rendelkezésre állnak (halál időpontja, adófizetés ténye, keresztszülőség), és így legtöbbször feltehető, hogy valóban hosszabb időt töltöttek a településen.

Az ezen adatok alapján képzett index azt mutatja, hogy az első vizsgált években, 1750 után igen sok a „bevándorolt” házaspár. Ez részben bizonyára annak következménye, hogy a házasságkötések anyakönyvezése az 1740-es évek végén még nem volt teljes. Az első évek után az évenkénti átlag 20 házaspár körül mozog, az 1770-es években kissé emelkedő tendenciával. 1784 után világos csökkenés (a mélypont 1788, 8 házaspárral) mutatkozik, majd 1814–1815-ig emelkedő trend becsülhető. Ekkor megint egy néhány évre terjedő, zuhanásszerű visszaesés állapítható meg. 1819 már újból magas „bevándorolt” számot ad, s ez jellemző a húszas évek első felére is. Ezt követően világosan kirajzolódik egy csökkenő trend, amelyik a negyvenes években inkább stagnálásként jellemezhető. A grafikon az éves számok ingadozása ellenére jól mutatja, hogy az a bevándorlás, amelyet ezzel a mutatóval kísérünk meg ábrázolni, hullámszerű mozgásként írható le. Az adatsor azonban az 1820-as évek végéig tartó, enyhén emelkedő trendként is értelmezhető, amelyet két visszaesés szakít meg. Ebben az esetben ennek a két zuhanásszerű csökkenésnek az okát kell megtalálnunk.

Az anyakönyvek házasságkötéseit vizsgálva elkülöníthetők azok a vőlegények, akik nem helybeli születésűek, s apjuk sem helyben élt. Ezek közül sokról nincs más adat, csak a házasságuk, majd eltűnnek a helyi forrásokból. Más részük azonban végleg Keszthelyen telepedett le, vagy egy ideig biztosan ott élt. Ezeket bevándorlóknak tekintjük, s az ilyen bevándorolt férjekből a házasságkötés éve alapján képezhetünk idősort. Az így nyert adatok éves ingadozása igen

nagy, de az első mutatónál leírt visszaesések itt is megfigyelhetők. Trendszerű emelkedés vagy csökkenés viszont alig.

Harmadik mutatónkat az adójegyzékek alapján képeztük. Az egymást követő években felbukkanó új adózókat osztályoztuk helybeliekre: ezek lehetnek a korábbi adózó háztartásfő özvegyei vagy gyerekei, helyben született új adózók. Más részük azonban egyértelműen bevándorló: vagy úgy került a keszthelyi adózók közé, hogy elvett egy helybeli leányt, özvegyasszonyt, vagy családotul költözött be a városba. Megkülönböztettük a biztosan új, bevándorolt adózókat és a bizonytalan eseteket. Az adatok segítségével felrajzolt görbe csúcsait azok az évek jelentik, amikor több évből is hiányzott a részletes adóösszeírás, ezért az új adózók 3–4 éves időszakban költöztek be. Ezt a torzító hatást nem tudjuk kiszűrni.¹⁷

A három egymástól nem teljesen független adatsor alapján nagy óvatossággal bevándorlási hullámokat rajzolhatunk fel. Elsőként a házaspárok képezte két görbét vizsgáljuk meg. Ez esetben a trend egészen az 1780-as évek elejéig emelkedik. 1782–1783-tól 1789-ig pedig igen erőteljes visszaesést figyelhetünk meg. Az olyan házasságkötések száma, ahol a férfi bevándorolt, de az új pár helyben marad, inkább egy szint körül ingadozik. A második bevándorlási hullám az 1790-es évek elejével indul, és az 1810-es évek közepéig tart. 1814 és 1818 között a beköltözött házaspárok száma megint lezuhan. A helyi házasságoknál az emelkedés gyenge, de a visszaesés egybeesik az első adatsornál megfigyelttel. Az első bevándorlási hullám egybeesik a konjunkturális fellendüléssel, a népesség feltételezett gyors növekedésével. A második hullám részben egybeesik a francia háborúk idejének kedvező gazdasági klímájával (az iparosok számának növekedése), részben pedig a magas halandóság okozta népességcsökkenést ellensúlyozhatja. Ez a bevándorlás magyarázza, hogy a negatív népszaporulat ellenére miért nem csökken a település népessége.

Az 1820-as évektől inkább csökkent a bevándorlás, ekkor azonban a zsidó beköltözés intenzitása nőtt meg. Ez a tendencia is meg egyezik a születésszámnál megfigyelt jelenségekkel.

Az adójegyzékek alapján képzett idősor közvetlenül nem vethető össze a demográfiai görbékkel. Egyrészt nem minden évből maradt

¹⁷ Megpróbálkoztunk azzal, hogy az évek számával elosszuk a bevándoroltak létszámát, de ebben az esetben az egy-két évig Keszthelyen adózók kimaradnak: az így nyert mutató alacsonyabb a más években megfigyelnél. Ez a módszer is torzítana.

fenn az adózók névsora, másrészt az összeírások jellege eltérhet, tehát adataink nem teljesen homogének. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az adólajstromon való regisztrálás és a tényleges beköltözés között igen jelentős időbeli eltérés is előfordulhat. Ha néhány éven át nem maradt fenn adójegyzék, akkor megnő a bevándoroltak (és az új adózók) száma. Hasonlóan ugrásszerű változást eredményezhet az adózás változása vagy egy alaposabb revízió. 1770-ben a korábban nem összeírt csoportok (újnemesek, uradalmi alkalmazottak) növelik meg az új adózók és egyben a bevándoroltak számát. 1819-ben a teljesen új számbavétel miatt nő erősen a bevándoroltak száma. Megpróbáltuk a különbségeket oly módon eltüntetni, hogy évtizedes átlagot becsültünk.

8. I. TÁBLA

A BEVÁNDOROLT ÚJ ADÓZÓK ÉVES ÁTLAGA ÉVTIZEDENKÉNT, 1748–1845

évtized	bevándorolt új adózó
1748–1749	11,5
1750–1759	12,8
1760–1769	11,9
1770–1779	23,7
1780–1789	19,1
1790–1799	14,0
1800–1809	20,7
1810–1819	21,8
1820–1829	16,3
1830–1839	17,1
1840–1845	24,3

Az adózóknál az 1770-es évtized hoz jelentős emelkedést, melynek egy része az adózás rendszerének megváltozásához köthető. Az 1780-as évek helyett itt kissé későbbre tolódik a visszaesés. A második bevándorlási hullám az 1800-as évek elején jelentkezik. Az ezt követő visszaesés is elég erőteljesen kirajzolódik.

A bevándorlókat megkíséreltük a feltehető vándorlási (vonzási) ok szerint csoportosítani. Megkülönböztettük az iparosokat, az uradalom konvenciósait, tisztjeit, valamint harmadikként a szőlőhegyekre költözőket. Az első időszakban az iparosok dominálnak,

majd az uradalmi alkalmazottak bevándorlása nő meg. A szőlőhegyi vonzás az 1830-as évektől erősödik fel.

Az elemzés azt mutatja, hogy igen nehéz biztos és nagyjából pontos adatokat nyerni a vándorlás időbeli változásairól, még kevesebb adatunk van arra, hogy honnan jönnek a bevándorlók. A végrendeletekben felbukkanhatnak távol élő testvérek, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy a végrendelkező is onnan származik. Másutt a ragadványnév tájékoztat: ez lehet utalás az etnikumra (nyelvre, nemzetiségre), de jelölhet hazai vagy külföldi várost, más települést. A 18. század első felében még gyakoriak a kettős nevek, ahol a mesterségnévhez származási hely járul: Ikervári Szabó, Szentgróti Szabó, Vasvári Szabó, Sümeghi Lakatos stb. A Göndöcs család egyik ágát Kapuvári néven is emlegetik. A Vugovics (Vugronovics) vagy Bugovics család neve Turopoli formában rögzül.

Mindezek alapján igen óvatos következtetéseket vonhatunk csak le. Az egyik irány egyértelműen Horvátország, elsősorban Varasd. Innen jönnek idénymunkások, végváriak, majd pedig iparosok. A másik általánosítható jellemző, hogy a helynevek általában az Északnyugat-Dunántúl irányába mutatnak, innen érkeznek bevándorlók. Ez a török hódoltság után évszázadban természetes – a sűrűbben lakott, megkímélt vidékekről húzódnak délkelet felé az emberek. Ám ez a vándorlási irány a 19. század első felében is megmarad. Végezetül a házasságoknál kimutatott külső házassági körök jellemezhetik a beköltözést (nemcsak az e településekről hozott feleségekre gondolunk, hanem mások mozgására is).

KIK VÁNDOROLNAK?

A kérdést több oldalról közelíthetjük meg. Demográfiai szempontból nemek, családi állapot és életkor szerint vizsgálhatjuk a földrajzilag mobil népeiséget. A fiatal, házassági korban mindkét nemből jelentős a térbeli mozgás. Azt mondhatnánk, hogy a családos emberek nehezebben mozognak, de a bevándorolt házaspárok száma a legtöbbször meghaladja a vőlegényként Keszthelyre költözőkét. A feleségestől (esetleg gyerekekkel) betelepülők korát általában nem ismerjük Amennyiben Keszthelyen halnak meg, akkor a halotti anyakönyvben megadott életkor segítségével megbecsülhetjük a beköltözéskori életkort.

Venczel András iparosként 1753 óta adózott a városban, de a katolikus keresztelési anyakönyvben már 1751-ben bejegyezték gyerke születését. 1758. november 8-án halt meg, a plébános szerint ekkor 50 éves volt. Ennek alapján beköltözésekor 43 évesnek becsülhetjük. Hasonló módszerrel 1750–1849 között 253 férfinél tudtuk a beköltözéskori életkort megállapítani.

8.2. TÁBLA

A BEVÁNDOROLT CSALÁDFŐK BECSÜLT ÉLETKORA, 1750–1849

becsült életkor	szám	%
19 év és fiatalabb	4	2
20–29 év	59	23
30–39 év	99	39
40–49 év	59	23
50–59 év	19	8
60 év és idősebb	13	5
összesen	253	100

A korösszetétel azt mutatja, hogy leginkább frissen házasodott, fiatalabb férfiak vándorolnak. De mintegy 40%-uk már idősebb, s láthatjuk, hogy az 50 éven felüliek is mobilak még.* A szőlőhegyekre költözők között gyakori az idősebb házaspár, de iparosok, sőt cselédek is vándorolnak családostul.¹⁸

Egy-egy helyi házasság megköti a vándorló mesterlegényt, a megözevgyülés viszont újra mozgásba indíthatja. A véglegesen bevándorlók között vannak családostul, de sokkal szélesebb réteg az, amelyik legényként, hajadonként mozog. A fiatal és idősebb, özevgy nők mobilitása is erős, de ez nehezen vizsgálható.

* A hatodik fejezetben azt láttuk, hogy tipikusan előbb iparoslegényként dolgoztak Keszthelyen az idegenből jött férfiak, esetleg uradalmi cselédként, s azután nősültek meg. Itt azonban az derül ki, hogy még náluk is számosabban voltak azok, akik már házasként érkeztek Keszthelyre.

¹⁸ Ezt mutatják e másutt született, de Keszthelyen meghalt gyerkek a halotti anyakönyvben.

ELVÁNDORLÁS

Az elvándorlás vizsgálata forrásaink alapján még nehezebb. Természetesen más városok, falvak összeírásaiban, iratai között véletlenül felbukkanhatnak Keszthelyről elvándorolt személyek, de ezek az adatok rendszeres elemzésre nem alkalmasak. Egyedül a tömeges, a népesség teljességét vagy nagy részét lefedő források alapján vizsgálható az elköltözés. Az anyakönyvekben vagy az adózási iratokban nem látható személyek sorsa azonban többféle lehet. A házaspárok a gyerekszületést követően a halálig az anyakönyvek szempontjából láthatatlanok (keresztszülőkként ugyan előfordulhatnak), a meddő házaspárok jelenléte pedig e forrástípus alapján alig megfogható. Az adójegyzékből való kiesés sem feltétlenül azonos az elvándorlással. A halotti anyakönyv szolgálhat végső bizonyossággal a személyek sorsáról, de számos esetben a házasság és a halál között máshol is élhetett a házaspár. Ezenkívül a halotti anyakönyvezés bizonytalansága miatt az eltűnt személyekről gyakran nem tudjuk, hogy elköltöztek-e, vagy pedig meghaltak. Végezetül az elvándorlók egy jelentős része – az állandó mozgásban levő cselédeket, aratókat, vándormunkásokat leszámítva – fiatal férfi, esetleg leány.

A leányok leginkább házasság révén kerülnek el Keszthelyről. Az 1840-es évekig a legtöbb, az anyakönyv szerint nem keszthelyi vőlegény másutt telepszik le, azaz a házasuló leányok, újra férjhez menő özvegyasszonyok 15–20%-a elvándorol. A férfiak mesterséget tanulva, iskoláztatás révén mennek el Keszthelyről. A katonáskodás is elvándorlást jelent néhány legénynél.

A fiatalon elvándorlók számát megkísérelhetjük becsléssel megközelíteni. 1780–1789 között az olyan családokban, amelyek helyben maradtak, 737 fiú született: Ezek közül 436 helyben halt meg anélkül, hogy házasságot kötött volna, 168 pedig házas férfiként élt Keszthelyen. Ezer fiúra számolva ez azt jelenti, hogy 592 meghalt, 228 házasságot kötött, 180-nak pedig ismeretlen a sorsa. A középiskolába járó fiúk közül 16 „tűnt el”, a mesterséget tanulók és elvándorlók számát legalább félszázra becsülhetjük. Azaz az ismeretlen sorsúak fele feltehetően elvándorló (durván minden tizedik, a felnőttkort megélők közül minden ötödik fiú). Az 1800–1809 között születetteknél megismételtük a fenti számítást: 1000-re számolva 537 fiúgyerek halt meg, 232 kötött házasságot, vagyis 213 sorsa ismeretlen. A gyermekhalandóság csökkenését nincs okunk

feltételezni, a valószínű becslés itt is 170–180 „eltűnt” fiút adhat. Az elvándorlás mértéke is hasonló lehetett.

A fiúk elvándorlásának feltevését erősíti, hogy ugyanezen családokban a házasságot kötő leánygyermek aránya jóval magasabb: az 1780–1789 között született leányoknál 318 ezrelék (a fiúknál 228 ezrelék volt), az 1800–1809 közötti nemzedéknél pedig 269 (a fiúk esetében 232). A halálozást és a házasságkötést együtt figyelembe véve mindenkor több leány-, mint fiúgyermek sorsa ismert. Ez is alátámasztja azt a feltevésünket, hogy az ismeretlen sorsú fiúk jelentős része elvándorló lehetett. (A leányok természetesen a házasságkötést követően szintén elhagyhatták Keszthelyt, ahogy arra fentebb utaltunk.)

A felnőttek (házas férfiak és nők) elvándorlását az adójegyzékek segítségével részben megközelíthetjük. Az adózásból kimaradtakat osztályoztuk aszerint, hogy meghaltak, vagy elvándoroltak (itt is jelentős számú a bizonytalan eset).

8.3. TÁBLA

A KESZTHELYRŐL ELVÁNDORLÓ ADÓZÓK SZÁMA ÉS ÖSSZETÉTELE,
1750–1840

évtized	elvándorolt	bizonytalan	együtt	ebből			
				bevándorolt	iparos	szőlőművelő	konvenció
1750–1759	19	90	109	47	15	26	2
1760–1769	34	125	159	64	37	33	5
1770–1779	100	26	126	89	47	27	18
1780–1789	79	27	106	86	54	8	4
1790–1799	34	17	51	42	20	4	3
1800–1809	55	42	97	72	38	22	11
1810–1819	70	18	88	66	38	16	11
1820–1829	69	21	90	67	22	17	8
1830–1839	79	32	111	68	30	32	8

Az eredmény azt mutatja, hogy a felnőttként, családotul elvándorlók esetében hullámszerű elköltözést nem tudunk kimutatni. Az első két évtizedben a „bizonytalan” csoport nagy súlyát részben a halálozási anyakönyvezés hiányai okozzák, részben pedig az adózók megnevezésének jellege (például bécsi pék, X. Y. zsellérje stb.). Az

1770-es évtized adatait az uradalmi alkalmazottak (*extraserialisták* vö. FÜGGELÉK XI. TÁBLA) időleges számbavétele okozza.

Az elvándorlók közt mindig jelentős arányban találhatók meg azok az adózók, akik bevándoroltak. Általában igen rövid ideig maradtak Keszthelyen. A mozgásban lévők közt pedig az iparosok a legjellemzőbb foglalkozási csoport. Az 1750-es években az elvándorlásuk kisebb, ekkor a kézművesek aránya emelkedő. A dekonjunkturális időszakokban növekszik az elvándorlók közt a mesteremberek száma, ezek zöme egy-két évig próbál szerencsét a városban. Az 1820-as évektől megint kisebb jelentőségű az iparosok továbbvándorlása. A szőlőművelők bizonytalanabb foglalkozási csoport, kezdeti magas elvándorlásukat nem tudjuk értelmezni. A szőlőhegyek betelepülésével a be- és elvándorlás egyaránt jelentősebbé válik. A konvenciósök az adójegyzékekben csak kis részben jelennek meg, ezért adataik az összmozgást nem befolyásolják.

Gazdasági nehézségek, öregkori visszavonulás, megözvegyülés mind olyan megfigyelhető egyéni okok, amelyek kimozdítják az embereket. Sümegi Imre az 1760-as években költözik Keszthelyről Nagykanizsára. A városi előjárók állítanak ki számára bizonyosságlevelet, ebben az elvándorlás okaként gazdasági nehézségeket említene: „*De minthogy szerencséje balra fordulván feles adóságokban találtatott, és a creditorokat annak idejében meg nem elégetette, ezen okból Keszthelyen lévő háza megböcsültetvén a' creditoroknak, a'mennyire nehezen esett, annyira vizatecett ökegyelmének, azért városunkból kiköltözött, remélvén más városban vagy helységben, az hová veendi lakását, szerencséjének jobbra fordul mivolta.*”¹⁹ Anton Schwarzbauer kereskedő 1787-ben Győrből költözött a városba. 1791-ben adósai pert indítottak ellene a keszthelyi úriszéken (a városi előjáróság véleménye szerint felesége költekezése tette tönkre). Vagyonát 1791. július 1. és 6. között elárverezik, Schwarzbauer ezt követően továbbköltözik a városból.²⁰

Az elvándorlási irányt végképp nem tudjuk rendszeresen vizsgálni. A nemességigazolások azt mutatják, hogy a déli, az alföldi területek, azaz az egykori török hódoltság megőrizte vonzerejét. Keszthelyi származású iparosok, polgárok Pozsonytól Pestig bukannak fel, de valószínűleg a legintenzívebb kapcsolat a házasságok

¹⁹ Sümegi Domokos özvegyének hagyatéki ügye MOL P 274 R. 13. Kovács József városbíró 1765. július 4-i levele.

²⁰ Vö. Benda Gyula 1995:244–245.

kijelölte térre jellemző, azaz a közeli oppidumok, valamint Nagykanizsa, Pápa, Veszprém mint távolabbi nagyobb városok.

Végezetül 1837-re az adóösszeírások alapján azt néztük meg, hogy a háztartásfők hogyan oszlanak meg helyiek és másutt születettek között. A 823 adózó háztartásfőből 508, azaz 61,7% helyi születésű, 298 pedig bevándorolt (36,2%).²¹ A település belső, zárt részein élőknél kisebb, 53% a helyiek aránya, a szőlőhegyeken pedig magasabb, 73%. A foglalkozási csoportok közül az iparosoknál a bevándorlók vannak többségben (56,5%, szemben 41,9% helyivel), viszont az ökröt is tartó gazdáknak 85,6%-a keszthelyi születésű. Megnéztük a fizetett adó (*decilis*) szerint is: a legtöbb adót fizetők az átlagnál nagyobb arányban születtek Keszthelyen (69,2%), a kevés adót fizető alsó decilisben viszont a bevándorlók vannak többségben (a helyben születettek csak 48,1%-ot tesznek ki). Középen, az 5. decilisben is igen magas, 75,9% a helyiek aránya.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Keszthelyt többfajta vándormozgalom jellemzi. Egyrészt a mezőgazdasági népességre jellemző mozgások, ezek kisebb régióra korlátozódnak, s elsősorban az uradalmi cselédség és a szőlőhegyi népesség vesz bennük rész. Ezek intenzitása a szőlőhegyek betelepülésével valamit növekszik. Azt feltételezzük, hogy hasonló mozgás a falvakra is jellemző. Másrészt erősen mozog az iparosok, kereskedők, bérlők egy része. Esetükben a vándorlás egy tágabb mezővárosi körre terjed ki. Harmadrészt pedig megkülönböztethetünk egy marginális csoportokra – koldusokra, megesett leányokra, kóbor elemekre – jellemző beköltözést. Ezt kiemeltük a nagyobb és városiasodottabb település vonzásával magyarázhatjuk.

²¹ Az özvegyasszonyok esetében a férj születési helyét vettük figyelembe, 17 esetben ismeretlen, vagy inkább eldönthetetlen a születés helye.

III.

A TÁRSADALMI TAGOLTSÁG

9. FEJEZET

A FOGLALKOZÁSI RÉTEGZŐDÉS

A város gazdasági szerkezetét a foglalkozás köti össze a társadalmi struktúrával. Ha a foglalkozást az egyén alapvető megélhetési forrásaként határozzuk meg, egy adott közösség foglalkozási szerkezetének pontosan tükröznie kell a gazdasági erőforrásokat. A foglalkozás a rendi társadalomban korántsem olyan számon tartott jellemzője az egyénnek, mint korunkban: elfedte vagy helyettesítette a rendi státus.

Forrásaink elsősorban az iparosok foglalkozását jelölik. Más esetekben csak azt tüntetik föl, hogy az illető uradalmi alkalmazott, árendát fizet stb.¹ Az adóösszeírások elemzésekor egyelőre nem támaszkodhatunk teljes foglalkozási kataszterre, azaz az egyes adózókat nem tudtuk foglalkozás szerint minősíteni. Ezért a megadóztatott vagyon és jövedelmek, valamint a státus segítségével alakítottunk ki nagyobb foglalkozási csoportokat.

A mezőgazdaságot tekintettük azok megélhetési forrásának, akiknek volt földjük, és más jövedelmük, adóköteles foglalkozásuk nem vált ismertté. Ha igásállataik (elsősorban ökreik) is voltak, akkor feltételeztük, hogy szántógazdálkodást is folytatnak. Ezt a csoportot gazdának (ökrösgazdának) nevezzük. Természetesen esetükben a fuvarozás is számba jöhet mint kereseti ág. A 19. század közepéig azonban a fuvarozás elsősorban kiegészítő tevékenység maradt

¹ A monografikus feldolgozásnál tehát kiegészítő forrásokhoz szükséges nyúlunk, hogy a létező foglalkozásokról, illetve azok gyakorlóiról tudomást szerezzünk. Az uradalmi alkalmazottaknál a fizetési lajstromok segítségével törekedhetünk a foglalkozás pontosítására. A halászcéh – valamint más céhek – jegyzőkönyvei alapján a halászokat azonosíthatjuk, és kiegészíthetjük az iparosok csoportját. Az uradalmi bérletekről felfektetett kimutatások az árendások körének és gazdasági tevékenységének pontosítását teszik lehetővé. Az anyakönyvek, a városi jegyzőkönyvek és számadások, a peres iratok között található számlák szintén számos ismeretlen, máshol nem regisztrált foglalkozási adatot őriznek.

(ekkor jelent meg önálló foglalkozásként a fuvarosé), ezért az első megközelítésben nem számolunk vele. Azokat a szőlőbirtokosokat, akiknek háztartásában nem írtak össze igásállatot, szőlőművelőnek tekintjük. Egyéb mezőgazdasági foglalkozásokba soroltuk az uradalom alkalmazottait (csőszök, vincellérek, béresek), a halászokat, aratókat stb.

Iparosnak azokat vettük, akik kézműves tevékenység után adóztak. A kereskedők esetében is hasonlóan jártunk el. Az adóztatási gyakorlat ezen a területen is változatos, több foglalkozás művelői – például a molnárok – hol mesterség után fizettek, hol árendásként, hol mindkét módon. Osztályozásunkban ennek megfelelően soroltuk be őket. Megkülönböztettünk tehát egy árendás csoportot, amelynek tagjai nem mesterségük, kalmárságuk után adóztak, hanem boltjuk, műhelyük után fizettek árendát. Ide kerültek a révészek, a kocsmárosok, a vendéglősök, akik szintén az uradalom árendásai voltak. Az árendás csoport értelmezhető úgy is, hogy az ide besoroltak a szolgáltatási szektorhoz tartoznak.

Végezetül kiemeltük a tisztviselőket és az értelmiségi (*honoratior*) foglalkozású adózókat (orvos, sebész, jegyző, tanító, rabbi, uradalmi számvevő, kancellista stb.). Foglalkozásuk részben az összeírásokból, részben más forrásokból vált ismertté. Az egyéb csoportba a megnevezett, de a fentiek közé nem sorolható kereseti módok kerültek, mint például a muzikusok vagy a „lutrihordozó”^{*}.

A fennmaradók – azaz akiknek megélhetési forrása vagy foglalkozása megállapíthatatlan – az ismeretlen foglalkozásúak közé sorolódtak be. 1770 előtt az adózók egy kisebb része átalányadót, taxát fizetett. Esetükben sem tudjuk, hogy milyen tevékenységet, jövedelmet vagy vagyont adóztattak meg, néha azonban az összeírók megnevezik foglalkozásukat. Ezt a csoportot külön vettük: köztük nagyobb jövedelmű árendások is találhatóak, de leginkább marginális elemek (özvegyasszony, idős adózó stb.). Az ismeretlen foglalkozásúak gyűjtőkategóriájában napszámból élő szegény emberek, özvegyasszonyok mellett olyan háztulajdonos helyi lakos is előfordul, akinek nem ismert tényleges megélhetési forrása (lehetett házbér is). Ezért a csoportból kiemeltük azokat, akik ház után adóztak, ők alkotják a háztulajdonos csoportot.

* A lutrihordozó feltehetően vándor lottóárús. Magyarországra az osztrák kincstári lottómonopólium bérlője, Cataldi gróf 1763-ban kapott koncessziót. A lottót II. József vette állami kezelésbe 1787-ben.

Az osztályozást igyekeztünk úgy kialakítani, hogy minél kevesebb szubjektív (vagy szakértői) döntést kelljen hoznunk alkalmazása során. Az első ilyen probléma az volt, hogy a növendékállatokat (ezek tinók, tulkok, azaz kor szerint megkülönböztetett fiatal ökrök) igásállatnak tekintsük-e, vagy sem. Az egyes háztartások vizsgálata azt mutatja, hogy a növendékállatok jelezhetnek egy induló állapotot, az ökrök elpusztulását, az állomány fiatalítását, azaz valójában tényleg igásállatot tartó gazdaságok állnak az adóösszeírások pillanatfelvételei mögött. E megfontolásból a legalább két növendékmarha után adózó háztartásokat is gazdaként soroltuk be. (Egy idő után a két-, illetve hároméves marhákat gyakorlatilag nem veszik számba.) Egy vagy két fiatal marhát lehetett nevelni eladás céljából is, forrásaink elég gyakran említik fiataloknál a marhanevelést és vásárolást mint jövedelemszerző tevékenységet.

Ahogy korábban említettük, lovat vagy ökröt fuvarozás céljából is lehetett tartani. Ezért 1747-ben megvizsgáltuk, hogy az igásállat (és növendékmarha) után adózók fizetnek-e adót gabonavetés után. A 135 vonósmarhával bíró háztartásból 22-ben nem írtak össze vetést, hanem csak bor után adóztak. A két növendékmarha után adózó 11 gazda közül pedig 4 hasonló helyzetben volt. Néhány esetben a következő évben már tüntetnek fel vetést ezekben a háztartásokban, de időben nyomon követve őket azt figyelhetjük meg, hogy egy kisebb csoportnál sosem mutatnak ki vetést vagy termést. Ezeknél következtethetünk arra, hogy leginkább fuvarozásra használták az állatokat.

A dikális adózásnál a cigány háztartásfők gyakran tartanak egy, ritkábban két lovat. Szántóföldjük és szőlőjük azonban nincs. Nyilvánvalóan más kereseti formák és életmód tette szükségessé számukra a lótarást. Végezetül az 1840-es években szintén szőlő nélküli zsidó adózóknál is írtak össze lovakat. Esetükben is fuvarozást sejtethetünk e mögött.

Az iparúzés után nemcsak a céhes mesteremberek fizettek adót, hanem a szintén céhet alkotó halászok is. A gyakorlat e területen időben változik. Hol egyszerűen mesterség után fizetnek, hol viszont a halászati jog bérbevételére fizetett árenda után terhelik meg őket. A halászokat kiemeltük az iparosok közül, és külön csoportba soroltuk.

Ily módon vizsgálva a foglalkozási szerkezetet azt látjuk, hogy a 18. század közepén a lakosság kétharmada a mezőgazdaságból élt.

9.1. TÁBLA
 A MEZŐVÁROSI ADÓZÓK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI MINŐSÍTÉS SZERINT, 1747–1845*

foglalkozás	1747	1758	1770	1777	1787	1797	1807	1817	1827	1837	1845
tisztviselő, értelmiségi						0,00	0,14	0,27	0,39	1,36	0,61
gazda	28,19	26,22	25,77	24,80	23,90	19,79	17,75	12,84	12,18	10,76	13,27
szőlőművelő	33,98	36,30	35,68	40,06	39,49	43,75	44,59	42,03	50,00	43,37	36,33
halász	3,47	3,03	2,16	3,66	3,18	2,08	2,89	2,84	0,65	1,70	1,02
konvenció és egyéb	0,97	0,50	8,65	3,02	1,66	2,23	1,44	4,05	2,59	4,64	2,65
iparos	19,31	22,18	21,08	18,92	22,54	21,28	23,09	22,97	16,58	18,80	22,24
kereskedő, boltos			2,16	1,59	1,51	1,34	2,60	2,43	0,91	0,68	2,76
árendás			0,72	1,27	0,76	2,83	0,87	1,49	2,07	4,76	2,14
háztulajdonos				3,50	2,72	5,51	5,48	8,24	11,79	11,10	15,00
taxás	8,49	8,57									
ismeretlen	5,60	3,19	3,78	3,18	4,24	1,19	1,15	2,84	2,85	2,83	3,98
együtt	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* Vö. FÜGGELÉK XXII. TÁBLA: A MEZŐVÁROSI ADÓZÓK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI MINŐSÍTÉS SZERINT, 1747–1848.

Az 1747. évi adóösszeírás szerint a szőlőművelők száma meghaladta a gazdákét, de ha az adózás esetlegességeit is figyelembe vesszük, inkább azt mondhatjuk, hogy e két csoport nagyjából egyenlő súlyú lehetett. Az iparosok aránya jóval kisebb, 19% volt (ha a taksát fizető zsidókat és görögöket mind az iparosokhoz és kereskedőkhöz számítjuk, akkor is mindössze 22% a nem mezőgazdaságból élők aránya). Feltehetően a 8%-nyi taxás adózó is a fentiek szerint oszlik meg foglalkozás szerint, tehát azt mondhatjuk, a 18. század közepén Keszthely lakosságának 75%-a a mezőgazdaságból élt.

Hasonló módszerrel megállapíthatjuk, hogy bár 1845-ben a gazdák aránya jelentős mértékben visszaesett, a szőlőművelőkkel és egyéb mezőgazdasági foglalkozásúakkal együtt még mindig a lakosság 53%-a él a mezőgazdaságból. A földművelő népesség súlyának egyértelmű csökkenését azonban nem követi a kézművesek számának emelkedése. Az iparosok aránya 1845–1846-ban 22% – azaz az 1747. évi 19%-hoz viszonyítva szinte változatlan –, viszont a kereskedők, kocsmárosok, árendások, fuvarosok aránya 7–8%-ra emelkedik. Az ismeretlen foglalkozásúnak minősítettek súlya is nő, feltételezhetjük, hogy egyben tényleges megélhetésük alapja is változik. Míg 1746-ban inkább a mezőgazdaság nyújthatott nekik kereseti lehetőséget, 1845-ben zömük már inkább a mezőgazdaságon kívüli tevékenységből élt.

A kisebb csoportok létszámának és arányának változásában sok az esetlegesség, amely az adózási gyakorlatból fakad. A tisztviselő, értelmiségi kategóriában a kirurgusok, orvosok mellett egy-egy házzal bíró uradalmi tiszt jelenik meg. Számuk változása mutatja egyrészt a szakértelmiséginek minősíthető adózók arányának növekedését, másrészt az 1830-as évektől a gazdatisztek egy részének intenzív házvagyonszerzését. Ezt a folyamatot a vagyoni rétegződésnél részletesebben vizsgáljuk.

Erős hullámzást mutat a konvenciók száma és aránya. 1770 előtt az adózás alól fel voltak mentve, illetve a taxások között találhatók. Az 1770. évi általános összeírás azonban kiterjedt az *extraserialistáknak* nevezett csoportra, így minden uradalmi alkalmazottra is. Ezért emelkedik ebben az évben 8%-ra az arányuk. Ezt követően a házzal, szőlővel bíró konvenciók kerültek összeírásra, személyük után azonban nem fizettek adót. Ilyenkor a nevük után a *conventiós* megjelölést írták, ennek alapján soroltuk be őket. Valószínű azonban, hogy ennek a csoportnak a számbavétele az adózáskor változó és esetleges maradt. Ennek ellenére valós tendencia

számuk növekedése az adózók között. Az uradalmi alkalmazottak számának változását a fennmaradt fizetési (konvenció) lajstromok alapján pontosabban is nyomon követhetjük.

1770-ben a keszthelyi uradalom fizetési listáján 108 tisztt, alkalmazott, cseléd volt található, ezek közül 87-nek a munkahelye Keszthelyhez kötődött. Az uradalom élén a *fiscalis* állt, vele együtt hat tisztt igazgatta a központot. Keszthelyen négy ispán, hat hajdú működött, két erdőpásztor, három *jáger*.^{*} A kocsisok, béresek 37-en voltak, 7 különféle pásztor állt alkalmazásban. Mellettük 6 iparos (hajósmester, kéményseprő, pintér, szíjártó), 6 legény és 2 inas is dolgozott az uradalomnak.² A konvenció listán feltüntetett alkalmazottak száma a század végéig alig változott (1787-ben inkább valami visszaesés tapasztalható). A Georgikon megszervezése és Festetics György gazdálkodási és igazgatási reformjai viszont felduzzasztják a létszámot: 1807-ben 186 (Keszthelyen és a hozzá kapcsolódó majorokban 154) alkalmazott szerepel a különböző fizetési kimutatásokon. 1847-re az uradalmi alkalmazottak száma 331-re nőtt, ebből Keszthelyen dolgozott 258. Megnő a központi irodákban dolgozó értelmiségi szakemberek száma is, de a létszámgyarapodás a cselédségnél, a kocsisok, béresek körében és a pásztoroknál a leg-erőteljesebb.

Az 1840-es évekre az uradalom igazgatásában alkalmazott tisztek, a Georgikon tanárai mellett a tanítók, a gimnázium paptanárai, a város jegyzői, az orvosok, a sebészek, a megyei tisztviselők és a magánügyvédek már nagyszámú értelmiségi foglalkozású csoportot alkottak. Ez a helyi politikai és társadalmi életben igen aktív szerepet játszott, a Georgikon és a gimnázium diákjaival együtt 1848-ban is meghatározó volt.³

Foglalkozási kategóriáinkba nehezen besorolhatók az uradalmi alkalmazottaknak azon csoportjai, akik a munkák közvetlen irányításával, őrzéssel és rendfenntartással voltak megbízva. A hajdúk, a megye katonái, a városi alkalmazottak egy része nehezen besorolható a fenti durva foglalkozási osztályozásba, de jelentősebb csoportként velük is számolhatunk. (Amennyiben adóztak, akkor a konvenciók gyűjtőkategóriájába kerültek.)

* *Fiscalis* – ügyvéd, uradalmi ügyész, *jáger* – vadász.

² Az 1770. évi konvenció lajstromok megtalálhatók: MOL P274 Létszám- és javadalomkimutatások, konvenció könyvek 79. csomó (1762–1809).

³ Az 1848–49. évi helyi eseményekre lásd Molnár András 1992; Czígány László 1994; Benda Gyula 1996a.

Lényeges arra is utalni, hogy az emberek nemcsak egyfajta kenyérkeresetet, foglalkozást űzhetnek. A cigány adózóknál 1770-ben megtaláljuk a kovács és hegedűs együttes foglalkozási megnevezést. Hasonlót találunk a zsidó vallásúaknál is, esetükben a mészáros és hegedűs fordul elő együtt. Gyakran a halászok közül került ki a rév bérlője, de iparos is bérelhetett boltot, sőt kocsmát is.

Lényeges felhívni a figyelmet arra, hogy a teljesen vagyontalan, ismeretlen foglalkozású csoport mindenkor jelentéktelen marad. Az adójegyzékek alapján azt mondhatjuk, hogy a kisvárosban nincs és nem növekszik a teljesen nincstelen, napszámából vagy alkalmi munkákból élő réteg. Ha a más házában lakóknak, azaz a házatlan zseléreknek az 1820-as évektől fennmaradt összeírásait megvizsgáljuk, illetve az egyházi (keresztelési és temetési) anyakönyvekben felbukkanó személyeket is számításba vesszük, valamivel szélesebb a nincstelen, marginálisnak nevezhető társadalmi csoport, de semmiképpen sem jelentős. Mellettük a fenéki, az újmajori földesúri majorban dolgozó cselédek említendők, akiknek nagy része (s éppen ezek azok, akik nem bukkannak fel az adójegyzékekben) szintén vagyontalan.

A korábban leírt változás szembeötlőbb és jelentősebb, ha külön vizsgáljuk a város belső területét és a szőlőhegyeket. A fogyatkozó számú és csökkenő súlyú ökrösgazdák az 1840-es évekre kiköltöznek a szőlőkbe. A városban viszont jelentősen megnő az ipari (kézműves) és tercier (kereskedelem, szolgáltatás) szektorba sorolható népesség súlya. A bennlakó népességnek csak 15,6%-a él mezőgazdasági tevékenységből, viszont 38,8% ipar, 8,6% pedig kereskedés, árenda után adózik.⁴

A foglalkozási szerkezetben a városias tercier szektor térnyerése, a mezőgazdasági szektor visszaesése megfigyelhető, bár a város egészének agrárjellege megmarad. A városi belső település viszont elveszti korábbi földműves- és szőlősgazda-népességét, a megmaradtak foglalkozási összetétele urbánusabb és polgárosultabb. A mezőgazdaságból élő népesség térben és – akár mint szőlőhegyi lakos, akár mint uradalmi majorban élő cseléd – valószínűleg egyre növekvő mértékben társadalmilag is elválik az iparos, kereskedő polgárságtól.

Az átrétegződés folyamata jól szakaszolható. Az 1747 utáni év-

⁴ A szőlőtulajdonosok egyharmada korábban iparosként is adózott, vagy a férje volt kézműves.

tizedekben az ökrösgazdák háztartásainak száma 150 körül ingadozik (vö. FÜGGELÉK XXII. TÁBLA), viszonylagos súlyuk az első évtized alatt lecsökken, utána majdnem változatlan. A század elején gazdaságilag és társadalmilag is jelentősebb gazdanépeség – az egykori végvári szabados, hajdú lakosság – térvesztése a század első felében a keszthelyi földesurak törekvéseinek következtében valószínűleg folyamatos (a Festeticsek csak hatékonyan befejezik a korábbi tendenciákat).⁵ Az 1770–1780-as évekig azonban gazdasági meggyengülésük ellenére számuk és arányuk jelentős marad. A 18. század végén (1787–1817 között) viszont megint egyharmaddal kevesebb lesz az ide sorolható háztartások száma, arányuk pedig felére csökken. Feltehetően mindez a majorsági gazdálkodás erőteljesebb kiépítésével hozható összefüggésbe (éppen a mezőgazdasági konjunktúrát hozó évtizedekben): az ökröt tartó és teljes önálló családi gazdaságot fenntartó háztartások lehetőségei meglehetősen összeszűkültek a keszthelyi határban. Az 1810-es évektől újabb változás következik be a mezőgazdaságból élő népesség helyzetében: végleg kitelepednek a szőlőhegyekre. Ezzel a gazdaréteg gyengülése megáll, s egyes jelek úgy is értelmezhetők, hogy az 1830-as évek gazdasági fellendülése számukra is előnyös.⁶

A szőlősgazdák száma és aránya a 18. század második felében végig nő, majd stagnál, amikor az ökrösgazdák száma erőteljesen megcsappan, végül a szőlőbeli kitelepedés idején ugrásszerű növekedés tapasztalható. A mezőgazdaságból élő egyéb foglalkozásúak, azaz a konvenciósök számának ingadozása, ahogy fentebb részletesebben szóltunk róla, inkább számbavételi, mint gazdasági-társadalmi változásokat tükröz.

Az iparosok és kereskedők száma a gazdasági fellendülések idején emelkedik (1740 után, a napóleoni háborúk idején, majd az 1830-as évektől), s visszaesik a dekonjunktúrák alatt (a legerőteljesebben 1816 után). Az iparosok aránya változatlan marad, viszont a tercier szektor kereskedőinek, árendásainak stb. aránya minden fellendülésnél egyre nagyobb.

⁵ A század elején a város lakóit szabadosnak jelzik. Az 1711. évi adóösszeírás nagyobb állatállományt mutat ki, mint a későbbiek. A földesurakkal a konfliktusok folyamatosak.

⁶ Az 1836 után fennmaradt összeírások közül az 1844–46. években az állatállomány hirtelen megnő, a szőlőhegyek leválása utáni évekbe dikalajstromokat csak a városra találtunk.

Ha végül a mezőgazdasági és a többi tevékenység arányának változását követjük nyomon, a változásokat az 1820-as évekig konjunkturális hullámzasként értelmezhetjük, de ami állandó: az adózó népesség kétharmada agrárkeresőként tartja fenn magát; az 1830-as évektől azonban a mezőgazdaság gyors visszaszorulása figyelhető meg.

A változás hipotetikusan úgy írható le, hogy a 18. század második felében a városi társadalom keresi új szerepkörét: a mezővárosi földműves parasztpolgárság még őrzi helyét, és részben súlyát is, de az iparosok betelepítésekkel is növelt száma hullámzik. Az 1790-es évektől egyértelmű, hogy a mezőgazdaságban az uradalom nyer teret a mezővárossal szemben, viszont a mezőgazdasági konjunktúra megnöveli a város kézműipari és kereskedelmi központ szerepét. Ennek következményei egy felgyorsuló változásban az 1816 utáni visszaesés és fellendülés idején már radikális és végleges átalakulást hoznak a város társadalmában: a kézműipari és kereskedelmi központjellel megszilárdulása megerősíti a kisvárosi iparúzó középrétegeket a kiszoruló, de nem feltétlenül szegényedő szőlőművelő parasztpolgársággal szemben.

Az adóösszeírások alapján az is kirajzolódik, hogy a népesség egyre nagyobb része kerül távolabb a mezőgazdaságtól. Az 1770-es évekig az adót az állatállomány, a termés (vetésterület) és a bor után vetették ki. A taxás adózók és 1770-ben az uradalmi alkalmazottak kivételével szinte minden adózónál regisztráltak vagy tehenet, vagy bort, vagy gabonatermést. 1773 után az állatállomány és a földterület esett adó alá, az uradalomtól bérelt káposztáskertek, rétek, szántók után a keszthelyiek nem adóztak. Az adójegyzék szerint egyértelműen növekedett azoknak az aránya, akik sem tehenet nem tartottak, sem pedig föld (szántó, rét, szőlő) után nem adóztak.

9.2. A MEZŐGAZDASÁG (SZARVASMARHA, TERMÉS, ILLETVE FÖLD) UTÁN NEM ADÓZÓK SZÁMA ÉS ARÁNYA KESZTHELYEN, 1747–1845

év	adózó	nem adózik	mezőgazdaság után
1747	473	34	7,19
1758	544	37	6,80
1770	516	40	7,75
1777	630	107	16,98
1787	661	104	15,73
1797	672	116	17,26
1807	693	121	17,46
1817	740	169	22,84
1827	772	191	24,74
1837	883	272	30,80
1845	980	346	35,31

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy az általunk elvégzett osztályozás és csoportosítás nem hasonlítható össze a későbbi, a népszámlálások foglalkozási számbavételén alapuló adatokkal. Egyrészt mi mindenkor háztartásfőekkel számoltunk csak, felnőtt családtagjaikat nem soroltuk be foglalkozási ágazatba. Ezért mindenféle összehasonlítás is nehézségekbe ütközik.

1770-re azonban a Zala megyei *generalis conscriptio* segítségével azonos csoportokat tudtunk létrehozni a Keszthellyel sokban azonos helyzetű két mezővárossal, Sümeggel és Tapolcával. Ennek alapján azt látjuk, hogy a gazdák viszonylagos súlya a legnagyobb Sümegen, ezt követi Tapolca és végül Keszthely. Ezzel szemben a szőlőből élők száma és súlya Keszthelyen a legnagyobb, Tapolcán is közel egyharmad, viszont Sümegen jelentéktelen. Az uradalmi cselédség egyedül Keszthelyen jelentős. Az iparosok aránya Keszthelyen sajátosan alacsony. (Ez a jelenség – az iparos réteg viszonylagos jelentéktelensége – mindenkor jellemző Keszthelyre, ha megyei és országos összeírásokat elemzünk. Az iparosok csoportjának elemzésekor rámutatunk, hogy jelentős alulregisztrációval állunk szemben. Annak okát, hogy ez miért erős a vizsgált városban, nem tudjuk. Azt sem ismerjük, hogy Sümegen és Tapolcán ez a jelenség mennyire jelentkezik.)

A három várost végeredményben az 1770. évi összeírás alapján a következőképpen jellemezhetjük: Keszthely a legösszetettebb társadalmú, de itt egyben a mezőgazdaság (elsősorban a szőlő és az uradalom) szerepe is erős. Kézműipara kisebb súlyú. Sümegre a kéz-

műipar és a gazdaréteg egyharmad-egyharmad aránya jellemző. Ezzel szemben itt a szőlő szerepe kicsi. A kereskedelem, az uradalom jelen van a városban. Tapolcán viszont ez utóbbi szinte hiányzik, viszont a gazda-, a szőlősgazda- és az iparosréteg közel egyforma súlyú.⁷

FOGLALKOZÁS ÉS TÁRSADALMI CSOPORT

Az adóösszeírások alapján vizsgált foglalkozás a megélhetés, a gazdasági tevékenység pillanatnyi helyzetét tükrözi. Így az ökrösgazda önállósodó gyermekei apjuk életében gyakran csak szőlőbirtokuk után adóznak (tehát szőlősgazdaként vesszük őket számba), az özvegyasszonyok is elvesztik férjük foglalkozási pozícióját. Közelebbről megvizsgálva a szőlőművelő és háztulajdonos adózókat, megállapíthatjuk, hogy közülük sokan korábban mesterség vagy kalmárság után adóztak (özvegyasszonyok esetében a férjük volt iparos vagy kereskedő). Sőt gyakori az is, hogy az összeírás készítője a név után foglalkozást is bejegyez, viszont a kérdéses személy nem a mestersége után adózik.

Az ebből fakadó ellentmondást kíséreljük meg feloldani azzal, hogy megkülönböztetjük a foglalkozást a társadalmi hovatartozástól, az egyiket pillanatnyi állapotnak, a másikat tartós helyzetnek minősítve. Társadalmi csoportként iparosnak tekintjük mindazokat, akiknek mestersége ismert vagy egyszer már adóztak iparűzés után, hasonlóan járhatunk el a kereskedők esetében is. Nehezebb ennek az elvnek érvényesítése azoknál, akik földművelésből élnek, hiszen az egyének életük során növelhetik birtokukat, és gazdálkodásuk jellege is változhat. Más források elemzése azonban arra mutat, hogy sok esetben valós társadalmi határ, nem egyszerűen vagyoni különbség húzódik az ökrösgazda és a szőlőművelő között.

Társadalmi hovatartozás szerint 1846-ban az iparosok aránya a legalacsonyabb becslés szerint is 28%, a kereskedőké pedig 8–9%. A gazdák, szőlőművelők és a mezőgazdaságban dolgozó alkalmazottak aránya 50%. Fennmarad egy 10% körüli egyelőre besorolhatatlan rész. A városban élők között túlsúlyba kerülnek az iparos és kereskedő elemek. A város társadalma a foglalkozási szerkezetnél is „modernebb”. Az eltérés adódhat az adóösszeírás sajátosságából,

⁷ Az összeírás az 1770. évi *generalis conscriptio* (Zmlt IV.9.a). Az összehasonlítást Kapiller Imrével végeztük el egy előadás és tervezett cikk keretében.

de egyben kifejezheti azt is, hogy az iparos- és kereskedőréteg egy része nem gyakorolja mesterségét.⁸

A VÁROS TÉRBELI SZERKEZETE

Korábban már utaltunk arra, hogy a belső, zárt rész és a szőlőhegyek megkülönböztetése esetén erőteljes a foglalkozási összetétel változása. A város térbeli szerkezetét érdemes részletesebben is elemezni. A település földrajzilag egy zárt belső részre és egy szórtaan betelepült határra, a szőlőhegyekre bomlik fel. A település határában Fenékpusztán a rév és a major körül is élnek emberek, a malmokban és Hévízen is laknak. A településen belüli legjelentősebb mozgás a szőlőhegyi kitelepülés, amelyet a népesség demográfiai elemzésénél már bemutatunk. A foglalkozási szerkezet szempontjából ez azt jelenti, hogy az igásállatot, főleg pedig ökröt tartó gazdaréteg szinte teljes egészében kihúzódik a szőlőkbe.

A településen belül a jogállásnál, úrbéri helyzetnél volt szó a mezőváros és a polgárváros elkülönüléséről. Ez azonban nem teremtett éles elkülönülést: a két község között bizonytalan és források szerint változó volt a határ. A mezőváros utcáit egy 1769-es térkép, illetve néhány összeírás alapján ismerjük.⁹ A város térbeli szerkezetével Tar Ferenc foglalkozott (részben az általunk rendelkezésére bocsátott adatok alapján), de ő az 1848 utáni tendenciákra összpontosított.¹⁰ Emellett Király Ferenc is elemezte az írni-olvasni tudás kapcsán 1838-ban az egyes utcák eltérő foglalkozási, vagyoni és műveltségi jellegét: kimutatta, hogy az adózási adatok alapján jelentős eltérés van az egyes utcák között.¹¹

A 18. század közepén a település észak–déli tengelyében, a Fesetics-kastély és a ferences templom és kolostor között húzódott a főutca, vagy ahogy forrásaink említik, az Öreg utca. Ennek folytatása az Alszeg volt. Az egykori végvár kerített részében feküdt a Hajdú utca és a Kerítés – mindkét név a törökkorra utal vissza.

⁸ Az iparosok tényleges száma és az adójegyzékben feltüntetett szám eltérése általánosabb forráskritikai kérdés. Az adórendszer egyelőre nem ismert okokból eltávolodott a valóságos helyzettől, de az egyszerűség kedvéért azt feltételezzük, hogy ezek vagy visszavonultak, vagy szüneteltetik mesterségük gyakorlását.

⁹ Az 1769. évi térképről részletesen lásd Tar Ferenc 1995. Az adójegyzékek közül elsőként 1782-ben egy porciójegyzékben írták össze az adózókat utcák szerint (Zmlt IV.9.a).

¹⁰ Tar Ferenc 1995.

¹¹ Király Ferenc 1990.

A polgárvárosi rész a kastélytól északra feküdt, a Polgárváros és a Pál utca alkotta. Ezekkel volt szomszédos a Lehen és a Cigánygyep utca. A 19. század elején lebontott Szent Márton-plébániatemplom mellett húzódott a Pap utca, ahol a plébániának szolgáló népesség élt. A főutcát a kastélytól délre a Szalasztó utca metszette át, ennek volt folytatása a Tanarok.* A település nyugati részén épült ki a fő-utcával párhuzamosan az Új utca. A nagyjából észak–déli nagyobb utcákat (Új, Öreg, Hajdú) keresztutcák kötötték össze.¹²

A térbeli szerkezet vizsgálatánál az 1780-as évek adójegyzékeiből kiindulva időben vissza, illetve előre rekonstruáltuk az utcákat, majd az 1810-es, 1826-os házösszeírást, az 1836., 1837. évi dikajegyzéket használtuk segítségként. Egyes foglalkozási csoportok elhelyezése nehézséget okoz: a taksásokat, majd az árendásokat és a zsidó lakosokat a legtöbbször külön sorolták fel, tehát lakóhelyüket nem tudtuk megállapítani.¹³ 1747-ben az Öreg utca meghatározó foglalkozási csoportja az iparosság. Az Alszeg összetétele vegyes, de itt is jelentős a mesterek aránya. A város szántóművelő gazdái inkább a polgárvárosi rész körül tömörülnek. A belső részek összetétele vegyes. Az iparosok esetében a fazekasokat leszámítva térbeli elkülönülés nem figyelhető meg. A fazekasok leginkább a Pap utcán laknak.

Az 1840-es évekre jelentős térbeli változások zajlottak le. Ekkor az Öreg utca és az Alszeg összevontan Nagy utcaként van megnevezve. 1845-ben az itt adózó 86 háztartásból 29 ipar után adózik, 15 kereskedés (bolt vagy kalmárság), 13 pedig árendás. A kereskedők, a gazdagabb iparosok, uradalmi tisztek az 1840-es évekre a főutca tengelyében koncentrálnak. Néhány régi családot kivéve egyértelműen eltűnik az egykori gazda- és szőlőművelő réteg. A belső részekeken szinte mindenütt az iparosok jelenléte a meghatározó. A szegényebb (háztulajdonos) rétegek a leginkább a cigánygyepi részen tömörülnek. Itt élnek a szegényebb iparosok (ácsok, kőművesek, akik valamely mester alkalmazásában állnak).

* Tanarok/Tanorok/Tanárok utca: a falukerítést nevezték tanoroknak, az utcanév ennek – az időközben elhalványult – jelentésnek őrzi emlékét.

¹² Az utcanevekre lásd Eszes László 1985.

¹³ Az utcaneveket feltüntető források a következők: 1810. házösszeírás, 1826. évi topográfiai összeírás, 1836–1838. közötti dikajegyzék. Az 1786. évi kataszter utcaneveket nem ad meg, a házszámozás rendjét rekonstruáltuk. A nehézséget egyedül az jelentette, hogy az utcahatárokat gyakran nem tudtuk pontosan meghatározni, amennyiben a háztulajdonos változott. Ezért mindig kimaradt néhány háztartás az utcák között. Az összeírások vége felé gyakran az új adózók jelennek meg, itt sem tudtuk az akkori lakóhelyet pontosan meghatározni.

10. FEJEZET

VAGYONI RÉTEGZŐDÉS

A társadalmi helyzet fontos meghatározója, illetve mutatója a jövedelem és a vagyon. A tulajdon jellege (termelőeszköz, tőke, fogyasztási javak stb.) és nagysága, a jövedelem jellege (földjáradék, profit, bér) és nagysága a legtöbb rétegződési elmélet számára alapvető strukturáló tényező.¹ Történetileg és empirikusan azonban a jövedelem igen nehezen vizsgálható. Leginkább a bérekre találhatunk adatokat számadásokban, szerződésekből. Az 1930-as évektől az ár- és bértörténet erre építve számos idősort hozott létre a különböző területeken, gazdasági ágakban fizetett bérekről, de ezek csak makroszintű elemzésekre alkalmasak, a családi, háztartási jövedelem alakulását mérni nem tudják.² Magyarországon pedig az egyetlen soproni ár- és bértörténeti munkát³ leszámítva semmilyen rendszeres vizsgálatot nem ismerünk (hozzá kell tenni, hogy a bérmunka jelentősége is kisebb volt). Egy-egy család vagy személy jövedelme, vagy egy társadalmi csoportot jellemző, tipikus vagy átlagos jövedelmi helyzet a vizsgált korban szinte csak elvont számításokkal határozható meg. Ezzel szemben az egyén által jövedelemből felhalmozott vagy öröklött vagyon mérésére számos forrás áll rendelkezésünkre.⁴

A vagyon, vagyonosság, vagyoni felhalmozás teljes nemzetközi irodalmának áttekintésére nem vállalkozhatom, itt csak néhány olyan megközelítést és eredményt ismertetek igen vázlatosan, amelyek az általam megkísérelt vizsgálat szempontjából fontos historiográfiai előzményt jelentenek. Az 1950-es évek végétől kezdtek kiemelten foglalkozni az *Annales*-körhöz tartozó történészek a társadalmi ré-

¹ Kövér György 1998.

² Simiand, François 1932; Grenier, Jean-Yves 1985.

³ Dányi – Zimányi 1989.

⁴ A vagyonra lásd Benda Gyula 1997b; Güntner Péter 2000.

tegződés és a vagyoni szintek problémájával. A vagyon vizsgálatának programját a modern polgárság kutatásában Ernest Labrousse fogalmazta meg.⁵ A tanítványai, elsősorban Adéline Daumard nagyszabású kutatási programot dolgoztak ki. A 18. századra Daumard a házassági szerződéseket tartotta legalkalmasabbnak a társadalom vagyonosságának elemzésére (Párizsban a házasságok 70–75%-áról maradt fenn szerződés, a hagyatéki leltárak csak a népesség 10%-át fedik le), a 19. században pedig az örökösödéssel kapcsolatos tulajdonosváltás regisztrálása nyújt kitűnő forráslehetőséget. A kutatási program Párizs mellett számos más városra is kiterjedt, résztvevői a vagyonösszeírások alapján a vagyon nagyságát, szerkezetét (ingó és ingatlan, ház, föld stb.) tárták fel, a modern foglalkozási nomenklatúra alapján kialakított társadalmi-foglalkozási osztályozás segítségével mutatták be a társadalom tagoltságát, és a területi különbségeket is elemezték.⁶ A 18–19. századra koncentráló kutatásokra az erős kvantifikáció és társadalomtudományos szemlélet volt jellemző. Az Egyesült Államokban még erősebb volt ez a kettős szemlélet: Alice Hanson Jones 1772-re számolt teljes vagyont, szintén a modern közgazdasági elméletekre épülő fogalmakra alapozva.⁷ Az amerikai vizsgálatok a társadalmi csoportok vagyonosságát idősorokban is vizsgálták, s így mérték a globális jólét növekedését. Az angolszász elemzéseknél a vagyon és a jólét, az életszínvonal azok a kulcsszavak, amelyek meghatározták a vizsgálatok orientáltságát.

A német történetírásban jelentős késéssel, 1973–1976 között indultak meg kutatások a 19. századi iparosodás hatásának vizsgálatára. Ennek során az anyagi helyzet mérésére a vagyont találták legjobb közelítésnek. Würtembergben a házasságkötéskor és halál esetén is leltárt kellett felvenni a javakról, ezt aknázták ki a vizsgálatban.⁸ A vagyon nagyságát és változását, a felhalmozást elemző tanulmányok mellett számos elemzésben magyarázó változóként jelenik meg a vagyon mértéke.

⁵ Labrousse, Ernest 1954.

⁶ A programot lásd Daumard, Adéline 1962. Az eredményeket Adeline Daumard egyrészt a párizsi polgárságról készített disszertációjában foglalta össze (Daumard, Adéline 1963), majd a francia polgárságról írt munkáiban hasznosította, illetve ezek megjelentek külön is. Az összefoglalót lásd Daumard, Adéline 1973. Közlések: Aboucaya, M. C. 1963; Ibarolla, Jésus 1965; Ibarolla, Jésus 1966; Sentou, J. 1969. Idevágó újabb tanulmányok Garnot, Benoît 1987; Gay, Annie 1990.

⁷ Hanson Jones, Alice 1980.

⁸ Borscheid, Peter 1979.

Magyarországon a vagyon külön rendszeres kutatása némi késsel, az utóbbi harminc évben indult meg. Az egyik elterjedt megközelítés a dualizmus idején kialakult árvaszéki intézmény forrásanyagára épít. Elsőként Tóth Zoltán szekszárdi vizsgálata koncentrált erre a kérdésre. Kidolgozta a vagyonszerkezet fogalmát mint a társadalmi csoportok tárgyi felszereltségének mutatóját, viszont kevésbé érdekelte a vagyon abszolút nagysága, a felhalmozás problémája.⁹ Güntner Péter soproni vizsgálata már jobban koncentrált a vagyon nagyságára. Ő rendszerezte kritikailag a dualizmuskori forrásokat.¹⁰ A 19. század első felére Bácskai Vera gyűjtött anyagot a városi polgárság vagyonára, ebből egyetlen rövid adatközlés és elemzés jelent meg.¹¹ Rácz István külön könyvet szentelt a debreceni civis vagyon vizsgálatának. Munkája a mai napig a legteljesebb e területen, de az ő megközelítése hagyományosabb.¹² A Néprajzi Múzeumban 1979-ben indult meg a hagyatéki és vagyonösszeírások gyűjtése, ehhez kapcsolódóan én foglalkoztam a vagyon megközelítésének lehetőségeivel.¹³ Kaposi Zoltán a vrászlói uradalomban elemzi leltárak segítségével a vagyoni viszonyokat a 19. század elején.¹⁴

A vagyon nagysága, összetétele a magyarországi forrásadottságok mellett elsősorban a hagyatéki (örökösödési) eljárás során keletkezett különféle iratok alapján vizsgálható. Ezek a következők: a végrendelet, a hagyatéki leltár, a becső vagy az árverési jegyzőkönyv, majd a hagyatéki eljárás végén elkészült osztálylevél. Mindegyik más-más szemszögből ad képet az elhunyt vagyonáról. A kvantitatív elemzésekben leginkább a hagyatéki leltár használható, ennek segítségével szokás képet rajzolni a tárgyi világról, a vagyonról.

A végrendelet az örökösödés rendjét határozza meg, a törvényi (szokásjogi) rendet a konkrét helyzetre alkalmazva – vagy éppen módosítva –, illetve a hagyományokról intézkedik. A hazai történetírásban Tárkány Szűcs Ernő már az 1960-as években igen alaposan foglalkozott a végrendeletekkel, éppen vagyoni szempontból is.¹⁵ Ezt a forrást újabban egyre többen fedezik fel, kutatása erősen fellendülőben van. Nem lehet itt feladatunk ezen munkák bemutatása, eredményeik és

⁹ Tóth Zoltán 1989 és Tóth Zoltán 2000.

¹⁰ Güntner Péter 2000.

¹¹ Bácskai Vera 1992.

¹² Rácz István 1989.

¹³ Benda Gyula 1989a és Benda Gyula 1997b.

¹⁴ Kaposi Zoltán 2000:211–215.

¹⁵ Tárkány Szűcs Ernő 1961 és Tárkány Szűcs Ernő 1966.

módszereik összegzése. Mindenesetre a vagyoni aspektus vizsgálata nem jellemzi kiemelten ezt az új érdeklődést, erősebben jelentkeznek a tárgyi kultúra, a mentalitás elemzési szempontjai.¹⁶

Keszthelyi lakosoktól az 1740 és 1849 közötti 110 évre 300 körüli végrendeletet sikerült összegyűjteni. Először ennek alapján kíséreljük meg a keszthelyi végrendelezési gyakorlat jellemzését. A végrendeletben az örökhatyó szinte sosem törekszik teljes vagyonának számbavételére, hanem elsősorban a fontosabb vagyonrészekről, illetve a hagyományozott tárgyakról ejt szót.¹⁷ A mezővárosban (és egyben az uradalom egészében) kialakult forma szerint a testamentum a bevezető formula s a kötelező első pont (*Lelkemet az ő teremőjének, testemet pedig a földnek hagyom*) után felsorolja az adósságokat, illetve a kölcsönöket, majd ezt követően ír a vagyonról, a hagyományokról, meghatározza az öröklés általános rendjét, végül pedig intézkedik a temetésről.

A végrendelet a vagyon egészéről tehát csak igen elnagyoltan tájékoztat. Általános az, hogy az örökhatyó intézkedik a házról, egyes sajátos helyzetű birtokokról, felsorolja a hagyományokat, majd pedig általánosságban kijelenti, hogy a fennmaradt és részletesen fel nem sorolt vagyont kik és milyen arányban öröklik. A kiemelten kezelt vagyonrészeknél gyakran megadja a megszerzés módját (ősi, azaz örökölt, szerzett – ezen belül melyik feleségével stb.). A vagyonrészek értékét (becsárát) akkor említi, ha azt korábban valamelyik örökös már részében kivette, vagy becsáron átveszi. Leginkább teljesnek az aktívák és a passzívák felsorolása ítélnél, bár itt is találhatók olyan formulák, hogy gyerekeim ismerik, kinél mi van, vagy azt az okmányok elárulják. A keszthelyi végrendeletek tehát önmagukban nem alkalmasak a vagyon nagyságának és összetételének kutatására, leginkább kiegészítő adatforrásként használhatók.¹⁸

1849-ig 302 keszthelyi végrendelet maradt ránk. Az első 1720-ból származik, majd az 1740-es évekig nem ismerünk fennmaradt

¹⁶ A középkor végére vonatkozóan Szende Katalin munkássága említendő, a kora újkorra Horváth József győri kutatásai. 18–19. századi debreceni végrendeletekkel dolgozott PhD-disszertációjában Mátay Mónika (Mátay Mónika 2000).

¹⁷ Egy-két eset van, amikor egy egyedülálló személy végrendelete egyben leltár is ingóságairól. Ez azonban kivételesnek minősíthető.

¹⁸ A végrendeletek alapján tárgyaljuk az örökösödési szabályokat, felhasználtuk azokat a házak értékének vizsgálatában, valamint az adósságokat és kölcsönöket is nagyrészt ennek alapján elemeztük. Az az elképzelésünk, hogy a keszthelyi végrendeleteket valamilyen formában közzé is tesszük. A feldolgozás során itt is elvégeztük a demográfiai (anyakönyvi) és adózási adatokkal való egyeztetést.

testamentumot. Az 1740 és 1848 közötti 302 végrendelet az alábbi módon oszlik meg időben:

10.1. TÁBLA

A KESZTHELYI VÉGRENDELETEK SZÁMA ÉS A VÉGRENDELKEZŐ NEME SZERINTI MEGOSZLÁSUK, 1740–1849

év	férfi	női	együtt
	végrendelet		
1740–1789	22	17	39
1790–1809	45	31	76
1810–1829	35	42	77
1830–1849	53	57	110
összesen	155	147	302

A végrendeletek közel fele özvegy nők utolsó rendelkezése. A háromszáznyi testamentumból 8 esetben egy személynek két végrendelete maradt fenn. A végrendelet a legtöbbszor közvetlenül a halált megelőzően történt, s okai között a gyerektelenség, a két vagy három házasságból származó gyerekek említhetők. Az utolsó rendelkezésnek érvényességi feltétele volt a tanúk jelenléte, ezek szinte mindig az előljárók, nemesek esetében a nemesi *communitas* tisztségviselői, a mezővárosban a bíró és az esküdtek. A 18. század végétől tudjuk, hogy a végrendeleteket a város őrizte.¹⁹ Az uradalom csak a magtalan (*deficiens*) polgárok végrendeleteit vizsgálta felül (és gyakran megtámadta), az érvényes végrendeletkezéshez nem kellett uradalmi jóváhagyás.²⁰

Az örökhatály halála és temetése után a családi osztály következett. A legtöbbszor ez végrendelet és írásbeliség közrejötté nél-

¹⁹ Fövényesi András jegyző hagyatéki irataiban megtalálható egy jegyzék a nála levő iratokról, ezek között nagyszámú végrendelet is található (ezek a magvaszakadt vagyonnal együtt az uradalomhoz kerültek, s ott maradtak fenn): MOL P274 Ügyészi 1 R10, Fasc. C, No. 14 (99. csomó). A végrendeletek többsége a városi levéltárban maradt fenn. Az iratok *verso* oldalán található számok rendezett irattárra utalnak. Az utólagos rendezés ezeket Végrendeletek, illetve Testamentumok néven tárgyi csoportba gyűjtötte. A nemesi *communitas* által kiállított végrendeletekből is számos fennmaradt, ezeket is az előbbi gyűjteményekben helyezték el. Lásd: Zmlt V. 1734.

²⁰ Az uradalom ügyelt arra, hogy a háramlás révén reá szálló vagyonrész ne csorbuljon a végrendeleti hagyományok révén. Vö. Horváth D. Tamás 1987 és Horváth D. Tamás 1994.

kül történt. Bizonyos esetekben azonban szükséges lehetett a vagyon összeírása. A hagyatékok számbavétele egyrészt az örökösök érdekeit s elsősorban a kiskorú árvák védelmét szolgálta. Másrészt az örökös nélkül elhunytaknál a vagyon a koronára, a városra vagy a földesúrra háramlott, ennek a biztosítása is megkövetelte a javak ismeretét, összeírását. Nemesi jószág esetében a megyét illette az összeírás és az árvákról való gondoskodás kötelezettsége. Keszthelyen a mezőváros és a falu lakóinak magvaszakadt jószágá a földesurat illette, az ingóságok feléről azonban végrendelkezhetett a magtalan örökagyó. A legtöbb hagyatéki összeírás azonban az árvaügy adminisztrációja révén keletkezett. Itt külön kell ismertetnünk a nemesi árvaügyet, a mezővárosi árvaügy rendszerét és a magvaszakadások kezelését az uradalom által.²¹

A nemesi öröklés rendjére és az árvák vagyonáról való gondoskodásra vonatkozó szokásjogot már Werbőczy *Hármaskönyve* összefoglalta, a 18. században pedig törvény is szabályozta: az 1715. évi 68. törvénycikk előírta, hogy amennyiben egy nemesember halála után kiskorú árvák maradtak, a szolgabírárnak kell a gyám és a családtagok jelenlétében számba venni a hagyatékot. A Helytartótanács megszervezésével a hivatal ellenőrizte, szabályozta a megyei árvaügyet, s ennek következtében a század második felére nagyjából azonos eljárási rendszer alakult ki. A nemesi árvaügy kezelését azonban igen kevésbé ismerjük. A történetírás egyre inkább felfedezi az ennek során keletkezett forrásanyag értékét, de a gyakran impozáns mennyiségű levéltári forrásanyag létrejöttének körülményeiről, a megyei szervezet e téren való működéséről még nem készült feldolgozás.²²

Zala megyében a 18. század közepétől maradtak fenn külön kezelve a hagyatéki összeírások (*Acta tutorialia antiquissima*), de csak 1790-től létezik önálló levéltári egységként a gyámi bizottság iratanyaga. Ezen belül az árvák neve alatt külön gyűjtötték egy-egy ügy iratait (leltár, gyámi elszámolások stb.). Keszthelyi árvákra nézve Kákosy László szántói járási esküdt hagyatékának iratai az elsők, amelyek ránk maradtak.²³ Az 1830-as években kialakult iratkezelés

²¹ A keszthelyi inventáriumok kiadásának előszavában részletesen feldolgoztam az árvaügy kezelését, itt ennek alapján foglalom össze az ismereteket. Lásd Benda Gyula 1988:XLII–LV.

²² A nemesi árvajavak kezelésére lásd Benda Gyula 1984a. A 18. század elején a gyakorlat formálódására R. Kiss István 1898.

²³ A hagyatéki összeírás és árverés megjelent Benda Gyula 1988.

az iktatott iratok között megőrizte a leltárakat, az időszakos ellenőrzéseket a pénzkezelésről.

A keszthelyi nemesi *communitas* feltételezésünk szerint az 1780-as években alakult meg, és 1790-ből származik az első irat, amelyet hagyatéki ügyben készítettek. 1816 után a fennmaradt gyámi iratanyag egyértelműen mutatja, hogy a gyámi szolgabíró felügyelete alatt a nemesi árvák atya intézte a keszthelyi árvák ügyeit. A nemesi hagyatékoknál az összeírás nem tartalmaz értékbecslést, azaz a számba vett vagyon nagysága nem derül ki.

A földesúri alattvalók hagyatéki ügyeinek intézése a földesúr, az uradalom feladata volt. Nyugat-Magyarországon már a 17. századból fennmaradtak adatok falusi árvakönyvekről, ahová a kiskorú gyerekekre maradt vagyon jellegét, esetleg részletes összeírását bevezették. Ennek ellenére a 18. századból alig került elő hasonló iratanyag. Az öröklés ügyeit feltehetőleg a szokásjog alapján, írásbeliség nélkül intézték. Keszthelyen a 18. század elejéről fennmaradt néhány osztályos ügy iratai azt mutatják, hogy a mezőváros jobb módú lakosai a nemesekhez hasonló írásbeli formában rögzítették családi nézeteltéréseik lezárását. Dékmár Mihály és István 1710. május 29-én Eösy Mihály alszolgabíró jelenlétében osztozott meg az atyai jószágokon.²⁴ Egy 1711-ből származó hagyatéki összeírásnál is a már előbb említett szolgabíró és az esküdte, a vicekapitány és az uradalmi *provisor*,^{*} valamint a város egyik esküdte és jegyzője volt jelen.²⁵ Bizonyára nem készültek rendszeres összeírások az árvák vagyonáról, viszont valószínűleg írásban is gyakrabban rögzítették a vagyonfelosztást. Erre enged következtetni, hogy az 1775-ből és 1777-ből fennmaradt osztálylevelek (Jurák Mátyásné és Rádi János hagyatéka) kialakult írásbeli formát mutatnak.

A földesúri jogkört képező árvaügybe az állam először a Mária Terézia által kiadott úrbéri rendelet útján avatkozott bele, előírva a kiskorú árvák esetén a hagyaték összeírását. Ennek hatását igazából nem tudjuk lemérni: a városi és uradalmi levéltárban fennmaradt iratok az 1790-es éveket követően szaporodnak meg, ez inkább a kiépülő uradalmi szervezetnek, mint az úrbéri rendeletnek tulajdonítható. A ránk maradt inventáriumokat hol az uradalmi tisztviselek vették fel (a *pristaldus*^{*} feladata volt), hol a város elöl-

²⁴ Zmlt IV. 14. e Fasc. 67. No. 649.

^{*} *Provisor* – tisztartó.

²⁵ Kovács János hagyatéka, kiadta Benda Gyula 1988.

járói. Ez utóbbiak néha hangsúlyozzák, hogy az uradalom által megrendelt összeírást hajtják végre.

A hagyatéki illetőség tekintetében harc folyt a két hatóság között: az 1790-es évektől erősödött az uradalom szerepe, a város viszont polgárai egy részénél (láthatóan a vagyonosabbak esetében) első fokú hatóságként avatkozott be a hagyatéki eljárásba. Az 1836. évi 9. tc. a községek igazgatásáról törvénykezve előírta a kiskorú árvák vagyonának összeírását, s ennek egy példányának megőrzését a község számára is. Ennek hatása már 1837-ben megjelenik a mezőváros jegyzőkönyvében: az előljárással erre a törvényre való hivatkozással küld ki egy háromtagú bizottságot Pintér József hagyatékának felmérésére és felosztására. 1846-tól – a Festetics családdal kötött örökös szerződés életbelépésével – a városnak árvagyámja is volt. Határozottan megnő a felvett hagyatéki összeírások száma, de a jegyzőkönyv és a fennmaradt iratok alapján az is kijelenthető, hogy 1836 után sem válik teljesen rendszeressé a halottak vagyonának összeírása.

A magvaszakadt vagyonekat az uradalom derítette fel (a bejelentő részesült a bevételből), s ezek esetében a teljes adminisztrációt is az uraság tisztjei (elsősorban a *pristaldusok*) végezték. Fennmaradtak az éves elszámolások, mellettük nagyobb arányban szétszórtan az ilyen alkalomból felvett inventáriumok, árverési jegyzőkönyvek.

A hagyatéki eljárás végén az örökösök közötti osztozkodást az osztálylevél rögzítette. Ebben gyakran nem részletezik az örökség részeit, hanem a pénzbeli és természetbeli felosztást foglalják írásba. Az osztálylevél mérlegszerűen veszi számba a vagyont (nem részletezi az ingóságokat), felsorolja egyrészt a bevételeket, másrészt az adósságokat és a terheket, ebből számolja ki a felosztható örökséget, majd pedig részletezi, hogy melyik örökös mennyit és milyen formában kap belőle.

A kiskorú árvák vagyonát igen gyakran árverésen eladták, és pénzüket az árvapénztárba helyezték el. A gyámtya gondoskodott a pénzek kamatra való kihelyezéséről, illetve az árvák ellátásáról. Az árvapénztári számadásokból megismerhető egy-egy árva örökösze, ha ismerjük a család helyzetét, az örökösök számát, ebből

* *Pristaldus* – poroszló, a 18–19. században a keszthelyi Georgikon jogtanulóinak volt a megnevezése, uradalmi írnok a Festetics-birtokok igazgatásában, neki szól a jelentések egyik csoportja: MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Jelentések 7.g Különböző [!] jelentései a pristaldushoz, 1819–1828.

némi óvatossággal megintcsak megközelíthető a teljes örökség nagysága. Ilyen számadások az uradalomnál is fennmaradtak, s egyes időszakokra a nemesi árvák pénzeire készültek a megyei közgyűlés iratai közt is megtalálhatók.²⁶

Végül az árvák részére rendszeresített kérdőívekről is szót kell ejtenünk. A nemesi árvaügy adminisztrációját nem ismerjük. Tudjuk viszont, hogy a 19. században a nemesi árvákról évente jelentést kellett küldeni a Helytartótanácsnak. Ez a beszámoló részletes kérdőíves formában történt. A beküldött kérdőíveket (árvaösszeírásokat) kiselejtezték. Zala megye levéltárában egy 1818. évi árvajelentés maradt fenn. Ennek kérdései az elárulás idejére, az árvák korára, a vagyon leltárba vételére és nagyságára, valamint az árvák helyzetére vonatkoznak. Az igen értékes forrásra még nem figyelt fel a történeti kutatás. Az egyik ebből nyerhető információ a vagyonra vonatkozik.

Csák László árvái esetében megadja a kérdőív, hogy Csák György vagyoni rátája 514 forint, a három kiskorú gyermek része azonban az anya kezén maradt. Vagyis a teljes örökség 2056 forintra számítható. Persovits Imre 1809-ben három kiskorú gyermeket hagyott maga után, a kérdőív szerint „*post obitum patris orphanorum praeter unam vineam nihil remansit*”,* azaz a vagyon lényegében egy szőlőből állt, amelyet az özvegy férjhezmenetele és Pestre költözése miatt 2567 forintért elárvereztek (az ingóságokat az özvegy magával vitte Pestre). Csák Ferenc 1808-ban halt meg, két fiú maradt utána, a vagyont elárverezték, az így keletkezett tőke 1818-ban mindössze 190 forint 34 krajcárra rúgott (a kérdőív azt is megjegyzi, hogy a halált követően vettek fel inventáriumot, de az a korábbi gyám, ifjabb Csák Antal kezén elveszett). Kocsis Mihály két árvájának tőkéje az árvakasszában mindössze 40 forint 59 krajcár volt. Csák Ferenc János fia 1818-ban katona, György viszont Keszthelyen „*in servitio*”.**

Persovics Imre gyerekei közül László fia követte anyját Pestre, viszont a húszéves Borbála a nagyszülőknél él Keszthelyen. Csák László három kiskorú árváját az anyja neveli, de a nagykorú György

²⁶ Az uradalmi számadások: MOL P274 Ügyészi 1, 106–109. csomó, a nemesiek Zml IV. 1. f.

* *Post obitum patris orphanorum praeter unam vineam nihil remansit* – az árvák apjának halála után egy szőlőn túl más nem maradt.

** *In servitio* – szolgálatban.

„*servit in oppido Keszthely, sed nil ipsi praeter victum praestatur*”.* Kocsis Mihály tíz éves fia, Mihály „*est in servitio in oppido Keszthely*”,** a nyolcéves Anna pedig „*educatur per spanium Mich. Szita in Comitatu Simeg*”.**²⁷ A szegényebb nemesek fiai tehát árvaaként szolgáltak, az apa halála után pedig átmenetileg vagy végleg el is költözhetnek a városból.

A hagyatéki és árvaügy forrásai mellett a csődjellegű perek esetében felvett vagyonleltárak, árverések is fontosak, jóllehet még ritkábbak, és jellegüknél fogva is sajátosak. Az adósok vagy az uradalom által indított csődjellegű perek esetén előzetes összeírás készülhetett a vagyonról, vagy az elárverezett javakról maradt fenn jegyzőkönyv. Ezek a korabeli különböző bírósági szinteken maradhattak fenn, azaz részben az úriszéki iratok között, részben a megyei bírósági fondokban, ahova fellebbezés okán kerültek (ha az ügyben végleges döntés született, az egész iratanyagot visszaküldték az első fokú bírósághoz, de szerencsére számos ügy maradt befejezetlen).²⁸ Az 1840-es évektől külön csődtörvénytörvény működött.²⁹

A vagyontárgyak egy része adóköteles volt, s ily módon az adóösszeírások is forrásai a vagyonnak. Az állatállományt mindenkor összeírták, 1773 után a ház is része volt az adóalapnak. A szőlő (de a szántó és a rét is) után ugyancsak fizetni kellett. Az adóösszeírások kevésbé megbízhatók, de a népesség jóval nagyobb részét fedik le, mint a hagyatéki forrásanyag.

A hagyatéki és vagyonösszeírások alapján meghatározhatjuk a vagyon értékét. Az örökségi eljárás során a tiszta vagyont vagy felosztható örökséget számították ki, ezt találjuk meg az osztálylevelekben is. Az összeírt ingó és ingatlan javakhoz hozzáadták az örökhatározó követeléseit és levonták adósságait, illetve a hagyatékot terhelő kötelezettségeket. Így minden esetben, ha volt móringszerződés, az özvegyet illető mórings összegét passzívumként kezelték, s ez mindenkor

* *Servit in oppido Keszthely, sed nil ipsi praeter victum praestatur* – Keszthely városában szolgál, de csak természetbeni ellátást kap.

** *Est in servitio in oppido Keszthely* – Keszthely városában van szolgálatban.

*** *Educatur per spanium Mich. Szita in Comitatu Simeg* – Szita Mihály ispán neveli Somogy megyében.

²⁷ Zmlt IV. 2. e (1818).

²⁸ A Zala megyei levéltár idevágó fondjai: Zmlt IV.1. f; Zmlt IV. 2; Zmlt IV. 14. i; Zmlt IV. 14. o.

²⁹ Zmlt IV. 14. i.

elsőbbséget élvezett a kifizetések között. Az adósságok között tüntették fel az eljárás költségeit, a temetés és a gyógyíttatás költségeit is. Kérdéses, hogy a társadalomtörténeti elemzés számára elfogadható-e ez a tisztavagyon-fogalom. A möring levonása semmiképpen sem indokolt. De a haláleset és az örökösödési eljárás költségeinek levonása sem biztos, hogy indokolt, ha az elhunyt társadalmi helyzetének, életkörülményeinek jelzésére, annak mutatójaként használjuk a vagyont. Elemzésemben ezért tiszta (nettó) vagyonként az „összeírt ingó és ingatlan vagyon+kinnlevőségek–valós korábbi adósságok” képlettel számolok. Egyébként a korabeli gyakorlat a legtöbbször nem számolt el mérlegszerűen a vagyonnal – ezt különböző kimutatásokból összeszedve nekünk kell elvégezni.³⁰

Ugyanakkor számos gyakorlati nehézséggel kell számolnunk. A megtalált összeírások egy része melléklet, kísérő irat nélkül maradt fenn, s ilyenkor korántsem lehetünk biztosak abban, hogy ismerjük az aktívumokat és passzívumokat. Vagyis gyakorlatilag könnyebben és megbízhatóbban dolgozhatunk egy másik vagyonfogalommal, az összeírt vagyonnal.

Összeírt vagyonnak tekintjük a hagyatéki vagy vagyonösszeírásban összeírt tárgyak, ingatlanok teljes értékét. Ez véleményünk szerint jól tükrözi a háztartás valós életkörülményeit. Teljessége könnyebben ellenőrizhető. Végül pedig megoldja a csődök, a negatív tiszta vagyonok kérdését is. A jelentősen eladósodott vagyonok esetében ugyanis sem az esetleges negatív érték, sem pedig a kis összeg nem fejezi ki a valós réteghelyzetet. Az összeírt vagyon viszont ezt megközelíti.

Rá kell mutatnunk azonban arra is, hogy az összeírt vagyon három esetben egyértelműen torzít: 1) ha kiskorú árvákról van szó, akiknek személyi holmijukon kívül a vagyonuk pénzben fekszik az árvakasszában; 2) ha a mesterlegények személyes holmijuk mellett megtakarított pénzzel rendelkeznek; 3) ha az özvegyasszonyok vagyonukat pénzben, azaz kölcsönbe kihelyezve tartják. (Idesorolhatjuk a kölcsönzéssel foglalkozó néhány keszthelyi tőkepénzest is, de ilyen vagyon nincs az összeírások között.)

A fenti három esetben indokoltnak tűnhet a bruttó vagyon fogalmát használni. Ez az „összeírt vagyon+pénztőke” értékével egyen-

³⁰ Sajnos nem lehetünk mindig biztosak abban, hogy minden irat fennmaradt. A Festetics család levéltárának korabeli első rendezése gyakran szétszórta a mellékleteket.

lő. Mivel az elemszám kicsi, alkalmanként egyik vagy másik vagyonnal tudjuk csak jellemezni a csoportokat.

Az adóösszeírások sem fedik le a teljes városi és polgárvárosi népességet. Kimaradnak a nemesek, időnként elmaradhatnak „kiváltságos” személyek (például uradalmi alkalmazottak) és végül egy szegény – kicsit a társadalom alattinak tekinthető – réteg. Nem is beszélve a mások háztartásában élő inasokról, legényekről, különféle szolgálókról és árvagyerekekről – ezeknek lehetett saját vagyona (a személyes holmik mellett örökrész, árvapénztári letét vagy megtakarított pénz). A nemesek esetében egy-egy keresztmetszetben rendelkezünk az adóösszeíráshoz hasonló összeírásokkal, a tulajdonnal bíró nem nemesek kimaradása idővel elhanyagolhatóvá válik. A legnehezebb kérdés azonban a szegény réteg megragadása.

Az adójegyzék – ezt igazolni tudjuk – sok szempontból torz tükrök. Segítségével a társadalom sajátos képét konstruálhatjuk meg, de a vagyon elemeként szóba jöhető állatok, ház és föld közül egyedül az állatállomány felvételénél kell rendszeres alulregisztrációval számolnunk. A ház- és földtulajdon esetében feltételezhetjük a megbízhatóságot. Vizsgáljuk meg részletesebben a mezőváros egészének vagyonát az adóösszeírások segítségével!

A népességszám és az adófizetők számának összevetésével arra a következtetésre juthatunk, hogy a városi és községi adófizetők számának változása két időszakban párhuzamos a népesség és a város gazdasága növekedésével. Eltérés a napóleoni háborúk idején mutatható ki, ezt az uradalom majorjaiban dolgozó és lakó cselédség számának növekedése okozhatja. A városban és a szőlőhegyeken élő adózó háztartások számának változása tendenciájában azonban nem tér el jelentősen az ugyanott élő nem cseléd (honorácior, nemes) népesség mozgásától.³¹

Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogyan változott a népesség adó alá eső vagyona, majd megnézzük, ez hogyan tükrözi a város egésze vagyonának alakulását. A vagyon elemeinek tekinthető adótárgyak (ház, föld, állatállomány) mennyisége a megfigyelt hosszú időszakban nem emelkedik, sőt inkább csökken. Ezért fogalmazódik meg gyakran az adóösszeírások eredményeire alapozva az a vélemény, hogy Keszthely úrbéres helyzete és a Festicsekkel való konfliktusai miatt gazdaságilag hanyatlott, visszaesett.³²

³¹ A részletes elemzést lásd Benda Gyula 1997a:81–86.

³² Degré Alajos 1964 ennek legjellemzőbb képviselője.

A mélyebb elemzésnek azonban e felszíni, elsődleges benyomáson túl kell lépnie: a) egyrészt pontosabban kell leírni a megfigyelhető változási tendenciákat, elválasztva az ingadozást, a konjunkturális hullámzást és a tartós trendet; b) megvizsgálandó, hogy az így nyert kép mennyiben valós, mennyiben az adózás vagy összeírás jellemzőinek módosulása; c) végül pedig megállapítandó, hogy az adózó népességnél megfigyeltek mennyire tükrözik a nemesség, a cselédség vagyoni viszonyainak alakulását. Mindezt három részterületen végezhetjük el: a házak, a földterület és az állatállomány vonatkozásában.

Az adóköteles házak száma 1777-ben, amikor azokat először vesszük számba, 486 volt. Az adóösszeírások szerint ez három-négy évtizedig változatlan, majd pedig csökkenésnek indul. A jelenséggel együtt jár, hogy a zsellérek (*inquilinus*) száma is kisebb, viszont a lakók száma gyorsan növekszik. Vajon a városi házak számának tényleges fogyását jelenti-e a megfigyelt változás? Valójában e mögött egyrészt adózási sajátosság, másrészt a város belterületén álló házak tulajdonának változása áll. A szőlőhegyekben épült s a kiköltözéssel lakottá vált épületeket az állami adó (és az úrbéres viszony) szempontjából nem tekintették „ház”-nak. Vagyis Cserszegen, Tomajon stb. az állandó lakosok házatlan zselléreként adóztak.

A házak számának pontosabb változását az 1786. évi kataszter (valamint az 1784. népszámlálás), majd pedig az 1850. évi népszámlálás segítségével tudjuk vizsgálni. A belterületen (a mezővárosban és polgár városban) a házak száma 60 év múltán szinte azonos, viszont a szőlőhegyeken kétszer annyi lakóépületet számoltak meg a 19. század közepén, mint 1786-ban. A 639 belterületi házból 1786-ban 534 (83,6%), 1846-ban a 663-ból 450 (67,9%) után fizettek adót.

Ezt a város belterületén álló házak tulajdonának változása magyarázza. Az uradalom kimutatása szerint a *censust* fizető házak száma mindvégig 505 és 522 között ingadozik.* Viszont e „zsellér”-házak egyre nagyobb arányban kerülnek nemesi, honorációr-értelmiségi kézbe, s kerülnek ki az állami adófizetés kötelezettsége alól. Vagyis a városi házak számának változási tendenciája nem azonos az adóösszeírások csökkenési irányával. Az 1817. évi tűzvész, amelyik 130 házat pusztított el, valamint a földesúri kisajátítások hozzájárulhattak ahhoz, hogy felgyorsult a szőlőkbe való végleges

* A *censust* a földbért a földhasználat díjaként fizették a jobbágyok (és a házas zsellérek).

kiköltözés, de ennek következtében mutatkozó tartós visszaesés a belterület épületeinek számában nem igazolható.

Az adóösszeírások az 1740-es években a bevetett földek kiterjedését tüntették fel (1747-ben holdban, majd 1748–1751 között köbölben). A terület 604 hold, illetve 1500 körüli köböl volt. Az 1758. évben őszi és tavaszi termésre vetettek ki adót, s ez együttesen 4246 köbölre rúgott. Egy hold vetés az adókulcs szerint 2,5 köböl vetéssel volt azonos. A termést, amelyik nyilvánvalóan függött a konkrét év időjárásától is, nehezebb összehasonlítani a korábbi vetett területtel. De ha a maximum és minimum terméssel és vetéssel számolunk – vetés esetén az 1 köböl területet azonos mennyiségű vetőmagra átszámolva –, akkor a termés 2,7–3,6-szoros maghozam között ingadozott. Ez pedig megfelel a korabeli becsült hozamoknak. Vagyis óvatosan azt feltételezhetjük, hogy 1758-ban a korábbi adatokhoz képest nem csökkent a vetett terület, sőt magasabb lehetett. Ezt támasztja alá a vetett föld–termés után fizetett adó nagysága is. Ha a kulcsok arányainak eltolódását figyelmen kívül hagyjuk, akkor a szántóművelés után fizetett adó szinte azonos az 1747. évvel. Ehhez képest az 1770. évi megyei adóösszeírás csak 2602 köböl gabonát és 473 köböl kukoricát vett számba. A közel 40 százalékos süllyedés nagyobb, mint az adózók számában feltételezhető kimaradás, de az adóalap-összeírások esetében ez a tendencia 1750-ben is kimutatható volt. Nem kell tehát feltétlenül a szántóművelés csökkenésére következtetnünk. De a csökkenés egybevágh azzal, hogy a földesúr visszaváltja a zálogos birtokokat.

Az 1770 utáni dikális összeírások viszont már a földbirtokra vetik ki az adót, s az adó alá eső szántó az 1780-as évek végéig 200–300 hold között ingadozik (a tendencia növekvőnek értelmezhető). Vagyis az 1747. évi kiindulóponthoz képest legkevesebb felére csökkent. Viszont a dikában egyértelmű, hogy a cenzusos földeket* ott nem írták össze, a vetés és termés esetében ezt nem tudjuk. Kétféle értelmezés engedhető meg: 1) feltételezzük a földhasználat jelentős visszaesését a Festeticsek földesúri jogérvényesítése következtében; 2) a csökkenés mértékét kisebbnek tartjuk, s a földvisszavételt elensúlyozhatja a cenzusos földek növekedése, ez azonban az új összeírási rendszerrel eltűnik a szemünk elől.

A szántóterület 1787 és 1797 között egyetöredére zuhan le, s tartósan ezen a (40–60 hold közötti) szinten mozog. Nyilvánvalóan az úrbérrendezést követő átrendeződésekkel függ össze, hogy a házas

* Pénzszolgáltatás, cenzus ellenében művelt föld.

zsellérnek minősített keszthelyiek szántói eltűnnek az állami adóösszeírásból, és csak a szőlőhegyi birtokon szántóként használt területek maradnak. A hirtelen változás időben egybeesik azzal, hogy a kilencedfizetést cenzus váltja fel.³³ Az 1810-es évek végétől aztán 100 hold körüli az adófizetők szántója. Más kérdés, hogy a tényleges földhasználat hogyan változott. Az örökös szerződés megkötésével 1846-ban minden ház után 1 hold szántót mérnek ki a keszthelyi határban, ami arra utal, hogy hozzávetőleg ekkora lehetett a megelőző cenzusos művelés kiterjedése is. Az 1747. évi 604 hold összevetve az ekkor kimért 500 holddal azt mutatja, hogy a visszaesés ellenére jelentős maradt a szántóművelés.

A szántók mennyiségének az adóösszeírásokban látható gyors csökkenése tehát az adózási rendszer változásával esik egybe, nem pedig valós gazdasági folyamatokat tükröz vissza. A földművelés változását csak kiegészítő források segítségével vizsgálhatjuk.

A rét esetében a dikális adó adatai előbb lassú csökkenést mutatnak, majd a szintje – a szántóval egy időben, 1787 és 1797 között – a felére esik. A későbbiekben megmarad ezen a 100 kaszás körüli értéken.

Más a helyzet a város szempontjából fontosabb szőlővel. 1770 előtt csak a bortermést ismerjük. Ezt követően 1818-ig nagyjából változatlan a terület: 2600–2400 kapás, azaz 433–400 hold. 1818 után viszont folyamatosan és egyenletesen csökken a szőlő kiterjedése. A tendencia kezdete mindenképpen a szőlőhegyi népesség és az uradalom közötti konfliktusokkal esik egybe.

Végezetül az állatállomány változását és nagyságát kell szemügyre vennünk. A városi és megyei adóösszeírásokban az ökröket és a lovakat együtt, igásállatként írták össze. Gyakran változott a tehének és a növendékmarhák számbavétele. Ennek ellenére az igavonók, a fejős- és meddő tehének számának változása követhető. Nehezebb a helyzet a juh- és a sertésállomány esetében. 1747-ben 539 juhot és 227 sertést írtak össze, a korai dikalajstromokban 130–200 juhot találunk, a sertések esetében 2 és 197 között szóródnak a számok. Az 1780-as évektől a juhok egyszerűen eltűnnek. Ez nehezen értékelhetővé teszi a juhtartás változásának tendenciáit. Ennek ellenére megállapítható, hogy a nagyobb juhállományt tartó gazdák valószínűleg a századforduló körül elköltöznek Keszthelyről, vagy

³³ Az adóösszeírásokról lásd a FÜGGELÉKET.

uradalmi birkásokként bukkannak fel.³⁴ Az uradalom juhállománya az 1790 utáni években emelkedik, de a nyájakat bérlő birkások saját állatállományát nem ismerjük. A juhtartás jellege változott meg, de a juhállomány egészen az 1840-es évekig emelkedett. A sertéstartás esetében más forrásokból tudjuk, hogy az a városi lakosság legszélesebb rétegeire jellemző. A dikális adózás ismeretlen okból ezt nem tükrözi. Az 1800-as évek elejét leszámítva (1801-ben például 465 sertés vettek számba) teljesen irreális a kimutatott 4 vagy 7 sertés, de más évek 20–50 közötti adatai sem tükrözhetnek valamilyen valós tendenciát. A disznótartás és -hízalás változási tendenciáiról tehát az adóösszeírások alapján nem lehet nyilatkozni.

Az ígásállatok és a tehenek esetében viszont valóban jelentős csökkenést állapíthatunk meg. Az 1740-es évek végén 450 ökör és ló volt a mezővárosi lakosok háztartásaiban. A dikális összeírásokban már csak 400 ígásállatot tüntetnek fel. A rovatos adózás adatai szerint az ökrök száma 1787-ig növekszik, majd pedig viszonylag gyorsan csökken: 1787-ben még 310 a megadóztatott ígásökör, 1817-ben már csak 178. Ezt követően számuk lényegében e körül ingadozik, bár egyes években jóval kevesebb igavonót írtak össze. A lovak száma a 18. század utolsó harmadában csökken valamit, viszont az ökörállomány csökkenésének idején változatlan marad. Az 1840-es években aztán egyes évek adatai szerint mind az ökrök, mind a lovak száma jelentősen nő.

Az ígásállomány tehát kisebb lett, ezen belül azonban erőteljesebb az ökrök tartásának visszaszorulása, ez pedig összefüggésbe hozható a 18. század végén az adózás alá eső szántóterület csökkenésével, vagyis az adóösszeírások alapján a szántóművelés visszaesését feltételezhetjük. A csökkenés mértékét kisebbíti az a tendencia, hogy elsősorban nem az ígásállatot tartó háztartások száma lesz kisebb, hanem a kettőnél több ígásállatot tartó polgárok esetében esik vissza kettőre az állatállomány.

A tehenek száma már az 1750-es években csökkenést mutat. 1770 után a dikális összeírásokban külön vették fel a fejős- és a meddő teheneket. Az összeírási gyakorlat változását jelezheti, hogy a meddő állatok száma esik vissza (majd az 1820-as években a rovat üresen marad). Az 1820–1830-as évek itt is mélypontot jeleznek, majd pedig erőteljes az emelkedés. A növendékállatok és borjak esetében

³⁴ A birkások neve más forrásokból ismert, gyakran adóznak ígásállat és jelentősebb földterület után.

megint csak erős a csökkenés, de egyértelmű, hogy a 19. század első felétől ezek gyakorlatilag kimaradnak az adózásból.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy egyrészt az állatállomány megadóztatása változik, másrészt valós visszaesés mutatkozik (legerőteljesebben az ökor- és tehéntartásban). Az állattartás csökkenése az uradalom terjeszkedésével és a szőlőhegyi kiköltözéssel egyidejű jelenség, s az 1840-es évekre már újra gyarapodás feltételezhető.³⁵

A fentiek alapján alapvető kérdés, hogy mekkora lehetett a tényleges állatállomány. Ezt 1829-ben a teljes lakosság esetében meghatározhatjuk, mivel a legelőért folyó harc során készült egy összeírás a település állatairól.³⁶ Az 1826. évi dikaösszeírással összevetve megállapítható, hogy az állattal bíró 200 azonosítható keszthelyi családfő esetében az igásállomány fele, a tehének számának egyharmada került bele az adóösszeírásba. Az eltérés fele adódik abból, hogy a város által készített kimutatásban 87 olyan állattartó van, aki nem adózik sem igásállat, sem tehen után. A különbség másik felét az adja, hogy az adóösszeírásban kevesebb állattal szerepelnek az emberek. Mindenesetre kérdéses, hogy mindenkor ilyen jelentősen eltért-e a valós és az adózó állomány.

Az adóösszeírás megbízhatóságát még egy ponton ellenőrizhetjük. 1782-ben készült egy uradalmi összeírás az úrbéres népességről, s ebben részletesen feltüntetik az állatok – az ökrök, lovak, tehének stb. – számát is.³⁷ Mivel az összeírásban a hadiadót nem fizető nemesek állatai is bennfoglaltatnak, ezért a végeredmény közvetlenül nem hasonlítható össze a dikákkal. Az 1783-as összeírásból azonban sikerült 418 személyt azonosítanunk: esetükben a dika alulregisztrációja 15–20%-os.³⁸

A keszthelyi adózók állatállománya, földterülete a százéves periódusban lecsökkent, ezt kompenzálta a más csoportok kezén levő haszonélvezet vagy vagyon. A városi polgárok esetében nem feltétlenül az elszegényedés okozza a mezőgazdasági tevékenység visszaszorulását. Viszont a más területeken feltételezhető vagyonosodás az adózásban nem mutatkozik meg.

A mezőváros egészének vagyoni gyarapodása (visszaesése) után nézzük meg, hogy mekkora vagyon volt az egyes adózók, háztartások kezén, illetve mennyire fedí le a keszthelyi társadalmat az adóösszeírás. 1773 előtt csak az állatállományt és a termést ismerjük, azaz a mezőgazdasági tevékenység jelentőségét, s csak közvetve a földvagyon. 1773 után a ház, a szántó, a rét és a szőlő nagysága

után vetették ki az adót. Ezeket osztályba sorolták, az osztályba sorolás azonban a házaknál egyértelműen nem tükrözte az értékbeli különbségeket. Az elemzés tehát elsősorban arra irányulhat, mekkora volt a tulajdon nélküli réteg, milyen volt a tulajdon megoszlása.

A zsidóság sokáig ki volt zárva az ingatlantulajdonból. Bontz monográfiája nyomán tartja magát az a feltevés, hogy a zsidók házvásárlását 1812-től engedélyezte Festetics György. Adataink azonban azt mutatják, hogy ez már az 1780-as években így volt.

A háztulajdon – az adózásban a házatlan zsellérek megnövekedése ellenére – alapvető jellemzője marad a keszthelyi lakosságnak. Nem alakul ki a nagyobb városokra jellemző széles körű lakó-, albérlőréteg. A 18. században a földesúri házakban telepített és a városiaknál zsellérléként élő iparosok, zsidók laknak ténylegesen albérletben. Az adóösszeírásokban gyakran lakóként tüntetik fel a szülők, az apósanyós házában lakókat is, vagy a szőlőhegyen élőket.

A belterületi háztulajdont viszonylag pontosan számba lehet venni az adóösszeírások segítségével. De a házak értéke igen széles skálán mozgott, az értékkülönbségeket az adózás nem tükrözte. A házakat – ahogy már említettük – osztályokba (*classis*) sorolták, de egyrészt ez alapvetően nem a ház értékét vette figyelembe, másrészt pedig 1773 – azaz a házak megadóztatása – után néhány évvel erősen beszűkült az osztály szerinti megoszlás. 1773-ból ismerjük a házak besorolásának alapelveit. Első osztályúvá minősítették azokat a házakat, amelyekben albérlő is lakott, tehát házbérjövédelmet is hoztak. Másodosztályú volt a kéményes-konyhás ház, harmadik osztályú pedig a nyitott kéményes. 1773-ban még 163 első osztályú házat írtak össze, 154 volt a második osztályúak száma, és csak 142 a harmadikba sorolt. 1775-ben már csak 32 és 82 ház került a felső osztályokba, és ez 1787-ben 4-re, illetve 24-re csökkent. Ettől kezdve a házakat szinte kivétel nélkül a harmadik osztály szerint adóztatták. A házak adózási osztályozása tehát nem alkalmas az értékbeli különbségeknek, illetve azok változásának megközelítésére. Az egyetlen lehetséges megoldás annak elemzése, kiknek a birtokában volt több ház, és vajon miért.

Itt is rögtön megszorítással kell kezdenünk. A belterületen lakók tulajdonában a szőlőhegyen is lehetett szoba-konyhás ház, amelyik lakóépületként funkcionált. A hagyatéki leltárak alapján is erre következtethetünk. A szőlőhegyi épületet használhatta valamelyik gyermek (részében előre kivette), de kinn lakhatott maga a tulajdonos is. A házakról 1826-ban készült helyrajzi összeírásban néhány tu-

lajdonosnál feltüntetik, hogy az kinn lakik a szőlőben, a házában pedig más lakik.

A 18. század utolsó harmadában évente alig egy-két keszthelyi adózónál írnak össze két házat. A legtöbbször egyetlen évig fizetnek két ház után adót. Kivétel Holczhammer György üveges, majd az özvegyét feleségül vevő Sajter János. Az üvegesmester egy udvarban álló két házat birtokolt.

A jellemző helyzet az lehetett, hogy egyesek örökösödés vagy házasság útján átmenetileg egy másik házra is szert tettek, ám attól hamar megszabadultak. 1773-ból ezt nem tudjuk valószínűsíteni, de a későbbiekben néhány eset ezt világosan igazolja. Paár István 1785-ben apósa házát vette át. Ez utóbbi, nemes Takács Ferenc kalapos 1790. október 23-án kelt végrendeletében írja: „*Keszthelyi házomat általadtam Anna leányomnak és férjének, Pár Istvánnak 400 [foréntokért], azaz negyszáz foréntokért.*”³⁹ Az adóösszeírások szerint Takács Ferenc már ezt megelőzően sem lakott a házban. Paár István mészáros átköltözött apósa házába, majd a másikat 1787 után eladta. Kupi Márton adóalapja 1786-ban egyszerre gyarapodik egy második házzal és 5 kapás szőlővel. Ezt csak öröklés magyarázhatja (a házat valószínűleg eladja, a szőlő a kezén marad). Bujtor Márton megözvegyült, majd újra nősült, s az új házasság révén a szintén özvegy feleség hozott a háztartásba házat és szőlőt. A házat ebben az esetben is hamar eladhatták. Ángyán Ferenc csizmadia (sz. 1791) 1811–1812-ben apja házában fiúként adózik, majd házasságot kötve ugyanott önálló zsellér háztartásfőként jelenik meg. 1817-ben átmenetileg anyósánál házatlan zsellér, majd megörökli saját és felesége szüleinek házát. 1819 és 1824 között két ház után fizet adót, majd ő is valószínűleg eladja az egyiket. Apjától egyben jelentős szőlőbirtokot is örököl, először házassága (anyja halála?) alkalmával 5 kapásnyit, majd pedig apja halála után további 5 kapást.

Az 1830-as évekig a háztulajdon semmilyen koncentrációjáról nem beszélhetünk. Ez után viszont a helyzet világosan megváltozik. Egyrészt megnő azoknak száma, akik több ház után fizetnek adót, másrészt birtoklásuk tartóssá válik. A háztulajdonosok közt a kereskedők, boltosok, árendás iparosok a legjellemzőbbek, ekkor azonban már az uradalom értelmiségi vezető alkalmazottai is megjelennek mellettük. A legnagyobb házvagyon Baron Izsák kezén

³⁹ A végrendelet megtalálható: Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No. 12. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5842. sz.

volt. De Schlesinger Mátyás is négy házat birtokolt a testvérével. Az 1840-es években az új tendenciát előbb Kegl György ménesmester két háza, majd Pfaller uradalmi ügyvéd öt háza jelzi. Egyértelmű, hogy a háztulajdon a felhalmozás, a jövedelemnövelés eszközevé vált. Ezt összefüggésbe hozhatjuk a keszthelyi örökös szerződés elkészülésével, amelyik biztosabbá teszi a háztulajdont, emellett egy hold szántóföldet is rendel hozzá.

Az 1846-ban életbe lépő örökös szerződéssel egy időben mérték ki a házak után járó egy hold földet, ennek kiosztási földkönyve is fennmaradt. Ez megerősíti a dikák adatait a háztulajdonról, s azokat a nem adózó személyekre is kiegészíti. 1846-ban Bogyay József szolgabíró is három ház után kap földet, Bálint Mária özvegy nemesasszony két, Decsy József számvevőtiszt szintén kettő, Stefanics János és Tőreki Vendel hasonlóképpen két ház után részesül a szántóból. Végül az 1851-ben – a népszámlálás előkészítése során – készült házsámjegyzék is megerősíti a fentieket.

A házvagyon esetében is megvizsgálhatunk néhány esetet. Gruber Ignác pék 1811-től adózik, ekkor vehette meg az Öreg utcán Paitl Györgyné özvegy pékne házat.⁴⁰ Fokozatosan gyarapodik, és gazdasági tevékenysége is terebélyesedik. 1815-től 4 kapás szőlővel bír, 1823-ban ezt 6 kapásra növelte, majd 1837-ben 12 kapás után fizet adót. 1820-ban bolti kereskedés után is adózik, majd árendás (1827-ben italmérés után). 1839-ben megveszi az elhunyt Czéda György kovács házat a Kis utcában 1500 váltóforintért. A vásárlás egyértelműen felhalmozást szolgál. A házat valószínűleg bérbe adja, de az 1840-es évek végén Öreg utcai házában is lakik bérlő.⁴¹ (Az 1851-es népszámlálás szerint a házban két lakófél, a tulajdonos mellett egy zsidó vallású háztartás is él.)⁴²

A háztulajdon felértékelődése egyben a házbérből jövedelem jelentőségének növekedésével is összefüggésbe hozható. A felhalmozás a házak emelkedését is sugallja. A házak értékére, azaz becslőt és tényleges forgalmi árára több forrásból állnak rendelkezésünkre adatok. Az első alapvető forrás a hagyatéki összeírásanyag. Ez a ház becslértékét vagy eladási árát tartalmazhatja. A végrendeletekben

⁴⁰ A házvásárlásra lásd Czéda György hagyatékának felosztását 1839. február 6-án: Zmlt V. 1734. 348/1839 szám, illetve MOL Filmtár 15.717. doboz.

⁴¹ A dikális adójegyzékekben a Kis utcai háznál senki nem található. Gruber Ignác agilis jövedelem után is fizet adót. 1848-ban Mandl [?] Zsigmond tünik fel az adójegyzékben Gruber Ignác után mint házatlan zsellér.

⁴² Az 1851. évi népszámlálás adatai.

is számos adatot találunk. Egyrészt megemlítik a vásárolt épületek árát, másrészt a becsértéken átadott házaknál a becsértéket. Emellett fennmaradtak házlevelek is, egyrészt a nemesi *communitas* jegyzőkönyvében, másrészt a jogbiztosító és peres iratok között szétszórtan. Külön említendők a földesúri kibecsülés adatai. Végezetül az adásvételekről fennmaradt jegyzőkönyvek is nagyszámú adatot tartalmaznak.

Az így összegyűjthető adatsor korántsem homogén. Nézzük meg ezeket előbb külön-külön! A hagyatéki anyagból 1782 és 1849 között 78 városi ház adatai állnak rendelkezésre. Ezek az 1810-es évektől mutatnak határozott emelkedést. Ennek részben oka, hogy egy-egy értékes épület bekerülése az adatok közé jelentősen megemeli az átlagot. Az adatok szórása igen nagy.

Az 1840-es években négy szintet különböztethetünk meg: a kis értékű házak ára 160–180 forint körül mozog, magasabb szintet jelez a 250–350 forintos értékhatár. A jobb épületek 500 forintra számíthatók, a főutcán viszont már 1200–1800 feletti házakat találunk.

A városi épületállományra nemigen van átfogó adatunk. 1853-ban adózási célból összeírták a szobák, a kamrák, valamint az emeletek számát.⁴³ Az összeírásban nem világos a kamra fogalma, a fennmaradt példányon rengeteg az olyan javítás, amikor a kamrát kihúzzák, és szobának írják át. Végeredményben kevés a kamra. A szoba, konyha, kamra a hagyatéki leltárak szerint elterjedt volt – nem tudjuk, ezeket hogyan vették számba. A szőlőhegyen mindenesetre egyetlen kamrát sem adóztatnak, minden kinti épület egyetlen szoba után adózik.

A statisztikát kiegészíthetjük az 1850-es években készült kataszteri térképpel. Az Őreg utcán a templom és a kastély között az utcafront már zárt beépítésű, a házak L alakúak vagy párhuzamosak az utcával, de a többi telken leginkább hosszú, az utcára merőleges épületeket láthatunk.

A keszthelyiek földtulajdonának vizsgálatánál a helyzet még kevésbé világos. A mezőváros lakói bírhattak nemesi jogon földeket, a 18. században még zálogjogon is rendelkeztek szántókkal és rétekkel, de a birtoklás lényegi formája a szőlőhegyi tulajdon volt (ezek között volt szántóként, rétként művelt terület, de természetesen a szőlő dominált). A polgárvárosi jobbágyok ezenkívül telki földeket is hasz-

⁴³ Az összeírás megtalálható: Zmlt V. 1734.

náltak, ezekről nem végrendelkezhettek, de 1840 után az *usufructio*^{*} megillette őket, s így az is vagyoni értékű jog lett.

Az 1773 előtti adóösszeírások a termést (gabona és bor) vették számba, valószínűleg a földbirtoklás jellegétől függetlenül. Ezt követően a szőlő, a rét és a szántó területe után fizettek a keszthelyiek is adót. A zálogjogon, illetve nemesi jogon bírt földekről csak a végrendeletek adnak hírt. Ezek alapján átfogó képet adni nem tudunk, csak példaként idézünk néhány végső rendelkezést. Fövényesi Szabó László 1740-ben az alábbi módon rendelkezett: „*Secundo: Város végben vagyon ket hold földem, 29 foréntokig vettem. Kis útban egy hold Vörös Mihal úrtúl, zálog hár[om] foréntig. Isák Miskátúl bírok zalogban nyóc for[éntban] Kis útban. Viosz Jóseftúl bírok úgyan Kis útban két holdot nyóc forentig. Giber István kápolnájánál vagyon egy hold örökföldem, Tokaj folora dúlő egy hold. Jakopok domjánál egy hold zalogföld negy for[éntig]. Item Bölén István szőleje melet egy hold zálog negy for[éntig].*

Tertio: Az kikben vetésim vannak földeim: Csák György rét-jénél vagyon egy hold zalog három forentig. Ugyanotan Viosz Andrástúl bírok zalogban három foréntig. Alláb egy kevese Giber Andrástúl bírok zalogban negy for[éntig]. Sibrik Sandortúl bírok ket hold földet örökben. Ugyanottan bírok két holdot örökben, az kik is az Fölső malom útban vannak. Item két kis hold, egyik az gáton belül, az Fölső malomnál, az másik két malom között, az Busaky Joseph szomszedságában. Item Kértallat egy hold zalog négy foréntig. Hagyom ezen megnevezet földeimét feleségemnek és gyermekeimnek.

Quarto: Sidi hatarban bírok egy darab rétet örökben. Ugyan Sidi hatarban bírok másik darabot hár[om] forentig. Ezen réteimet is hagyom feleségemnek és gyermekeimnek.

*Quinto: Vonyarcti és agyagi szőleimet is minden hozavaló pertinentjaiavol együtt hagyom feleségemnek és gyermekeimnek.*⁴⁴ A végrendelet zálog- és örökjogon bírt földeket különböztet meg.

A Festicsek a birtokbavételtől kezdve megindítják a zálogföldek visszaváltását, de az csak az 1770-es években fejeződik be. 1763-ban még Giber Pál polgárvárosi jobbágy zálogföldről végrendelkezhetett:

⁴⁴ Fövényesi Szabó László végrendelete. Kelt: Keszthely, 1740. január 8. MOL P 274 Ügyészi 1. R 13. Fasc. C. (99. csomó) No. 3. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6496. sz.

* *Usufructio* – haszonélvezet.

„6. Vagyon a' fölső városvégben fél hold földem, melly még néhai attyám által pénzen szereztetett, és arrúl reám maradott (mellynek az levele néhai Giber István özvegyénél Buakó Katánál vagyon), és azon fél hold föld öt forintokért és egy köből gabonáért vagyon nálom.”⁴⁵ A későbbiekben ezek teljesen elmaradnak a végrendeletekből.

A nemesi jogon birtokolt földeket hasonlóképpen csak végrendeletekből és a nemesi árvák számadásaiból ismerjük. Amint erre korábban rámutattunk, ez a birtoklási forma nem jellemző, inkább esetleges. Lappai György nemes vargamester az alábbi módon rendelkezett: „Nono: Minémű őssi nemes jószágom vagyon vaspöri helységben az osztálylevélben fölírt mód szerint, azok legyenek minden gyermekeimé. Mindazáltal annak kiváltására mostani feleségemmel adattatott 20 forint, ugyan feleségemnek megadattassék. Annak utánna az atyámfiak bírásában árendában lévén azon jószág, tartoznak 6 forint árendával. Mindezen pénz azon jószággal, mind pedig Kálban lévő mintegy kilenc holdnyi szántóföldeim, ház-helyeimmel edgyütt legyenek minden gyermekeimé úgy mindazáltal, hogy mostani feleségemnek 50 forint móríngját megfizessék.

Decimo: Mégis vagyon Kálban egy darab szőlő, mellyet bizonyos embernek magam földiben plántálni engedtem. Most jó termő szőlő, de a' plántáló másnak elladta 15 for[into]kban. Ennek is hegyváma - három esztendőől fogva járandó - hátra vagyon.

11. Sályi helységben n[emes] Vass vármegyében is vagyon nemes jószágom 30 f[orint]ig zálogban, de ez nem mindenestül magamat illet, hanem több osztó atyámfiaival közös.

12. Nemes Apáthiban lévő testvérhugomnál vagyon 15 forintom, légyen mostani feleségemé. Kis árváinak ruházatokat szerezzen belüle, ha kiváltya kályi részebéli szántóföldet, mellyet annyi pénzben bírok tőle.”⁴⁶

Az adóalap csökkenése kevésbé változtat a szőlőbirtokláson, ami mégiscsak a legfontosabb vagyonelem. A város adófizető népességén belül 1777 és 1846 között 20%-ról 42%-ra emelkedik a szőlő nélküliek aránya, s az egy birtokosra jutó átlagos terület 5,13 kapásról

⁴⁵ Giber Pál végrendelete. Kelt: Keszthely, 1763. március 27. MOL P 274 Ügyészi 1.R 13. Fasc C. (99. csomó) No. 5. Fénymásolata NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6498. sz.

⁴⁶ Lappai György végrendelete, kelt: Keszthely, 1774. április 24. MOL P 274 R 13. (101. vagy 102. csomó) Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 1730. sz.

2,98 kapásra csökkent. Ez azt jelenti, hogy az 1–2 kapást birtokló adózók aránya megnégyszereződik, s az 5 kapásnál többet művelők aránya nagymértékben csökken. A szőlőbirtok felaprózódása a szőlőhegyi kiköltözéssel párhuzamos folyamat. A kinlakók birtokátlaga mindig alacsonyabb volt, mint a belső részen élőké. A szőlőhegyi lakosság egyre kisebb szőlőbirtokon települ meg. Ezzel szemben az *extraneus* birtokosok kezén átlagosan több szőlő volt, és tulajdonuk lassabban csökkent, mint a városiaké vagy a szőlőhegyieké.

A gazda- és a szőlős csoport közt az átlag csak kismértékben tér el, viszont a szántó és a rét tekintetében nagy a különbség. A szőlővel is rendelkező iparosok átlagosan többet birtokolnak, mint a gazdák. Csökken viszont a kézművesek közt azoknak a részaránya, akik birtokosok. Tehát egyrészt megmarad a szőlő mint befektetés, illetve kiegészítő, netán fő jövedelem, de a másik oldalon erőteljes az a tendencia is, hogy a kézművesek egyre nagyobb része csak a mesterségéből él.

A házvagyonhoz hasonlóan a szőlő esetében is kísérletet teszünk a nagyobb birtokosok jellegének meghatározására. Az 1773 utáni egységes adójegyzékekből kigyűjtöttük a 10 kapás vagy annál több szőlő után adózó háztartásfőket.

10.2. TÁBLA

Á 10 KAPÁSNÁL NAGYOBB SZŐLŐ UTÁN ADÓT FIZETŐ MEZŐVÁROSI ADÓZÓK SZÁMA, 1773–1846

év	adózók száma	év	adózók száma
1773	26	1815	17
1775	24	1817	15
1776	22	1818	16
1777	24	1819	13
1778	24	1820	13
1779	25	1823	13
1783	22	1824	11
1784	24	1826	9
1785	20	1827	8
1786	19	1832	11
1787	18	1833	10
1797	14	1836	13
1798	17	1837	15
1799	15	1838	19
1801	20	1842	5
1804	24	1843	7
1807	23	1844	10
1808	22	1845	11
1809	21	1846	7
1811	21		
1812	18		
1813	15		
1814	13		

A házaktól eltérően a szőlőbirtok lassabban változik és öröklődik. Az első, nyers összesítés 183 adózó házaspárt ad ki. Ezek közül 56 az adójegyzék szerint igazsálat után is fizet adót, tehát szántóművelő gazdának minősíthető. Szőlősként 32 adózó jelenik meg, halász és révész 18, uradalmi alkalmazott 8. Az iparosok száma 60, de a mesterség szerinti eloszlás nem egyenletes. Egyrészt találjuk a csizmadiákat (9), szűcsöket (6), szabókat (5), takácsokat (5) és szűrszabókat (4), másrészt a molnárokat (5), mészárosokat (3) és pékeket (2). Az iparosoknál tehát jellegzetesen a hagyományos mezővárosi mesterségek dominálnak: a csizmadiák kiugróan magas

arányban vannak képviselve, őket a takácsok és szabók, szűcsök és szűrszabók követik. A pékek, mészárosok és molnárók jelenléte is erős. Kiugróan sok a halász, révész. Szinte alig képviseltetik magukat az árendások, kereskedők, azaz a mobil tőke képviselői. A zsidók közül csak hárman kerülnek be ebbe a csoportba, a minenkori leggazdagabbak.

A 10 és több kapásnyi szőlő után adózók száma az 1810-es évek után jellegzetes csökkenést mutat. A birtokmegosztás csúcán is jelentősen apad a birtokosok száma. A jelentősebb tulajdonosok többsége szőlőhegyi lakos. A városiakok közül a nagy adót fizető kereskedők, iparosok és árendások egy részének mindenkor jelentős szőlőbirtoka is van. 1845-ben Baron Izsák kereskedő (10 kapás) és Gruber Ignác pék (19 kapás) a legnagyobb szőlőbirtokosok közé tartozott. A szőlőbirtoklás mindenkor fontos mércéje a vagyonosodásnak és a helyi társadalomba való beilleszkedésnek.

Az adózási adatok azt a képet sugallják, hogy a városi társadalom kistulajdonosi társadalom maradt: a ház- és földtulajdon a helyben élő lakosság túlnyomó többségére jellemző. A valódi nincstelen réteget forrásaink alig ragadják meg, de becslésünk szerint nem volt túl széles, s a korabeli társadalomfelfogás szerint inkább marginális, deviáns elemekből tevődött össze. Kivételt az elkülönülő uradalmi cselédség jelentett, amelyiknek egy része csak munkaerejével rendelkezett. Az adóösszeírások „vagyontalanjai” gyakran bérlők, akik tőkevagyonnal bírnak

Az adóösszeírások és a hagyatéki becsük alapján is nagyrészt vagy teljesen rejtve marad előttünk a tőke, a pénzvagyon. Széles értelemben tőkejóság a mesterséghez, gazdálkodáshoz szükséges eszközök összessége, a készletek, valamint a kamatra kiadott pénz. A gazdálkodás eszközeit (eke, szekér, borona, szerszámok stb.) általában részletesen és pontosan számba veszik, ezek közül a legnagyobb értéket a szőlőművelés tárolóeszközei jelentik. Az állatok (a baromfi és a sertés kivételével) egyrészt adókötelesek, másrészt a hagyatéki eljárás során is összeírják, felbecsülik őket.

Az iparúzéshez való szerszámokkal már kicsit más a helyzet. Ezeket gyakran végrendeletileg adja át az örökhangó valamelyik gyerekének, s ilyenkor a becsúben nem is veszik számba.

A legnehezebb kérdés a pénzvagyon és a kereskedelembe, szolgáltatásokba fektetett tőke megbecsülése. Az 1840-es években már megjelenik a kifejezés, hogy valaki a pénzvagyonából él. A végrendeletek arról tanúskodnak, hogy főleg özvegyasszonyok jelentős

pénzeket kölcsönözhettek ki. A hagyaték eljárásnál is felbukkannak jelentős kihelyezett összegek. A tőkével bíró társadalmi csoport egyik része a bérleteken keresztül ragadható meg.

A végrendeletek leginkább csak típusokat mutatnak be, ehhez a legnagyobb kölcsönadókat vizsgáltuk meg. Jelentős pénzkölcsönző volt Rohrer Simon, aki hosszú éveken át (1786-tól) szolgált a Festicseknél belső inasként, lakájként, asztalnok (*Tafeldecker*) minőségben. Végrendelete szerint (1819. november 23.) 2442 váltóforintot fektetett be három keszthelyi iparos borkereskedői vállalkozásába. Emellett 300 forint körüli 50–100 forintos tételekben kihelyezett pénze van. Zitterpart József kőfaragónak zálogra (ezüstneműk) adott 130 forintokat.⁴⁷

Fövényesi András jegyző végrendelete 1120 forintról ad részletes felsorolást: „Vagyon Náthán Mátyás Svartzenberg kereskedő kesztehelyi zsidónál két rendbéli obligatorialisom, eggyik 400, másik 200 forintokból álló capitalisom, öszvességessen 600 f[orint] - kr[ajcár]

Fejér Szüts Józsefnél chartabiancaja szerint 150 f[orint] - kr[ajcár]

Gyótsi Pállnál, mellyrül nincsen obligatorialis 100 f[orint] - kr[ajcár]

Gyótsi ferencnél, mellyrül nincsen obligatorialis 32 f[orint] - kr[ajcár]

Pap Csordás Józsefnénél régi restantia 1 f[orint] 42 kr[ajcár]

Magyarósi György árváinál 30 f[orint] - kr[ajcár]

Simon Jánosnénál 7 f[orint] - kr[ajcár]

Bentze Tóth Pálnénál 8 f[orint] - kr[ajcár]

Kaposi Józsefnél 10 f[orint] - kr[ajcár]

Kováts Gyurinál 7 f[orint] - kr[ajcár]

Bójtör Mártonnál 3 f[orint] 45 kr[ajcár]

Győrei Jánosnénál 10 f[orint] - kr[ajcár]

Dornyai Máté árváinál

Pap Samu Ferencnél 7 f[orint] - kr[ajcár] [utólag kihúzza, más kéz: solvit*]

Mihály zsidó diási mészárosnál egy tehén ára 42 f[orint], ismét 7 akó seprőnek ára

⁴⁷ Vö. Benda Gyula 1995:285. A három iparos, Augustin Mihály, Simon János és Rogán Ferenc vállalkozása megbukott, Bécsben kicsalták pénzüket, s mindnyájan fizetésképtelenné váltak.

* Solvit - kifizette.

Cseh Nagy Mártonnál vagyon 40 f[orint] - kr[ajcár]

Kutyás Gyurinál 40 f[orint] - kr[ajcár]

Zábó Jánosnál 30 f[orint] - kr[ajcár]

Guath Jóseffnél széna ára 24 f[orint] - kr[ajcár]

Mindszenti János csizmaziánál 15 f[orint] - kr[ajcár]

Ezen megírt másoknál lévő pénzemről nincsenek obligatiók (hármot kivéven), hanem a' magam feljegyzéseiből, honnend ide írtam, kitetszenek esztendejek és napjaik szerént, senki tagadást nem tehet, mert igazságos jegyzések." A kihelyezett nagy összeg mellett itt is számos kis kölcsönt találunk. A jegyző, aki keszthelyi, jómódú családból származott, jelentős vagyont szerzett, és láthatólag egy részét befektette, más részéből pedig kisebb összegeket adott kölcsön.

A további nagy pénzkölcsönzők mind özvegyasszonyok: Miskei Magdolna, Csippán Imre özvegyének vagyona szinte teljes egészében rokonainál lévő pénzből állt. Ő már özvegyen költözött Keszthelyre, semmit sem tudunk róla.⁴⁸ Göndöts János özvegye is jórészt vejének, fiának adott ki pénzt, valamint eladott szőlője még ki nem fizetett ára alkotja 2059 forintnyi aktíváját.⁴⁹ Kittel Katalin, aki Parragi Ist-

⁴⁸ Miskei Magdolna, nemes Csippán Imre özvegyének végrendelete 1818. február 2-án kelt. Megtalálható: Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No. 37. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5621. sz. Eszerint: „Harmacor: N[eme]s Cseppán Jozsefnél vagyon 700 f[oréntom], azaz hétszáz foréntom. Ismét Jakap zsidonál volt 100 forént, azaz száz forént, mellet n[eme]s Cseppan József vett kezéhez, ismét költségre 40 f[orén]tot.

Negyecer: Farkas Gábor uramöcsémnél vagyon még 3000 f[orént], amel háromezer forintot az atyafiak intézésére hagyom, hogy az kit illet, annak agyák, vagyis maragyon az atyámfiainak.

Ötöcör: Lölkö mért hagyok 50 f[orénto]kat szentmisékre.”

⁴⁹ Bene Judit, nemes Göndöts János özvegyének végrendelete 1820. február 21-én kelt. Megtalálható: MOL P 275 IV. 2/d. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6831. sz. „Másodsor: Én adós senkének nem vagyok, nékem pedig pénzem ként vagyon, így következnek, melyekett az eladott fölső szőlőm árából kiattam.

	Ft	kr
1. Kelevitz György vőmnek attam	165	
2. Tott György vőmnek attam	170	
3. N[emes] Göndöts János fiamnak attam	165	
4. Esmént másodsor Kelevitz György vőmnek attam	100	
5. Esmént János fiamnak másodsor attam	200	
6. Harmadsor Kelevitz Györgynek attam obankoban 100 f[orintokat], hogy az leányomnak mentett vegyen rajta, de mentett nem vett, a pénz elköltötte, tehát interesttel együt visszavárom, mely váltóban tesz	20	

ván ökrösgazda özvegye, 1849-ben kelt végrendelete szerint 1600 forintot adott kölcsön kötelezőlevélre, adósait fel sem sorolja, csak annyit mond: „*Én senkinek sem tartozom, hanem nékem 16 darab kötelező szerént tartoznak 1600 v[áltó]f[orint]tokkal.*”⁵⁰ Jálits Terézia férje életében kelt első végrendeletében még csak 800 forint kihelyezett kölcsönt ad meg, második végrendelete azonban részletesebb: „*Némellyek azonban nékem is tartoznak, nevezetesen Hermán József és hitvese, Vlasits Julianna 800 f[orint] váltóval ház árában, Kováts Pál özvegye, Göndöts Julianna (ut No: 4.) 100 f[orintok]kal, özvegy Halász Ferencné 50 f[orinto]kkal (ut No: 5.), Halász Ferenc és hitvese Kálmán Éva 450 f[orintokkal] v[áltóban] (ut ob[ligatio] No: 6.), Marczinger József 100 f[orintokkal] v[áltó]l[evél]al (ut No: 7.), melly mennyiségek összesen tesznek 1500, azaz egyezeröttszáz váltóf[orinto]kat ...*”⁵¹

A hagyatékoknál is nézzünk meg néhány esetet! 1847-ben készült becsú és árverési jegyzőkönyv Lichtenvalner Ferenc ácsmester hagyatékáról, ebben kisebb kölcsönökről szóló adóslevelek mellett Volf Ferenc kereskedő 1150 váltóforintos, valamint Oszmon Adolf 1500 váltóforintos adóslevele kihelyezett pénznek ítéltető. Földesi József özvegye hagyatékában is két *obligatio* kölcsönzésre utal, összesen 1350 váltóforint értékben. 1848-ben készült elszámolás Vlasits Istvánné Haindl Anna özvegy kereskedőné hagyatékáról, ebben az aktívumok között Sárközy Albert 2500 váltóforintos kötelezvénye is szerepel.

Két típust különíthetünk el az özvegyasszonyoknál: elsőként a gyermektelen házaspárt, ahol a férj halála után a vagyon jelentős részét pénzzé teszik, s kamatra kiadják. A másik típus valójában pénz formájában előre kiadja vagyonát az örökösöknek, ez csak a végrendeletben ölt „kölcsön” formát. De az igazi nagy pénztőke nem az özvegyasszonyok kezén van. A pénzkihelyezések szisztematikus

- ☞ 7. Kelevitz György szolgálja borjút vett tőlem, melynek árából ados maradot 10
 8. Tott György vöm folyvett tőlem 400 f[orintokat] bankoban, mely is leszalítás
     után váltóban téssen 157 63
 Ezeketül valo interes fejében 71 43
 9. Szita Joseff az fölső szőlóm árabon ados 1000
 melytül Sz[ent] György naptúl fogba köteles interest fizetni.,

⁵⁰ A végrendeletet megtalálható: Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No. 135. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5775. sz.

⁵¹ Jálits Terézia Czeiner György felesége két végrendelete 1831. június 25-én és 1831. november 23-án kelt. Megtalálható: Zmlt V. Testamentumok 1790–1855. No. 66. és No. 62.

megismeréséhez a vármegyénél betáblázott adósságokat kellene rendszeresen feldolgozni. Zala megyében az *in-* és *extabulálás*ról nem vezettek külön jegyzőkönyvet, hanem a közgyűlési jegyzőkönyvből sorolják fel a betáblázásokat, s a közgyűlési iratokhoz csatolják a kölcsönök betáblázásának okmányait.*

Az 1810-es évektől nemcsak földbirtokosok, nemesek tartozásait intabulálták, hanem nem adósokét, köztük keszthelyi polgárokét is. Sillinger István és felesége, Fontana Borbála vagyonát 1825-ben árverezték el, ekkor készült kimutatás az adósságokról. Ez külön kimutatja a betáblázott összegeket. Elsősorban az uradalom, a rokonok, a kölcsönző zsidó kereskedők biztosítják ily módon kölcsöneiket. 1821-től, amikor megrendült Sillinger anyagi helyzete, sorra tábláztatták be régebbi kötelezvényeik alapján az adósságait. Peczelman György hagyatékához is csatolták a megyei levéltáros által készített kimutatást a betáblázott adósságairól. Eszerint Sövegjártó Kristóf uradalmi tisztt, Gerhard Pál orvos és Irzsabek Ferenc gyógyszerész jelentős összegeket kölcsönzött 1839-től Peczelman Györgynek, ezek közül néhányat már halála után intabuláltak a megyénél.⁵²

A megyei jegyzőkönyvek feldolgozására nem vállalkoztunk, ezért csak e szórvány adatok alapján mutatunk arra rá, hogy az uradalmi tisztek, a keszthelyi értelmiségi szakemberek (orvos, patikus, jegyző) tipikusan kölcsönzők, az árendások, a mozgékonyabb kereskedők a kölcsönfelvevők.

Az uradalomtól kocsmát, vendéglőt, boltot, malmot bérlők jelentős összegeket fizetnek bérleti összegként. Ez is tőkevagyonként értelmezhető. Az uradalomnál fennmaradt szerződések feldolgozása hozzájárulhat e tőkék megismeréséhez (bár számos adat mutat arra, hogy az *arendatorok* jelentős kölcsöntőkével dolgoztak).

A korszak végéről, 1848-ból fennmaradt egy kimutatás a szántói járás legvagyonosabb polgáraitól. A vagyonnál a földbirtokot, a tőkét és a jövedelmet vették alapul, s ezek nagyságát is feltüntették. A kimutatás megbízhatóságát nem ismerjük, de az a város legtehetősebb polgáraitól a kor adminisztrációja által kialakított képet mutatja.

* Az adósságok vármegyei betáblázása, bejegyzése volt az adósság peres érvényesítésének feltétele. A nagy összegű adósságokat ezért többnyire már eleve be is táblázták, míg máskor ez az aktus csak akkor következett be, amikor problematikussá vált az adósság visszafizetése.

⁵² Benda Gyula 1995:186–187.

Keszthelyen földbirtok után egyedül Festetics Tasziló került a kimutatásba. A vezető gazdatisztek közül Jreiner Imre 60 000 forint tőkével szerepel, Csaplovits Dániel 20 000 forinttal, Decsy József 15 000 forinttal, Phaller Károly pedig 30 000 forinttal. Gerhard Pálnál is 20 000 forint tőkét találunk. Emellett az árendásként adózók kezén is jelentős tőkét mutatnak ki: Kikakker Ferenc vendéglősnél 15 000 forintot, Speigl Friedrich sörfőzőnél 12 000 forintot. Végezetül a kereskedőknél, tőkepénzeseknél is pénzőke szerepel: a Baron család három férfitagjánál összesen 80 000 forint a kimutatott tőke (Baron Ignácnál 50 000, Baron Mihálynál 10 000, Baron Mayernél 20 000), Schlaifer Márkus tőkéje 20 000 forint (lásd FÜGGELÉK XXV. TÁBLA).

Ha a fenti ismertetett kimutatás neveit összevetjük a háztulajdonnal és a szőlőbirtokkal, erős vagyonkoncentrációt figyelhetünk meg az uradalmi tiszteknél, a kereskedőknél és az árendásoknál.

A részleteiben feltárt képet megpróbáljuk két módon szintetizálni. Elsőként a hagyatéki és vagyonösszeírások alapján megvizsgáljuk a vagyon pénzértékét, összetételét. Összesen 201 olyan összeírást tudtunk felhasználni, ahol az örökagyó (tulajdonos) ingóságai és ingatlanai valamilyen részletezésben és becsértékkel vagy eladási árral pénzértékben is rendelkezésünkre állnak. Nem vettük figyelembe azokat az osztályleveleket, ahol az örökölt és felosztásra való tömeg bontás (ház, földek stb.) nélkül áll rendelkezésünkre. Az elemzésbe bevonható inventáriumok közül az első 1775-ből való (Rádi János hagyatékának osztálya), de inkább az 1810-es évektől szaporodnak meg az értékelhető források. 1810 előttről mindössze 36 inventárium maradt fenn.

Az elemzés során a különféle pénznemeket egységesen a konvenciósi pénzlábra, azaz ezüstforintra számoltuk át. A század eleji inflációs folyamatot a hivatalos kurzus szerint számoltuk át, de az inflációs folyamat ennek ellenére kissé megzavarja az összehasonlíthatóságot.⁵³

A statisztikai elemzéshez ezt a sokaságot is tovább kell szűkítünk. Az inventáriumok nem minden esetben egy háztartás vagyoni helyzetét tükrözik, hanem mások háztartásában élő iparoslegények, árvaleányok, fiúk javait tartalmazzák. Az inventáriumok között 11 egyedülálló férfi vagyona található, ezek egy kivételével mind

⁵³ Az átváltáshoz a pesti piaci árakat közlő kereskedelmi kamarai kötetet használtuk, lásd Adalékok 1873.

25 forint alatti minimális értéket mutatnak. Figyelembevételük az iparosok vagy tisztviselők átlagos vagyonszegét jelentősen csökkentené. A mesterlegények vagyona két részből áll: egyrészt ruházatból, másrészt pedig kihelyezett vagy bankóban, fém pénzben őrzött pénzből. Karl Holzapfel 38 éves asztalos mesterlegény minden javait egy-két rend ruha, egy régi kalendárium, egy pár evőeszköz mellett egy 20 forint értékű ezüstóra alkotta (teljes becsértéke 38 forint 57 krajcár volt, de az árverésen 64 forint 4 krajcár jött be érte). Ládájában 36 forint 4 1/2 krajcárt találtak.⁵⁴ Steffanek Antal asztaloslegény 1829-ben vízbe fulladt. Az ő ruhatára gazdagabb volt (mintegy 100 váltóforint értékben), ládájában 36 forint készpénz került elő, valamint egy 180 forintos váltó, amelyet testvére adott a kölcsönvett pénzről. Storch Antal söröslegény, Visztner Frigyes pincér is hasonlóan választékos ruhatárat hagyott maga után, ők inkább ezüst- és aranytárgyak formájában teaurálták megtakarításaikat. Az 1830-ban meghalt Kilián Jakab pintérlegény még csak 18 éves volt, valószínűleg még nem tudott félretenni bérérből: 50 forint értékű ruhanemű mellett csak 7 forint 30 krajcár készpénz írtak össze nála. August Valetta halála előtt már le kívánt telepedni: műhelyberendezést és bútorokat rendelt. Neki jelentősebb vagyona és Poroszországból megkapott öröksége volt. A nőtlen uradalmi írnok vagy *pristaldus* vagyona szerény, a korábban ismertetett mesterlegényekéhez hasonló szerkezetű. Két esetben katonának megfogott, majd obsitosként leszerelt fiatalember személyes holmiját becsülték meg. Két hajadon hátrahagyott vagyona szinte egyetlen rend ruha mellett árvapénztárban letett örökségből áll. Ezeket a férfi- és női hagyatékokat az elemzésből kihagytuk.

Az elemzett 186 inventárium semmiképpen sem reprezentálja a város társadalmát. Segítségükkel azonban óvatos állításokat fogalmazhatunk meg egyes társadalmi csoportok vagyonának összetételéről. Ám egy-egy foglalkozási csoportnál a kis elemszám erre sem ad lehetőséget.

A hagyatéki összeírások értékelésének általános problémája, hogy a hagyatékok gyakran olyan idősebb férfi vagy nő, aki elszegényedett vagy korábbi ingatlanainak egy részét már átadta örökösének, azaz a „minta” előregedett, szegényebb társadalmat mutat a valóságosnál. Ezt a jelenséget Keszthelyen is megfigyelhetjük. Vincze János gomb-

⁵⁴ Az 1807. április 15-én meghalt K. Holzapfel vagyona magvaszakadt jószágként az uradalomra szállt. Lásd Benda Gyula 1988:209–210.

kötő (meghalt 1838) hagyatéka lényegében egy majdnem üres ház és adósságok. Ha az adójegyzékek segítségével nyomon követjük vagyoni helyzetét, akkor emelkedő, majd süllyedő trendet találunk. 1779. december 18-án született, 22 évesen megnősült (1801: felesége Nagy Julianna). 1804-től adózik egy ház és 2. osztályú mesterség után. 1807-ben már 3 kapás szőlőre is szert tett, aztán megint csak ház és iparüzés után fizet adót, 1818-ban és 1819-ben újból összeírtak nála szőlőt is. Lehet, hogy ezt az 1817-ben megkötött második házasságával szerezte. 1820 után az adójegyzék szerint elszegényedési folyamat figyelhető meg nála: előbb a szőlőt vesztí el, majd 1824-ben az iparral is felhagy. Halálakor hagyatéka néhány rossz bútorból áll: két rongyos ágy, egy rongyos kanapé (fillérékért kelnek el), egy almárium (a feleség 6 forintban megtartotta), töredezett képek, két tál és két fafogas. Az árverési jegyzőkönyv megjegyzi, hogy a többi aprólékért egy fillért sem ígértek. Az összkép elszegényedett, lepusztult otthont mutat.⁵⁵

Nagy (Vámos) Imre szűrszabó 1777. február 9-én vette el Szűcs Erzsébetet, 1778-tól találjuk meg az adóösszeírásokban. Folyamatosan növekszik a szőlőterület, amely után adózik: 1778-ban 2 kapás, 1784-ben már 4 kapás, 1797-ben 5 kapás, 1811-ben 8 kapás. Ez utóbbi jelzi a felhalmozás csúcst, ezt követően – ahogy ezt végrendeletében elmondja, és vejeivel való perlekedéséből is kiviláglik – szőlőjének egy részét és házat eladja vejének, Veszeli Ferencnek. 1819. január 8-án 72 évesen meghal. Ekkor már csak házatlan zsellérként adózik, szőlő és mesterség után 1818-tól nem fizet semmit. Hagyatékát csak 1824-ben, özvegye halála után vették számba.⁵⁶ Az egykori jó-módra csak az értékesebb bútor enged következtetni.

A hosszú ideig adózó háztartásoknál igen gyakori ez az életszakaszokat követő vagyoni ciklikusság. A házasságot (vagy beköltözést) követően szinte vagyontalan házaspár fokozatosan növeli ingatlanait, majd vagyona gyerekei kiházásával, betegség vagy öregség okozta problémák miatt csökken. A hagyatékok egy része valóban ennek a ciklusnak a végpontját tükrözi vissza. Ugyanakkor valós, létező helyzetet reprezentál, hiszen más adatok – például az eladósodás, az ispotályba, gondozásba kerülés – azt mutatják, hogy az öregség, a betegség gyakran szegénységgel járt együtt.

⁵⁵ A hagyatéki árverését lásd Benda Gyula 1995:135–136 és 319–320.

⁵⁶ A hagyatékban csak 393 váltóforint értékű bútort, ágyneműt és konyhai eszközöket írtak össze 393 váltóforint (157 ezüstforint) értékben. A hagyaték közzölve Benda Gyula 1995:99 és 310–311.

A halált megelőzően gyakran értékesítenek egyes ingatlanokat – valószínűleg részben a hagyatéki eljárás (esetleg a földesúrra való háramlás) kikerülése miatt. Schwarczenberg Mayer (Nathan) zsidó kereskedő 1830. október 30-án 89 évesen halt meg, halála előtt nem sokkal adta el házáat 16 000 váltóforintért (6400 ezüstforintért) Baron Izsáknak, ebből az összegből 10 000 forintot azonnal kézhez is kapott. Hagyatékát valószínűleg a magas adósságteher miatt írták össze, ebben nem sikerült megtalálni a felvett pénzt.⁵⁷ Kapronczai Tamásné az 1809. évi dikajegyzékben (valószínűleg 1808. október-novemberi állapotot tükröz) még adózik a háza után, viszont az 1809. február 19-én, azaz halála napján felvett becsűben már azt említik, hogy a „ház, mellet élteben eladat” után maradt valami készpénz (az eladási ár 116 forint volt). Magvaszakadt jószágról lévén szó, könnyen lehet, hogy tudatosan ki akarta vonni a ház értékét a hagyatéki procedúrából.⁵⁸

Más eset, amikor a vagyon egy részét (az lehet jelentős értékű is) az özvegy anyja vagy az idősebb apa előre kiadja valamelyik gyermekének. Lakics József özvegye, Csák Katalin hagyatékán gyerekei 1816 végén, végrendelete szerint osztoznak meg. Szőlőjét (az adójegyzék szerint 5 kapás) azonban már korábban átadta fiának. 1816. december 10-én kelt végrendeletében írja: „György fiam, midőn a felső szőlőt áltolvette minden hozzátartozandokkal, akkor élő nyelvével azt felelte, hogy csak engedjem áltol néki azon szőlőt, semmiből just nem kíván, sem nem vár semminémű javakból.” Csák Györgyöt az osztálylevél már nem is említi, a másik három fiú osztozik a házon, az alsó szőlőn, gazdasági felszerelésen.⁵⁹

A hagyatékok között néhány olyan eset is van, amikor a férj után maradt javakat is összeírták, majd pedig a később meghalt feleségét is (ez a gyerektelen házaspároknál fordul elő – ha van gyerek, akkor a férj halála után a feleség átveszi a háztartás vagyonát, s annak számbavétele, felosztása a legtöbbször csak az ő halála után következik be). Ez a helyzet, bár elég gyakori, megint csak nem tekinthető reprezentatívnak.⁶⁰

⁵⁷ Hagyatéki becsűjét közreadta Benda Gyula 1995:94–98 és 309.

⁵⁸ A hagyatékot közreadta Benda Gyula 1988:214–218 és Benda Gyula 1995:264.

⁵⁹ Az osztálylevelet lásd Benda Gyula 1988:282, a végrendeletet Benda Gyula 1995:278–279.

⁶⁰ Jurák Mátyás szücs az egyik legvagyonosabb iparos, halálakor, 1793-ban azonban vagyona fele magvaszakadt jószágként az uraságra száll, adósságai miatt is

Végezetül az adójegyzék és a hagyatéki összeírás egybevetése azt mutatja, hogy nemcsak az figyelhető meg, hogy az adózásnál kevesebbet vallanak be, hanem az is, hogy a hagyatékról fennmaradt kimutatás csonka vagy hiányos. A Récsei Nagy György takács után maradt ingó és ingatlan jószágot 1796 márciusában előbb felleltározták, majd árverésen értékesítették. Az adójegyzék szerint 6 kapás szőlő után is adózott. A fennmaradt iratok között nincs nyoma a szőlő és az ott található tárgyak összeírásának, eladásának. Mivel a szőlőbeli javak becsubja a legtöbbször külön készült (a hegyközségi elöljárók végezték el), az a szőlő árverése után elkallódhatott.⁶¹ Farkas Szabó János szürszabó javait 1798. március 28-án becsülték fel (nem tudjuk, miért – ezt követően nincs nyoma Keszthelyen, meghalt vagy elszökött). 1797-ben a dika szerint egy ház és 2 kapás szőlő volt a tulajdonában. Ingatlanairól azonban nem maradt fenn semmilyen irat.⁶²

Eddig a hagyatéki eljárás során felvett becsúk és árverési jegyzőkönyvek sajátosságait, esetleges torzításait és hiányait vizsgáltuk. Még nagyobb óvatossággal kell azonban kezelnünk azokat a vagyonszeírásokat, amelyek mögött végrehajtás vagy csődeljárás áll. Azt feltételezzük, hogy ilyen esetben az összeírt vagyon még nem tükrözi a bukást, azaz valóban megközelítően a valós vagyoni szintet fejezi ki (a nettó vagyon értéke természetesen negatív előjelű). Az adózási idősorok azonban azt mutatják, hogy a csődbe ment emberek néha már korábban arra kényszerültek, hogy ingatlanuk egy részét eladják. Sillinger István kereskedő vagyonát 1825-ben árverezik el, de már az 1819. évről 1820-ra 3 kapás szőlővel csökken a birtoka, majd pedig 1823-ig újabb 4 kapás szőlővel lesz kevesebb tulajdona.⁶³

Az elemzés során az összeírt vagyon fogalmát használjuk, azaz a számba vett javak értékét vesszük alapul, a hagyatékot terhelő adós-

☞ csökken az özvegyre maradt rész. Az özvegye 1798 decemberében halt meg, s csak viszonylag szegényes holmiból, egy szőlő árából maradt kinnlevőségből állt hagyatéka. Povinger János kőműves hátrahagyott vagyonát szintén magvaszakadt jószágként írták össze 1803-ban, nem sokkal után halt meg felesége, az ő szegényes holmijait 1804 januárjában árverezték el. Vö. Benda Gyula 1988 és Benda Gyula 1995.

⁶¹ Hagyatéka közölve Benda Gyula 1988:124–128 és Benda Gyula 1995:252–253.

⁶² Hagyatéka közölve Benda Gyula 1988:133–136 és Benda Gyula 1995:254–255.

⁶³ A becsú közölve Benda Gyula 1995:30–44 és 301–302.

ságoktól és a kölcsönbe kiadott pénzösszegektől függetlenül. A vagyron részeit osztályoztuk. Az ingatlanoknál külön vettük a házat (ezt a szőlőhegyi becsúknél gyakran nem tudtuk elválasztani a szőlő becsértékétől), a földeket. A tárgyakat az alábbi csoportokba soroltuk: bútor, ágyi textília, ruhanemű, háztartási eszközök, gazdasági (mesterségbeli) eszközök, egyéb tárgyak (ékszerek, könyvek stb.), valamint a bor-, élelmiszer- és árukészletek.

Az örökagyókat a foglalkozási kategóriák szerint minősítettük, azaz tisztviselőket, gazdákat, szőlőművelőket, egyéb agrárfoglalkozásokat, iparosokat, kereskedőket, a szolgáltatási szektorhoz tartozókat (kocsmáros, révész, árendás) különítettünk el. Az első csoportban, a tisztviselők, értelmiségi szakember között található Kákosy László (1799) megyei esküdt hagyatéka, az örökös nélkül meghalt Fövényesi András jegyző (1803), Lehrman József georgikoni professzor (1848) hátrahagyott vagyona, emellett a kisebb uradalmi tiszti beosztásban dolgozóké.

A gazdák közé soroltak minősítését az adóösszeírások alapján végeztük. Egyes gazdáknak tulajdonított hagyatékokban már nincs igazsálat. A szőlőművelők közé kerültek szintén az adózás alapján soroltuk be, illetve a szőlőhegyi kinnlakást vettük figyelembe, ha nem adóztak. A halászokat, uradalmi gulyást, csikóst stb. külön vettük fel az egyéb mezőgazdasági jellegű foglalkozások csoportjába. Az iparosokat megint az adózás, illetve a megnevezett mesterség alapján soroltuk be (az iparűzéstől már visszavonult, csak szőlő után adózó mesterembereket ide soroltuk, az özvegyekkel együtt). A molnárokat, pékeket itt iparosként vettük figyelembe. Kereskedők lehetnek az adóösszeírások *quaestorai*, *mercatorai*, valamint a korabeli szóhasználatban „lisztesnek” minősített adózók. A szolgáltatási szektorhoz tartoznak a kocsmárosok, vendéglősök, révészek. Néhány özvegyasszonyt nem tudtunk sehova sem besorolni, ezeket külön csoportba tettük. Ennek alapján az alábbi megoszlást kaptuk:

10.3. TÁBLA

A HAGYATÉKI ÉS VAGYONÖSSZEÍRÁSOK FOGLALKOZÁSI ÖSSZETÉTELE

foglalkozási csoport	1810 előtt	1810–1829	1830–1839	együtt
tisztviselő	2	5	1	8
gazda	9	6	11	26
szőlőművelő	4	18	34	56
halász, konvenció	2	2	4	8
iparos	12	20	30	62
kereskedő	2	6	2	10
árendás	1	5	5	11
özvegyasszony	1	4		5
együtt	33	66	87	186

Első elképzelésünk az volt, hogy a vagyonoknál az időbeli változást is megvizsgáljuk, három időszakaszt elkülönítve (1809 előtt, 1810–1829, 1830–1849). A számítások azonban azt mutatták, hogy az átlagértékek alig térnek el a három időszakaszban. Egyedül az iparosoknál jelentkezik az utolsó 20 évben megkétszereződés, a többi foglalkozási csoportnál az értékek nem változnak. A csoportok jellemzésénél tehát eltekintünk az időbeli változástól.

A legnagyobb a vagyona a kereskedőknek. Az összeírt vagyon átlagértéke 2293 ezüstforint. Amennyiben Schwarzenberg Nathan esetében a halálakor kimutatott vagyont a közvetlenül azt megelőzően eladott ház értékével korrigáljuk, még magasabb értéket kapunk. A kereskedők esetében az aktívum és a passzívum is igen jelentős. Leginkább a ház, az árukészlet jellemző rájuk.

A kereskedőket követi az iparosok magas átlaga: 1358 forint. Esetükben az 1830 utáni magas vagyonok emelik meg a csoportátlagot. A sokaság három csoportra bontható: a más házában lakók, a háztulajdonosok és végül a ház- és földtulajdonosok.

A molnárok vagyona mintegy kétszerese az átlagnak. A pék – s idevehetjük a sörfőzőt és a mészáros is – vagyona jóval magasabb az iparosok más csoportjainál. Ha a vagyon összetételét nézzük, akkor az iparosoknál jelentős a munkaeszköz és az állatállomány értéke.

A tisztviselőknél két jelentéktelen vagyont figyelmen kívül hagyva 1664 forint az átlag. Erre a csoportra legjellemzőbb, hogy alacsonyabb az ingatlanok súlya, s magas a bútór és az ágynemű, a háztartási-konyhai eszközök értéke.

A gazdák esetében a föld a domináns elem, a házak átlagértéke

alacsony. Az állatállomány (igásállatok) értéke kiemelkedően magas, rendkívül alacsony értékű viszont a bútor, ennek értékét valamivel meghaladja az ágynemű.

A szőlőművelők kisebb értékű ingatlannal bírnak, s csoportállagaik rendre alacsonyabbak. Mivel zömük a szőlőhegyen él, bútoraik értéke csekély, az ágyneműé valamivel magasabb.

A szolgáltatási szektorban a kocsmárosok vannak többségben, az ő vagyonuk nem nagy. A sörfőzdét bérlő árendásoké viszont magas. Ha őket az iparosok közé tesszük, akkor a vagyonaik átlaga igen alacsony.

Érdekes lehet az egyes vagyonelemek közötti arány. A hagyományosabb tárgyi világú gazda- és szőlőművelő-csoportban az ágynemű általában magasabb értékű, mint a bútorzat. A bútorok és az ágynemű egymáshoz viszonyított súlya időben is változik: a század elején még gyakran az ágynemű a többet érő, majd a bútorok értéke meghaladja az ágyi textíliákét.⁶⁴

A vagyoni és hagyatéki összeírások mellett az adójegyzékek alapján is megkíséreljük a szintetikus elemzést. Korábban elemeztük a vagyon egyes elemeinek megjelenését az adóösszeírásokban, itt pedig az egyes háztartásokra kivetett adó összege alapján vizsgáljuk a vagyonosságot. Az 1848 előtti dikális adózási rendszerben a fizetett adó nagysága sem a vagyont, sem a jövedelmet nem tükrözte egyértelműen. Az adózás a munkaerőt (a háztartás felnőtt tagjait), a vagyont és a jövedelmet terhelte, tehát a fizetett adó összege mögött igen különböző gazdasági vagy társadalmi tények rejtőzhetnek. Bonyolítja a helyzetet, hogy a rovások kulcsa megyénként változott, s nem feltétlenül gazdasági okok miatt volt eltérő.⁶⁵ Ez a magyarázata annak, hogy a magyar történettudomány miért nem használja a rendi korszak falusi és mezővárosi társadalmára a „nagy adófizető” fogalmát. Ennek ellenére egy-egy helyi közösség esetében véleményünk szerint lehet értelme a fizetett adó megoszlását elemezni, s azt megvizsgálni, hogy a társadalom melyik része volt a legnagyobb adófizető.*

⁶⁴ A tárgyi kultúrára, elsősorban a lakásberendezés változására lásd Benda Gyula 1989a

⁶⁵ A dikakulcsokra lásd az 1884. évi dikát: Zmlt V, valamint Zsoldos Ignác 1842–1844.

* A rendi korszakban nem alkalmazott „nagy adófizető”-fogalom viszont – mint alább láthatjuk – Benda Gyula kezében érdekes eredményeket hozó eszközzé vált. Alkalmazása tehát mindeme nehézségek ellenére megfontolandó a kor kutatói számára.

A 18. század közepén a városi adó 44,5%-át személyek után fizették (egy adóköteles személy után egy forintot), az állatállomány és a termés után a teljes összeg 49,6%-át vetették ki, s mindössze 5,8% származott az ipar és a kereskedés megadóztatásából. 1847–1848-ban csak a város belterületével számolva a személyi adórész 35,1%, a kézműipar, kereskedés és kalmárság után kirótt díjak pedig 30,6%. Az árendaként fizetett 4980 forint után fizetik az adó 3,9% -át, a házak után pedig 7,9%-át. A városban tehát mindössze 22%-ra zsugorodott az állatállomány és a szőlő után kivetett rész. Az adókulcs arányai valamit módosultak, de nem változtak meg alapvetően. A fenti arányok tehát mégiscsak a városi társadalom átrétegződését tükrözik. Hasonlóképpen megvizsgálhatjuk az adófizetők felső és alsó csoportjainak összetételét.

Az 1740-es években egyértelműen a gazdák adják a felső decilist (köztük csak néhány kiterjedt mezőgazdasági termelést folytató kézműves található). A nagy létszámú és gyakran összetett háztartásokban élő és jelentős állatvagyonnal bíró gazdák alkotják a vagyoni és jövedelmi felső csoportot. Az 1830-as években viszont már a kereskedő, árendás* csoport fizeti a legtöbb adót, jelentős részben nem állataik és ingatlanaik, hanem alkalmazottaik és jövedelmük után.

1747-ben a tíz legnagyobb adózó közül a legelső (Szentei Ferencné) háztartásában három felnőtt családtag volt, négy igásállat, két növendékmarha, 153 juh, egy sertés után fizetett, emellett 20 akó bora és 2 hold vetése került összeírásra. A második a sorban szintén főként az állatai (köztük 40 juh) miatt került az élre. A következők esetében viszont már a bor és a vetés is kiemelkedően nagy. Az első tíz között négy iparost találunk. 1777-ben a legnagyobb adófizető Pantakoszta Simon görög kereskedő, a második Izsák Mózes zsidó kereskedő, a továbbiak között két molnárt, két juhtartó gazdát és két ökrösgazdát találunk.

1787-ben két molnár és két mészáros mellett egyetlen gazda és iparos található az első tíz között. Hasonló összetétel figyelhető meg 1797-ben, majd pedig a kereskedők, árendások nyomolnak előre. A molnárok mindvégig jelen vannak e csoportban, a mészárosokat felváltják a pékek. A vendégfogadósok, a kocsmák bérlői, a serfőzők

* Mint közismert, a kisebb királyi haszonvételek (más néven földesúri regálék) a földbirtokkal együtt a földesúr kezébe kerültek, aki ezeket vagy ezek egy részét korunkban általában bérbe adta az „árendásoknak”, különösen a mészárszék-tartási, a kocsmáltatási és a malommonopóliumot.

csak a század elejétől kerülnek fel ide, a csúcsra. A gazdák közül a legtöbbet adózók is a második tíz közé szorulnak vissza.

1827-ben két pék mellett három kereskedő és öt árendás (a kiárendált haszonvételt nem ismerjük) alkotja az első tízet, 1845-ben is a regáléjogokat bérlő árendások vannak többségben e csoportban.

A végbement változásokról átfogó képet adhatunk, ha az adófizetőket a fizetett (kivetett) adó alapján decilisekre osztjuk, s megnézzük az egyes csoportok összetételét és egymástól való távolságát. Itt megint tízevenként egy-egy évet hasonlítunk össze.

A kiinduló évben a legtöbb adót fizetők, azaz a legfelső decilisbe került háztartások kétharmada (71%) igásállatot tartó gazda, egyharmadnál kevesebb (29%) pedig valamilyen ipar után fizet adót. Az első évtized adózási rendszere nem teszi lehetővé a kereskedők, árendások megkülönböztetését, azok tehát nem kerültek be a legnagyobb adófizetők közé. Az iparosok aránya együtt hullámzik a konjunkturális viszonyok változásával, a fellendülés létszámemelkedést hoz, és megnő arányuk az első decilisben. A kereskedők, boltosok aránya 1817-ig folyamatosan emelkedik, majd pedig visszaesik. Az 1840-es években azonban jelentősen megugrik. A gazdaként számba vett háztartásfők már mind a szőlőhegyeken laknak; elsősorban állatállományuk és szőlőik nagysága miatt kerülnek a legtöbbet adózók közé.

Az inventáriumokat és az adójegyzékeket együtt is megvizsgáltuk. Leszögezendő azonban, hogy az ezekben szereplő két sokaság nem azonos. A vagyon pénzértékénél számos olyan személy vagyona is bekerült az elemzésbe, aki nem szerepel az adózók között: ezek nemesek, uradalmi alkalmazottak, esetleg más adózó háztartás mögé rejtöztek. Akiket mindkét adatbázisban megtaláltunk, ott a két szemlélet eltérése elég erős, főleg a személyükben nem adóköteles özvegyasszonyoknál. Maga az a tény, hogy nincs adóköteles személy egy háztartásban, jelentősen csökkenti az adó összegét, s a kezükön lévő szőlő, ház ellenére a fizetett adó szerint hátrább kerülnek.

Másrészt sajátos ellentmondásokat találunk: van, aki szőlő után adózik, de a hagyatéki becslésében nincs nyoma a földnek, ugyanakkor ennek a fordítottja is előfordul. A két forrásban a háztulajdon sem mindig esik egybe. Ahogy már utaltunk rá, ezek részben tényleges hiányok a becslésben, részben pedig a halált megelőző eladások okozzák az eltérést. Mindkét forráscsoportban megtaláltunk 114

személyt. A vagyonok megoszlása az adózási decilisek szerint elsősorban felfelé tolódik el, az első három decilis (az adózók 30%-a) adja a másik csoport közel felét. Leginkább a közép az, ahol az adójegyzék és a vagyonminta eltér egymástól.

11. FEJEZET

HÁZASTÁRSÁK, KERESZTKOMÁK – TÁRSADALMI KAPCSOLATRENDSZEREK, HÁLÓZATOK

A megelőző két fejezetben a foglalkozás, a vagyon fogalmával megkíséreltük mintegy kívülről leírni, értelmezni a társadalom rétegződését. Elméleti feltevésekből kiindulva feltételeztük, hogy a megélhetés érdekében végzett alapvető tevékenységek eltérő formái – a munkamegosztás – társadalmi pozíciókat jelölnek ki, a vagyon nagysága és jellege pedig többé-kevésbé elváló csoportokra tagolja az embereket. Nem vizsgáltuk, nem tudtuk vizsgálni, hogy az általunk választott dimenziók ténylegesen milyen szerepet játszanak abban, ahogyan az emberek társadalmi helyzetüket érzékelik, azaz nem foglalkoztunk a társadalmi identitások formálódásának problémájával. A társadalomtörténetben sokáig uralkodott az a megközelítés, hogy az elemzés feladata a mélystruktúrák feltárása, az empirikusan nem észlelhető tagoltság kibontása. Újabbban azonban számos kritika éri ezt a felfogást, s erősödik az a tendencia, hogy az emberi interakciók, kapcsolathálók elemzésével alakítsunk ki társadalmi csoportokat.¹

Az új szemlélethez léptékváltásra és új források bevonására van szükség. Egyrészt az *a priori* megformált makrocsoportok szintjéről a „földközeli” mikroszintre kell leszállnunk – az egyének, családok nemzedékeit kell mindennapi kapcsolataikban vizsgálni –, másrészt meg kell találnunk az interakciók vizsgálatát lehetővé tévő forrásokat, módszereket. Erre leginkább a mikrotörténeti megközelítés mutat követhető példát.²

¹ Az idevágó irodalom, a kapcsolódó viták ismertetése külön tanulmányt kívánna, itt csak néhány összefoglalóra utalunk. A klasszikus társadalomtörténet szemléletét tükrözi Adéline Daumard munkássága (Daumard, Adéline 1962; Daumard, Adéline 1987). Magyar ismertetés az ezzel kapcsolatos vitákról Czoch Gábor 1999; Bódy Zsombor 1999.

² A mikrotörténetre magyarul Szijártó M. István 1996; Szekeres András 1999.

A kapcsolatok sokfélék lehetnek: rokonsági és szomszédsági viszonyok, patrónus–kliens kapcsolatok, gazdasági és kölcsönügyletek, szimbolikus akciókban való részvétel stb. Itt csak két kiemelt reláció elemzésére teszünk kísérletet, a házasság és a keresztkomaság intézményén keresztül megvalósult kapcsolatokra.

A HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK

A házasság nemcsak két ember, hanem két család vagy még szélesebben két rokonsági csoport között teremt kapcsolatot. A társadalomtörténeti, a szociológiai és a néprajzi irodalom egyaránt egyetért abban, hogy a házasság révén megvalósuló kapcsolat alapvető a társadalom szerveződésében. Általában a házaspárok homogén párvalasztási törekvéseit hangsúlyozzák. Akár azért, mert a szülők tudatos döntése készíti elő a fiatalok egyesülését, akár mert a spontán (szerelmi) vonzódásban is a kulturális, társadalmi egyformaság ereje hat.

A társadalomtörténet-írás a házassági kapcsolatokat mintegy mérőeszköznek tekinti a rendies társadalomképződésben: az azonos társadalmi státusokat az összeházasodás jelöli ki, nem pedig a külsődleges vagyoni vagy foglalkozási pozíció.³ Ha elfogadjuk ezt a nézetet, akkor az összeházasodók jelölik ki a státuscsoportokat.

Elemzésünk részben ezt a logikát követi, bár néhány ellenvetést és problémát is megfogalmazhatunk. Nincsenek forrásaink arra nézve, hogy a vizsgált közösség tagjai, azaz a keszthelyiek hogyan ítélték meg a házasság szerepét, milyen stratégiákban gondolkodtak. A későbbiekben mi is hol olyan stratégiát írunk le, ahol a társadalmi homogenitás megőrzése (a család társadalmi presztízisének fenntartása) lehetett a cél, hol pedig az emelkedés, a változtatás lehetőségét teremti meg egy esküvő. Vagyis a leírt folyamatokból következtetünk okokra, megfontolásokra, stratégiákra.

A megközelítés két oldalról történik. Először valamennyi Keszthelyen megkötött házasságot számba véve kvantitatív módszerrel

³ A francia történetírásban a rendekről és osztályokról folyó vitában Roland Mousnier érvelt a rendi társadalom sajátosságai mellett, s a rendek egyik jellemzőjeként az endogámiára való hajlamot nevezte meg. Éppen ezért nála a házassági kapcsolat az azonos rendi csoporthoz való tartozás empirikusan vizsgálható ténye volt. Lásd Mousnier, Roland – Labatut, Jean-Pierre – Durand, Yves 1965: Bevezető, valamint Mousnier, Roland (szerk.) 1968.

elemzünk néhány tendenciát, zártságot és nyitottságot, majd pedig az életrajzok, a nemzedékek sorsának követésével, azaz mikrotörténeti módszerrel finomítjuk a korábban kialakított képet.

A Keszthelyen kötött házasságoknál a vőlegény és a menyasszony társadalmi helyzetét egyszer jellemezhetjük az apák státusával. Ebben az esetben a bevándorolt férfiak és nők esetében nincs mire támaszkodnunk, mivel szüleik foglalkozását, társadalmi helyzetét nem ismerjük. A helyben letelepült pároknál viszont a vőlegényeket saját, későbbi társadalmi-foglalkozási csoportjukkal is minősíthetjük. Mindkét módszer mellett szólnak érvek. Az induló, fiatal férfiak esetében (főleg ha helybeliek és nem változtatnak foglalkozásukon) a család általános helyzetét meghatározónak ítélnéljük. Ezt pedig az apa foglalkozási, társadalmi besorolásával jellemezhetjük leginkább. A fiatal házaspár gyakran az adójegyzékben sokáig nem is tűnik fel, vagy az torzítja helyzetét (például lakónak tünteti fel özvegy anyjánál vagy a szőlőhegyi házban). Ha fiatalon meghal a férfi, akkor ismeretlen marad a saját társadalmi pozíció. A bevándorolt, pozíciót, foglalkozást váltó férfiakkal viszont a házassági lehetőségeknél és stratégiánál a saját foglalkozás, helyzet lehet a fontosabb. Így például a jelentős számú bevándorló, Keszthelyen házasságával megtelepedő iparosnál a mesterség a meghatározó (a származási hátteret nem is ismerjük). A kétféle megközelítés természetesen más és más eredményt ad, de a helybeli születésű férfiakkal a kettő együttesen a társadalmi mobilitás tendenciáinak bemutatását is lehetővé teszi.

Az elemzés további problémája, hogy a házaspár apjának vagy saját maguknak tulajdonított társadalmi helyet mi jelöljük ki – elsődlegesen az adójegyzékek alapján kialakított csoportokkal. Nem ismerjük a korabeliek társadalmi önképét. Az eddigi elemzések alapján azt feltételezhetjük, hogy a céhes iparosságnál a mesterség alapvetően csoporthoz való tartozást is jelent. De ennek erőssége szakmánként más és más lehet. Ahol gyakori a visszavonulás és a szőlőből, mezőgazdaságból való megélés választása, ott feltehetőleg gyengül a céhes csoportidentitás. Számos más esetben is kettős foglalkozásokról beszélhetünk. A halászcéhbe más ipart űzők is beléptek. Iparosok válhattak kocsmabérlőkké vagy más uradalmi regáléjog árendásaivá. Itt sem ismerjük az azonosulás vagy identifikáció formáit. Mindezt tudva is szükség van egy, az elsődleges kvantitatív elemzéshez nélkülözhetetlen minősítésre az apák és vőlegények esetében.

A mikrotörténeti rekonstrukció során világossá vált számomra,

hogy ez első házasságot és az újraházasodásokat külön kell választani. A férfiaknál az újraházasodás esetében a választási lehetőség leszűkül, néha gyorsan kell új feleséget találni (kisgyerekek mellé stb.). Nőknél pedig vagy a férj pozíciója segít hozzá egy előnyös új frigyhez, vagy pedig éppen az özvegyi helyzet készítet megalkuvásra a párválasztásban. Az újraházasodásokat csak a mikroelemzéseknel vesszük figyelembe. (A völegényeknél és a menyasszonyoknál mindig csak az első házasságot elemezzük, de a házastárs lehet özvegy.)

A völegények és a menyasszonyok, a férfiak és a nők kategorizálásához néhány előzetes megjegyzést kell fűznünk. A társadalmi-foglalkozási csoportok kialakítása elsősorban az adójegyzékek alapján történt. Az anyakönyvből kevés információt tudtunk meríteni. A *dominus, perillustris dominus* megjelölést átvettük, valamint ha más adat nem áll rendelkezésre, figyelembe vettük a cseléd, szolga stb. megjelöléseket, azaz az uradalmi konvenciók alkalmazottakra utaló kifejezéseket. Az 1820-as évek foglalkozási megjelöléseit az adójegyzékekkel együtt hasznosítottuk. Az uradalmi alkalmazottaknál a konvenciók jegyzékeit is figyelembe vettük, de alapjában véve az adózási adatok szolgáltak az osztályozás alapjául. A korábban egyetlen időpontban végzett keresztmetszeti elemzéshez képest itt számolni kellett azzal, hogy az egyes emberek adóalapjai változnak. Az iparosok esetében gyakori, hogy egy idő után felhagynak a mesterséggel, és szülejük után fizetnek csak adót. Számos esetben ez utóbbi sokkal hosszabb életszakaszt jellemez, mint az iparűzés.

Vasvári János 1783. február 25-én kötött házasságot Keszthelyen (felesége Vörös Borbála). 1797-ben bukkan fel az adójegyzékben: ház és 8 kapás szőlő, valamint egy harmadosztályúnak minősített iparűzés után fizet adót. Más forrásból tudjuk, hogy szabó volt. 1804 után (ekkor 45 év körüli lehetett) már csak egyre gyarapodó szőlővagyonra, földje képezi adóalapját. 1813. április 2-án meghalt, özvegye még 26 évig él és adózik jelentős föld után. Vajon melyik a meghatározó társadalmi-foglalkozási pozíció az ő esetükben? Gyerekeik közül a legidősebb fiú kirurgus (sebész) lesz, és Keszthelyen él. János csizmadia. Az idősebbik leány Nárai József szücsmesterhez megy férjhez, a fiatalabbik, Anna első férje, Horváth Antal anyósát követi az adójegyzékben lakóként, és csak szőlő után fizet adót, míg a második férj, Gödörházi Antal csak anyósa halála után kerül be az adózók közé. A fiatalabb leány tehát gyakorlatilag az anyjával marad, és férje is szőlőből él. Az anya halála után ők veszik meg a család vonyarci szőlőbirtokát. A legfiatalabb gyereknél gon-

dolhatunk arra, hogy házasságát már a szőlőbirtokosság pozíciója határozta meg, nem pedig az iparos származás. De bár a Vasvári családnál mindkét életszakasz elég hosszú, mégis az iparossághoz való tartozás határozza meg nemcsak a leszármazást (a férj apja is szabó volt, a feleség apja is), hanem a gyerekek pályája is.

Más esetekben korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. Polgár Mihály (1772. május 3-án kötött házasságot) apja takács volt, felesége is iparosleány, de ő maga csak egyetlen évben adózik mesterség után, egyébként a dikajegyzék folyamatosan csak szőlőjéből élnek mutatja. Rajki József nem keszthelyi születésű, bevándorolt, aki csizmadialeányt vesz el (Flais Juliannát, 1773. február 7-én). Anyósa haláláig nem kerül be az adózók közé, majd két évig csak szőlő után adózik. Egy év kihagyás után (megörökölve az anyós házat) már iparosként is megterhelik adóval, majd néhány év után megint csak szőlőjét találjuk meg az adókiivetésnél. Mindkét esetben bizonytalanok lehetünk a tekintetben, vajon mi lehetett a konkrét tevékenysége és a valós megélhetése a két embernek.

Hasonló a helyzet az uradalmi alkalmazottakkal. A cselédek, csikósok, gulyások, vagy éppen a hajdúk, vincellérek, gazdák egy idő után házra, szőlőre szert téve kiléptek az uradalom alkalmazásából. Mi határozta meg pozíciójukat, vagy még inkább társadalmi identitásukat? A kérdésre részben éppen a kapcsolatrendszerük vizsgálatával válaszolhatunk. Éppen ezért az uradalmi konvenciók létét, bármilyen rövid legyen egy életpálya során, kiemelten kezeltük, és a konvenciók csoportba soroltuk mindazokat, akik akár csak egy-két évig az uradalom alkalmazottai voltak.

Az igásállatot tartó gazdáknál és szőlőműveseknél is változik az adóalap, tehát a minősítés is. Ha legalább néhány évig ökröket is tartott egy háztartás, mindenképpen gazdaként kategorizáltuk. Megkülönböztettük azonban a szőlőtulajdonosból igásállatot tartó gazdává lett háztartásfőket, illetve azokat az adófizetőket, akiknek fordított pályája rajzolódik ki.

Mindezzel együtt tisztában vagyok azzal, hogy ez a kategorizálás igen durva mérőeszköz. Egy finomabb elemzésnek az újrászámolást is figyelembe kellene vennie. A mostohaapa társadalmi pozíciója szintén meghatározhatja a gyerekek házasodását. Az árvaság, a nevelőszülők ugyancsak olyan társadalmi helyzeteket hoz létre, amelyeket egy finomabb mikrotörténeti elemzésnek figyelembe kellene vennie.

További módszertani kérdéseket vet fel az adatok értékelése.

Egy születési vagy foglalkozási csoport zártságát mutatja, ha a házastársak is hasonló közegekből származnak. De nyilvánvaló, hogy az összehasonlításnál arra is tekintettel kell lenni, hogy mekkora a vizsgált csoport (elég nagy-e a házastársválasztáshoz), illetve mi a teljes sokaság összetétele.

A kis létszámú szakmákhoz tartozóknak nyilvánvalóan mások az esélyei arra, hogy feleséget találjanak a szakmán belül, mint a csizmadiák vagy a fazekasok népes csoportjának. Ha a keszthelyi adózók fele szőlőművelőként jelenik meg az adójegyzékek alapján, akkor másképp értékelhető, hogy házastársaik fele is ebből a csoportból kerül ki, mint mondjuk a 20–25%-os súlyú iparosok esetében. Ezért elsőként az első házasságot kötő férfiak és nők foglalkozási-társadalmi összetételét kell felrajzolni.

A férfiak esetében kétféle megoszlással számolunk: egyrészt az apa alapján való kategorizálással, másrészt a saját pozíció alapján történt besorolással. A tisztviselő, értelmiségi, birtokos nemesi apák fiai nem Keszthelyen kötöttek házasságot. Az 1750–1849 közötti száz év során mindössze három fiút találtunk, szemben 30 leánnyal. A legnépesebb csoportot a gazdák fiai adják. Az ismert pozíciójú apáktól származó völegények közel felét (47,0%) gazdafiúnak minősítettük. A 18. században súlyuk még nagyobb, eléri a 60%-ot. Ahogy a keszthelyi társadalmon belül e csoport aránya csökken, a házasságot kötők között is úgy csökken egy-két évtizedes késéssel a részesedésük.

Ugyanakkor az is világos, hogy a teljes adózási életpálya alapján a gazdák súlya nagyobb, mint a keresztmetszeti vizsgálatnál. Sok a változó helyzet, azaz sokan vannak olyanok, akik egy rövidebb-hosszabb szakaszban igásállat után is adóznak. A szőlőművelők száma és aránya eltérő tendenciát mutat. Az első évtizedekben 3/1 vagy 4/1 az arány a gazdák és a szőlőművelők közt, majd pedig szinte kiegyenlítődik (1830 után 65 gazdafiúra 55 szőlőművelőfiú jut, 1840 után pedig 84/64 az arány). Az első évtizedes 13%-ról az utolsó évtizedre 30%-ra emelkedik azon völegények aránya, akiknek az apja a szőlőműves kategóriába került. A halászok, konvenciósök stb. csoportja egészében arányait tekintve nem nő erőteljesen, a későbbiekben megpróbáljuk szétbontva kezelni. Az uradalmi konvenciósök gyerekei egyre nagyobb számban jönnek elő. Az iparosfiúk aránya 15–20% között mozog. A többiek jelentéktelen számban fordulnak elő.

I. I. TÁBLA
A KESZTHELYEN ELSŐ HÁZASSÁGOT KÖTŐ FÉRFIAK APJUK FOGLALKOZÁSI-TÁRSADALMI CSOPORTJA SZERINT

évtized	összes	ismeretlen	ismert	tisztviselő	gazda	szőlőműves	halász, konv. stb.	iparos	kereskedő	árendás	háztulajdonos
1750–1759	304	246	58	–	34	8	7	8	–	–	1
1760–1769	303	211	92	–	56	18	7	11	–	–	–
1770–1779	360	233	127	–	72	22	15	18	–	–	–
1780–1789	351	212	139	–	76	20	8	33	–	1	1
1790–1799	358	197	161	–	96	21	14	28	–	2	–
1800–1809	426	250	176	–	91	32	20	30	–	2	1
1810–1819	345	215	130	–	52	26	16	34	1	1	–
1820–1829	431	259	172	1	71	46	13	38	–	1	2
1830–1839	425	248	177	1	65	55	25	28	1	1	2
1840–1849	508	280	228	1	84	69	33	37	3	1	1
együtt	3811	2351	1460	3	697	317	158	265	5	9	8

Ha a feleségek származási csoportjait nézzük meg, eltérő arányokat találunk. A legszembeütőbb különbség az, hogy az iparosok leányainak száma több mint kétszerese a helyben házasságot kötő fiúknak. Azaz az iparosok fiai egyrészt jelentős arányban elvándorolnak, másrészt pedig másutt kötnek házasságot, kívülről hoznak feleséget. Hasonló aránytalanságot állapítottunk meg a tisztviselők kis csoportjánál is. Minden csoportban több leányt találunk, mint férfit. Ennek egy része abból fakad, hogy a vizsgált időszak elején a fiatalabb nőket nagyobb arányban sikerült az anyakönyvben megtalálni, mint az idősebb férfiakat. A korszak végén ugyanez a házasodási koreltérés okozza, hogy a vizsgált családokból kevesebb férfi került be a vőlegények közé. A különbség másik oka a férfiak külső házasságai, esetleg elvándorlása.

11.2. TÁBLA
A KESZTHELYEN ELSŐ HÁZASSÁGOT KÖTŐ FÉRFIAK MEGOSZLÁSA FELELŐSÉGÜK APIJÁNAK FOGLALKOZÁSI-TÁRSADALMI CSOPORTJÁ SZERINT

évtized	összes	ismeretlen	ismert	tisztviselő	gazda	szőlőműves	halász, konv. stb.	iparos	kereskedő	árendás	háztulajdonos
1750–1759	301	200	101	2	45	29	6	19	–	–	–
1760–1769	304	135	169	4	68	33	16	45	–	–	3
1770–1779	367	145	222	2	93	39	23	64	–	–	–
1780–1789	361	134	227	1	107	43	19	54	–	3	–
1790–1799	378	141	237	3	97	42	15	72	–	7	1
1800–1809	462	202	260	1	90	55	32	78	1	2	1
1810–1819	358	189	169	3	53	37	19	54	1	2	–
1820–1829	460	228	232	–	79	70	21	56	1	4	1
1830–1839	485	211	274	5	73	74	30	79	1	3	9
1840–1849	552	245	307	9	74	105	33	78	2	3	3
együtt	4028	1830	2198	30	779	527	214	599	6	24	18

Végezetül a férfiak saját foglalkozását mutatjuk be: itt megint más arányokat figyelhetünk meg. A legnépesebb csoport itt az iparosoké, ezt követik a szőlőművelők, és a gazdák csoportja súlyát tekintve csak harmadik. Ez utóbbi két csoport aránya jól mutatja a változási tendenciát, a gazdaréteg visszaszorulását: az apák között többen vannak, mint a házasságot kötő fiaik között. Az iparosok aránya viszonylag állandó, a 19. század elején két-három évtizedig magasabb, egyébként 25% körül mozog.

11.3. TÁBLA
A KESZTHELYEN ELSŐ HÁZASSÁGOT KÖTŐ FÉRFIAK MEGOSZLÁSA SAJÁT FOGLALKOZÁSI-TÁRSADALMI CSOPORTJUK SZERINT

évtized	összes	ismeretlen	ismert	tisztviselő	gazda	szőlőműves	halász, konv. stb.	iparos	kereskedő	árendás	háztulajdonos
1750–1759	304	131	173	–	78	35	13	46	–	–	1
1760–1769	303	115	188	3	65	35	23	56	–	5	1
1770–1779	360	123	237	3	75	54	29	69	–	4	3
1780–1789	351	139	212	2	45	72	15	69	–	6	2
1790–1799	358	129	229	3	63	63	20	77	–	1	2
1800–1809	426	139	287	7	62	87	36	86	3	2	4
1810–1819	345	110	235	11	41	55	36	84	1	3	4
1820–1829	431	151	280	4	45	98	48	70	1	2	10
1830–1839	425	179	246	2	18	79	53	67	1	3	22
1840–1849	508	288	220	10	19	43	79	61	–	2	5
együtt	3811	1504	2307	45	511	621	352	685	6	28	54

Az uradalmi konvenciók közel háromnegyede bevándorolt, a 239 vőlegényből mindössze 51 helybeli születésű. Ezek közül 24-nek az apja is az uradalom konvenciósa volt, 18 esetben az apa gazda (köztük 4 jobbágy), kisebb a szőlősök és elenyésző az iparosok száma. Jellemző tehát az 50%-os önreprodukció. Házassági kapcsolataik részben a gazdák irányába mutatnak: a gazdaleányt oltár elé vivő konvenciók közt több a hajdú, porkoláb, uradalmi gazda, *villicus*^{*} beosztású, azaz az uradalmi alkalmazottak felsőbb rétegéhez tartozó. A gazdaleányoknál jelentősebb a szőlőművelő csoport súlya, s a halászkok, konvenciók is. Meglepően magas az iparosleányok aránya, de ők is a felsőbb csoportba házasodnak be.

Különválasztottuk a birkások csoportját. E félig önálló bérlő, félig pedig bért (komenciót) kapó csoport házassági kapcsolatai a gazdaréteg irányába mutatnak.

A 688 Keszthelyen (első) házasságot kötő iparos között is kétszeresen felülmúlják a helybeli születésűeket a bevándorlók. A helybeliek 72,5 százaléka iparos apától származik, a gazdafiúk és szőlőművesek gyerekei között a gazdák aránya nem nagyobb, mint az apák között.

II.4. TÁBLA

AZ AZONOS FOGLALKOZÁSI CSOPORTÚ APÁK ÉS FIÚK ARÁNYA

csoporthatár	az apa foglalkozási csoportja azonos %
gazda	77,04
szőlőművelő	51,79
konvenciók	46,15
iparos	72,46

A Keszthelyen kötött első házasságok közül 688 olyat azonosítottunk, ahol a vőlegény legalább egy ideig valamilyen mesterséget űzött. Ezek közül helyben született és születési dátuma ismert 213 férfinak, biztosan bevándorló volt 419, a fennmaradó 56 esetben bizonytalanok maradtunk (nagyobb valószínűséggel ők sem keszthelyi születésűek). A helyben született vőlegények közül 151-nek az apja is iparos volt (gazda 26, szőlőművelő 13). A helybeli születésűekre tehát erős zárt-

* *Villicus* – majorgazda.

ság jellemző, a bevándoroltokról azonban semmit sem tudunk, csak feltételezhetünk részben hasonló társadalmi származást.

A 678 vőlegény választott párjának társadalmi hátterét 243 esetben nem ismerjük (a feleségek közül 109 nem is keszthelyi születésű). Az ismert társadalmi helyzetű feleségek legnagyobb csoportját az iparosleányok teszik ki, 252-nek volt az apja mesterember (77 a férjjel azonos mesterséget folytatott). Jelentős számban nősültek az iparosok a gazdák csoportjából, 88 esetben gazdaleányt vettek feleségül. A szőlőművelő csoport csak 51 menyasszonyt adott.

Ha a népesebb mesterségeket külön-külön megvizsgáljuk, akkor a szakmai zártságot és a mezőváros gazda- és szőlőművelő-társadalmától való távolságot is mérni tudjuk.

11.5. TÁBLA

A KESZTHELYEN ELSŐ HÁZASSÁGUKAT KÖTŐ IPAROSOK MEGOSZLÁSA
MESTERSÉG ÉS FELESÉGÜK APJÁNAK FOGLALKOZÁSA SZERINT

mesterség	lét- szám	ebből		a feleség apja				
		bevándorolt	helyi	iparos	azonos mester- ségben	gaz- da	szőlő- műves	ismer- etlen
ács	24	14	8	7	2	2	1	11
asztalos	15	9	3	7	2	–	–	4
bognár	31	21	7	5	4	4	3	16
csizmadia	91	53	32	41	22	16	10	20
fazekas	47	20	22	22	11	8	3	13
kőfaragó	7	7	–	4	1	–	–	3
kőműves	37	27	8	10	3	3	2	21
lakatos	12	9	2	5	1	–	–	6
molnár	20	7	7	9	3	6	–	5
szabó	49	29	15	21	9	9	3	11
szücs	30	21	5	10	4	3	5	8
szűrszabó	16	11	3	4	2	5	1	4
takács	70	31	31	23	11	7	15	19
varga	40	24	15	15	3	7	2	14
iparos kmn.*	98	57	38	–	35	13	3	35

* külön megnevezés nélkül (A szerző jegyzete.)

Az első menetben szétválaszthatók a bevándorlásból reprodukáló szakmák és a helyi születésükből toborzott mesterségek. A legjellemzőbben bevándoroltakból áll (a házassági sokaságot vizsgálva) a kőfaragó. Ezt megerősíti az is, hogy a két másutt házasságot kötő kőfaragó sem helybeli. A kis elemszám természetesen óvatosságra int. A következő csoportba sorolhatjuk a lakatosokat, a szűcsöket, a szűrszabókat, az asztalosokat, a bognárokat és a kőműveseket, akiknél 20% alatti a helyben születettek aránya és egyben nagy a biztosan bevándoroltak súlya. A skála másik végén a leginkább zárt, azaz helyben születettekben rekrutálódott fazekasság, akik közül szinte minden második Keszthelyen született (46,8%), őket a takácsok követik (44,3%). Valamivel leszakadva olyan népes mesterségek következnek, mint a csizmadiák, a vargák és az ismeretlen foglalkozású iparoscsoport.

A házastárs társadalmi helyzetét vizsgálva az első összefüggést ott fedezhetjük fel, hogy a bevándorolt iparosoknál jelentős, 50% körüli az ismeretlen hátterű feleség. Ez értelmezhető úgy, hogy a feleségek is bevándoroltak vagy bizonytalanabb helyzetű családokból jönnek (a törzsökös keszthelyi lakosság esetében a leszármazási rekonstrukció azért elég megbízható). Azokban az esetekben, amikor ismerjük a feleség apjának foglalkozását, e csoportokban az iparoság dominál. A leírt jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy a kőműves, kőfaragó, lakatos, asztalos, szűcs, bognár szakmák képviselői a mezőváros egészében kevésbé integráltak: bevándoroltak, akik a feleségük révén is csak az iparoság egy részével kerültek kapcsolatba. A bevándoroltakból álló szűrszabókra viszont erősen jellemző, hogy gazdaleányt vesznek el.

A másik oldalon a helybeli népes szakmákra a házassági zárttság is jellemző: ez a fazekasoknál (fazekas leányt vett el 23,4%) és a csizmadiáknál (24,2%) legmagasabb. A fele-fele arányban megoszló takácsokra egyszerre jellemző az iparos és a szőlőműves feleség.

Egyes kisebb csoportokat közelebbről is megvizsgálhatunk. A megyei tisztviselők, uradalmi tiszttek, tanítók és jegyzők csoportja nem túl nagy, mindössze 38 házasságot ismerünk. Itt is dominálnak az idegenből jövő (és Keszthelyen nem megtelepedő férfiak). Mindössze három helybeli születésűt találunk köztük: egy kereskedő fia írnok lesz az uradalomnál (felesége bevándorolt); egy nemes varga fia (Lappay György) járási esküdt lesz (a felesége egy keszthelyi borbély leánya), végül egy posztósmester fia tanítóként köt házasságot (felesége bevándorolt). Az elemzés azt mutatja, hogy az alacsonyabb

beosztású uradalmi tisztek (kancellista, írnok), a járási esküdtek a házasságot tekintve a helybeli iparosréteg irányába nyitottak. A magasabb beosztású, tanultabb uradalmi tisztek szinte csak hasonló körből választanak házastársat.

A foglalkozási-társadalmi helyzet mellett más szempontból is vizsgálhatjuk a házasságok homogenitását. Már a nemesség vizsgálatánál rámutattunk arra, hogy a helybeli nemesség a foglalkozási-társadalmi csoport szerint választja házastársait, a nemesi státus önmagában semmit sem jelent.

Az etnikum, nemzetiség is lehet kapocs. Ezt igen nehéz vizsgálni, mert a legtöbb esetben nincs adatunk a származásra, beszélt nyelvre, identitásra. Önmagában a név elemzése félrevezető is lehet. Nyilvánvalóan a házassághoz szükséges egyfajta kulturális homogenitás.

A bevándorolt és törzsökös megkülönböztetés ugyancsak lényeges. Láthatóan a mezőgazdaságból élő gazdák és szőlőművesek esetében eltérő szerepet játszik a régi keszthelyi családok formálta rokonsági, szomszédsági háló, mint az iparosoknál. Ez utóbbiaknál a szakmai, céhes szellem erős, és lehetővé teszi a bevándoroltak integrálását. A gazdáknál a legerősebb a házastársnak egy zártabb csoportból való kiválasztása. A szőlőművelők (egy részük napszámból és más munkákból egészíti ki megélhetését) körében talán erősebb a nyitottság.

A házasodás jellemzőit néhány család nemzedékeinek nyomon követésével közelebről is megvizsgálhatjuk. Elsőként a Szentpáli családot választottuk ki. A 18. század eleje óta Keszthelyen élő Szentpáliakat az 1740-es években egyetlen férfi, Szentpáli Mihály képviseli. Jómódú gazdaként adózik. Két fia szintén gazda, azaz ökröt tart. László (sz. 1735) felesége Varga Katalin (házasság 1761. július 13.) keszthelyi születésű, de családját adózási adat híján nem tudjuk besorolni. A fiatalabb György (sz. 1746) felesége Nyers Julianna, régi keszthelyi gazdálkodó, valamint halászatból és halkereskedelemből élő nemesi család tagja (a nemességet a 18. század elején már Keszthelyen lakva kapták). Szentpáli Mihály lányai hasonlóan „jó partikat” kötöttek: Julianna (sz. 1739) férje a Csák famíliából származott, jómódú, nemesi státusú gazdacsaládból. Katalin (sz. 1743) férje Laki Csobor István halász volt. Anna (sz. 1749) Varga Ferenchez ment férjhez, a férj apja is gazdaként adózott, és maga is ökröket tartott. A legfiatalabbat, Erzsébetet (sz. 1758) Pakodi József molnár vette el. Adataink szerint a harmadik generációban három

férfi élte meg a felnőttkort és kötött helyben házasságot, mindhárom gazdának minősíthető, s házastársuk két szempontból is azonos közegeből származott: gazda- és régi, helybeli családok leányait vették el. Szentpáli György (sz. 1767) Farkas Juliannát vitte az oltár elé, Pál (sz. 1770) felesége Dornyai Katalin (a Dornyaiak is gazdálkodó helybeli nemesek), végül pedig Mihály (sz. 1775) a Győrei családból nősült, amelyik a Szentpáliakhoz igen hasonló régi gazdálkodó család. A leányok közül Szentpáli Erzsébet (sz. 1763) Pikó Mártonhoz ment hozzá, a férj is gazdaként jelenik meg az adóösszeírásokban, a család régi. A korán árván maradt Anna (sz. 1780 és 1785-től teljesen árva) kilóg a sorból. 24 évesen (elég idős kor egy keszthelyi gazdaleánynak) Kriskó István csizmadiához ment hozzá.

A negyedik nemzedékben egyetlen fiú köt házasságot, György (sz. 1816), első feleségként Babos Annát viszi a házhoz, akinek apja szőlőművelő. Szentpáli Györgyöt özvegy anyja neveli, házassága után is azzal marad. Majd egy második házasságban megint csak régi törzsökös gazdacsaládból választ feleséget. A leányok egy része még jellegzetesebben követi a hagyományt, ketten a Sziták közül választanak férjet, egy harmadik pedig az Öri családból. Mindkét nemzetség nemes, törzsökös keszthelyi és ígásállatot tartó gazda. Szentpáli Pál két leánya kicsit eltér a normától: Terézia (sz. 1808) férje Kozma József szőlőművelőként adózik, de apja fenéki révész volt. Katalin (sz. 1813) férje Tili József nem keszthelyi születésű, s haláláig anyósa háztartásában élhetett, külön nem adózott. Szentpáli Antal (sz. 1817) valószínűleg 1849-ig agglégény, az adójegyzék szerint özvegy anyjával él.

Más hasonló családok esetében a helyzet csak alig különbözik. A Győrei család szerteágazó rokonsági csoportot alkot. Az 1747-ben meghalt Győrei Péter (az adójegyzék szerint ökröt tartó gazda) mindkét fia továbbviszi a társadalmi pozíciót, de feleségük társadalmi hátterét nem ismerjük (János, aki 1743-ban született, kívülről hozott feleséget). László (sz. 1739, házasságot kötött 1775-ben) leányai a Giber és a Szentpáli családból kaptak férjet, mindkettő gazdaként írható le. A fiúk mindkét családban nehezen tartják pozíciójukat, többségükben csak szülő után adóznak, de továbbra is gazdaleányokat kaphatnak feleségül. Az 1830-as években házasságra lépőknél már a szőlőművelő minősítés a jellemző férjekre és feleségekre, de marad a törzsökösségnek nevezhető eredet.

Az 1740-es években gazdaként megragadható családokra eleinte a kettős homogenitás a jellemző: a tehetős gazdák gyerekei egy-

más között házasodnak, férj és feleség egyaránt régi családok sarja. A szőlőhegyi kitelepüléssel a helyzet némileg változik. Az újabb nemzedékek egyes családokban kizárólag a szőlőből élnek, s a házasodási kapcsolatrendszer is változatosabb lesz. A szőlőhegyen új társadalom kezd kialakulni. Mindenesetre a mezővárosi gazdarétegnél a vagyoni (társadalmi) pozíció mellett valószínűleg a családok régisége, helyi ismeretsége, presztízse is fontos. A nemességgel büszkélkedő családok is ebbe a hálóba épülnek be házasságaik révén.

A bevándorolt iparosok esetében a gyerekek házasságai nemcsak a szakmai, társadalmi kapcsolatokat jelzik, hanem gyakran a helybeli társadalomban való integrálódás folyamatát is. Lichtenvalner József 1784 körül vándorolt be feleségével és gyerekeivel Keszthelyre. Az ácsmester leányai mind bevándorolt (s egyes esetekben biztosan, máskor feltételezhetően német származású) iparosokhoz mentek férjhez. Terézia első férje Janics Pál volt (házasság 1806), második férje pedig Princz József, Johanna Kroll Józsefhez ment férjhez (házasság 1806, a férj nem keszthelyi, a házaspár nem a városban élt tovább). Anna először Dobrolan József lakatos felesége lesz (házasság 1794, a férj bevándorolt német), majd pedig Volf Ferenc kereskedőhöz megy özvegyként feleségül (házasság 1809). A két idősebb fiú mesterséget tanul, és nem Keszthelyen él, egy-egy rövid ideig azonban megfordulnak a városban, feleségük neve németes hangzású. Lichtenvalner Ferenc ácsnak tanult, és egy hasonlóan német eredetű, de már Keszthelyen született rézműves leányt, Eichner Annát vette feleségül. Fia, az 1821-ben Keszthelyen született Julius (később Gyula), apja mesterségét folytatja, és már tősgyökeres helyi családból nőszült. Felesége, Vlasics Erzsébet családja már a 18. század közepétől követhető nyomon a városban, s apja gazdának minősíthető.⁴ Lichtenvalner Ferenc leányai házasságáról azt mondhatjuk, hogy iparoshoz, részben a szakmán belül mentek férjhez, de a legtöbbször a férj idegen és bevándorolt volt. Anna (sz. 1807) 1826-ban Pikler Józseffel kötött házasságot, a vőlegény apja bevándorolt ács, fia már Keszthelyen született (a fiatal pár elköltözött a városból). Antónia Vilhelmina (sz. 1810) férjéről, Eisenbart Károlyról semmit sem tudunk, ők is elköltöznek az 1828. évi esküvőt követően. Paulina (sz. 1817) férje Vig József ács, neve alapján magyar, de bevándorolt. Férjével Keszthelyen maradnak. Terézia (sz.

⁴ Vlasics János 1759. május 27-én vette feleségül Hetesi Katalint, az ő unokája az 1827-ben született Erzsébet.

1823) Rezer József beköltözött iparos felesége lett 1842-ben, Mária (sz. 1828) férje, Laskai Ferenc helyben született kőműves (akinek apja vándorolt be kőművesként). Egyedül az 1825-ben született Eleanóra 1848. évi házassága rendhagyó: férje egy néhány éve bevándorolt kereskedő fia, Stieder István. A hat kiházasított leány férjválasztása azt mutatja, hogy azért a harmadik nemzedék – amelyik már Keszthelyen született – sem integrálódott teljesen a tősgyökeres mezővárosi társadalomba. Ennek oka lehetett maga az ács- és a lakatosság is, ahol a bevándoroltak domináltak, de okozhatta az etnika-nyelvi közeg eltérése is.⁵ A jómódú iparoscsalád igen aktívan részt vett a városi vezetésben, tehát más oldalról erősen integrálódott.

A szintén az 1780-as években Keszthelyre költözött Peczelman család férfiai hasonlóan megmaradnak az apai mesterségnél, a leányok házassági köre azonban más jellegű – a kereskedők és az uradalmi tisztviselők irányába mutat –, de távolsága a mezővárosi társadalomtól megmarad. Peczelman János lakatos és felesége Purschin (Purscherin) Katalin 1783-ban tűnik fel Keszthelyen, ekkor már legalább négy gyermekük volt. Három fiú apjához hasonlóan lakatos lesz, további kettőről csak azt tudjuk, hogy a helybeli gimnázium tanulói voltak egy-két évig, majd eltűnnek a szemünk elől. Egyikük, az 1789-ben született Imre az 1840-es években árendásként visszatér Keszthelyre. Valamennyi fiú első házasságában nem helyi asszonyt hoz a házhoz. Ferenc 1810-ben Czeczolics Annát veszi el (felesége családjáról semmit sem tudunk), János özvegyasszonyt, Sulczer Gáspár árendás özvegyét veszi el 1811-ben, felesége Priescherin Rozália is idegennek tűnik, mindenesetre nem helyi családból származik. György (ő már Keszthelyen született 1783-ban) idegenből hoz feleséget, Poehner Apollóniát. Imre feleségét nem ismerjük, ha azzal a Kerbler Annával azonosítjuk, akivel az 1840-es években több gyereket tart keresztszülőként keresztvíz alá, az ő felesége is németes hangzású nevet viselt.

A leányok közül Katalin (sz. 1791) egy bevándorolt, tehetőes kereskedő férje lesz. Férje Schiktanz József valószínűleg német származású. Két leánytestvére azonban uradalmi tisztkekhez megy férjhez, Annamária Bellosics Ignáchoz (házasság 1817), Anna pedig Sövegjártó Kristófhhoz (házasság 1818).

A harmadik nemzedék házassági és szakmai kötődéséről keveset

⁵ A Lichtenvalner családról szép és érdekes tanulmányt írt Horváth D. Tamás. Ő erősen hangsúlyozza a német etnikai tényező szerepét a család kapcsolatrendszérében. Lásd Horváth D. Tamás 1989.

tudunk. Ferenc két fia valószínűleg másutt él (apjuk 1845-ben kelt végrendelete megemlékezik róluk, de helyben nincs nyomuk), az egyikük, János (sz. 1811), lakatos mesterséget tanulhatott, mert apja ráhagyta a szerszámain, Györgyről (sz. 1821) semmit sem tudunk. Peczelman János kései házasságában nem született gyerek, György gyerekei közül pedig 1849-ig egyedül az 1827-ben született Katalin ment férjhez. Férje, Fink János, bevándorló, akiről semmit sem tudunk.

Az iparosok másik csoportja a főleg helybeliekből rekrutálódó fazekasok, csizmadiák. A Petlenszki (Petlenczki) család az 1730-as évek óta folyamatosan Keszthelyen él. Petlenszki István (felesége Gerencsér Anna) fazekas volt, két fia, Pál és György folytatta apja mesterségét. Anyjuk, ha a családnevet ragadványnévként értelmezzük, maga is fazekas családból származott. Pál, az idősebb fiú (sz. 1727) 1753-ban Szabó Fövenyesi Juditot veszi feleségül. A feleség helybeli gazdacsaládból származik, testvére, Fövenyesi András jó néhány évtizedig a város jegyzője. György (sz. 1737) Zsidról házasodott 1760-ban, felesége szüleinek társadalmi pozícióját nem ismerjük. A második nemzedékben két leány is – Petlenszki Katalin és Julianna – feltehetően Petlenszki Istvánhoz kötődik, egyikük egy helybeli gazdacsalád sarjához, Pető Jánoshoz ment férjhez 1750-ben, a másik pedig Halász Gerencsér Mátyás fazekas felesége lett 1753-ban (néhány év után ők elvándoroltak Keszthelyről).

Petlenszki Pálnak öt fia közül háromnak sorsa ismeretlen (esetleg meghaltak, de nagyobb valószínűséggel mesterséget tanulva vándoroltak el). József (sz. 1861) fazekas lesz, és 1788-ban helybeli szőlőművelő leányát, Tófeji Katalint veszi feleségül. György (sz. 1765) ugyan helyben köt házasságot 1793-ban Kovács Zsófiával, de aztán elvándorol, felesége valószínűleg nem Keszthelyen született, mindenestre származását, családját nem ismerjük.

Petlenszki Györgynek csak lányai vannak, mindhárman bevándorolt férfihez mennek hozzá. Katalin (sz. 1765) férje külső, és nem is Keszthelyen telepszik le. Borbála (sz. 1767) és Julianna (sz. 1775) férje fazekas, akik Keszthelyen léptek be a céhbe. Itt a leányok tehát a szakmán belül, de kívülről házasodnak, mintegy bevezetik férjüket a helyi társadalomba.

A harmadik generációban, ahogy ezt korábban említettük, egyedül Petlenszki József marad a városban, s folytatja a fazekasságot. Legidősebb fia, János (sz. 1790) is ezt a pályát követi, feleséget azonban kívülről hoz 1818-ban. Két másik fiú itt is elvész a szemünk

elől. Anna (sz. 1805) férje fazekas (a nem keszthelyi Tóth Józseffel 1827-ben köt házasságot).

A férfiágon a mesterség fennmarad, a fiúk házasságai azonban nem annyira a szakmai zártságot követik, hanem részben helybeli gazda- vagy szőlőműves családok leányait veszik el, azaz ebben az esetben a helybeliség, a törzsökösség lehet a meghatározó. A leányokat leginkább az idegenből jövő fazekaslegények veszik el.

A csizmadiák közül a keszthelyi halászcsaládban született, csizmadiává lett Laki István (sz. 1765) leszármazottait vizsgáltuk meg. A 21 éves korában Keszthelyen házasodó Laki 1766. január 22-én vette feleségül Bándi Juditot. A Bándi nemes család, leginkább szőlőbirtokai vannak. Második és harmadik felesége is helybeli családból származott, de pontos társadalmi hátterüket nem ismerjük. Laki Istvánnak mindhárom három fia csizmadia lett, házastársaik leginkább a keszthelyi gazda- és szőlőművelő családokból kerültek ki. István (sz. 1790) felesége, Nagy Katalin apja gazdaként adózott, Imre (sz. 1792) Petecs Erzsébetet vette feleségül. A Petecsek között iparosok is vannak, de Erzsébet apja is gazdaként írható le. (Imre második felesége iparosleány volt, 1833-ban Fejér Katalint vette el.) Laki Mihály (sz. 1797) felesége, Csácsi Kovács Borbála is régi keszthelyi családban született, apja szőlejéből élt. A három fiú leánytestvére, Anna (sz. 1792) Laskai Márton takácshoz ment férjhez.

A következő nemzedékben egy paptanár (Laki Demeter) mellett a fiúk megmaradtak a csizmadiamesterség mellett. Laki József (sz. 1817) felesége Horváth Bodri Zsófia lett, helybeli iparoscsalád leánya, az apja ács volt (házasság 1842). Laki János (sz. 1821) a Cseh családból választott feleséget, ez is a 18. század eleje óta Keszthelyen él, az apa szőlőművelőként osztályozható. Laki Ferenc (sz. 1818) felesége az igen tehetős Szeitei gazdacsalád leánya, Terézia (házasság 1840).

A férfiak tehát mind azonos mesterséget gyakorolnak, feleségük közös jellemzője a régi, tősgyökeres keszthelyiség, az iparosság csak e mellett jelentkezik. A leányok pedig itt is bevándorolt iparost kapnak férjül.

Hasonló képet mutat a Szupponics Varga család is. A leányokra jellemző az iparosokkal kötött házasság, a fiúk régi helybeli gazda-, vincellér- és halászcsaládból nőülnek, s a vargamesterség mellett a halászcéhbe is belépnek, majd pedig Szupponics András (sz. 1789) végképp halászatból él. Borbála leánya (sz. 1826) azonban továbbra is iparos (fazekas) család sarjához megy férjhez 1846-ban.

Ha a két család nemzedékeinek mikrotörténeti nyomon követését értelmezzük, akkor erősen hangsúlyozható, hogy az egyik beágyazottságot a szakma, az iparoslét nyújtja, a másikat pedig a törzsközségi helyi családokkal való házassági kapcsolatok. A férfiak és a nők esetében eltérő stratégiák vagy funkciók írhatók le.

Az iparosokat mind a statisztikai elemzés, mind a nemzedékeket nyomon követő mikrotörténet tehát két csoportra bontja. Az egyik a mezővárosi gazdáktól, szőlőművelőktől elkülönülő csoport, ahol a be- és elvándorlás erősebb, és a feleségek is hasonló bevándoroltak. A másik a helyi társadalomba jobban beépült csoport, ahol erős a szakmai folytonosság, a feleségek leginkább a helyi gazdák, szőlőművelők leányai közül kerülnek ki, az iparosok leányai pedig bevándorolt legényekhez mennek férjhez, elvándorolva vagy éppenséggel ez utóbbiaknak lehetővé téve a keszthelyi megtelepedést.

A mikroelemzés tehát megerősíti és finomítja a nagy számok révén leírt tendenciákat. A foglalkozási, vagyoni tényező mellett azonban fontos új csoportképző elemekre mutathatunk rá. Ilyen a helyi-bevándorolt ellentét, amely esetleg etnikai dimenzióval is párosulhat. A további csoportelemzéseknel a házasság vizsgálatával a szomszédság, vagy inkább a lokalitás is csoportképzőként értelmezhető (lásd a polgárvárosi jobbágyság elemzését).

A magyar történeti kutatásban Bácskai Vera és Faragó Tamás foglalkozott a házasságok társadalmi jellemzőivel, elsősorban a társadalmi mobilitás szemszögéből. Bácskai Vera Pesten elemezte az 1735 és 1830 közötti házasságokat, Faragó Tamás pedig Szentendrén vizsgálta a kézművesek házasságait 1856 és 1865 között. Eredményeik az iparosság házassági zártságáról nagyjából egybeesnek az általunk megállapított tendenciákkal.⁶

Külön feladat lenne a tágabb rokonsági összefüggések vizsgálata. A leírt családtörténetekben is felbukkan már olyan eset, amikor egy-egy házassági kapcsolat (például egy iparossal kötött frigy) nem feltétlenül a szülők, hanem a tágabb rokonság pozíciójával magyarázható. Ennek vizsgálatára azonban egyelőre elégtelenek eszközeink – a mikrotörténet módszereivel kellene mélyebbre hatolnunk ahhoz, hogy a rokonság szerepét is lássuk.

⁶ Bácskai Vera 1979; Faragó Tamás 1995.

PATRÓNUSOK VAGY KOMÁK – A KERESZTSZÜLŐK
KAPCSOLATHÁLÓI

A keresztszülői intézmény igen régi, s a néprajzi és antropológiai irodalomból tudjuk, hogy a keresztszülőség fontos társadalmi kötődést teremtett a múltban, és teremt a jelenben is. A keresztkomaság intézménye az újabb néprajzi elemzések szerint is fontos társadalmi kapcsolatot képez. „A magyar népi társadalomban a műrokonság talán legfontosabb intézménye a keresztkomaság (keresztszülőség), amely a gyermek személyén keresztül a családhoz kapcsolódott” – összegzi álláspontját a *Magyar Néprajz* VIII. kötetében Varga Nagy Vera, aki ennek az intézménynek társadalmi vonatkozásait tárgyalja. Történeti jelentőségét pedig a következőképpen fogalmazza meg: „A komaság intézményrendszere jogi népszokásokon alapuló biztonsági intézmény volt olyan időkben, amikor egyéb biztonsági (érdekvédelmi) szervezetek nem léteztek.”⁷ A néprajzzal ellentétben a társadalomtörténet alig vizsgálta ezt a jelenséget, de a történeti antropológia sem sokkal többet: a keresztkomaság történeti vizsgálatára egyetlen esettanulmányban Morvay Judit tett ígéretes kísérletet.⁸

A keresztelési anyakönyvek kötetében a plébános vagy az azt vezető káplán gondosan feljegyezte a *levantes* (keresztszülők) nevét, s ennek segítségével a keszthelyi társadalom elemzésénél a keresztszülőség révén kapcsolathálókat remélünk fölrajzolni. Kiindulásképpen a néprajzi összefoglalók alapján fogalmazhatunk meg feltevéseket arra nézve, hogy milyen kapcsolatokat hoz létre a keresztszülői viszony. A már idézett legfrissebb összefoglalás szerint a keresztszülőkkel megkettőződött a gyermek sorsáért felelősséget vállaló felnőttek száma, a komák elsősorban „erkölcsi és lelki támaszt” biztosítottak, a keresztapa pedig anyagilag is hozzájárulhatott a gyermek felneveléséhez.⁹ A keresztszülők kiválasztásánál a legelterjedtebbnek azt ítélik, amikor egykorú, egyívású fiatalok vállalják el kölcsönösen a komaságot. Az egyenlő, baráti viszonyt kifejező, azt megerősítő komaság mellett az egyenlőtlen, a saját társadalmi helyzetéhez képest magasabb állású keresztszülők választása is megfigyelhető. Ilyen esetben a komaság valamilyen patrónus–klienti viszonyt teremt.

⁷ Nagy Varga Vera 2000:535.

⁸ Morvay Judit 1984.

⁹ Nagy Varga Vera 2000:537–538.

A néprajzi megfigyelések jelzik, hogy helyenként a törvénytelen gyerekek esetében külön szabályok léteztek, s a társadalom a cigányoknál elvállalt keresztszülőséget is másként kezelte.¹⁰

Az egyház a keresztszülőket a vérségi rokonokkal azonos értékű lelki rokonnak tekintette, és a lelki rokonok között tiltotta a házasságot. Az egyházi előírásokat és a feltehetően változó gyakorlatot alig ismerjük, a szertartáskönyvek előírásaiból csak azt lehet idézni, hogy a keresztszülő nem lehet rokon, és csak a megkereszteltek és bérmáltak köréből kerülhet ki.¹¹ A társadalom kötelezettségeket rótt a komákra (ez a gyerek változó életkoráig élt).

A néprajz által összefoglalóan megrajzolt kép azonban nélkülözi az időbeli változás dimenzióját. A komaság intézménye nemcsak vallásonként, tájilag lehet némileg eltérő, ahogy erre a néprajzi összefoglaló is rámutat, hanem időben is módosulhatott. Erre a jelenben is jó példákat lehet hozni, de ez a szemlélet a néprajzi összefoglalókból hiányzik.¹²

A történeti vizsgálat számára a keresztszülői kapcsolat elemzése azért lehet kiemelkedő jelentőségű, mert a 18. századtól az egyházi anyakönyvezés révén tömegesen rögzítették, és a nyoma máig fennmaradt. A társadalmi relációk, a csoportképződés, illetve az érintkezés fontos jelzője lehet. Nehézsége az elemzésnek, hogy magáról a kapcsolatról, annak kötelezettségeiről és jellegéről szinte egyáltalán nincsenek adataink. A kapcsolathálók jellegét is azok rekonstruálása közben kell megfejteni.

1740 és 1848 között mind a keszthelyi plébánia, mind pedig a ferencesek anyakönyvéből felvettük adatbázisunkba a keresztszülők nevét is. Szinte mindig egy férfi és egy nő, azaz feltehetően házaspár került feljegyzésre e minőségben. Ritka az az eset, amikor egy harmadik nevet (ez lehet férfi vagy nő), illetve két párt találunk. Ikrék esetében is az a gyakori, hogy egyetlen keresztszülőpárt vezetnek be az anyakönyvbe.¹³

¹⁰ Uo.

¹¹ Nagy Varga Vera 2000:536.

¹² Vidacs Bea kitűnő elemzésben mutatja meg, hogy az 1980-as években hogyan működött és változott meg a komaság intézménye egy magyar faluban. Lásd Vidacs Bea 1985.

¹³ Ikrék esetén nem következetes a feljegyzési gyakorlat. Eleinte leginkább egy „és” kötőszóval köti össze az anyakönyv a két keresztnevet, más jel nem árulkodik arról, hogy két gyerekre vonatkozik a bejegyzés. A 18. század második felében némelyik pap odaírja, hogy *gemelli*. Mások két egymás utáni rubrikába vezetnek be az ikreket, s csak a szülők és a dátum azonossága mutatja az iker-

A feldolgozás során valamennyi keresztszülőpárt kigyűjtöttük (előfordulásuk gyakoriságával és idejével), majd pedig a két fél, azaz a keresztapa és a keresztanya előfordulását külön is vizsgáltuk. Az így kapott névsor és adatbázis elemzése már első lépésben nem várt jelenségeket tárt fel a szakirodalomból kialakítható hipotézisekhez képest.

A keresztszülők sokaságában elég élesen elválnak azok a párok, akik egyetlenegy vagy legfeljebb néhány esetben vállaltak komaságot azoktól, akik „népszerű” keresztszülők voltak. Mindig van néhány férfi, illetve nő, akit láthatóan igen gyakran kértek fel e szerepre. (Elemzésünkben a továbbiakban gyakran fogjuk őket népszerű keresztszülőnek nevezni, idézőjel nélkül.) Az első évtizedekben (18. század közepe, második harmada) Soffka Márton nemes szücsmester és felesége, Reichhuberin Annamária az egyik ilyen házaspár. A szücsmester 1757. október 24-én 65 éves korában meghalt, özvegye két év múlva Jurák Mátyás szücslegényhez ment férjhez, s az asszony 1775. augusztus 5-én bekövetkezett haláláig az új pár is gyakran tartott keresztvíz alá újszülötteket. A feleség a helybeli plébánossal, káplánokkal vagy más keresztapákkal is vállalt keresztanyai szerepet. Reichhuberin Annamária végül 194 esetben volt keresztanya egy három évtizedes perióduson át.

De az 1750-es évektől felbukkanó Adler (Sas vagy Fazekas) Jakab fazekas és felesége még gyakrabban fordult elő keresztszülőként. Hasonlóképpen népszerű volt az 1780 előtti időszakban Fent Mihály lakatos, Kerber Jakab asztalos, Takács Ferenc nemes kalapos és Hoffstetter Kristóf kőműves-pallér. A 19. század első felében sem változik meg a helyzet. Buchperger Fülöp pék és felesége, Foltner Terézia mintegy három évtizeden át marad a leggyakrabban felkért keresztszülőpár (267 alkalommal). Ám a feleség már első férjével, Schröder József pékmesterrel is számos esetben volt jelen szertartásokon, majd pedig második férje halála után fiával az oldalán továbbra is igen kapós maradt. Az 1780-as évektől az 1810-es évekig volt gyakori keresztszülő Puli János vaskereskedő és felesége, Sillinger Katalin.

A sort folytathatnánk, de az összesített táblázatra hivatkozva egyszerűbb megfogalmazni azt az állítást, hogy a vizsgált 110 év során a keresztszülők kiválasztásának végig az volt az egyik le-

☞ szülést. Valamennyi esetben nem egyértelmű azonban, hogy különbözők-e a keresztszülők, vagy azonosak.

hetősége, hogy az újszülött szülei valamelyik népszerű, azaz feltehetően presztízst adó párt kérték fel komának. Ebben az esetben egyértelmű, hogy az esetek többségében szó sincs reciprocitásról (azaz nem kölcsönös a szerepvállalás), a keresztszülők gyakran igen idősök, tehát kétséges az is, hogy valóban hosszú távú felelősséget vállalhattak volna a gyermek nevelésében. Kérdés, hogy milyen kapcsolat volt a szülői házaspár és a keresztszülők között a felkérés előtt, illetve milyenné lett azt követően, végül pedig mit jelenthetett a keresztszülő–keresztgyerek kapcsolat olyan esetben, amikor a magas halandóság ellenére olykor akár a százat is elérhette az élő keresztgyerekek száma.

A több mint 20 000 keresztelési adat hétezeres nagyságrendű névsort eredményez a keresztszülői párokról. Mivel egy-egy férfi vagy nő több kombinációban válhatott keresztszülővé, az érintett személyek száma ennél jelentősen kisebb lehet.¹⁴

A névsor részletes tanulmányozása a már megállapított népszerűségeen túl is lényeges jellemzőket tár fel. Az első szembeötlő jelenség, hogy a városban a 18. század óta folyamatosan ott élő családokkal alig találkozunk, viszont gyakoriak az olyan személyek és párok, akik más forrásokban nem bukkantak fel. Vagyis a keresztszülők között nagyon sok az ideiglenesen vagy átmenetileg jelen lévő személy (ez a gyerekek szüleinek kisebb részére ugyan, de szintén jellemző). Ezt az első megállapítást a továbbiakban árnyalni tudjuk, s talán magyarázni is sikerül majd.

Hasonlóan egyszerű megfigyelés alapján mondhatjuk, hogy egyrészt vannak párok, akik szinte csak együtt vállalnak szerepet, másrészt vannak gyakran felkért férfiak és nők, akik szinte mindig más-más partnerrel vannak feljegyezve. A párok esetében meg-

¹⁴ A pontos adatok megállapítása számos nehézségbe ütközik. Egyrészt a gykori család- és keresztnévek esetében csak az ismert házaspárokat tudjuk egyértelműen azonosítani, egyéneket nem. Másrészt sok esetben nehezen olvasható vagy azonosítható a keresztszülő neve (például a ferences keresztelési anyakönyvet vezető, láthatóan nem magyar anyanyelvű szerzetesek névbeírásai esetén), illetve a más összefüggésben nem felbukkanó nevek gyakran torzulnak. Gyakori a keresztnévtévesztés, illetve a ritkább keresztnévek váltakozó használata. A német eredetű családneveknél gyakori az Annamária keresztnév, ez Mária vagy Anna formában is előfordul. Gyakran a feleségeket németesen férjük után nevezik (Soffka Márton felesége lehet Soffkin Annamária), ilyenkor külön meg kell nézni, hogy gyerekről vagy feleségről van-e szó. Mindezt az azonosítási munkát az egyetlenyszer vagy néhányszor feltűnő személyeknél nem gondoltuk szükségesnek elvégezni.

állapítható, hogy házaspárok. Takács Ferenc nemes kalaposmester mindig a feleségével, Trunczer Katalinnal vállalt keresztapaságot (felesége azonban néhányszor másokkal is szerepelt keresztanyaként). Egyértelmű, hogy a házaspári szerepvállalás normaként is megfogalmazható.

A másik forma az, amikor a gyakrabban előforduló személy nem kötődik egy másikhoz. Radmanics József az 1760-as években többször keresztapa, mindig más nővel. Róla keveset tudunk, 1767-ben Keszthelyen házasságot köt, de éppen házassága után tűnik el az anyakönyvből, majd későbbi második házasságakor mint zsidó tanító jelenik meg. Esetében tehát nőtlen tanítót sejtethetünk, aki azért népszerű keresztapa lehetett. Férfiak esetén egy-egy foglalkozási szerep (ilyen például a 18. században a tanító) eredményezhette a szerepvállalást egyedül, de hasonló eseteket nőknél is megfigyelhetünk. Özvegyasszonyoknál ez talán hasonlóan értelmezhető, de gyakran nem tudjuk mivel magyarázni a jelenséget. Egy-egy alkalmi keresztszülői pár lehet apa–leány, anya–fiú, lehetnek testvérek a komák, illetve biztosan nem házaspárok. A gyakran felkért, azaz feltehetően presztízst adó keresztszülők azonban mind házaspárok.

A 18. században még gyakoribb az alkalmi párok előfordulása, és a magasabb társadalmi állású nemesi birtokos és tisztviselőrétegre, valamint az uradalomnál szolgáló tisztekre jellemző. A 19. század első felében egyetlen kivételt fogalmazhatunk meg a fenti fő tendenciával szemben: Lichtenvalner György ácsmester és nemes Csák Rozália 68 esetben tart keresztvíz alá csecsemőt együtt, de nem házasok. A Lichtenvalner és a Csák család között érdekes szövetség, kapcsolat figyelhető meg (például Csák Antal megyei esküdt segít a családnak hagyatéki pereknél).¹⁵ Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy valójában gyerektelen házaspárról van szó, akik nem helyben házasodtak (vagy elmaradt házasságuk anyakönyvezése).

Meglehetősen mechanikusan, az hüvelykujjmódszerrel meghatározva megvizsgáltuk közelebbről a népszerű keresztszülők mintegy 70 fős csoportját.¹⁶ Az első megállapítás az lehet, hogy szinte valamennyien kézművesek, kereskedők vagy a szolgáltatási szek-

¹⁵ Szép esettanulmányában Horváth D. Tamás mutat erre rá. Lásd Horváth D. Tamás 1989.

¹⁶ A meghatározott küszöböt igyekeztünk úgy kialakítani, hogy a hosszabb ideig és sok családnál keresztszülői szerepet vállalók kerüljenek a kiemelt sokaságba, de ugyanakkor a sokaság maradjon áttekinthető, azaz olyan, amelynek nemcsak statisztikai, hanem esetleg mikrotörténeti jellemzőit is feltárhatjuk.

torhoz tartoznak (például a kocsmárosok). Ha nemcsak a kiemelt legnépszerűbbeket elemezzük, továbbra is az a jellemző, hogy a helybeli kézművesek a keresztszülők. Az 1740-es évtizedben a gyerekek egyharmadát ők tartják keresztvíz alá, s ez az arány 1770 és 1810 között az 50%-ot is elérheti.¹⁷ Tudjuk, hogy ez jóval magasabb, mint a népességen belüli súlyuk. Ennek ellentéte az, hogy a gazdálkodásból, szőlőből élő többség népes családjai például a 18. században szinte sosem bukkannak fel e szerepben. A kiemelt csoport másik jellemzője, hogy majdnem hasonló arányban egyben bevándoroltak is a tagjai. Legtöbbjüknél a feleség sem keszthelyi. E vonatkozásban lassú változást figyelhetünk meg, a helyi családok aránya idővel megnő. Így például a Vlasics, a Szalai és a Csák nemes családoknak kézműves vagy kereskedő képviselői jönnek elő inkább.

A foglalkozást és népszerűséget összevetve a helyzet összetett. Egyrészt főleg a 18. században jelen vannak a frissen bejött építőipari mesterségek képviselői (kőműves, ács, üveges, lakatos), gyakoriak a legszélesebb vásárlóközönséggel vagy klientúrával jellemezhető szakmák (szűcs, szabó, fazekas, kalapos, kovács). A 19. század első felében pedig a szolgáltató jellegű, azaz a legszélesebb klientúrával rendelkező szakmák képviselői jellemzőek leginkább e csoportra: pékek, vendéglős, kocsmáros, szappanfőző, boltos, mészáros.

Nagyon nehéz szigorúan bizonyítani, de több oldalról alátámasztható az a feltevés, hogy a népszerű keresztszülők igen gyakori szolgáltatási kapcsolatban lehetnek keresztyerekeik családjával. Ez a funkció tehetette lehetővé, hogy például egy frissen beköltözött pékmester és felesége azonnal kapóssá váljon e szerepben. Ez magyarázhatja, hogy a helyben élő, törzsökösnek nevezhető népességnél ugyancsak a gyakran feltehetően nyelvükben is idegen bevándorolt házaspárok alkotják a kiemelten népszerű keresztszülők csoportját.

A másik választási tengely lehetett a foglalkozás presztízse, az uradalomhoz való kapcsolat. Az építőmesterek (Hoffstetter Krisztof és Rantz János György) esetében például ezt kell feltételeznünk. Hasonlóan értelmezhetjük a birkásgazdák kiemelt népszerűségét. (Ez utóbbiak részben vagyonos, félig vállalkozó jellegű személyek,

¹⁷ A számítás megint azért elnagyolt, mert a több ezer személy azonosítását minden esetben nem lehetett elvégezni. De 1740–1749 között 1564 keresztelezésnél biztosan e kézműves, kereskedő, szolgáltató csoport adja a keresztszülők 30%-át, 1770–1779 között ez már 47%, 1810–1819 között 46%. A későbbiekben az arány csökken.

részben pedig az uradalomhoz kötődő egzisztenciák voltak.)¹⁸ A tanítók, jegyzők 18. századi gyakori szerepvállalása szintén köthető a foglalkozási presztízshoz.

A másik átfogó jellemzőt – a népszerű párok bevándoroltak, és így rokoni kapcsolatháló nélküliek – azzal magyarázhatjuk, hogy a helybeliek összeházasodás és leszármazás révén sok szállal összekötött társadalmát el akarta kerülni, hogy a keresztszülőség révén további olyan műrokonsági kapcsolatokat teremtsen, amelyek esetleg korlátozzák házasodási lehetőségeit. A katolikus egyház ugyanis, ahogy említettük, a keresztszülőséggel létrejövő lelki rokonságot is házassági akadállyal tekintette. Ez a tény, s egyben az egyház erős befolyása magyarázhat egy olyan keresztszülő-választási stratégiát, amelynek értelmében a választott házaspár: a) legyen a társadalmi körön kívül eső, egyben kívülről jött (tehát biztosan nem rokon); b) egyben presztízst is adjon; c) végül olyan valaki, akivel rendszeres az érintkezés. De valószínűleg ebben az esetben a keresztszülő–szülői viszony inkább patrónus–kliens jellegű (de annak is laza), nem pedig baráti vagy társadalmi azonosságra épülő kötődés.

Az itt felvázolt stratégia és az egyházi tanok befolyása a 19. századra gyengülhetett, mert az 1830-as évektől érezhető változások rajzolódnak ki: megnő a helybeli (főleg szőlőhegyi) családok között a más jellegű komasági kapcsolat aránya.

Továbbra is nyitott marad azonban az a kérdés, hogy amennyiben elfogadható a fent feltételezett stratégia, akkor ezen belül mi határozta meg a konkrét választást? Az adóösszeírásokkal a tehetőséget, a vagyont és jövedelmet kíséreljük meg mérni. A népszerű keresztszülők rendszerint vagyonosak, mesterségük után magas adót fizetnek, de nem feltétlenül a leggazdagabbak. Adler (Sass vagy Fazekas) Jakab fazekas, Kerber Jakab kőműves csak a harmadik legmagasabb decilishez tartozik mint adózó, szőlőt, állatokat az adóösszeírások szerint nem birtokolnak. Fent Mihály lakatos az 1740-es évek elejétől él a városban, de 1770 előtt egyetlen adójegyzékben sem található meg (talán az uraság konvenciósa volt?), ezt követően, idős korában nincs vagyona, csak a háza után adózik (9. decilis). Viszont Balogh Mihály kovács az egyik legnagyobb összegű adót fizeti, mestersége mellett jelentős mezőgazdasági tevékenységet is folytathatott. Hasonlóan a leggazdagabbak közé tar-

¹⁸ Czizler Tamás és felesége, Prunner Annamária jól mutatja ezt a típust. Együtt és külön-külön is gyakran keresztszülők.

tozott Jurák Mátyás szücs, aki vagyona nagy részét feleségétől örökölte, de ő is gyarapította (bár halálakor jelentős adósságot is hagyott hátra). A kézművesek esetében azt mondhatjuk, hogy nem annyira a felhalmozott vagyon (ház, szőlő) lehetett fontos, hanem a jól működő mesterség és a talán ennek révén kialakított kapcsolatháló, a megszerzett presztízs.

A város előljáróságának ismeretében megvizsgálható, hogy a népszerűségi gyakoriság és az esküdti, esetleg bírói pozíció között van-e igazolható korreláció. A 18. században adataink hiányosabbak, de azt mondhatjuk, hogy az ismert bírák egyben nem a legnépszerűbb keresztszülők. A 19. század első felében a helyzet más: Erdődi József, Sillinger István nemcsak több éven át viseli a bírói hivatalt, hanem keresztapaként is gyakran felbukkan. Az esküdtek között is vannak népszerű komák: Buchperger Fülöp az 1830-as években városi esküdtt, s mintha ez a pozíció még növelné is keresztgyerekei számát. Viszont az összefüggés nem kötelező és reciprok. Vannak tartósan a tanácsban levő esküdtek és bírák is, akiket alig kértek fel keresztszülőnek. Vajda Antal fazekas több éven át volt bíró, de keresztapaként nem bukkan fel. Széles körű keresztszülői kapcsolattal rendelkező iparosok néha viszont semmilyen városi politikai szerepet nem játszottak.

A népszerű keresztszülők esetében olyan relációs társadalmi pozícióról beszélhetünk, amelynek megszerzése igen komplex okokra vezethető vissza – nagyrészt mérhetetlen jelenségekre, illetve olyan egyedi jellemzőkre, amelyeket források hiányában vizsgálni sem tudunk. A nemesi státus is megemlítendő, de legfeljebb néhány esetben feltételezhetjük, hogy ez játszott kitüntetett szerepet.¹⁹ Egy-egy családtörténet valamit megsejtethet abból a komplexitásból, amit egzakton leírni nem tudunk. Takács Ferenc nemes kalaposmester és felesége, Trunczer Katalin az 1750-es évektől élt Keszthelyen, nemességét csak későn igazolta, tehát két évtizedig közönséges lakosként adózott. A házaspárnak összesen 140 közös keresztgyereke

¹⁹ A 18. században talán egyedül Takács Ferenc kalapos és Soffka Márton az, aki nemes a népszerű keresztapak között. Mindkettő esetében más tényezők is indokolhatják ezt a szerepet. A 19. század elején Nagy György és felesége, Ikervári Éva 82 esetben vállalt komaságot. Nagy Györgyről csak annyit tudunk, hogy a nemesi *communitas*ban is esküdtt, felesége jómódú (nem nemes) iparos családból való. Esetében feltételezhető, hogy elsősorban ez a státusa játszhatott szerepet kiválasztásánál. Csak Antal és felesége, Kocsis Borbála esetében is gondolhatunk erre.

volt, a feleség még további 20 alkalommal volt keresztanya. Anna leányukat Paár István mészáros vette feleségül, a fiatal pár sokat megörökölt a kalaposmester pozíciójából, ők vették át a keszthelyi házat is. József fiúk tanult, a gimnázium után a pozsonyi papneveldébe került, majd pedig Festetics György fia mellé vette tanítónak. Később Péteri Takács Józsefként ismert író, a dunántúli irodalmi élet egyik szervezője lett.²⁰

A nők egyéniségének, presztízsének szerepe valószínűleg igen nagy befolyással volt a kiválasztódásra. Ezzel azonban olyan ponthoz érkezőnk, amikor forrásaink alapján továbblépni nem tudunk. A nők személyisége ismeretlen marad, csak feltételezhetjük fontosságát. Az egyik követhető elem, hogy láthatóan az asszonyok továbbviszik szerepüket egy második házasságba, sőt özvegyasszonyként gyerekekkel is népszerűek maradnak. Erre az egyik jó példa a már emlegetett Foltner Terézia, aki 1807-ben kötött házasságot Schröder József pékkel. Mindketten frissen érkeztek a városba, mégis azonnal keresztzülőknek hívják őket. A férj halála után Buchperger Fülöp pékmester veszi el az özvegyet, s együtt válnak a legnépszerűbb keresztzülői párrá. És amikor a férj 1839-ben meghal, Fülöp fia az anyjával továbbra is gyakran hívott keresztzülővé válik. Ellenpéldaként Jurák Mátyás esetét hozhatjuk fel. Felesége, Reichhuberin Annamária, Soffka Márton nemes szücsmester özvegye már első házasságában is gyakran volt keresztanya, Jurák Mátyással szintén sokszor az. Halála után a szücsmester még kétszer házasodik, de az újabb feleségek egyáltalán nem népszerűek.

A társadalmi pozíció, amelyet a széleskörű keresztzülői kapcsolatháló biztosít, örökölhető, de el is vesztethető. Parczer Flórián ruhafestő és felesége, Ulbrich Mária az 1780-as években költözik Keszthelyre, 1817. évi haláláig gyakran hívják őket keresztelni (80 eset). 1793-ban Keszthelyen született fia, aki szintén Flórián névre hallgat, 1820-tól folytatja apja mesterségét. Feleséget Raath Katalin személyében máshonnan hozott, annak 1838. évi haláláig a fiatalabb párt is gyakran hívták keresztelőre. A feleség halálával azonban megszakad szerepvállalása, valószínűleg nem köt újabb házasságot, hanem özvegyként él a városban. Itt a fiú megörökölte vagy továbbviszi az apa népszerűségét. Valószínűleg bizonyos esetekben az egész családi pozíció megöröklésének része a keresztzülői szerep

²⁰ Péteri Takács Józsefre lásd Takács Sándor 1890, Szabó Sándor 1983. Az apa végrendelete: Zmlt V. 1734. Testamentumok 1790–1855. No. 12. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5842. sz.

kontinuussága. Holczhammer György üvegesmester az 1760-as évek végén tűnik fel a városban. Felesége Hoffstetter Borbála, Hoffstetter Kristóf építőmester, kőműves-pallér leánya. Az após gyakran kereszta, a vagyonos vő is. Korai halála (1781. október 20.) után felesége férjhez megy Saitter János üvegeshez, majd pedig az 1790-es évektől Imre fia folytatja a mesterséget és veszi át a társadalmi szerepet. Az ő halála után pedig özvegye és gyermekei is népszerű keresztszülők maradnak.

A relációs pozíciót azonban el is lehet veszteni. Ennek szép példája Puli János vaskereskedő és családja. A férfi az 1780-as években költözött Keszthelyre feleségével, aki hamarosan meghalt. Puli János másodsorra Sillinger Katalint vette nőül, egy keszthelyi mészáros leányát. Igen népszerű pár volt a város legvagyonosabb családjai közé tartozó vaskereskedő és felesége egészen az 1810-es évekig. Ekkor a családban „szabálytalan” dolgok játszódtak le: György fiának házasságon kívül született gyermeke, mert apja megakadályozta házasságát. A fiú később elveszi gyermeke anyját, de fiatalon meghal, s özvegyével az apa csúnya perbe keveredik – az öreg Puli gyámság alá akarja helyeztetni menyét. Az egyik Puli leány házasságon kívül szül gyermeket, nem megy férjhez. A harmadik gyerek, ifjabb János előbb katonáskodhat, majd pedig apja mellett dolgozik. Feleséget kívülről hoz, de az ifjú pár semmit sem örököl az apa korábbi pozíciójából – nemigen hívják keresztszülőnek, sőt az ő gyermekeiket rendre a férj apja és nővére tartja keresztvíz alá, ami pedig nem volt szokásban. A család kapcsolatrendszere beszűkült. Mivel vagyoni helyzetük nem változott, ezt leginkább deviáns családi életük magyarázhatja.

Természetesen a vagyonvesztés szintén hasonló következményekkel járt, s gyakran mintha az öregedéssel is megritkulna a kapcsolatháló keresztkomasági rendszere. Mivel számos pár igen magas életkorban is keresett keresztszülő maradt, itt inkább a fizikai állapot romlását, az aktivitás gyengülését feltételezhetjük, nem pedig valamilyen – az életkort korlátozó – norma létét. Az ismertetett példáknál további esetek (megözvegyülés, új házasság) bukkantak fel.

A keresztszülők egy jelentős csoportja esetében tehát nem egyenrangú viszonyt feltételezhetünk, hanem patrónus–kliensi kapcsolatot. A népszerű keresztszülők valamilyen relációs pozícióval bírnak.

Egy másik szembevetendő jelenség a 18. századi közepi gyakorlatnál, hogy egy-egy család gyermekeinek különböző komákat választanak. Általánosan jellemző, hogy a keresztszülők változnak. Néha egy-

egy házaspár egy fiatalabb gyereknél újra felbukkanhat, némi állandóságot mutathat egy-egy keresztanya, ritkábban keresztapa személye, de egészében a leírható gyakorlat azt sugallja, hogy a norma a különbözőség lehetett. Ez azonban az 1770-es, 1780-as évektől fokozatosan megváltozik, majd pedig a 19. század harmincas éveire a norma inkább az, hogy valamennyi gyermek keresztszülője ugyanaz a pár, esetleg ugyanaz a család. Előfordulhat az is, hogy az egyik párt egy másik váltja fel, de mindkettő tartósan jelen van keresztszülőként.

Ezt a megfigyelt jelenséget mérni is tudjuk. Megnéztük a Keszthelyen házasságot kötött három- és többgyerekes családoknál az állandó, tartós kapcsolatok gyakoriságát. Az 1750–1759 között házasságra lépő pároknál 163 esetben született és lett helyben megkeresztelve három vagy több gyerek, az állandóság csak 6 házaspárnál állapítható meg. Az 1760-as évtized házassági kohorszájánál a helyzet teljesen hasonló, majd lassú emelkedés kezdődik. Az 1800–1809. évi kohorszájánál 220 többgyerekes házaspárnál 34 esetben teljes az állandóság, s ez a tendencia folytatódik. A keresztszülői kapcsolat két házaspár szilárd kapcsolatává változik.*

A fent leírt és valószínűsített változások magának a keresztszülői intézménynek a társadalmi funkcióját is megváltoztathatták. A 18. században nemigen feltételezhetünk tartós kapcsolatokat, közös felelősséget stb. A változási tendenciák egy része azonban mutathat ebbe az irányba. A változás a mi kérdésfeltevésünk szempontjából, azaz a tekintetben is lényeges lehet, hogy milyen társadalmi kapcsolatrendszer ír le a keresztszülők hálózatát.

Az elemzésben továbblépve azt kíséreljük meg elemezni, hogy ki-rajzolódnak-e egymástól elváló kapcsolati hálóok, azaz szegmentált-e a keszthelyi társadalom ebből a szempontból.²¹ Itt számtalan módszertani nehézséggel kell szembenéznünk. Egyrészt továbbra is a gyakoribb keresztszülőket tudjuk érdemben vizsgálni, másrészt számos esetben alig ismertek a keresztszülők társadalmi jellemzői. Ilyen-

* Az emelkedés 50 év alatt 3,7%-ról 15,5%-ra jelentős, egyértelmű tendenciát mutat, de normának nem mondható még – talán a harmincas években az lesz, ám erre nem látunk adatot.

²¹ A kapcsolathálónál eredetileg arra gondoltunk, hogy a mikrotörténetben használatos relációs elemzéshez a gráfok formájában való ábrázolást is fel tudjuk használni. De egyrészt a tényleges foglalkozási és társadalmi megjelölések hiánya, másrészt a számítógépes program futtatásának gyakorlati nehézségei ebben megakadályoztak. Logikailag azonban ezt az eljárást próbáltuk követni. Lásd Gribaudi, Maurizio 2000.

nek például azok a gyakran *dominusként* feltüntetett nemesek, akik az uradalomhoz vagy a helybeli előkelőbb nemesi társasághoz kötődhetnek, de nem laknak tartósan (esetleg egyáltalán sohasem) a városban. 1770 előtt hiányoznak az uradalmi alkalmazottak listái, keveset tudunk a polgárvárosi adózókról, és még kevesebbet az adóösszeírásokból is hiányzó egyedeokról. Az ismertebb személyeket és házaspárokat sem tudjuk valamennyi ismérv szerint számba venni. Ennek ellenére néhány hálózat halványan ugyan, de kirajzolódik.

A 18. század közepén még a városban él egy kis létszámú nemesi birtokos csoport, tagjai közül többen a megyénél is hivatalt viselnek. Ilyen a Martony család, a zalabéri Horváthok, a hivatalviselő Kákosy és Juranics család stb. A keszthelyi nemesi *communitas* bemutatásánál már elmondtuk, hogyan hagyta el fokozatosan ez a réteg a főnemesi rezidenciává és uradalmi központtá vált Keszthelyt. Az e körbe sorolható családok férfi és női tagjai gyakran együtt vállalnak keresztszülőséget (és e tekintetben igen markánsan elválnak az iparosság hasonló társasági köreitől). A Festetics család tagjai csak az első három-négy évtizedben fordulnak gyakrabban elő, többször e kör tagjaival társulva. E családokban a keresztkomák mindig azonos körből kerülnek ki, azaz a kör zárt (néha láthatóan a környékről kéri fel komának hasonló családok tagjait), viszont sokszor jóval alacsonyabb társadalmi helyzetű családoknál bukannak fel keresztszülőként. Ebbe a társasági körbe tartoznak a birtokos nemesek, megyei tisztviselők mellett az uradalom vezető tisztviselői, a tanítók (Csiszár Péter, majd Czuklin János *ludimagister*^{*} az 1760-as évek végéig).

A századfordulóra ez a társasági kör teljesen eltűnik, a 19. század elejétől viszont egy uradalmi *officiales*^{**} csoport rajzolódik ki hasonló élességgel. Az uradalom ügyésze, számvevőtisztjei, az ügyvédek stb. egyrészt egymás gyerekeinél vállalnak keresztszülőséget, másrészt patronálnak más helyzetű családokat, ezek zöme valamilyen módon az uradalomhoz kötődik. Az evangélikus vallású tisztek (Mesterházy János, Asbóth János) külön hálózatot is képeznek ezen belül. A külső nemesi birtokosokkal való kapcsolat itt már nem állapítható meg, ez egyértelműen az uradalom központi kormányzati, illetve a Georgiconhoz köthető társasági köre.

Az uradalmi alkalmazottak számának növekedésével, a major-

* *Ludimagister* – iskolamester.

** *Uradalmi officiales* – uradalmi tisztek.

ságok kiépülésével (Fenekpuszta, Újmajor stb.) természetesen jelentkezik egy újabb, hálózatot is kialakító társadalmi kör: a majorok cselédjei és közvetlen irányítói. A szarvasmarhatartásban fontos szerepet játszó svájccserosok gyakran keresztszülők cselédeknel, igen népszerűek a birkásgazdák, a vincellérek. A cselédség nagy része bevándorolt és erősen mobil, adódik tehát, hogy stabil helyi kapcsolatok hiányában az uradalmi körhöz kötődött.

Nehezebb a mezőváros és a polgár város lakóinál elváló hálózatokat kirajzolni. A fentebb jellemzett kézműves-, kereskedő-, szolgáltató csoport valószínűleg lefedi a kisvárosi népesség legnagyobb részét. Mivel a legnépszerűbb házaspárok, személyek egyben egymás közt is keresztszülők, és mivel gyakori, hogy az egyik iparos felesége a másik iparossal bukkan fel – azaz egyetlen társasági kört is alkotnak –, ez a legnépesebb és legnépszerűbb csoport is hálózatként fogható fel. Amint családokként megszilárdul a kapcsolat, azaz állandósul a választott keresztszülői pár, ezen belül számos kisebb kapcsolati kör alakulhat ki, s egyre inkább gyakori valamilyen kölcsönösségi viszony, az intenzívebb relációk rendszere. Ezt alapos és részletes mikroszintű tanulmányok bizonyíthatják. Horváth D. Tamás két kisebb esettanulmányában Steindl György rézműves és Lichtenvalner Ferenc ácsmester hagyatékának sorsát elemezve szépen mutatott rá ezek létezésére.²²

Legutoljára hagyjuk azt a változást, amelyik a 19. század harmincas éveitől kezdve rajzolódik ki plasztikusan: a helybeli gacsdacsaládok, szőlőművesek képviselői egyre gyakrabban vállalnak komaságot. Ez – ha korábbi feltevésünk a keresztszülő-választás stratégiájáról elfogadható – jelentős módosulást hoz. Egyrészt a koma sokszor rokon, gyakran azonos körből származik, esetleg szomszéd a szőlőhegyen. A jelenség ugyanis egyértelműen összefügg a szőlőhegyi kitelepüléssel, s arra enged következtetni, hogy megindul a kiköltözötteknek az önálló társadalommá szerveződése, sőt talán leválásuk a városi társadalomról. Ez egyben a kézműves-, kereskedő-, szolgáltató csoport és a szőlőműves réteg eltávolodását is jelenti.

A fenn leírtak természetesen nem élesen elváló csoportokat, elkülönülő hálózatokat hoznak létre, inkább azt a képet szuggerálnám, hogy egy gomolygó ponthalmazban kisebb tömörülési pólusok jönnek létre. A népszerű keresztszülők mindig két irányban építenek ki hálózatot: egyrészt a velük azonos pozíciójú csoportokkal, más-

²² Horváth D. Tamás 1987; Horváth D. Tamás 1989.

részt azokkal, amelyeknél valamilyen patrónusságot vállalnak. Ennek alapján viszont ezek az alakzatok értelmezhetők valamilyen társadalmi hierarchiaként, vagy másképp fogalmazva: az elfoglalt helyek valamilyen társadalmi presztízspozíciókká alakíthatók át. A 18. század közepén egy vékony nemesi-uradalmi társaság képezi a csúcst (ebbe időnként a Festetics család is beleértendő), alatta egy széles kézműves-szolgáltató csoport látható, frissen beköltözött és régebbi családok, új és hagyományos mesterségek képviselői együtt. Ez a városi felső közép. A szőlőműves és gazdacsoport ehhez kötődik, de inkább alatta foglalja el a társadalmi teret (pedig vagyonban, jövedelemben még nem indult meg jelentős visszaesése).

A 19. század közepére a kép módosul. A nemesi-tisztviselői társaságot az uradalmi tisztviselők váltják fel. Kialakul egy másik, szintén az uradalomhoz köthető társadalom, ennek saját hierarchiája jól követi az alkalmazottak rendi hierarchiáját (tisztok, irányítók-szakemberek és legalul a cselédek). A városi felső középrétegben megerősödik egy – inkább a szolgáltatásokhoz köthető – foglalkozási csoport, erősebbé válik némileg az örökölt pozíció, s megindul a szőlőműves és egyben a szőlőhegyen kinnlakó népesség leválása a városról.

Mind ez idáig azokat a tendenciákat kíséreltük meg kielemezni, amelyek a nagyobb gyakorisággal előforduló keresztzülőpárokra jellemzők. A keresztelések többségében azonban egyetlen egyedi pár jön elő. Vajon ilyenkor nem másfajta, az előbb felvázolt mellett élő és esetleg többféle gyakorlatról beszélhetünk-e, amelyek házaspárokat, egyedeket köt össze, s ilyen értelemben individualizálja a komasági viszonyt?

A bevándoroltak, az állandó mozgásban levő családok más értékeket is képviselhettek, más stratégiát építhettek fel. Először próbáljuk leválasztani az olyan egyedi eseteket, amelyek speciálisak. Viszonylag gyakori, hogy a plébános, egy káplán vagy egy szerzetes az egyik keresztzülő. A keresztanya ilyenkor a leggyakrabban egy népszerű nő, aki férjével vagy másokkal is részt vesz az ilyen ceremóniákon. Nem vizsgáljuk ezeket az eseteket, de itt semmiképpen sem valamilyen sajátos kapcsolatról lehet szó. Máskor a keresztanya van csak feltüntetve. Néhány évben a *baptisans* (azaz a keresztelés végző pap) és a keresztanya van beírva. Tehát a hiányzó keresztapa esetében is gondolhatunk társként a keresztelő papra. Találunk arra is példát, hogy a plébános nem írt az anyakönyvbe keresztzülőt, hanem csak azt jegyezte fel, hogy végveszélyben a bábaasszony vé-

gezte a szertartást. Az egyedül felbukkanó asszonyok közül több igazolhatóan bábaként szolgált, tehát egyes esetekben a csonkának tűnő bejegyzés a bábakeresztségre utalhat.

Hasonlóan külön eset a törvénytelen gyerekek megkeresztelése. Itt megfigyelhetően igen gyakori, hogy egy máskor sosem felbukkanó pár áll ott a keresztségnél. Ezek között sok esetben igazolhatóan nem házaspárok fordulnak elő. Gyakori az is, hogy egy szülő és a gyereke vállalja el a keresztelést. Ez a gyakorlat azt is sugallhatja, hogy e két utóbbi párosítási forma kisebb presztízsű lehetett. Külön kérdés azonban a törvénytelen gyerekek helyzete. Ezzel itt nem foglalkozunk, de statisztikailag ezek is megnövelhetik az egyedi házaspárok számát anélkül, hogy másfajta keresztszülői kapcsolatra utalnának.

Végezetül sok olyan születés, keresztelés jön elő, amikor a házaspárról semmit sem tudunk – csupán egy-két évig élhettek a településen. Társadalmi kapcsolataik is hasonló mobil elemekre korlátozódhattak. A keresztszülőknek jó része ebből a számunkra ismeretlen, egyelőre megközelíthetetlen, mozgásban levő társadalmi masszából került ki.

Ha más oldalról közelítjük meg a kérdést, és a Keszthelyen házasságot kötötteknél az egy-kétgyermekeseket vizsgáljuk, itt a keresztszülők leginkább a korábban elemzett népszerű párok közül választódnak ki.

Végezetül az elemzést mikroszintre is megkíséreltük levinni. Kiválasztottunk néhány, általunk jellemzőnek ítélt családot. Elsősorban a négy-öt nemzedéken át nyomon követhető, helybeli famíliák szolgálhatnak fontos tanulsággal.

A 18. század elejétől, tehát a forrásaink által kijelölt kezdőponttól Keszthelyen él a Rádi család. A 18. században mindössze háromszor tart valamelyik férfitagjuk gyereket keresztvíz alá. Ez a helyzet lassan módosul, majd az 1840 években szinte robbanásszerűen változik. A család több férfitagja kerül más házaspárokkal szorosabb (azaz ismétlődő) keresztszülői kapcsolatba. A szőlőhegyi kitelepülés következményeképpen tehát átrendeződtek a viszonyok.

A Rádi család jómódú, ökröt tartó tagjai 1740 után a népszerű keresztszülők közül választanak komát. Egy-egy családban nem mindig azonosak a személyek, de némi kötődés megfigyelhető. A századfordulóra tehető az új modell kialakulása: a házaspárok valamennyi gyerekükhöz ugyanazokat a komákat hívják, vagy legfeljebb egyszer váltanak. Egyértelműen rögzül a kapcsolat, de még

megmarad a kézműves középréteghez és a jómódú gazdákhöz kötődő kapcsolatháló. Ez csak az 1830-as évektől módosul.

A Szeles család a Rádiakhoz hasonló törzsökös, jómódú gazdacsalád, egyre népesebb nemzedékekkel. Esetében a hasonló tendencia mellett már az 1770-es évektől jellegzetes kötődések alakulnak ki. Ezek az uradalmi munkavezetők, árendások irányába mutatnak. A házassági kapcsolatok révén kezdődhetett (Bolla Márton uradalmi birkás leánya beházasodása után tűnnek fel a konvenciósos felsőbb csoportjához tartozó keresztszülők), majd pedig a társadalmi mozgás a család néhány tagját is ebbe az irányba vitte. A Göndöcs családdal egyértelműen a házassági kapcsolatok magyarázhatják a kapcsolódást, ebben az esetben a rokonsági és keresztszülői hálózat közeledik egymáshoz.

Bár adataink ezt csak szórványosan teszik lehetővé, megkísérrelhetjük a keresztszülő–keresztgyerek viszonyt is bemutatni. Kiindulásunk csak az lehet, hogy a mezővárosi népességnél (a nemesi birtokos- és tisztviselőréteget itt kizárjuk) ez igen laza lehetett, ha egyáltalán jelentett valamit. Erre enged következtetni az is, hogy a gyerekek nem a keresztszülők keresztnévét kapják. A gyakran ritka és különleges keresztnévű népszerű keresztszülők (férfiaknál Jakab, Kristóf, Simon, Fülöp, Flórián, a nőknél Annamária, Magdolna, Apollónia, Éva) patronált családjaikban nem adják tovább keresztnévüket (ezek zömmel más kulturális hagyományra vezethetők vissza, leginkább németes tradíciókra gondolhatunk, s a tartósan Keszthelyen élő családoknál is eltűnnek a nemzedékek során). Egy-egy női keresztnévnél igazolható, hogy a keresztnév és a keresztanya választása egybeesik, például amikor a korábban is keresztszülőként választott házaspár helyett a férfi és egy leánya jelenik meg (akinek az újszülött a keresztnévét kapta). A kiinduló helyzet a 19. század közepére változhatott, a felvázolt jelenségek a személyesebb és erősebb kapcsolat irányába hathattak.

A keresztgyerekhez való kötődést jelzi, ha a keresztszülő végrendeletében is megemlékezik róla. Ez igen ritka jelenség. Jurák Mátyás szücs gyermektelen özvegye, Vizkerbelin Franciska 1798-ban egy örökben nevelt keresztgyermekre hagyja házi ingóságait: „*Antonia Vajzengruberin keresztleányomnak, kit kicsinségétől fogva neveltem, és semmi jutalmát sok fárodtságáért és velem való gondviseléséért nem adtam, azért valaminémű házi javaim akármelly néven nevezendők maradnak, mindazokat nevezett keresztleányomnak és egyébberránt is közellévő atyámfiának hagyom és rendelem, senki*

*töle ell ne vehesse.*²³ Vizkerbelin Franciskát (aki a házassági anyakönyv szerint akkor 41 éves volt) 1785-ben vette feleségül Jurák Máttyás. Ezt követően férjével három alkalommal volt keresztszülő, majd férje halála után két más keresztapával még kétszer. A fent megnevezett keresztlány idősebb lehetett, és nem Keszthelyen született. Vizkerbelin Franciska korábbi életéről semmit sem tudunk, Antonia Vajzengruberinről sincs semmi adatunk (azon kívül, hogy valamilyen rokoni kapcsolatban is volt keresztanyjával). Ebben az esetben a keresztanyaság egyben későbbi gondoskodást is magában foglalt a gyerektelen nőnél.²⁴

Viasz János felesége Takács Éva 1808. január 17-i végrendeletében többek között így hagyatkozott: „*Még két k[ereszt] leányomnak hagyok 4 f[orinto]kat, Bokros Annának és Bokros Örsének.*”²⁵ A két leányka 1804-ben és 1807-ben született, s ők voltak a házaspár egyedüli keresztgyerekei. Viasz János újabb feleségével tartotta aztán keresztvíz alá a Bokros família további gyerekeit. Itt tehát személyes kapcsolat lehetett a két család között (kinn éltek a szülőhegyen). Nemes Papp Ferenc molnár is megemlékezik egyetlen keresztfiáról 1811. július 17-i végrendeletében: „*Pintér Mihály kissfiának, mint keresztfiamnak hagyok 50 forintokat.*”²⁶ Pintér Károly 1811 elején született, alig féléves csecsemő volt még csak. Papp Ferencnek ez volt első keresztgyereke a városban, életének további két évtizedében más családoknál is vállalt keresztapaságot. (Egyébként ugyanekkorá összeget hagyott a nemesi *communitasra* is.)

Végül még egy végrendeleti adatot találtunk. A gyerektelen Oláh Márton és felesége 1839. február 18-án végrendelezett az alábbi módon: „*Minthogy testünkben ugyan öregek, de légyen hál az egek úrának mind a' ketten épp és fris elmével vagyunk, azért az alábbíratott érdemes gyenesi előljároság jelenlété[ben] ezen Ányos Ferenc név alatt lévő 's mü általunk felnevelt, örökben tartot keresztgyermekünknek hozzánk eddig is megmutatott hívségéért, és ezután és ő általa megajánlot erántunk holtig leendő gond-*

²³ Az 1798. október 14-én kelt végrendelet másolata: MOL P 274 Ügyészi 1. R10 Fasc. C (99. vagy 100. csomó). Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6734. sz.

²⁴ A végrendeletben nincs utalás korábbi házasságra, sem arra, hol élt.

²⁵ A végrendelet lelőhelye: MOL P 274 Ügyészi 1. R 13 Fasc. C., No. 54 (102. csomó). Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 6843. sz.

²⁶ A végrendelet lelőhelye: Zmlt V. 1734. Végrendeletek 1810–1854. No: 4. Fénymásolata NM EA Inventáriumgyűjtemény, 5824. sz.

viseléséért e' következendő végzésünket úgy hagyjuk és rendellük, ú[gy]m[int]: ... 5. Felső Gyenesi hegységben fekvő szőlőjóságunkat hozzátartozando hajlékokkal és benne lévő ingo javakkal, egyszoval, a' mi csak holtunk után fog találtatni, azon föllebb éréntett keresztgyermekünknek hagyjuk és rendöllük ollyformán, hogy senki tőle el ne vehesse.

6. Ha Isten ő szent felsége azon gyermeket magzat nélkül az világból kiszolléttaná, azon föllebb éréntett lélekpénz kifizetése után az érdemes gyenesi elöljáróság intézete és közbenjárulásával minden ingo és ingatlan javaim elladattassanak, és az gyenesi kápolnára, a'vagy annak reparatiojára fordíttassanak.

7. Ha azon gyermek megházasodnék és az hitesse utobra maradna magzat nélkül, még az Ányos Ferenc ura nevét viseli, azon jóságban nyugton maradhat, de ha férhez fog menni, az moringlevele értelme szerint moringjával megelégtetik, az föntmaradott javak pedig ugyan az gyenesi kápolnára haríttatnak.”²⁷

A gyerektelen házaspár tehát örökösének keresztgyerekét tette meg, s még annak gyerektelensége esetére is rendelkezett. Ányos Ferenc nem Keszthelyen született. Ez azt is jelenti, hogy a már régóta a városban élő házaspár megőrzött társadalmi kapcsolatokat születési, származási helyével. Ányos Ferenc megházasodik, s az adójegyzék szerint valóban megörökli keresztzülei vagyonát.

Megjegyzendő, hogy a végrendeletekben, főleg örökös nélküli testálók esetében számos hagyományt említenek, köztük szolgálókat, szolgát, gondviselő gazdasszonyokat találunk. Ők gyakrabban fordulnak elő, mint a keresztgyerekek. Viszont egyes hagyományban részesülők, akiket nevükön vagy más vonatkozású megnevezéssel említenek, valójában keresztgyerekek is lehetnek.

A komaság intézménye tehát Keszthelyen nem azt a szerepet töltötte be, amit más korban a néprajz megfigyelt és általánosított. Inkább patrónust kerestek a szülők, mint egyenrangú társat. A vizsgált időszakban azonban jelentős változások indultak el. A hálózati elemzésnél néhány nagyobb társadalmi blokk különül el, s ezek presztízsének óvatos megbecsülésére is lehetőség nyílt. A vizsgálat eredményeképp kirajzolódó társadalmi csoportokat egyenként a könyv negyedik, utolsó részében fogjuk szemügyre venni.

²⁷ A végrendelet lelőhelye: MOL P274 Ügyészi 4. (166. vagy 168. vagy 176. csomó.) Fénymásolata NM EA Inventáriumgyűjtemény, 7172. sz.

IV.

TÁRSADALMI CSOPORTOK

12. FEJEZET

A VESZTESEK – A MEZŐVÁROSI GAZDÁK

A társadalom tagoltságát meghatározó tényezők elemzésénél használtuk a gazda, ökrösgazda, igásállatot tartó háztartás megnevezést. Ez alatt azokat a háztartásfőket értettük, akiknél az igásállat tartása arra utalt, hogy a szőlő művelésénél kiterjedtebb, főleg pedig szántóművelést is folytató gazdaságuk volt. Néhány jellemvonásuk elkülönítette őket a csak szőlőművelésből élőkötől. A kortársi társadalomképnél az anyakönyvben a *ruricola* megnevezéssel találkoztunk, mint amelyiket a *rusticus* (paraszt vagy jobbágy) és a *vinicola* mellett egyes családok megjelölésére használtak. Mondhatjuk-e, hogy az általunk konstruált gazdafogalom és a helybeliek *ruricola* megnevezése mögött ugyanaz a társadalmi réteg feltételezhető? Vajon állíthatjuk-e, hogy valós társadalmi csoportként is leírható ez a réteg?

Először azt vizsgáltuk meg, mennyire állandó jellemző, hogy az adóösszeírásban igásállat után is adózik egy háztartás. Arra az eredményre jutottunk, hogy igazolhatóan van egy sokaság, amelyiknél ez nem alkalmi, hanem rendszeres, s e háztartások nemzedékről nemzedékre megőrzik jellegüket. Emellett azonban számos olyan esetet is találkoztunk, amikor egyszer-egyszer igásállat, ökör vagy ló után is adózik a háztartás, de a jellemző az, hogy nincs igásállata (egyes esetekben az egyszerű tévedést sem tudjuk kizárni). Végezetül gyakran az életciklus feltételezhető változását követi az adózó háztartás: fiatal korban (azaz az apai örökség kézhezvétele előtt) vagy idősebb korban (azaz esetleg olyankor, amikor már a gazdaság egyes részeit átadták az örökösöknek) igásállat nélkül írják össze a háztartást, de van egy életszakasz, amikor tartósan „gazdaként” adózik annak feje. Végeredményben azt fogalmazhatjuk meg, hogy van a háztartásoknak egy olyan stabil csoportja, amelyik kiterjedtebb

* *Ruricola* – földművelő, falusi, *rusticus* – falusi, *vin(i)cola* – vincellér, szőlőművelő.

gazdálkodást folytat, igásállatot is tart. Mellettük vannak családok, amelyek egy-egy tagja időnként próbálja növelni és diverzifikálni mezőgazdasági tevékenységét, s ezek igásállatot is tartanak.

Az elemzést két szálon terveztük. Egyrészt az 1747–1753 közötti évekből kigyűjtöttük azokat a neveket (családokat), ahol igásállatot írtak össze, s nem találtunk más megélhetést. Azaz a halászokat, visszavonult iparosokat, uradalmi alkalmazottakat kihagytuk, bár egyik-másik évben gazdaként voltak osztályozhatók. Az így nyert sokaságot tekintettük gazdáknak, s az ő sorsukat próbáltuk végigkövetni.

A kiválasztott 171 háztartásfő között számos azonos családnév fordul elő, egyes esetekben egyértelmű, hogy testvérekről van szó. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lehet a mikroelemzés tárgya. Vajon a közeli rokonok saját anyagi, családi helyzetüktől függetlenül egy társadalmi körhöz tartoztak-e, vagy az egyéni sors, szerencse által felemelt vagy lesüllyedt személyek rögtön kiváltak a kibocsátó társadalmi közegből? A korabeli felfogás ismerte a rokonok tágabb körét, gyakran találkozunk az osztályos társak kifejezéssel. Az embereket leginkább az öröklés rendje tartotta össze, de a leszármazás is fontos volt. Valószínűleg a társadalmi megítélés ugyancsak a leszármazási családot követte.*

A második nemzedékben a gazdacsaládokból 168 adózót azonosítottunk. Ezek közül 113 maga is igásállattal rendelkező gazda volt, de 37 fiú, azaz egynegyedük csak szülő után adózott. Iparost mindössze négyet találtunk: egy szücsöt, egy szabót, egy takácsot és egy csizmadiát. A harmadik nemzedékben már csak 150 adózót találtunk, s közülük 64 volt ökrösgazda, 72 a szőlőművelő. Négyen lettek iparosok: egy fazekas, egy takács, egy kőműves és egy ismeretlen foglalkozású (egy ötödik szintén takács lett, de neki

* Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tézist, melyet Benda Gyula – magát most sem hazudtolva meg – egy félmondatban állít fel (a hagyományos tételt ezáltal nem teljesen megcáfolva, de azt azért félretolva): „Az embereket leginkább az öröklés rendje tartotta össze” – és nem csak a leszármazás, amit szintén hangsúlyoz azért. Fontos lenne, ha a kor társadalomtörténetészei felfigyelnének rá, s legalább hipotézisként megjelenne munkáikban. Mint oly sok esetben, ez az állítás itt sincs kellőképpen alátámasztva – sőt sehogyan sincs –, de a könyv végén ez egyfelől már nem is meglepő, másfelől a szerző az olvasó előtt már felhalmozott egy akkora bizalmi tőkét, amelynek birtokában ezt mintegy megengedheti magának. Miután közelről meggyőződhattunk Benda Gyula hatalmas forrásismeretéről, ezt is elhisszük neki, mint a kutatásai során leszűrődött – ha formálisan nem is igazolt – tanulságot.

már az apja is takács volt). Végül a negyedik generációban 63 adózót sikerült összeszámlálnunk, akik között mindössze 19 volt gazda, 30 pedig szőlőművelő.

A fenti adatok alapján megfogalmazható néhány következtetés. Elsőként a demográfiai fogyás: férfigon jelentősen lecsökken a családok száma. Másodszor azt kell megállapítani, hogy a nemzedékek nyomon követése is megerősíti: a 18–19. század fordulóján indul meg erőteljesebben a gazdák számának csökkenése. Harmadszor azt mondhatjuk, hogy a helyben maradt házas fiúk között igen kicsi a mezőgazdaságot elhagyók aránya. Ezt általánosabban is megfogalmazhatjuk, a gimnáziumi diákság elemzése alapján: a gazdagyerekek közül kevés tanul középiskolában, s igen kicsi azoknak a száma, akik a középiskola után eltűnnek szemünk elől, azaz feltehetően mobilak.¹

A mezővárosban adózók közül kevesen vándorolnak el. Az első nemzedék 171 gazdájából 8 biztosan elköltözik, 16 sorsa bizonytalan. A második nemzedékben 2 hagyja el a várost, 19 esetben pedig bizonytalan a halál vagy elköltözés.

A gazdacsaládok zöme egyébként a 17. század végéig visszakövethető, azaz törzsökös keszthelyinek tekinthető. Számos család kezén jelentős mennyiségű zálogos föld volt, amit a Festeticsek urasága idején visszaváltottak. Ezeknél gyakran tartottak 4–6 ígásállatot, ahogy ezt az 1711. és 1730. évi adóösszeírás mutatja. A végrendeletek, a szórványos hagyatéki adatok megerősítik, hogy e csoport magját 5–10 holdakon gazdálkodó, számos állattal bíró gazdák képezték, akiknek a gabonatermelésük is jelentős volt.

A gazdaként leírt adózókat elsőként a földek visszaváltása érintette: ekkor a négyökrösök száma visszaesett, elsősorban a gabonatermelésük szűkülhetett le. Majd a századforduló változásai nyomán következett be a második gazdasági visszaesésük, s megindult létszámbeli csökkenésük. Leginkább az a jellemző, hogy felhagytak az ígásállatok tartásával. Az 1810-es évek végével elsősorban ők duzzasztják fel a szőlőhegyen lakók számát. A vizsgált korszak végén mutatkoznak jelei annak, hogy ismét megerősödik az ökröt tartók csoportja.

A gazdának minősített házaspárok fiai átlag 24–25 éves korban kötöttek házasságot. Valamivel később nőültek azok, akik maguk is gazdák lettek. Nyilvánvalóan ki kellett várni az apa halálát. Az örökösödés területén a 18. században még gyakori a leányok ki-

¹ A keszthelyi gimnazistákra lásd Sasfi Csaba 1990; Sasfi Csaba 1997; Benda Gyula 2001a.

házasítása és az öröklésből való kizárása. A városi örökösödési szokások azonban itt is az egyenlő osztást tették általánossá.

A gazdacsaládokban megfigyelhető a nagyobb, többgenerációs háztartások időleges kialakulása, az erre való törekvés. A felnőtt fiúk apjukkal vagy özvegy anyjukkal maradnak. Innen a későbbi házasságkötés is. Az özvegyek újraházasodása ritkább, mivel az új házasság esetén ki kell adni a gyerekeik részét. A gyakoribb eset inkább az, hogy sokáig az özvegy anya az adózó háztartásfő.

A vagyonvesztésben, illetve a gazdálkodás során bekövetkező változásokban nagy szerepet kapnak a demográfiai véletlenek. Egy korai halál rossz gazdasági helyzetet teremthet, elindíthatja a család „lecsúszását”.

A gazdák csoportjához tartozók esetében világosan látható, hogy az anyagi kultúrában megőrizték a korábbi állapotot. A hagyatékok azt mutatják, hogy gyakori náluk a láda mint tárolóeszköz, szobájukra a sarkos elrendezés a jellemző. 1839-ben írták össze Szentei Mihály hagyatékát. Keszthelyi házában az egyetlen tárolóeszköz egy „*rozzant szökrén*” volt. A szobában egy asztal, két asztalpad és három szék állt. Cserszegen is berendezett lakószobája volt, hasonlóan asztallal és két paddal. A tárolásra fenyőfa láda szolgált. Az ágynemű értéke meghaladta a bútorokét.²

A keszthelyi gazdákat törzsökös, helyben maradó csoportként írhatjuk le, amelyik nemigen követi a változásokat, hanem megreked korábbi állapotában.

Az elemzés másik lehetősége a családtörténetek, nemzedékek vizsgálata. Példaként ennek hasznára a népes Rádi nemzetséget vizsgáljuk meg. A Rádi család az 1711. évi adóösszeírásban már felbukkan. Rádi György gazdaságában ekkor 6 igásállatot, 1 tehenet, 30 juhot írtak össze, emellett jelentős mennyiségű gabona és bor után is adózott. 1714-ben és 1730-ban is Rádi György nevét találjuk az adózók között, de ekkor már csak egy pár igás, némi gabona és bor után adózik. Feltételezhetően az ő fia Rádi János, akinek első gyereke Szala Annától 1730-ban született. Rádi János 1747-ben adózó: 2 igásállatot, 1 tehenet és 2 növendékmarhát találtak háztartásában, az összeírt bor és gabonavetés nem jelentős. Ekkor az adózók harmadik decilisében volt található. Az ötvenes években fiával gazdálkodik: János 1732-ben született, József 1738-ban, Fe-

² Vö Benda Gyula 1995:142–144. A lakáskultúra társadalmi elemzését lásd Benda Gyula 1989b.

renc 1742-ben, Imre 1744-ben. A felnőtt fiúk segítségével jelentősen növeli gazdaságát, nagyobb számú állatot tart, több gabonája terem, s az általa fizetett adó alapján a legfelső decilisbe sorolható. János, a legidősebb fiú 1762 februárjában, közel 30 évesen köt házasságot s válik ki az apai gazdaságból. Első felesége, Ósi Katalin (1745–1776) gazdálkodó kismemesi család leánya. 1770-ben anyósával él együtt, valószínűleg a felesége révén tudott saját lábra állni. Ifjabb Rádi János az 1780-as évek végéig ökröt tart, 1 hold szántó, 1 kaszás rét és 7 kapás szőlő után adózik. Lányai házasságával és öregedésével az 1790-es évek végére felhagyhatott a szántógazdálkodással (nem írnak nála össze ökröt, átmenetileg a szőlőhegyen adózik), csökken a szőleje. 1807-ben hal meg, ezt követően néhány évig még özvegye szerepel az adóösszeírásban. Fiágon az ő családja nem folytatódik.³

Visszatérve az idősebb Jánoshoz, azt látjuk, hogy az 1765-ben, viszonylag nagyon fiatalon házasságot kötő második fiú, Ferenc apjával, majd pedig özvegy anyjával marad. 1773-tól ő adózik a családi gazdaság után, két felnőtt öccse és özvegy anyja él és gazdálkodik vele együtt. A testvérek 1777. február 22-én felosztják a családi gazdaságot (a legidősebb fiút az osztálylevél nem is említi). Ekkor 2 öregebb, 2 fiatalabb ökör, 3 tehén, 6 süldő volt a család tulajdonában. Három részben, Vonyarcon, Agyagon és Cserszegen volt szőlejük, az adójegyzék szerint összesen 12 kapás szőlő és 2 hold szántó. Mindegyikhez kaszáló (rét) is tartozott, két-többen hajlékot is jelez az osztálylevél. A háznál levő liszten (4,5 köböl), zabon (34 köböl), kukoricán (6 köböl) egyenlően osztottak, háj és szalonna, valamint disznóhús is nagyobb mennyiségben került osztályra. A családi osztályt indokolhatta az anya halála (Szala Anna 1776. április 17-én halt meg), az idősebb öcs házassága (Rádi József 1776. január 28-án vette el Bajnok Erzsébetet). Ekkor a fiatalabb fivér, Imre már három éve házas, ő ugyanis 1774 elején feleségül vette Nagy Évát.

A családi osztályt követően 1779-től adózik külön a három fiú. Rádi Ferenc, aki a házat is megörökölte, továbbra is ökröt tart (jóllehet a családi osztálynál neki nem jutott igásállat), és 1786-ban bekövetkezett haláláig jelentős újabb földterületeket szerez. Felesége, Kurucz Katalin (1745–1801) szintén tehető gazdacsaládból szár-

³ 1767-ben született György fia sorsa ismeretlen. 1771-ben még él, több adatunk nincs róla. Három leánya ment férjhez, egyikük egy takácsmesterhez.

mazott, de apja csak 1786-ban halt meg, tehát előtte nem örökölt tőle. A 6 kapás szőlőt, 1 hold szántót, amivel nyolc év alatt növelte birtokát, vásárlás útján szerezhette. Ez szép teljesítmény, hozzátevé, hogy fiai ekkor még kisgyermekek. Korai halála (41 évesen temették el) megtörte a gazdagodás ívét, özvegye tíz év múlva, 1797-ben mindössze 5 kapás szőlő után fizet adót. A házasságban 10 gyerek született, három fiú és három leány élte meg a felnőttkort és kötött házasságot. A két idősebb fiú anyjával gazdálkodott. Nem kizárható, hogy anyjuk gyengülő egészsége miatt döntöttek a házasság mellett, ugyanis 1801 elején néhány hét különbséggel hoztak feleséget a házhoz. A legidősebb fiú, Mihály 1775-ben született, 1801-ben tehát még nem számíthatott vénlegénynek, amikor Penteli Katát nőül vette. Rá két évre, igen fiatalon meghalt, az adójegyzékben nem bukkan fel. Az 1778-ban született György mindössze 22 éves, tehát igen fiatal, amikor 1801 februárjában Vitéz Juditot elveszi. Anyja (és bátyja) halála után ő örökli a gazdaságot. Az anyja halála utáni szükségszerű családi osztályról semmit sem tudunk, ekkor két nővér és két házas fiú már nagykorú. 1804-ben Rádi György 2 ökor és 6 kapás szőlő után adózik, tehát az anyai öröksége egészét meg tudta őrizni, sőt azt gyarapította is. A legfiatalabb fiú, János (sz. 1786) szintén fiatalon, 20 évesen veszi el a tehetős gazdacsaládból származó Parrag Juliannát, s 4 kapásnyi szőlővel önállósítja magát. Ehhez inkább a felesége révén juthatott, mivel saját öröksége jóval kisebb volt, s azt valószínűleg pénzben kaphatta meg (bátyja gazdálkodott a családi birtokon). János két évig adózik, aztán eltűnik a szemünk elől. Gyereke nem született, felesége 1818-ban Keszthelyen halt meg félkegyelműen (*demens*). Végül is egyetlen fiú tudta továbbvinni a gazdaságot.

Az 1777-ben megosztó három testvér közül az idősebb József (sz. 1738) későn házasodott, 27 éves korában, 1776-ban. Felesége, Bajnok Erzsébet (1749–1806) halászfamiliából származott. Az osztályt követően 1779-ben már 8 kapás szőlő után adózik, Vonyarcon gazdálkodik az osztály során kapott szőleijében. Apósa halála után felesége örökségével gyarapszik, s így 1783-ban már 12 kapás szőleje van. Gazdálkodásában 1797-ben következik be változás: felére csökken szőlőbirtoka, de házat vesz a városban, és vásárol két ökröt is. Vajon a városi ház és igásállat vásárlása tette szükségessé a szőlő egy részének eladását, vagy esetleg betegség miatt csökkent birtoka (1799-ben, 51 évesen meghal), nem tudjuk. A gazdaságot egy 21 és egy 18 éves fiúval az özvegy viszi tovább.

A harmadik osztályos testvér, Rádi Imre 1744-ben született, 1774. január 17-én Nagy Máté ökrösgazda Éva leányát vette feleségül, és 1779-től adózik önállóan. Az indulásnál egyedül az osztály során kapott 2 ökör és 3 kapás szőlő képezi gazdasága alapját, apósánál lakik. Annak 1782. évi halála után megörökli a házat. 1787 után nem adózik ökrök után, 1804-től csökken a szőlőbirtoka. Majd 1807 és 1814 között a felesége adózik, 1814-ben és 1815-ben viszont megint ő maga. 1815-ben hal meg. Rádi Imre nem sikeres gazda, az örökölt birtokot sem őrzi meg egészében.

Ha nemzedékek szerint nézzük, Rádi György, majd Rádi János tehető gazda volt, az utóbbinak még négy fia is fenntartotta a státust, sőt volt, aki azt gyarapítani is tudta. A következő nemzedékben hét Rádi fiú kötött házasságot. Rádi Ferenc három fia közül egy viszi csak tovább a vagyont, Rádi József két fia nagyjából fenntartja a korábbi státust, Rádi Imre gyerekei már nem lesznek gazdák, hanem csak szülejükből élnek. A fiúkra továbbra is az a jellemző, hogy apjukkal maradnak, annak életében inkább várnak a házassággal. Jó példa erre Rádi György (1778–1842) családja. Fiai közül három kiemelkedik a földművelő-gazda sorból, a vele gazdálkodó István (sz. 1805) és József (sz. 1808) már harminc éven felüli, amikor apjuk 1842. január 8-án meghal. Még ugyanazon év májusában mindketten feleséget választottak (36, illetve 34 évesen).

A Rádi családból alig néhányan emelkedtek ki tanulás, inaszkodás révén. Szinte egyetlen házaspár, a már említett Rádi György (1778–1842) fiai jártak mind gimnáziumba. János (sz. 1805) a felsőbb, humanista osztályból lépett az uradalom szolgálatába, és kertésznek tanult. György (sz. 1811) Keszthelyen elvégezte a gimnázium második humanista osztályát, s valószínűleg tovább tanult. Rádi Antal (sz. 1813) végül a kőművesmesterséget választotta. Két másik, már fentebb említett testvérük néhány osztály után kimaradt, apjuk halála után ők vették át a családi gazdaságot.

A család más tagjai megmaradtak a városban, illetve kiköltöztek a szőlőhegyekre. 1842-ben a Rádi család különböző adózó tagjainak kezén 20 és fél kapás szőlő volt, azaz jelentősen több, mint az 1770-es években. A Rádiak ritkán keresztszülők, jóformán csak az 1840-es években találkozunk velük e szerepben. A városban semmilyen pozíciót nem kaptak, viszont Rádi András (sz. 1781) Vonyarcon esküdt (1733), majd pedig hegybíró (1739–1740).

A feleségek és a leányok férjei szinte mind ugyanabból a tősgökeres gazdacsoportból kerültek ki, amelyhez a család maga is

tartozott.⁴ Egyetlen leány, Rádi Terézia (sz. 1778) ment iparoshoz férjhez, 1799. február 3-án vette el Bíró József takács. Gyerekeken kívül halván meg, végrendeletet hagyott. Eszerint: „*Atyai és anyai örökségem fejében volt női hozományom 160 [forint], azaz százszatvan [forint] v[áltó]c[édulában], mely sum[m]a a cserszegi szállómre vagyon ruházva, azért azt telyessen hagyom Rádi Anna, Kerék Mihálynak, még is zsidó lakos Sari Istvánnak, mind őket illető örökösödésbeli jussokat, t[udni]i[llik] a föllebb megjegyzett 160 [forinto]kat v[áltó]c[édulában].*”⁵ Az atyai örökség 1811-ben az adójegyzék szerint 2 kapás szőlő volt.

Rádi Erzsébet, Zabó János özvegye (sz. 1773) végrendeletében ír férje és saját maga örökölt vagyonáról: „*Zabó János férjemnek osztálylevelével mutatása szerint eset jussa 284, azaz kétszázsznyolcvannégy [forint]tok, magamnak pedig 100, azaz egyszász v[áltó][forint]tok estek, ezek négy gyermekeim közt egyaránt felosztandók. A’mi ezen felül marad, annak felét mint szerzeményemet hagyom három leányoimnak, fele pedig négy gyermekeim közt egyenlőül osztasson fell.*”⁶ Az özvegy apjának, Rádi Ferencnek jelentős gazdasága volt: 9 kapás szőlő, 2 hold szántó, 1 kaszás rét, ház és egy pár ökr. A hagyatékot hatfelé kellett osztani. Férje 1798. szeptember elsején osztozott meg testvéreivel a családi örökségen. Az osztály szerint ő vette át a házat, az egyik szőlő felét, a másik harmadát (1798-ban 4 kapás után adózott), egy pár ökröt.⁷ Viszont leánytestvéreit pénzben kellett kielégítenie. Nem tudjuk, hogy felesége természetben kapta-e meg a részét, vagy pénzben, mindenesetre a férj hozott vagyonának felével felérő résszel járult hozzá a közös gazdasághoz. Vagyis jó partinak minősíthetjük.

A Rádi család elemzése egyrészt rámutat arra, hogy mennyi egyedi és esetleges ok, sajátos kontextus teremti meg a családok tapasztalatát, másrészt pedig megerősíti a makroelemzés által megállapítottakat.

⁴ A családnevek: Petecs, Ciberei, Szita, Kerék; Szántói Pintér, Zabó, Balás, Nagy; Györök, Szeles, Pandur, Kenesei; Bujtor.

⁵ A végrendelet kelte 1844. április 25., lelőhelye: Zmlt V. 1734. Testamentumok 1790–1855. (számozatlan). Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 4999. sz.

⁶ A végrendelet 1843. június 5-én kelt, lelőhelye: Balatoni Múzeum, Adattár 57.1757.10. Fénymásolata: NM EA Inventáriumgyűjtemény, 7465. sz.

⁷ Az osztálylevelét lásd Benda Gyula 1988:138–140., illetve Benda Gyula 1995:254–255.

13. FEJEZET

MESTEREMBEREK – EGYSÉGES VAGY MEGOSZTOTT KÖZÉPRÉTEG?

A magyar történetírás a mesterembereket hagyományosan magyarázat vagy különösebb indoklás nélkül a munkamegosztás teremtette társadalmi foglalkozási csoportként kezeli. A rendi társadalomban a céhes kézművesek társadalmi elkülönülése valóban számos területen adottnak tűnik. Az elemzés szempontjából mégis szükségesnek véljük, hogy elméleti szempontból is megközelítsük a kézműiparral foglalkozók társadalmi körülhatárolását, csoporthelyzetét.

Két különböző megközelítést veszünk figyelembe. A kézművesek társadalmi elkülönülése felfogható antropológiai oldalról megközelítve mint a céhes képzés értékeire és sajátosságaira, a céhek meghatározta munkakultúrára és életmódra épülő kulturális egység.¹ Munkahipotézisként megfogalmazható egy kézműves kultúra léte, amely egy adott településen, kisvárosban önálló társadalmi világgá, közösséggé szervezi az iparosokat. Ebben az esetben egyértelmű, hogy nem a munkamegosztás teremti meg a társadalmi rétegzettséget: a céhes világon kívüli kézművesek (cigányok, zsidók, kontárok) nem tartoznak a kézműves világhoz. Az egységes céhes kézműves kultúrán belül is lehetnek különbségek: a szakmai képzés, a termelés és az értékesítés sajátosságai eltérő szubkulturákat hozhatnak létre.

Más oldalról, mikrotörténeti megközelítésben Simona Cerutti veti fel, hogy korántsem egyértelmű és mindenkor adottnak tekinthető az egyes kézműves szakmák képviselőinek társadalmi kapcsolatrendszerre és társadalmi elkülönülésére. Torinóban az általa vizsgált iparosok a 17. század elején a fejedelmi udvar katonáival, alkalmazottaival ápoltak sajátos házassági kapcsolatot. A város kézművesei csak ké-

¹ A kérdést jól megvilágítja Farr, James R. 1997, illetve Crossick, Geoffrey 1997.

sőbb alakították ki a céhekre alapozott kézműves identitás szervezeti és szimbolikus formáit. Ha elfogadjuk a mikrotörténelem által ajánlott társadalmi hálózati megközelítést, akkor részletesen kell vizsgálnunk az egyes szakmák kapcsolatrendszerét.²

Bármelyik oldalról közelítjük is a kézművesség társadalmi meghatározásának kérdését, először a számbavétel, a mérés és a kijelölés a feladat. A foglalkozási szerkezet vizsgálatakor az adójegyzekek alapján az iparűzés után adót fizetőket tekintettük iparosnak. Tudjuk azonban, hogy a céhtagság, a tényleges iparűzés és az adózás módja nem esett egybe. Ezenkívül az iparosok egy része visszavonulhatott a mesterségtől, azaz nem adózott iparűzés után. Az adómentes nemesek között is számos kézműves volt. Az adójegyzekek azonban általában nem tüntetik fel a foglalkozás (egykori mesterség) megnevezését. Ám az egyének esetében lehetséges a pontosabb besorolás: amennyiben egy korábbi időpontban iparosként is adózott vagy valamilyen más forrásban említik mesterségét, akkor be tudjuk azonosítani az egykori iparosokat. De ennél az aprólékos és sosem teljes azonosítási munkánál hatékonyabb lehet az, ha sikerül találni egy megközelítően teljes, foglalkozási megnevezést is tartalmazó lakossági névsort.

Keszthelyre vonatkozóan 1826-ból fennmaradt a város belterületi ingatlanainak összeírása.³ Ez megadja a háztulajdonosok nevét, foglalkozását, az albérlők nevét és foglalkozását. Ezt összevetettük az 1826. évi dikális összeírással, s ennek alapján megkíséreltünk egy teljes iparoslistát felállítani.

² A hivatkozott munka: Cerutti, Simona 1990. Hasonló értelemben érvel a szemléleti megújulás és a mikrotörténeti megközelítés mellett Levi, Giovanni 1990. A kapcsolathálókra lásd még Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain 1990.

³ MOL P 276 IV.1/a .

13.1. TÁBLA
A KÉZMŰVESEK SZÁMA ÉS MEGOSZTLÁSA 1826-BAN

mesterség	háztulajdonosok			albérlők			mind-összesen		
	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján	özvegyasz- szony	együtt	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján		özvegyasz- szony	együtt
ács	5	-	-	5	5	-	-	5	10
asztalos	5	-	-	5	-	-	-	-	5
bábsütő	2	-	-	2	-	-	-	-	2
bognár	4	-	-	4	2	-	-	2	6
borbély	1	1	-	2	-	-	-	-	2
cserepes	2	-	-	2	-	-	-	-	2
csizmadia	19	8	-	27	7	1	-	8	35
esztergályos	3	-	-	3	-	-	-	-	3
fazekas	7	7	1	15	1	-	-	1	16
festő	1	-	-	-	-	-	-	-	1
fésűs	-	-	1	1	-	-	-	-	1
gombkötő	2	-	-	2	1	-	-	1	16
kalános	1	-	-	1	-	-	-	-	1
kalapos	2	1	-	3	-	-	-	-	3
kéményseprő	-	-	-	-	1	-	-	-	1

mesterség	háztulajdonosok			albérlők					
	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján	özvegyaszonyon	együtt	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján	özvegyaszonyon	együtt	mind-összesen
kesztyűs	-	-	-	-	1	-	-	1	2
kolompár	1	-	-	1	1	-	-	1	2
kovács	3	-	-	3	-	-	-	-	3
kőfaragó	-	-	-	-	1	-	-	1	1
kőműves	10	1	-	11	5	1	-	6	17
könyvkötő	3	-	-	3	-	-	-	-	3
kőrelgyártó	1	2	1	4	1	-	-	1	5
lakatos	6	-	-	6	-	-	-	-	6
molnár	5	-	-	5	-	-	-	-	5
nyerges	2	1	-	3	1	-	-	1	4
németvarga	7	-	-	7	1	-	-	1	8
pintér	5	-	-	5	1	-	-	1	6
puskás	2	-	-	2	-	-	-	-	2
réműves	1	-	-	1	-	-	-	-	1
szappanos	3	-	-	3	-	-	-	-	3
szegkovács	-	-	-	-	1	-	-	1	1
szígyártó	-	1	-	1	-	-	-	-	1

mesterség	háztulajdonosok			albérlők					
	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján	özvegyaszony	együtt	foglalkozás a házősszeírás alapján	a dika alapján	özvegyaszony	együtt	mind-összesen
szitás	-	-	-	-	1	-	-	1	1
pék	3	1	-	4	-	-	-	-	4
órá	1	-	-	1	1	-	-	1	2
orgonakészítő	-	-	-	-	1	-	-	1	1
szabó	15	-	-	15	4	-	-	4	19
szűcs	15	-	-	15	5	-	-	5	20
szűrszabó	5	-	-	5	-	-	-	-	5
takács	23	2	1	26	4	-	-	4	30
tímár	4	-	-	4	-	-	-	-	4
üveges	-	-	1	1	1	-	-	1	1
varga	7	-	-	7	-	-	-	-	7
iparos k. m. n.*	-	5	-	5	-	-	-	-	5
együtt	176	30	5	210	47	2	0	48	273

* külön megnevezés nélkül

A házősszeírásban a Pap utca lakosainál (főleg fazekasok) nem adtak meg foglalkozást, özvegyasszonyoknál is a korábbi dikaadatok alapján tudtuk megállapítani a férj foglalkozását. Az 1826. évi házősszeírás alapján 223 iparost találtunk, az adózási adatok alapján ezt további 30 kézművessel és 5 özvegy iparosasszonnyal egészítettük ki, összesen tehát 273 iparos háztartást szedtünk össze. Az 1827. évi dikával összevetve a 210 háztulajdonosból 169 adózóként megtalálható az előbbiben is, 26 nemes jogállású, 15 viszont nem szerepel az adójegyzékben. A 169 adózó közül azonban csak 102 fizet mestersége után is adót. Az albérlőként összeírt 48 kézművesből 17 volt adózó, de csak 8 fizetett iparűzés után is adót.

Vagyis az iparosok 10%-a volt nemes, de a nem nemesek közül sokan nem adóznak iparosként. Egy részük szőlővel bír, azaz feltételezhetjük, hogy a mezőgazdaságból él, a mesterséggel átmenetileg vagy végleg felhagyott. De 23 adózó csak házzal bírt, 6 pedig házatlan zsellér volt, minden nélkül. A legnagyobb az eltérés egyrészt a csizmadiáknál: 25 háztulajdonos közül 4 nemes volt, 8 adózott mesterség, 9 pedig szőlő után, a 8 ház nélküli csizmadia közül csak 2 fizetett ipar után adót, 3 pedig szőlővel bírt. A csizmadiáknál ennek alapján a visszavonulás, a szőlőből élés tekinthető gyakorinak. A kőműveseknél, ácsoknál is erős az eltérés a foglalkozás és az ipar utáni adózás között. Az ácsok, kőművesek azonban nem rendelkeznek szőlővel. Esetükben valószínűleg arról van szó, hogy egy-egy ácsmester, pallér alkalmazottjaként dolgoztak, ezért nem fizettek adót a mesterség után.

Az adóösszeírások alapján 1836-ban hasonló összevetést végezhetünk: ekkor ugyanis a foglalkozást is bevezették az adózók neve után. Itt egyértelmű, hogy számos ácsként, kőművesként megnevezett személy nem adózik mesterség után. 1771-ben egy – a céhtagokat összeíró – kimutatás és az adójegyzékek összevetése alapján rajzolhatunk képet.*

Az ipar után is adózók száma tehát mindig az iparosok tényleges száma alatt marad. Az időbeli változásokat mégiscsak egyedül az adójegyzékek alapján tudjuk végigkövetni. Az iparűzők száma 1747-től emelkedik: az 1740-es évek végén 100 körül volt, az 1770-es évek elejére 130-ra emelkedik. Ezt követően némi visszaesés állapítható meg, de a hosszabb távú trend 1813-ig emelkedő marad, majd kisebb hullámmal 170–190 között mozog. 1818 után egyet-

* Sajnos láthatóan befejezetlen a szöveg. Az 1836. évi összeírás említése esetében a következtetés legfeljebb hevenyészett, az 1771. évinél pedig teljesen hiányzik.

len év alatt 60 személlyel csökken a mesterség után adózók száma, s az 1820-as években végig e szint körül mozog. Az 1830-as évek végén az adóösszeírások adatai erős ingadozást mutatnak, de egyértelmű az emelkedő trend.

Felmerül a kérdés, hogy a megfigyelt létszámváltozások a valós folyamatokat, vagy pedig inkább az összeírási gyakorlat változását tükrözik. Erre a részletes adólajstromok elemzésével kísérletet tehetünk meg a választ. 1775-ben 153 keszthelyi adózó fizet adót mesterség után, a következő évben csak 131, majd 1777-ben csak 119. Az 1775. évi iparos adózók közül 111 a következő évben is hasonlóképpen lett megterhelve. További 7 meghalt, 10 pedig elvándorolt (2 sorsa bizonytalan). Viszont 23 olyan háztartásfőt találtunk, aki továbbra is a városban adózik, de csak háza, személye vagy szőleje után fizet adót. Ennek okát természetesen nem ismerjük, csak következtethetünk rá. Egy részüknél ez egyetlen évre korlátozódik (8 adózó), s leginkább csak az összeírás gyakorlata magyarázhatja: valamilyen okból, tévedésből vagy szándékosan elmarad a mesterség utáni adó. Másoknál viszont jelentheti a mesterséggel való felhagyást.

Kenyeres Takács István 1766-tól iparosként lett összeírva, 1776 után azonban már csak háza és szőleje után adózik. Lancsarics László csizmadia is korábban fizetett a mesterség után, 1776-ban már nem, a következő évben pedig elvándorol. Hasonlóan együtt jár a mesterséggel való felhagyás és az elvándorlás Bedics Ferenc szabónál: 1773-ban költözik a városba, 1775-ig mesteremberként adózik, majd három évig csak háza és szőleje után vetik ki rá az adót, végül 1778 után elvándorol. Mind Mikek Andrásné, mind pedig a nála albérlőként lakó veje, Bognár István 1775-ben iparosként lett megadóztatva, ezt követően viszont többé már nem fizetett adót. Ezekben az esetekben egyrészt feltételezhetjük a végleges visszavonulást, másrészt az időszakos szüneteltetést és elvándorlást, ami valamilyen gazdasági kudarcként értelmezhető. Az 1776–1778 közötti visszaesésnél tehát nehezen értelmezhető összeírási változások mellett gazdasági okok is magyarázhatják a jelenséget.

1813 után már egyértelműbb a dolog: tudjuk, hogy a konjunktúra megtorpan, a pénzeértékelések is gazdasági nehézségeket hoztak magukkal, ez tükröződhet az ipar után adózók számának ingadozásában. 1820-ban pedig radikálisan lecsökkent az ipar után adózók száma anélkül, hogy megnőtt volna az elvándorlás. Az adózási revízió és a gazdasági nehézségek nyomán csökkent az iparosok száma. 1819 után, 1820-ban 60 iparos szünetelteti az ipar utáni adó-

fizetést. Ezek közül 12 esetben ez egy, de legfeljebb két évre korlátozódik, viszont 40 személynél a változás tartós vagy végleges visszavonulásként értelmezhető. Egyes esetekben, mint például Mindszenti András csizmadiánál tudjuk, hogy csődbe ment, két iparos ezt követően elvándorol. Ennek alapján egyértelműen úgy értelmezzük, hogy az adójegyzék revíziója során sokan bejelentették, hogy felhagynak az iparral. Ezzel együtt az is megfogalmazható, hogy a gazdasági nehézségek idején, a kereslet visszaesésekor Keszthelyről nem elvándoroltak az emberek, hanem a szőlőből próbáltak megélni.

Az 1820-as években erősen pangott a keszthelyi ipar, ezt tükrözheti az 1828. évi országos összeírás. Ez mindössze 81 kézművest mutatott ki, s ráadásul azok esetében is igen gyengének minősítette a gazdasági aktivitást. A megjegyzéseknél egy esetben azt jegyzik fel, hogy mindössze egy hónapot dolgozik, 20 esetben két hónapot adnak meg (szinte valamennyi csizmadia és fazekas), negyedévet dolgozik 11, fél évet pedig 6. A kézművesek fele tehát az összeírás szerint nem egész éven át dolgozik. Egyetlenegynél jegyzi meg az összeíró, hogy inással dolgozik, hét iparos esetében egy, a két mészáros mellett pedig egy kőfaragó esetében jelez két legényt. Ez a kép igen gyenge kézművesipart mutat ki, más adat azonban ezt nem erősíti meg. Az inas- és legényfogadási jegyzőkönyvek, peres ügyek stb. azt mutatják, hogy jóval több inas és legény dolgozott Keszthelyen. Más területen (állatállomány, adózók száma stb.) az látható, hogy az 1828. évi országos összeírás keszthelyi adatai erősen hiányosak. A kézműipar esetében a más források alapján látható pangás és a kimaradás, torzítás együttesen magyarázhatja a gyászos képet, amelyet a történészek zöme általában készpénznek vesz.⁴

Az 1830-as években megint gyorsan emelkedik az ipar után adót fizetők száma. Itt azonban a kétféle forrásunk között jelentős ellentmondás feszül. A részletes (a városi levéltárban fennmaradt) összeírások szerint más az iparosok száma, mint a megyei levéltárban található járási összesítésekben. 1837-től a járási összesítők szerint jelentősen visszaesik az iparosság létszáma, a részletes jegyzékek viszont ezt nem mutatják.

⁴ Vö. Degré Alajos 1964. Természetesen az 1828. évi összeírás adatait használók a részletes forráskritikát nem végezheték el, tehát kénytelenek ezekkel a számokkal dolgozni. Nem tudjuk, hogy más mezővárosokban is hasonló nagyságrendű-e a torzítás, vagy ez keszthelyi sajátosság. Vö. Bácskai Vera 1993.

13.2. TÁBLA

ÁZ IPAROSOK SZÁMA A JÁRÁSI ÖSSZESÍTŐK ÉS A RÉSZLETES DIKAJEGYZÉKEK SZERINT, 1836–1845

év	iparosok száma	mesterség száma	eltérés oka	összesítő szerint mesterség
1836	214	217	hárman 2 mesterség után	217
1837	181	182	egy 2 mesterség után	158
1838	182	182		100
1842	162*	162		154*
1843	156*	156		154*
1844	202	184	36 csak fél mesterség után	164
1845	226	204	44 csak fél mesterség után	175

* zsidó adózók nélkül (A szerző jegyzete.)

Az 1842. és 1843. évi adatok eltérése kicsi, 1837-ben és 1838-ban azonban érthetetlenül nagy (a többi adat 1837-ben pontosan meg egyezik, 1838-ban azonban azok is jelentősen eltérnek). 1844–1845-ben pedig a részletes dikajegyzék számos esetben csak 0,5 értéket ad az iparúzésnek, azaz az összesítés nem az iparosok számát adja meg. Ez a különbségtétel azonban csak az eltérés egy részét magyarázza. Vajon más módon könyvelt és számolt a város a maga számára, és más módon terjesztette fel az összesített adatokat? A kérdésre nem tudunk felelni.

Mindkét adatsor kimutat azonban visszaesést. Az 1836–1837. évi dikákban a halászok is ipar után adóznak, ez megnöveli az iparosok számát (1836-ban 8, 1837-ben 15), de nem magyarázza a visszaesést. Megint közel fele-fele arányban minősíthetjük az eseteket ideiglenes vagy végleges szüneteltetésnek. A korábbi logikánk szerint az összeírás gyakorlatának megváltozása mellett most is számolni kell gazdasági visszaeséssel. 1843-tól azonban mindkét adatsor emelkedést mutat, a városi részletes összeírások szerint ez a növekedés látványos.

Végeredményben az 1740-es évektől az 1810-es évek közepéig az iparosok száma folyamatosan növekszik, a kisebb visszaesések gazdasági nehézségekre is utalhatnak. Ismert, hogy a 18. század második felében a Festeticsek is telepítettek iparosokat a városba, de a mezőgazdasági konjunktúra szintén megnövelte számukat. Erre mutat az is, hogy a mesterlegények száma ugyancsak igen magas a század első évtizedeiben. Az 1810-es évek végétől közel két év-

tizedes időszakban a kézműipar és az iparosság súlya kisebb, majd pedig az 1840-es években megint jelentősen megnő. Ekkor egyes iparágakban (elsősorban a szabóknál) a zsidó vallásúak száma és aránya is jelentős (10% feletti).

A létszám hullámváltozása csak egyik aspektusa a változásoknak. Milyen volt és hogyan változott az iparosok vagyoni helyzete? Az adózó népességen belül az adótizedek segítségével mérhetjük fel elhelyezkedésüket. (A továbbiakban a céhes jellegű iparosok helyzetét elemezzük, a zsidó vallásúakat nem vizsgáljuk.) 1747-ben 110 iparos 44%-a az első három decilishez tartozik. 1758-ban ez az arány 43%. Arányuk a legnagyobb adófizetők között magasabb, mint a teljes adózó népességen belül, 1747-ben 29%, 1758-ban pedig egyenesen 39%. Az alsó decilisekben is találunk iparosokat: özvegyasszonyokat, taxásokat, illetve frissen bevándoroltakat, akik zselléreként laknak más házában. 1758-ban az alsó három decilishez tartozik az iparosok 17%-a, ez a beköltözésnek köszönhető. A háztulajdont az 1750-es években nem tudjuk elemezni. A kézművesek több mint kétharmada bor után is adózik (1747-ben 83%, 1757-ben csak 70%).

A 18. század közepi helyzetet az 1837-es adóösszeírás adataival vetjük össze. Ekkor a 142 iparos zömmel (59%) az első három decilisben helyezkedik el. Legtöbben viszont a negyedikbe (38) sorolódnak be, ebben a tizedben közel felét teszik ki a sokaságnak. Ha azonban nemcsak az aktív – azaz a mesterség utáni – adófizetőket nézzük meg, hanem mindazon háztartásokat, amelyeknek háztartásfője valaha iparos vagy annak özvegye volt, tehát társadalmi csoportot vizsgálunk, akkor az alsóbb decilisekben is megtaláljuk az iparosok háztartásait.

A társadalmilag iparosként besorolt 255 adózóból 91 az első három decilisben található, viszont 74 a legkevesebb adót fizető alsó három tizedbe tartozik. Vagyis a korábbihoz képest a vagyoni-jövedelmi helyzet széthúzottabbá lett: az özvegyasszonyok, egyes ipar után nem adózó kézművesek vagyontalanok, viszont a felső decilisekben is a létszámarányuknál nagyobb súllyal fordulnak elő az iparosok.

Ha mesterségek szerint vizsgáljuk a fizetett adót és a deciliseloszlást, a népes szakmákban igen hasonló megoszlásokat találunk. A vagyoni-jövedelmi helyzetet nem elsősorban a mesterség határozta meg, hanem más tényezők. Elsőként az életciklust, az iparosi életpályát kell megemlíteni. A Keszthelyen felbukkanó iparosok nagyobb és állandóbb csoportja itt köt házasságot és lép be a céhbe, azaz itt kez-

di mesterként életpályáját. A házasság és a céhbelpés néha szinte napra egybeesik. A csizmadiacéh fennmaradt jegyzőkönyvei alapján ez szépen vizsgálható. Az adójegyzékek, amelyek a legtöbb esetben október végén, november elején készültek, általában egy évvel később regisztrálják új adózóként az induló iparost, aki gyakran más házában lakó, majd egy-két év múlva saját házába költözik, szőlőt vesz. A felhalmozás ívét megtörheti az üzleti sikertelenség, a betegség. Igen gyakorinak ítélnélhető az öregkori elszegényedés. A másik gyakori lehetőség a mesterséggel való felhagyás, a szőlőművelésből való megélés.

Vasvári János szabómester életpályája mutatja a helybeli iparos egyik lehetséges életútját. 1756-ban Keszthelyen született, apja Vasvári István jobb módú szabó volt. Halálakor (1785) háza, 9 kapás szőleje volt. Vasvári János 1783-ban, a szabómesterség kitanulása után helyben kötött házasságot. Felesége Vörös Borbála, az ő apja is szabómester, aki jelentős szőlővel is bírt. Vasvári János 1784-ben özvegy anyja után lakóként adózik mestersége után. 1785-ben már 4 kapás szőlőt is összeírtak nála. Ugyanebben az évben sem özvegy anyjánál, sem pedig apósánál nem csökkent az adóköteles szőlő területe, tehát azt feltételezhetjük, hogy a birtokot vásárolta. A házat anyja 1786 végi halála után öröklő meg. A szülői vagyonton leánytestvéreivel kellett osztoznia, de ennek módját nem ismerjük. 1792-ben meghalt apósa is, felesége is örökölhette. Nem meglepő tehát, hogy Vasvári Jánosnak 1797-ben már 8 kapás szőleje van. 1804-ig folyamatosan bővíti gazdaságát, miközben mestersége után is tovább adózik. Ekkor a dikajegyzék szerint 2 lova, 1 sertése, 1 hold szántója, 1 kaszás rétje, 9 kapás szőleje van. Ezt követően már nem fizet adót iparűzés után, hanem szőlejéből élhetett, amelynek terjedelmét tovább növelte. 1813-ban meghalt, özvegye azonban 1839-ben bekövetkezett haláláig tovább vitte gazdaságát. Ekkor már teljes egészében a szőlő határozta meg helyzetét, időközben ki is költözött a szőlőhegyekre.

A bevándorolt iparosok esetében az egyik típus az, amelyeknek láthatóan nehéz az indulás, a kezdet. Bubanits Balázs csizmadia 1835-ben lépett be a helyi céhbe, ugyanezen év február 24-én feleségül vette Kelcsecs Annát, egy csizmadiamester 18 éves leányát, majd néhány hónap múlva meghalt (május 29.). Halála után Golobics István csizmadialegény 50 váltóforintot követelt özvegyén, amelyet a céhbelpés költségeire vett fel az elhunyt. Apósa írta össze a hátramaradt vagyont, amely 18 forint 45 krajcár értékű áruból (5 pár

csizma), valamint néhány ingóságból állt. A mesterséghez szükséges eszközök („*méheles szék*”, „*mesterséghez való musta*”) mellett alig egy-két ruhadarab maradt utána.⁵

Más esetekben az iparos már letelepedésekor házat és szőlőt vásárolt, az adójegyzékek szerint tehető. Ilyen esetben feltételezhetjük, hogy a beköltözés egyben tőkebehozatalként is értékelhető. August Valetta ötvös Poroszországból jött Magyarországra, legényként több helyen megfordult, Keszthelyre Pápáról érkezett. Albérletben lakott, valószínűleg önálló iparúzóként akart a városban letelepedni, mivel bútort rendelt. Hagyatékában fennmaradt levelezése szüleiével, amelyből kiderült, hogy jelentősebb összeget küldtek számára.⁶ A legtöbbször azonban nincs adatunk arra, hogy mi tette lehetővé a letelepedést.

A csizmadiák esetében megvizsgáltuk, mekkora részük tűnik fel azonnal háztulajdonosként. Közel 50%-ukra ez áll, míg a másik 50% lakóként kezdi mesterségét.

Az életciklus jellemzője az öregkori elszegényedés lehetősége. Számos olyan iparos-pályafutást rajzolhatunk fel az adójegyzékek alapján, amikor az emelkedő vagyoni felhalmozás megtörik, az adózó láthatóan elszegényedik. Vincze János (1779–1838) gombkötő 1801. évi házassága után 1804-től adófizető. Az első évben csak ház és mesterség után fizet *contributiót*,⁷ majd szőlőt is szerez (1807–1809 és 1818–1819 között). 1820 után megint csak ház és ipar után adózik, 1824-től az adójegyzék szerint mesterségével is felhagy. Halálakor háza szinte üres: 2 „*rongyos ágy*”, egy „*rongyos kanapé*”, „*töredezett képek*”, egy „*almáriom*” és 2 fafogas maradt utána.⁷

Trollman Jakab (meghalt 1841) németvarga 1812-ben vándorolt be, ekkor vette feleségül Hoffman Magdolnát. Házat vesz, szolgálólegényt tart, mestersége után adózik. 1823-ban összeírják felesége vagyonát, ez lehet annak is jele, hogy tönkrement. Eladja házat, lakóként él tovább a városban, 1841-ben az ispotályban, szegényen hal meg.⁸ Az öregkori szegénység oka lehet az is, hogy az idősödő mester átadja („*eladja*”) vagyonát gyerekeinek, vejeinek. Nagy Imre szűrszabó (meghalt 1819) vejének adta el házat, szőlejét, s

⁵ Hagyatékát lásd Benda Gyula 1995.

⁶ Hagyatékát lásd Benda Gyula 1988; Benda Gyula 1995.

⁷ *Contributio* – hadiadó, azaz állami adó.

⁷ Hagyatéki árverését lásd Benda Gyula 1995:135–136 és 319–320.

⁸ Felesége vagyonának becsüje Benda Gyula 1995:26 és 300–301.

ezért öregkorára lakóként adózott vagyon nélkül.⁹ A betegség, öregség tönkretette egy élet munkáját.

A vagyoni helyzet eltéréseit magyarázhatják a felhalmozási stratégiák különbségei, az eltérő szerkezetű vagyonok. A kisebb királyi haszonvételek bérlésére alapozott iparúzés, szolgáltatás – azaz a pék, a mészáros, a molnár – esetében nagyobb induló- és forgótökére van szükség. A molnárok térbeli mobilitása igen nagy. Ezenkívül igen gyakori, hogy csak házuk van a városban, de nem helyben bérelnek malmot. Hasonló módon szőlőbirtokosként is feltűnhetnek, miközben más falu határában van malmuk. A molnárdinasztiák között akad néhány nemes család: ilyen a Domján a 18. században, a Talabérok pedig a 19. század első felében tűnnek fel Keszthelyen. A pékek, mészárosok mindenkor a legnagyobb adófizetők közé tartoznak, számos jellemzőjükben a kocsmabérlőkhöz, kereskedőkhöz állnak közel. A mesterembereknél nagyobb térbeli mobilitás jellemző rájuk. Gyerekeik mobilitása, lakásuk berendezése a kereskedő polgársághoz közelíti őket.

Alapvető különbséget teremt a felhalmozásban a szőlőbirtok. A helybeli iparosok, illetve azok, akik erősebben kötődnek Keszthelyhez (ezeket szokás általában tipikus mezővárosi iparosként jellemezni), igyekeznek szőlőt vásárolni. A mozgékonyabb, a városhoz kevésbé kötődő iparágak képviselői nem vesznek szőlőt. Holczhammer György hagyatéka tőkeerős, gazdag iparost mutat (szakmája üveges), de két háza mellé nem vett szőlőt.¹⁰ Az iparoshagyatékok között hasonló Steindl György rézművesé (1827). Az ő vagyona leginkább árukészletében volt felhalmozva.¹¹

Az iparosok között a munkaszervezeti formák alapján is különbség mutatkozik. A történelmi hagyomány a modern foglalkozási osztályozás kategóriái mentén osztja csoportokra az iparosokat: építőipar, élelmiszeripar, ruházati ipar stb. A helyi vizsgálatok azonban arra mutatnak rá, hogy nem feltétlenül ez az az osztályozás, amelyik megmagyarázza az iparosok különbségeit. A fazekasok általában lovat tartanak, a fogatra a vásározás miatt lehet szükségük. A saját műhelyben, egyedül dolgozó önálló mesterek mellett az ácsok, kőművesek és kőfaragók esetében néhány mester mellett számos legény dolgozik. A kőműveseknél építész, pallér megnevezéssel felbukkanó vállalkozó mesterek a mindenkori legvagyonosabb iparosok közé

⁹ Hagyatéka Benda Gyula 1995:99 és 310–311.

¹⁰ Hagyatékát lásd Benda Gyula 1988:25–26 és Benda Gyula 1995: 340–341.

¹¹ Hagyatékát és végrendeletét lásd Benda Gyula 1995:45–58 és 302–303.

tartoznak. Hasonló a helyzet a kőfaragók esetében, valamint a sikeres ácsmestereknél. Ezek alkalmazottai, a gyakran családos legények viszont a város rosszabb minőségű házaiban, a város szélén laknak, gyakran nincs semmi vagyonuk. Az 1771-ben Keszthelyre telepített posztósok egyes forrásokban posztómanufaktúráként jelennek meg.

Egyes szerzők külön csoportként tárgyalják az uradalmi iparosságot.¹² A keszthelyi uradalomban rendszeresen alkalmaznak kovácsot, kádárt, szíjgyártót. Ezek egyetlen dologban különülnek el – mesterségük után nem adóznak. Kapcsolatrendszerük, házassági mintáik egybeesnek az önálló, céhes iparosokéival, gyakran telepednek le Keszthelyen, s egy idő után önállósítják magukat.

A házassági kapcsolatoknál láttuk, hogy az iparosság elég zárt kört alkot: a keszthelyi születésű iparosok 72%-a származik iparoscsaládból. Házassági kapcsolataik is erősen zártak. Ugyanakkor a kézművesek elég világosan kétfelé oszthatók: a fazekasok, csizmadiák, takácsok csoportja helyben házassodik (ezek egyrészt azonos foglalkozású családból származó feleségeket választanak, másrészt erősebb házassági kapcsolatban vannak a helyi gazdákkal és szőlőművelőkkel is), míg vannak mesterek (kőműves, kőfaragó, lakatos, asztalos, szűcs), akik máshonnan hoznak feleséget.

Az iparosság esetében kulturális megosztottságot is feltételezhetünk. A helyi eredetű, tömeges szakmákban dolgozó mesterek ott-honai, tárgyi kultúrája elválik a „modernebb” szakmákat képviselő, inkább bevándorolt iparosságétól. Az első csoportot egy korábbi írásomban mezővárosi parasztpolgárként jellemeztem: a sublót, a sarkos elrendezésű szoba, a vetett ágy házuk sajátossága. Jelenleg talán inkább mezővárosi vagy kisvárosi iparosként írnám le őket. Ezzel szemben a másik csoportot a gyorsan modernizálódó lakásbelsők, az eltérő öltözködés jellemzi. Ez a tisztviselők középosztályi formációjához áll közelebb.¹³

A műveltségi különbségeket az írni tudással és az iskolai végzettséggel is mérhetjük. Király Ferenc 1990-ben alapos elemzést szentelt a Keszthely és földesura között 1838. október 4-én létrejött örökös szerződés aláírásainak, s az adójegyzékekben is beazonosítható 312 személy (leginkább háztulajdonosok) esetében 35%-ban állapította meg az írni tudók arányát. Az egész népességre kivetítve 30%-ot be-

¹² Kaposi Zoltán 2000.

¹³ Benda Gyula 1989b. A tanulmány fogalmai jelentős mértékben eltérnek a diszertációban használt fogalmaktól.

csült (a férfiaké ez módszere alapján inkább magasabb, 40%-ra becsülhető). Megvizsgálta a foglalkozás, a vagyon és a lakóhely szerinti arányokat is. Az iparosok 53%-a írta alá a nevét. A részletes eredményeket Király Ferenc a következőképpen összegezte: „Az egyes iparágaknál eltérő írástudás-szintet tapasztalhatunk. Legmagasabb, 79% a városban kis számban dolgozó, általában komoly technikai ismeretet vagy adminisztrációs jártasságot követelő szakmák képviselőinél (asztalos, bábos, festő, kirurgus, kőfaragó, kolompár, lakatos, órás, orgonakészítő, pék, puskás, szítás, üveges, 19 fő, ebből 15 ír) ... Következő csoportba kerültek a textil- és bőrfeldolgozással foglalkozó, rendszerint népes céheket alkotó iparosok 56%-os írástudás aránnyal (csizmadia, kalapos, köteles, németvarga, szabó, szíjgyártó, szűcs, szűrszabó, takács; 39 fő, ebből 22 ír). Esetükben már kevésbé szükséges az adminisztrációs jártasság, de néhány mesterségnél, mint a szabónál vagy a németvargánál gyakori a számlaadás. Talán az is közrejátsszik viszonylag magas írástudásukban, hogy a helyi, nem bevándorolt iparosság elitje zömmel ezen szakmákból verbuválódik. Esetükben azt lehet feltételezni, hogy a technikai és adminisztrációs ismertek mellett bizonyos társadalmi elvárások is meghatározóak lehetnek az írásos műveltség megszerzésében. A legutolsó helyen 33%-kal a már többször emlegetett ácsok, halászok, fazekasok és kőművesek állnak (27 fő, ebből 9 ír).”

A vagyoni (adózási) különbségek nem magyarázzák az írni tudás eltéréseit. A földművesként azonosított háztulajdonosoknak 27%-a tudott írni, esetükben a vagyonosabbaknál az arány magasabb. Az írni tudók száma a zsidó kereskedőknél és iparosoknál a legmagasabb (52%).¹⁴

A fizetett adó nagyságával mért vagyon nagysága befolyásolja az írni tudást, a több adót fizetők között nagyobb a nevüket saját kezűleg aláírók aránya. A területi különbségeknél megállapítja, hogy a főutcán lakók, akik egyben több adót is fizetnek, nagyobb arányban írástudók, mint a városszéli (Cigánygyep, Pap utca, Bolha utca) földművesek és szegényebb kézművesek. Az éles különbség a centrum és periféria között figyelhető meg, a közbenső részek átmenetet képeznek.¹⁵

Megvizsgáltuk a végrendelkezőket is aszerint, hogy nevüket saját kezűleg írták-e alá, vagy pedig keresztet tettek. A nevüket alá

¹⁴ Király Ferenc 1990:166–170.

¹⁵ Király Ferenc 1990:168.

írók között többségben kézműveseket találunk (33-ból 18). A kézműveseknél ugrást észlelhetünk 1810 után. A korábbi időszakban minden nyolcadik ír saját kezűleg alá, majd pedig több mint 50 százalékuk (1830 után 57%).¹⁶ Az írni-olvasni tudás arányának emelkedését a gimnáziumi tanulók elemzése alapján is feltételezhetjük.

Számításaink szerint Keszthelyen a 19. század első felében a 12 éves kort megélt fiúk 16–19%-a járt legalább egy évet a gimnáziumba, ez az arány a 1808 és 1848 között ingadozik, de tendenciaszerűen nem emelkedik. 1808 és 1847 között a gimnázium félvényként felfektetett diáknévsorai (ezt nevezzük anyakönyvnek) 697 diákról mutatják, hogy helyben születtek vagy ott laknak. Közülük 521 gyereknek megtaláltuk a születési adatait (s ezáltal családját, szüleinek társadalmi helyzetét is jellemezni tudjuk), 135 esetben pedig bizonyítható a beköltözés. A közel 700 diák fele (48%) iparos apától származik. Ez az arány jóval magasabb az iparosok számarányánál. A mezőváros lakosságának felét vagy nagyobb részét kitevő gazda- és szőlőműves csoport gyerekei viszont kezdetben 20%-ot tesznek ki, majd pedig az 1840-es évekre arányuk 13%-ra csökken. A gimnázium tehát elsősorban a kézművesek gyerekeinek biztosít műveltséget és társadalmi emelkedést.¹⁷

A csizmadiák esetében részletesebben is megvizsgáltuk a tanulás és a társadalmi helyzet változását. 1770 és 1789 között a keszthelyi csizmadiáknak 105 fiúgyereke született, ezek közül 65 élte meg 13. életévét. Közülük mindössze 8 járt legalább egy osztályt a gimnáziumban, közülük 3 apja mesterségét követte. A felnőttkort megélt 60 fiúból 34 sorsa ismeretlen, ezek egy része valószínűleg mesterséget tanult, s legényként elvándorolt. Nyolcan csizmadiamesterséget tanultak, és Keszthelyen telepedtek le, egy közülük ismeretlen kézműipar után adózott, néhányan pedig szőlőművesként éltek a városban. Vagyis a 18. század végén a fiúk még alig érik el iskolázottságban a gimnázium alsó szintjét, leginkább apjuk mesterségét folytatják, társadalmi emelkedést csak egy kis töredéküknél feltételezhetünk.

Az 1790 és 1829 között született 157 csizmadiafiúból 88 érte meg a 13 éves kort, közülük már minden második, azaz 43 járt legalább egy évig középiskolába. Ezek jelentős részének (24) sorsa ismeretlen, szakmát tanulhattak, vagy a magasabb osztályokat is elvégzők to-

¹⁶ Benda Gyula 2002.

¹⁷ A keszthelyi gimnázium tanulóinak részletes elemzését lásd Benda Gyula 2001a.

vábktanulhattak. A legtöbb (14 fiú) apja mesterségét folytatta, egyikük uradalmi főkertész, egy másik puskaműves lesz. A gimnáziumba nem járó fiúk közül 6 ugyancsak csizmadia lett.

Adataink alapján azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a 19. század első felében a csizmadiáknál a fiúk fele számára az életpálya része a gimnázium akkor is, ha csak apjuk mesterségét folytatják. A helyben maradók közt alig van olyan, aki társadalmilag felemelkedik, de az elvándorlók egy részének esetében ezt feltételezhetjük. Végeredményben a csizmadiáknál a gimnázium néhány osztálya, azaz a biztos írni-olvasni tudás, némi elemi műveltség már a társadalmi újratermelés részévé vált.

Ezt még érzékletesebben megmutathatja a családokon belül a nemzedékek egymásutánjának vizsgálata. Laki István (sz. 1765) Keszthelyen házasodott 1786-ban, csizmadiaként élt és adózott (apja halász volt). Ő még keresztet tett neve után, azaz írástudatlan volt. Mindhárom fia csizmadia lett. A két fiatalabb már több osztályt elvégzett a helybeli középiskolában. A harmadik nemzedékben született 7 fiú már mind több évet járt középfokon, egy szerzetes, majd paptanárrá lett (Laky Demeter), a többiek csizmadiamesterséget tanultak. A három nemzedék alatt a helybeli gimnázium szükségletté vált, s a kiemelkedést is lehetővé tette (bár az egy hagyományos kitörést jelentő pályán, a papi hivatásban valósulhatott meg).

A keszthelyi mesteremberek tehát számos vonatkozásban megosztottak, valószínűleg sokszínű társadalmi csoportot alkotnak. Az egyes családok története, egyes sikeres vagy sikertelen kézműves életpályák jól mutatják ezt. A fazekas- és csizmadiamesterekre erősen jellemző, hogy helyi dinasztiákat alkotnak. Már szóltunk a Laki családról. A fazekasoknál talán még gyakoribb a mesterség továbbadása, illetve hogy minden fiú ebben a szakmában marad. A Petlenszki család első tagját az 1720-as évektől találjuk meg Keszthelyen: Petlenszki István fazekas, felesége Gerencsér Anna, aki neve alapján szintén fazekas családból származhatott. Pál fiúk (1727–1802) az apai mesterséget folytatta, helyben kötött házasságot (1753) Szabó Fövényesi Judittal (szülei végrendelete alapján gazdag ökrösgazda-családból származott, testvére, Fövényesi András közel harminc éven át volt a város jegyzője). György (1737–1802) szintén fazekasként működött, ő azonban Zsidról hozott feleséget. A két ismert leánygyermek egyike gazdához ment férjhez, a másik pedig Halász Gerencsér Mátyás fazekashoz.

A következő nemzedékben egy fiú (János György, sz. 1765) há-

zassága után elvándorol, egy másik (József, 1761–1832) folytatja a családi mesterséget. A leányok iparos férjet kapnak: molnár, bog-nár, két fazekas (egy ismeretlen foglalkozású *extraneus*). Petlenszki Józseftől János fia (sz. 1790) veszi át a stafétabotot, s lesz fazekas (az egyetlen leánygyermek férje megint csak fazekas). A generációk rendje tehát a mesterség átörökítését mutatja, míg a házassági kapcsolatoknál a gazdák csoportja jelenik meg.

Más kapcsolatrendszer mutatnak a bevándorolt, inkább vállalkozó jellegű családok. Peczelman János lakatos (meghalt 1817) 1783-ban tűnik fel az adózók között, felesége Purschin Katalin. A család több gyerekkel költözik Keszthelyre, ahol továbbiak születnek. Az 1817. évi családi osztály azt mutatja, hogy az otthoni környezetben a német nyelvet használták. A három idősebb fiú (Ferenc, János, György) lakatos lesz. Peczelman Imre (sz. 1789) közel 50 éves koráig eltűnik a szemünk elől, 1840 után azonban árendásként Keszthelyen adózik (egyik forrásunk vámosként nevezi meg). A legfiatalabb, Pál (sz. 1793) gimnáziumot végez, a későbbiekben semmit sem tudunk róla. Valamennyi fiú nem helybeli leányt, özvegyasszonyt vesz feleségül (János 1811-ben Prischerin Rozáliát vezeti az oltár elé, aki egy árendás özvegye). A leányok férjei között van boltos, pék, két uradalmi tiszt. Ők is mind bevándoroltak. A harmadik nemzedékben Peczelman Ferenc János fia öröklő a lakatosmesterséget. A Peczelman családban tehát a mesterség továbbélése mellett erősebb a mobilitás, főleg a leányok esetében. Ez egyrészt az uradalom irányába mutat (az árendásként megnevezett csoport, valamint az uradalmi tisztek), másrészt a kereskedő, szolgáltató szektor irányába.

A családtörténeteket folytathatnánk, de számunkra egyértelmű, hogy jól kirajzolódik két iparos tömb: az egyik helyi reprodukciójú, zártabb, hagyományosabb műveltségű, a másik sokkal több külső kapcsolattal bír, mozgékonyabb („vállalkozóbb” jellegű). Az első tömb az, amelyik kisvárosi iparosságként nevezhető meg, a másik viszont az uradalom és a forgalom irányába nyitottabb, a polgárság irányába mozgó réteg.

14. FEJEZET

POLGÁRVÁROSIK – JOBBÁGYFALU A MEZŐVÁROS SZÉLÉN?

Az úrbéres viszonyoknál már szoltunk a polgárvárosi rész önálló közösségé alakulásáról, s arról, hogy ennek pontos idejét nem ismerjük, de a legvalószínűbb időpont a várost védő palánk kiépítésének ideje a 17. század elején. A Polgárvárosban élő emberekre kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, kevésbé tudjuk életüket nyomon követni. A jobbágyfaluként élő közösség korlátozottabb önkormányzatáról jegyzőkönyvszerű irat nem maradt fenn. 1768 után viszonylag bőséges az uradalmi, urbáriális összeírási forrásanyag, 1773-tól maradtak fenn a dikális adó jegyzékei. A községi bíró és esküdtek által kiállított okmányok száma sem túl nagy.¹

Sok esetben a két Keszthely szétválasztása szintén nem könnyű feladat. Az egyházi anyakönyvek nem különböztetik meg a két településrészt, más forrásokban pedig többféle meghatározással találkozunk.

A területi meghatározás szerint Polgárvárost a kastélytól északra fekvő két – a Pál és a Polgárváros – utca jelentette. A telekkönyv jellegű iratok (az 1786. évi első kataszter, azaz a funduális könyv,^{*} illetve a házak topográfiai összeírása 1826-ból) ezt tükrözik.² 1786-ban a kataszter 65 házszámon 71 fundust vagy házat vett számba. Az utcaneveket nem tünteti fel, de az 1826. évi topográfiai összeírás segítségével elhatárolhatjuk Polgárvárost (mint utcát) a Pál utcától.

¹ Az uradalomnál nem különül el a polgárvárosi iratanyag: MOL P275 IV.1 és IV.2 (37–44. csomó). A Zala megye levéltárában őrzött *Keszthelyi levéltár* a mezőváros iratanyagát tartalmazza: Zmlt V. 1734.

^{*} *Funduális könyv* – telekkönyv.

² Keszthely polgárváros 1786. évi katasztere MOL P 275 I. Keszthely 1. kötet, a funduális könyv s a topográfiai összeírás MOL P 275 IV. 1/f. Keszthely polgárváros 1786. évi katasztere: MOL P275 I. 1. kötet (a levéltári fondjegyzék itt csak 3–5. csomóról tud – a szerk.) A funduális könyv és a topográfiai összeírás: MOL P275 IV.2/f (42. csomó).

Az előbbihez 49 ház tartozik, a Pál utcánál 15 házszám, de 21 kataszteri tétel jelenik meg. Ez az utca láthatóan újabban betelepült, és még terjeszkedőben van. Itt áll a cigány családok és a frissen betelepültek háza.

Az 1826-ban készült topográfiai összeírás Polgárvároson 48 épületet és 49 fundust ad meg, a Pál utcában pedig 24 házat, háztelket vett számba. 1851-ben 69 házszámot tüntet fel a népszámlálás. 1786-ban a 24. és 25. szám alatt az uradalmi svájcerház és juhászat szerepel, 1826-ra megnő az uradalmi épületek száma. A 18-as házzámtól találjuk az uradalmi bognár, a *Bauüberreiter*,^{*} a kasznár lakását, itt épült ki az uradalom felső majorja, a birkaakol és a birkás lakása. 1851-ben pedig 11 volt az uradalmi épületek száma.

A területi meghatározást követték a népszámlálások és a nem nemesi népesség-összeírások. 1785-ben 65 házat vettek itt számba, ezekben 88 familia (háztartás) élt. A lakosság száma 381 (jogi népesség) volt. Az 1805. évi nem nemes összeírás 415 főt ad meg 69 házban. Újabb fél évszázad múltán az 1851. évi népszámlálás 533 lakost írt össze. Ekkor az uradalmi majorok lakói növelik meg a népességszámot. A településrész beépítése vagy kiépülése a 18. század végére lezárult, ezt követően a majorok népe nőtt jelentősen.

Az adóösszeírások koncepciója változó. Az egységes dikális *conscriptió*kat megelőzően nehéz ellenőrizni, hogy melyik kikre terjedt ki, mivel az adózási kapacitás felmérésére készült összeírások alig néhány háztartást mutatnak ki.

1711-ben a pestisjárványt követő első megyei adóösszeírás 8 háztartást tüntet fel, 1714-ben a következő pedig 9-et (ebből egy más házában lakó zsellér). Az 1715. évi országos összeírás is csak 11 adózót vett számba. 1730-ban 23, 1750-ben 20 polgárvárosi háztartásfőt találunk a megye által készített összeírásban.³

1760-as években a város szélén élő cigány adózókat a falunál veszik számba, mert a városi előljárók arra panaszkodtak, hogy nem tudják behajtani tőlük az adót. 1770-ben már ezt a helyzetet tapasztalhatjuk, majd 1771–1772-ben az uradalom alkalmazottait is itt sorolják fel (ezek az *extraserialis*^{**} adózók 1770-ben a városnál bukkantak fel). 1773-tól, az egységes dikarendszerben a ci-

* *Bauüberreiter* – építési felügyelő.

³ Az összeírások a Zmlt IV.9/b Feudális összeírások. Filmmásolatuk: MOL Film-tár.

** *Extraserialis* – sorozaton kívüli, azaz rendkívüli, „egyéb”.

gányok továbbra is Polgárvárosban szerepelnek, de az uradalmi alkalmazottak kimaradnak, illetve vagyonuk után ott veszik őket számba, ahol laknak.

A földesúri és úrbéres források megint más módon határozzák meg a polgárvárosi társadalmat. 1768-ban az urbárium 18 egésztelkes jobbágy mellett 27 házas zsellért sorol fel. A házas zsellérek zöme a mezővárosban adózik, de a területi elhatárolás szerint polgárvárosi lakos. 1792-ben egy uradalmi *domestica conscriptio*^{*} hasonlóan jár el, de az ott lakó jobbágyokat és házas zselléreket kiegészíti a „*pusztta házhelyekre tartozandó appertinantiákat bíró árendások*”^{**} csoportjával (15 személy), valamint a házatlan zsellérekkel (14 személy). A funduális könyv, majd pedig a jobbágyfelszabadítást követő összeírás is hasonló eljárást követ. 1826-ban a polgárvárosi funduális könyv 1 egész telket tüntet fel, 18 olyan féltelket, amelyhez polgárvárosi ház is tartozik, valamint 16 olyan féltelket, amelyekhez nem tartozik beltelek (használói a legtöbbször a mezővárosban háztulajdonosok). Emellett 41 háztulajdonos, azaz házas zsellér beltelek tartozik még ide. A házsámok 75 házat adnak meg.

1822-ben az *individualis urbarialis tabella*^{***} a Polgárváros utcán 41 házban 1 egésztelkes, 16 féltelkes jobbágyot, 23 házas és 14 más házában lakó zsellért tüntet fel. Ugyanakkor az uradalom egészéről készített, urbariális szolgáltatásokat kimutató táblázatokban időnként Keszthely és Polgárváros nem különül el, másrészt a telkek számánál nem veszik figyelembe a mezővárosi lakosok kezén levő (s így valószínűleg más szolgáltatásokkal járó) telkeket.

A város és a jobbágyfalu közötti határ tehát nehezen húzható meg. A 19. században egyre gyakoribb az átjárás a két község között. Mindenesetre Polgárváros saját önkormányzattal rendelkezett. Ennek élén a bíró állt, az esküdtek száma 6–8 lehetett. A település külön jegyzőt alkalmazott, s a kisbíró volt az egyetlen községi alkalmazott.

Polgárvárosnak volt külön kocsmája, saját mézárszéke viszont nem volt.

Mint láttuk, Polgárváros elkülönülése térben nem volt egyértelmű, s jogilag is egyre inkább gyengült. Társadalomtörténeti szempontok

* *Domestica conscriptio* – házi, azaz uradalmi összeírás.

** Akik olyan jobbágyportához tartozó földeket és használati jogokat bérelnek, amelyen nincs ház.

*** „*Individualis urbarialis tabella*” – az egyéni úrbéri kötelezettségeket rögzítő táblázat.

alapján feltehetjük, hogy a telekkel bíró háztartások elkülönült, sajátos érdekekkel rendelkező résztársadalmat képezhettek. Másrészt megfogalmazhatjuk azt a feltevést is, hogy a településen belül a polgárvárosi két utca elkülönült térbeli csoportot alkothatott. A következőkben ezt a két feltevést vizsgáljuk meg. Elsőként a telkes jobbágyokat követjük nyomon. Világos, hogy elsősorban ők alkotják a polgárvárosi társadalom magját, kérdés azonban, hogy ezek a családok mennyire képeznek zártabb csoportot, ahol a nemzedékek között folyamatos a telek átadása, illetve mennyire különülnek el kapcsolati rendszerükben.

Esetükben a forrásadottságok nem teszik lehetővé, hogy az 1740-es évektől rekonstruáljuk a leszármazást és a vagyónátadást, mivel az úrbérrendezéskor felvett lajstrom az első teljesnek mondható számbavétel. Az 1768-ban készült urbárium 18 egésztelkes jobbágyot tüntet fel. Van köztük olyan háztartásfő, aki már 1750-ben is adózott, s esetleg már a fia is jobbágyként szerepel az urbáriumban. Ha ennek ellenére egységes „nemzedéknek” tekintjük az ekkor számba vett jobbágyokat, akkor vizsgálhatjuk a folyamatosságot, a telkek átörökítését.

Az első nemzedékre még az a jellemző, hogy haláláig megtartja a telket, s azt a fiak átveszik. A második generációt 24 házas fiú alkotja.⁴ Közülük 18 maga is telkes jobbágy lett, csak 2 fiú lesz gazda, 1 szőlőbirtokos, 1 pedig csak a háztulajdon után adózik (2 esetben a korai halál, illetve elvándorlás miatt nem állapítható meg a társadalmi helyzet). A nem jobbágyként adózó fiúk mind az 1790-es években kötnek házasságot. A harmadik nemzedéket 18 házas fiú jelenti, közülük mindössze 5 örököl vagy vesz fel egy ideig telket, viszont 7 csak szőlőbirtok után adózik (3 igásállatot is tart, 1 pedig uradalmi alkalmazottként adózik).

Ha az adójegyzékek alapján követjük nyomon a családokat, akkor már 1777-től kettős tendencia állapítható meg. Egyrészt elindul a telkek megosztása: 1777 és 1797 között egy kivételével valamennyi jobbágybirtok megfelelődik, s 1848-ig, a jobbágyfelszabadításig ez marad a jellemző. Másrészt az újonnan telekre ültetett adózók között az örökösök mellett megjelennek az új emberek. Mindkét tendencia csak a földesúr, az uradalom beavatkozása révén jöhetett létre.

Próbáljuk meg nyomon követni a fontosabb családoknál a telek át-

⁴ A 18 személyhez 25 házasság tartozik, ebből származik 24 fiú, aki házasságot köt, és Keszthelyen él.

adását, felosztását és a vagyontörökítését! Régóta Keszthelyen lakó, azaz tősgyökeres családokat választottunk ki. A Giber család ezek közé tartozik: 1768-ban hét Giber családnevű jobbágyot találunk az urbáriumban. Giber László nevét már 1750-ben felfedezhetjük a megyei adóösszeírásban. 1763-ban meghal, a telket özvegye megtartja. 1768-ban azonban már idősebb fia, János is egésztelkes jobbágyként került be a polgárvárosi urbáriumba. Az özvegy anyja 1772-ben újból férjhez megy, s ettől kezdve eltűnik az adójegyzékből. Az általa használt egész telek sorsát nem ismerjük. János haláláig, 1784-ig birtokolja az egész *sessiót*, a fiatalabb fiú, András 1787-ben bátyja féltelkét kapja meg.

Giber János fiatalon hal meg, s bár 1784-ben már legidősebb fia után is adózik, özvegye nem tudja megtartani a földet. A polgárvárosi adóösszeírásokban nem található meg, 1795-ben a mezővárosban adózik 5 kapás szőlő után. A következő nemzedékben egyetlen fiú, István él helyben (nem Keszthelyen kötött házasságot 1800 körül), házasságát követően a polgárvárosi részen adózik az anyjával való osztozkodás után neki jutott 3 kapás szőlő után (más házában lakik, azaz házatlan zsellér). Anyja halála után már 5 kapás szőleje lesz, majd ökröket vásárol. 1837-ben egyetlen évig két fiával és egy leányával együtt fél jobbágytelek után is fizet adót.

A másik fiú, Giber András ifjúkorában az uradalom alkalmazásában béreskedik, 1778-ban veszi el Dan Juditot, egy polgárvárosi jobbágylányt. De felesége árvaként nőtt fel, tehát amikor 1787-ben féltelkes jobbágyként az adózók sorába lép, nem felesége után jutott a földhöz, hanem bátyja egész telkének a felét kaphatta meg. Giber András 1812-ben bekövetkezett haláláig féltelkes jobbágy. Halálakor négy fia közül még egyik sem házas. Az 1781-ben született György katona (majd obsitosként Keszthelyen telepszik le), az 1785-ben született János már lassan vénlegénynek számíthat, de csak apja halála után, 1813 elején köt házasságot. Valószínűleg az ő házassága miatt vált szükségessé az 1813 végén bekövetkezett családi osztály. Az apa halála után ugyanis a telek és a szőlő után egy évig az özvegy (a fiúk mostohaanyja Giber András második házasságából) adózik, s csak közel két évvel férje halála után (1813. december, 1814. február) osztozik meg mostohagyerekeivel. Az egyetlen leánynak, Pannának „*a kibázasítás után rész nem adatik, de mivel férjhezmenetele alkalmosságával egy öltözet ruhán és ládán kívül másban nem részesült, nékie rendeltetik 50 forint*”. A családi osztály a telekről nem ejt szót, a két szőlőből álló vagyon értéke 950 forint, de az öz-

vegy móríngját és 385 forint adósságot levonván a négy fúra és egy leányra csak 432 forint felosztható örökség jut. Majd mivel a legidősebb fiú katona, a másodszületett házasságával részben önállósult, a harmadszületett József veszi át a telket és az egyik szőlőt. Az osztály idején még nőtlen fiú a decemberi osztályt követően farsangkor (1814. február elején) köt házasságot. A másodszületett fiú az adójegyzék szerint lakó a telken gazdálkodó öccsénél, de valószínűleg már kint él a szülőhegyen. A kiskorú Imre és a távol lévő György pénzben kapja ki a részét.⁵ Az obsitos Giber György 1 kapás szőlő után adózik, Imre pedig uradalmi alkalmazottként keresi kenyerét.

Giber (másképpen Szabócsi) Ferenc 1750-ben tehető polgárvárosi adózó, 1768-ban egésztelkes jobbágy. 1770 elején meghal, egy évig az adójegyzék szerint az özvegy viszi tovább a gazdaságot, majd az 1753-ban született, még nőtlen fia nevére kerül a telek. Az ő 1798. évi halálakor fia még csak 8 éves, majd 1814-ben köt házasságot, néhány évig a mezővárosban adózik, 1822-től féltelkes jobbágy (1837 után megint felhagy a telki földek művelésével).

Megint más ágat képvisel az 1750-ben adózó Giber András. Ő 1752-ben meghal, de András fia egésztelkes jobbágyként viszi tovább a gazdaságot. Negyvenéves kora körül, azaz korán meghal a fiú is, a telek 1774. évi újabb házasságáig az özvegy kezén marad. Később a három fiú is féltelkekhez jut.

A Kertész családot is nyugodtan minősíthetjük tősgyökeres polgárvárosi famíliának. Kertész György 1730-ban született, 1754-ben kötött házasságot. Az 1768. évi urbárium és a későbbi dikális lajstromok szerint egész telken gazdálkodott, amit valószínűleg apjától örökölt. 1780-ban halt meg, halála előtt végrendelezett. Végrendeletében a telekről nem emlékezik meg, szőleit és vagyonát fele részben feleségére hagyja, fele részben pedig két fiára. A testamentum szerint 4 ökre, 3 lova volt, vasas szekere és vasas kocsija volt, jól felszerelt gazdasága. Az adójegyzék 1784-ben a kisebbik, 1783-ban házasságot kötő József nevével adóztatja meg az egész telket, a másik fiú, Mihály anyja háztartásában maradt, s anyjával együtt a szőlők után adózik.

1785-ben már mindkét fiú fél-fél telek után adózik. Idővel azonban mindketten elhagyják a telket. Kertész Mihály 1804 után csak 6 kapás szőlőt művel, József az 1820-as évek végén kiköltözik a

⁵ Az osztálylevelet lásd Benda Gyula 1988:257–258; Benda Gyula 1995:272–273.

szőlőhegyre, majd a telket is feladja. Gyerekeik sem vállalják a telek felvételét.

A Török család is tősgyökeres családnak nevezhető. 1768-ban a már idős Török István egésztelkes jobbágy, József fia 1768-ban köt házasságot, s 1770 után maga is telekhez jut. Házassága után az 1750-ben született György is telek után adózik. Egyedül az 1772-ben született Pál az, aki a mezővárosban szőlő után adózóként bukkan fel 1807-ben. A második nemzedék tehát még apja halála előtt telekhez jut. A harmadik nemzedékben az egyik fiú megörökli apja státusát, a másik ágon az apa leadja a telket, amelyet talán a fia vesz fel.

Szirgyák Mihály is már 1750-ben polgárvárosi adózó (1768-ban egésztelkes jobbágy). A Szirgyák családban szintén a halál szakította meg az öröklést, az apa 1768–1769 körüli halála után előbb az özvegy, majd az idősebb nőtlen fiú veszi át a telket, de 1773 után eltűnik. 1784-ben a fiatalabb Mihály lép be az adózók közé, a rákövetkező évben féltelkes jobbágy lesz (de majd csak 1786-ban köt házasságot). Szirgyák Mihályt bírónak is megválasztják. Legidősebb fia, József néhány évig vele gazdálkodik, de nem veszi át a telket. Másik két fia az uradalom konvenciók cselédjeként dolgozik.

A talán kissé hosszan felsorolt példák alapján a családon belül is a telek földesúri átadását állapíthatjuk meg. A 18. század közepén a fiúk apjuk életében is telekre tudtak ülni. Az özvegyek hamar kénytelenek átadni a gazdálkodást valamelyik fiúnak, akik azt akkor is megkapják, ha még nincsen saját háztartásuk. Az adóösszeírások alapján azt is feltételezhetjük, hogy az idősebb (esetleg már munkaképtelen) férfiaktól az uradalom a telket visszavette. Mindez eltér a mezővárosi gazdák öröklési gyakorlatától, s feltehetőleg az uradalmi beavatkozás eredménye. Nem mindig a legidősebb fiú kapja meg az apai telket, viszont a jobbágycsaládok fiai akkor is telekhez juthatnak, ha a folytonosság megszakadt.

A jobbágycsaládok öröklési szokásairól keveset tudunk megállapítani. A Giber családnál ismertetett osztálynál az öröklés rendje az volt, hogy a leánynak csak kiházásítás járt, a fiúk viszont egyenlően örököltek. Ez a falusi szokásjogra jellemző, s Keszthelyen felváltja a fiúk–lányok egyenlő örökösödése.

A másik világosan kirajzolódó tendencia az, hogy a földesúr, az uradalom új embereket ültet telekre, illetve a telkeket árendába adja. Az adójegyzékben az erre utaló első jelek már közvetlenül az úrbérrendezés után megtalálhatók. Az adózók kezén levő telekszám kisebb, mint az urbáriumban rögzített, majd pedig új emberek tűnnek

fel az adót fizetők között. Ennek első hulláma egybeesik az 1770-es évek során a mezővárosban is észlelhető telepítési hullámmal.

1777-ben egyszerre három új féltelkes kerül be az adólajstromba (ebben az évben megint 18 egész teleknyire egészül ki az adó alá eső föld). Andrekovic Mihály egyetlen évig adózik, sem az anyakönyvekben, sem más iratban nyomát nem találtuk. Német (Reszler) Mátyás 1773-ban Keszthelyen vette el Hajdleperger Évát, ekkor már idősebb ember. Az adójegyzékben 1777-ben tűnik fel, a telket haláláig műveli. Özvegye átkerül a mezővárosba mint adózó, aztán férjhez megy Prokop György csereszmesterhez. Szajtl Jakab három év után visszaadja a telket, de házas zselléreként még 20 évig polgárvárosi adózó. A rákövetkező évben 2 mesterséget is űző (de feltehetően nem céhes iparos) polgárvárosi lakos, Hochmiller Pipás Ádám és Silber Kosaras András kap féltelket. Ők is hamar megszabadulnak a telektől, Hochmiller elvándorol, Silber András viszont a mezőváros adólajstromában adózik tovább. Ritter József az 1770-es években költözik Keszthelyre, 1782-ben meghal, de özvegye egy 1784. évi uradalmi összeírás szerint féltelkes jobbágy. E beköltözők általában nem integrálódnak a polgárvárosi társadalomba, s nem tartanak ki a gazdálkodásban.

A későbbiekben a földesúr a polgárvárosi kocsmát vagy más árendát bérlőknek is telket bocsát a rendelkezésére. Az adójegyzékben elsőként Bene Ferenc jelenik meg 1798-ban és 1799-ben, majd Konkoli Ferenc 1800-ban. De az 1792. évi uradalmi összeírásban (*domestica conscriptio*) féltelket árendál Márvány János kocsmáros, Paár István mészáros, s talán Magyarósi György birkásgazda is ide sorolható. Ez a tendencia a 19. században, azaz a későbbiekben is megállapítható. Ebben az esetben valószínűleg inkább szerződéses, mint úrbéres viszonyról beszélhetünk. Ennek legtisztább formája, amikor Baron Ignác zsidó kereskedő szabályos árendás szerződéssel vesz át egy telket (az árendaösszeg után adózik, s nem a telek után). Hoffman Ábrahám és Lipót azonban telkes jobbágyokként adóznak.

Az 1768-ban telkes jobbágyok örökösei fokozatosan felhagynak az úrbéres telkek művelésével, helyüket új, részben gyorsan változó családok foglalják el. Az adójegyzékbe felvett, jobbágyként adózó személyeknél ezt a tendenciát mérhetjük is. Az 1800 előtt jobbágyként adózók (44 fő) közül 32 egyértelműen régi polgárvárosi családból származik, illetve már apja is jobbágyként adózott. Hét esetben bevándorolt kapott telket (az 1770-es évek telepítési hulláma), a fennmaradók a kocsmárosok, cigányok.

1800 után felerősödik a korábban mezővárosban adózók száma a jobbágyok között. 1800 és 1829 között a jobbágycsaládból származók száma már csak 7, a frissen beköltözötteké 11, majd 1830 után (34 fő jobbágyként adózó) a jobbágyörökösök és beköltözöttek száma közel azonos: 9 és 10. De itt már a korábban beköltözöttek telekhez jutottak fiai adják az örökösök zömét.

A telkes jobbágyoknál tehát egyrészt egy átrétegződés megy végbe: új családok kapnak telket, s ezek azt továbbadják fiaiknak, másrészt kialakul egy mozgékonyabb, ideiglenesen telkesként regisztrált, beköltözött és mezővárosi családokból álló réteg. A mezővárosban adózók között egyaránt találunk olyan családokat, akik a Polgárvároson vagy a Pál utcában laknak, és olyanokat, akiknek háza a város területén áll, illetve már a szőlőhegyen élnek.

A mezővárosból átkerült családokra az egyik példa a Gazda (Virt) család. Virt József 1764-ben vette el a keszthelyi Vajas Szendad Katalint, feltehetően akkor költözött a városba, ahol kocsmárosként, majd pedig szőlő után adózik. Nevét a házasságát követően fordítják magyarra, e néven anyakönyvezik gyerekeit, írják be az adólajstromba. Felesége az uradalom alkalmazásában álló, majd kocsmát is bérlő családból származik, igen csekély szőlővagyonnal. Gazda József 1771 után eltűnik az adójegyzékből, de Keszthelyen él, rendre születnek gyerekei. 1780 körül meghal, felesége szőlőhegyi adózóként bukkan fel egy évben, majd 1791. évi haláláig semmit sem tudunk róla. Idősebb fia az adójegyzék tanúsága szerint szőlősgazda, igen kis (1, majd 2 kapás) szőlővel. A fiatalabb József 1799-ben 26 évesen köt házasságot, felesége kis szőlővel bíró szőlős családból származik. Amikor 1807-ben felbukkan az adólajstromban, háztulajdonos (Polgárvárosban, de a mezővárosban adózik) és lovakat tart. Inkább fuvarozásból élhetett, nem pedig gazdálkodásból, mert csak 2 kapás szőlő után fizet adót. 1817-től féltelkes jobbágy 1837-ig. Ekkor újból a mezővárosban tűnik fel adózóként, fiai azonban házasságuk után Polgárvárosban adóznak, de valójában a cserszegi szőlőhegyen laknak.

A Gazda család első, beköltözött tagja nem nevezhető sikeresnek, ezt bizonytalan státusa és jelentéktelen szőlővagyonja bizonyítja. Fiának a jobbágytelek felvétele némi emelkedést jelenthetett.

A Balások régi keszthelyi lakosok, általában a polgárvárosi részen éltek. 1768-ban ifjabb Balás Ferenc egésztelkes jobbágy (de 1771-ben a lélekösszeírás szerint apja háztartásában él feleségével együtt, apja pedig a mezővárosban adózik mint „gazda”). 1787 után ifjabb Fe-

renc is felhagy a telek művelésével, de mintegy négy évtized múlva, 1822-ben fia (aki ugyancsak Ferenc névre hallgat) megint jobbágyként bukkan fel, és az unoka is fél telken gazdálkodik. Közben a 19. század elején egy másik ága a Balásoknak, amelyik korábban mindig a mezővárosnál adózott, telket vesz fel. Ha tehát a családot rokonsoportként fogjuk fel, akkor mindenkor van lokális kötődése, és ugyanakkor tagjai időről időre telkes jobbágysággal is kísérleteznek.

A környező uradalmi falvakból bevándorolt telkes jobbágyra Kozma Ferenc életútját mutatjuk be példaként. Kozma Ferenc zsidó születésű, ott köt házasságot, s Keszthelyen 1796-ban féltelkes jobbágyként bukkan fel. Halála után egy évig az özvegye adózik a telek után, majd pedig a legidősebb fiú veszi át a fél telket. A másik két fiú anyjával marad, annak halála után József néhány évet maga is féltelkes jobbágyként, majd pedig igásállatot tartva a mezővárosban adózik. Ferenc tíz évig polgárvárosi adózó, majd valószínűleg azért, mert kiköltözik a szőlőhegybe, a mezővárosnál tüntetik fel. A legidősebb fiú, István a polgárvárosi környezetbe integrálódik, az 1840-es években bíró.

A nemzedékek egymásutánját követve egyértelmű, hogy a családok nem ragaszkodnak a telekhez. Egyre gyakoribb, hogy még életükben leadják, és az általános tendenciát követve kihúzódnak a szőlőhegyre. Ezt értelmezhetjük úgy, hogy vagy a telek nem hozott annyit gazdaságilag, hogy megérje megtartani, vagy pedig a polgárvárosi jobbágystátus társadalmi presztízse volt alacsony.

Az első feltevést nehéz vizsgálni, mivel egyelőre semmilyen támpontunk nincs a gazdálkodás jövedelmezőségére. A vagyonok vizsgálatánál alig néhány hagyaték és végrendelet áll rendelkezésünkre. Marad az adóösszeírás, amelynek segítségével elsősorban a szőlővásárlást tekinthetjük a gazdagodás jelének.

A jobbágyok vagyonát 1770-től tudjuk az adóösszeírások segítségével vizsgálni. Az első meglepő jelenség az, hogy ezek a telket művelők egy részénél nem mutatnak ki igásállatot. Ezt nem tudjuk megmagyarázni vagy értelmezni. A szőlőbirtok azonban a telkeseknél is szinte mindig megtalálható, a nagysága azonban erősen megosztja a vizsgált csoportot.

Az egyik oldalon néhány tehető családot találunk. Giber (Szabócsi) Ferenc özvegye, utóbb a telket átvevő fia 12 kapás szőlőt birtokolt, majd feltehetően újabb házasságot kötő anyjával megosztván 6 kapás szőlőt művelt. Ezt a területet növelni nem tudta.

A kisebb vagyona példaként Gáll Horváth József hagyatékát nézhetjük meg. A polgárvárosi házból és egy tomaji szőlőből álló hagyaték 427 forintért kelt el. A házat 4 forintért vették meg, az egyetlen szarvasmarhát, egy tehenet 74 forint 30 krajcárért, a szőlő (becsértéke 240 forint) 250 forintért cserélt gazdát.⁶ A ház berendezése szegényes, az egész vagyon értéke alacsony volt. Gáll Horváth József polgárvárosi családból származott, s uradalmi konvencióból lett 1787-ben féltelkes jobbágy. Az adójegyzék szerint 3 kapás szőleje volt, vagyona nem nőtt, hanem csökkent az évek során.

Nemes Simon László 1807 és 1819 között a mezővárosban adózott ház, 6 kapás szőlő, 2 ökör után, majd pedig 1820-tól polgárvárosi féltelkes jobbágyként írják össze. A hagyaték összeírása 1840-ben készült, becsértéke 2408 forint. A Bolha utcai ház értéke 450 forint, a vagyon zömét a szőlők és az ott levő gazdasági épületek teszik ki.

Az adójegyzékek alapján látványos felhalmozásra nem figyelhetünk fel a jobbágycsaládoknál. A visszavonuló (azaz a telekről lemondó) adózó háztartásfőknél sem állíthatjuk, hogy visszavonulásukat az önálló megélhetést biztosító szőlővagyon indokolhatja. Mindezek alapján inkább a társadalmi oldal, a földesúri (uradalmi) függés jellege magyarázhatja a mozgást.

Az elemzés kezdetén felvetettük, hogy a polgárvárosi lakosok esetében lokális csoportelkülönülést is feltételezhetünk. Ezt vizsgálni jóval nehezebb, mivel gyakran nem ismerjük az adózók és házastársuk lakóhelyét. A háztulajdonosok változását nyomon követve erős folytonosság állapítható meg. A házassági és keresztszülei kapcsolatoknál is kirajzolódik a területi elkülönülés, de az nem túl erős. Egészében a polgárvárosi rész területi elkülönülése nem erősebb, mint más utcáké.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a telkes jobbágyság a 18. században zártabb és az öröklés révén önmagát fenntartó csoport. A 19. században azonban elveszti zártságát, és gyorsan cserélődik. Elválnak a ház és a telek egysége, számos mezővárosi lakos vesz fel telket, miközben megmarad mezővárosi háztulajdonosnak. A telek felvétele egyrészt lefelé mobil elemeknek jelent lehetőséget a megkapaszkodásra, másrészt beköltöző, feltörekvő embereknek teremt indulási alapot. Az úrbéres viszony egyre inkább szerződési jellegűt ölt.

⁶ A hagyatékot lásd Benda Gyula 1988.

15. FEJEZET

A HALÁSZOK – FOGLALKOZÁSI CSOPORT VAGY ZÁRT KÖZÖSSÉG?

A halászok Keszthely sajátos foglalkozási csoportját alkotják. Bár a halászmesterség hagyományos, betanuláson alapuló ismeretekre épül, a halászok mégis a 18. század eleje óta céhbe tömörülve dolgoztak. Ez a tény indokolja, hogy részletesebben is elemezzük a halászok társadalmi jellemzőit.

A Balaton mellett fekvő városnak mindenkor fontos megélhetési ága lehetett a tavi halászat és a halkereskedelem. A 18. század első felében adataink szerint Grazig hordják a halat, a céh megléte 1713-tól valószínűsíthető.¹ A halászatból a céhtagoknál szélesebb kör is részesülhetett. A nagyobb halászatok idején napszámosként is többben dolgozhattak, másrészt pedig egyesek kereskedelmi, üzleti formában is részt vehettek a zsákmány értékesítésében. A fenéki rév bérlői például ehhez a csoporthoz tartoztak, közülük többen céhtagok is voltak, vagy halászok vették bérbe a révet, de többen nem találhatók meg a céh jegyzőkönyvében. A Solymos Ede által közölt céhtagok mellett időnként az adójegyzékben nem céhtagok is fizetnek a halászat után árendát. Társadalmi értelemben a céhtagok, illetve a rendszeresen halászat után adózók tekinthetők e sajátos foglalkozási csoport tagjainak.²

¹ A halkereskedésre Nyers Ferenc tevékenysége kapcsán a tanúvallomások nyújtanak adatokat. A keszthelyi halászcéhről Solymos Ede készített összefoglaló tanulmányt (Solymos Ede 1987).

² A Solymos Ede által közölt névsort több helyen javítottuk, a helyi családneveket nem ismerő szerző néhány olvasási hibát követett el. Ezek az általa közölt ábcérendben a következők: az 1713-tól 1752-ig előforduló Böröcziek valójában Böröczk családbeliek (a nemesi család esetében az olvasat világos), az 1764-ben a céhbe lépő Csutak Ferenc valójában Csonták Ferenc, a család a későbbiekben is ad halászokat; 1778-ban Gombor György (nem pedig Gombocz) lép be a céhbe, hasonlóan Gombor Mártonként azonosítható az egyik korábbi, elmosódott és olvashatatlannak ítélt név; Komáromi László valójában Kamondi,

A halászcéhnek számos dokumentuma maradt fenn, köztük a jegyzőkönyvek, amelyekből a céhtagok nevét, belépési idejét, a viselt tisztségeket is ismerjük. Solymos Ede néprajzi, céhtörténeti szempontból dolgozta fel a keszthelyi halászcéh történetét. A halászkok között inaskodásra csak a 19. század elején van néhány adat, legrégebről pedig egyáltalán nincs. Solymos Ede szerint „az ifjú valószínűleg minden hivatalos beszélgetés nélkül apja mellett tanulta a mesterséget gyerekkorától kezdve”. A céhvel való lazább, kezdeti kapcsolatot a „hitezés” jelentette. Solymos Ede 18–20 éves korra teszi a fiatal halászkok esetében, hogy „hitet tesznek a vízhez”. Ezt a mi anyakönyvi rekonstrukciónk is egyértelműen megerősíti, egyben azt is, hogy ennél fiatalabbakra adatot nem találtunk, néhány esetben a kor magasabb, 24–25 év.³ A belépés általában a házasságkötés, illetve az apától való elválás évében következett be. Az adójegyzékek alapján az aktív halászkok száma évenként átlag 15–20 között mozgott, nem növekedett, de nem is csökkent, kivéve az utolsó évtizedet, ez utóbbi azonban részben a nyilvántartás változásának tudható be. A halászkok között találunk iparosokat is, illetve a fenéki rév bérlőit. A halásztársadalom a belépést tekintve zártnak ítélnélhető. A céhet halászdinasztiák uralják.

☞ Korszó Ferenc Borsó (tekintélyes keszthelyi família), Korszós György pedig Kocsis; 1767-ben Lakics (nem pedig Lakos) József lép be a céhbe, Örsi István valójában Óri. Roboz Imre helyes olvasata Fodor Imre, az 1755-ben céhbe lépő Szala József egyértelműen nem Szalai (más dokumentumokban is Szala formában található meg). Végül pedig Virág József valójában Vitéznek olvasandó. A korai céhtagok felsorolásánál a Solymos Ede által is bizonytalannak tekintett Mesterházi olvasat helyesen Mesteghnei, az egyik olvashatatlan név pedig Gombocz Ferenc. Eőri János inkább Eczeninek olvasható, s ez a családnév az anyakönyvben is azonosítható.

³ A születés és a „behitezés” évét figyelembe véve.

15. I. TÁBLA
A HALÁSZOK SZÁMA KESZTHELYEN

év	halászat után adózók	céhhez kötődő adózók
1747	18	26
1758	17	24
1777	18	29
1787	13	32
1797	15	28
1807	19	32
1817	19	30
1827		26
1837	17	21
1845	8	15

A változatlan szám, azaz az erőforrások változatlansága mellett a létszám korlátozása meghatározó lehetett a céhbe való bejutás szempontjából. Ez vezethetett el a dinasztikák kialakulásához. Az 1747 előtti időszakban a céh jegyzőkönyvébe beírt nevek kétharmada esetében nincs folytatása a foglalkozásnak, egyharmadában a fiúk között is található halász. A későbbiekben az arány megváltozik, többségbe kerülnek a halászcsaládok fiai.

Hogyan lehetett bekerülni a céhes halászok közé? Az egyik – gyakoribb – mód az, hogy valaki halászlányt vesz feleségül. Belépő foglalkozásnak tekinthető a rév bérlése is. A belépők többségénél azonban ilyen okokat nem fedezhettünk fel.

A halászok társadalmi-vagyoni helyzete igen különböző. A 18. század elején a halászok közt tekintélyes gazdacsaládok is megtalálhatók, akiknek leszármazottai már nem lépnek be a céhbe. Ilyen például a Borsó család. Borsó Ferenc céhtag (1747-ben még adózik a halászat után), de gazdagsága láthatólag a mezőgazdaságból fakad. A Gombor, a Kovács család is hasonló helyzetben volt. Az Andorkó, Szita, Szentpáli, Beleki családok 1747-től már nem halászként adóznak, de őseik között halászok is voltak. Más családok (Gombocz, Kocsis) viszont jelentős állatállományuk, gabona- és bortermeleik ellenére halászként is tovább adóznak. Ezek a halászok felső csoportját alkotják. A 19. század első felében is jelen van néhány kiemelkedően tehető halászcsalád, de számuk leszűkül. Vagyis a 18. század közepéig azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy a halászok vagyonosabb része a helybeli vagyonos gazdákkal

fonódott össze. A később elemzendő házassági kapcsolatok is erre mutatnak. A későbbiekben ez a kapcsolat meggyöngült. A halászok zömét azonban a háztulajdon (szinte kötelező) és kisebb vagy átlagos szőlő jellemzi.

A házassági kapcsolatok sajátos beágyazódást mutatnak. A céhlajstrom és az adóösszeírások alapján azonosított halászoknak 118 helyi házasságát találtuk meg (csak az 1747 utániakat vettük figyelembe). Ezek esetében a feleség apjának társadalmi-foglalkozási státusa 90 esetben ismert. Három nagyobb csoport rajzolódik ki: a legjelentősebb a gazdaréteg (33), majd az iparosok (24) és a halászok (18+2 révész) következnek. Az iparosoknál a csizmadia, takács, fazekas jön többször elő. A feleségek társadalmi háttere tehát a mezővárosi hagyományos szerkezetet tükrözi, hiányként a szőlőművesként azonosított heterogén, de szegényebb csoport jelentkezik.

Ha 1800 után külön vizsgáljuk a sokaságot, akkor erősebb lesz az önreprodukciós tendencia, és még inkább hiányzik a szegényebb, szőlőművelő csoport. A nem Keszthelyen kötött házasságok aránya a feltételezhető átlagos aránynál alacsonyabb, vagyis az exogámia különösebben nem jellemző.

A halászdinasztiák egyike a Gombocz (Czajbert) család. 1734-ben Gombocz (Czajbert) Ferenc házasságot kötött Mosdósi Évával. A családról korábbi adatunk nincs. Ferenc 1747-ben már tehető adózó, a halászat után harmadik osztályú iparűzésként adózik. 1749-től a fizetett adóösszeg szerint a legtöbbit fizető első decilisbe tartozik, jelentős bor- és gabonatermés után fizet, marhát tart. 1770–1777 között 11–13 kapás szőlőt, 2 hold szántót és negyed kaszás rétet művel. 1764-ben céhmester, egyéb jellemzők is azt mutatják, hogy megbecsült, presztízzsel bíró ember a helyi társadalomban. Idősebb fia, Miklós 1763-ban köt házasságot, de néhány évig apjával egy gazdaságban adózik, 1768-tól önállósul. Másik fia, János 1776-ban házasodik, s 1778-ban válik külön apjától. 1778-ban az apa szőlővagyonra lecsökken – lehet, hogy az örökség egy részét kiadta fiának az elváláskor. 1780-ban bekövetkezett halála után az örökösök (az első házasságból származó négy gyerek) megosztozik, a szőlőbirtokot az idősebb fiú veszi át. Az özvegy csak a házat tartja meg.

Mindkét fiú belép a halászcéhbe, és halászatból is él. Miklós 1757-ben, 19 évesen „hitezik be”, majd házassága és feltehetően apjától való elváláskor lép be a céhbe (1767). Élete végén, 1786–1789 kö-

zött céhmester. Emellett esküdt a városi tanácsban. János 19–20 évesen előbb „hitezik”, majd 1776. évi házassága után egy évvel céhtag lesz, s ő is elválik apjától. Mindketten egyben közepes (7–5 kapás) szőlőbirtok után is adóznak, apjuk tekintélyét és vagyonát azonban nem érik el. Leginkább az idősebb fiúról mondhatjuk, hogy részben örökli apja társadalmi pozícióját. A két leány közül Katalin egy varga fiának lesz a felesége, férje fiatalon meghal, majd az özvegy további három férjet „fogyaszt el”, házasságai előnyösnek nevezhetők. Mária 1772-ben Vajda László halászhoz, egy másik halászdinasztia tagjához megy férjhez.

Gombocz Miklós vagyonát részletesebben is ismerjük, fennmaradt hagyatéki összeírása. A Dóczy utcában levő házban („*mellyben vagyon 2 szoba, 1 konyha és 1 kamara, egészen jól megnádozva*”) 2 vetett ágy, kis almárium, sarokpad asztallal, 3 székekkel íratott öszsze. A család jobb státusát jelzik a cinedények, a falon levő üveges és papiros képek (16 üveges, 6 üveg nélkül), a 2 jobb mente, az ezüstgombos görényprémes értéke 15 forint, a másik, fekete bárányprémes 10 forintot ért. Az asszonyi ruházat is jobb módot sugall. A háztartásban rokka, fonál és félig feldolgozott vászon utal az otthoni munkákra. A szőlőben ággal berendezett szobás présházat írtak össze. A diási szőlőben 45 akó bor mellett még 60 akónyi üres hordó is állt, mutatva az egykori jelentős gazdálkodást. A vagyon közel 1000 forintra rúgott, jelentős részét a fiú, József vette át, kiskorú leánytestvérei ruhanemüket tartottak meg.⁴

Gombocz József elsőnek idegenből hozott menyasszonyt, majd pedig helyi gazdacsaládokból nőült. Esetében a halászat mellett nagy jelentőségre tett szert a szőlő. Az 1800-as évek elején egy ideig kinn él a szőlőhegyen, majd pedig az adójegyzékek szerint helyzete bizonytalanra válik, végül lakóként él haláláig a városban. Ebben már fia, Gombocz Antal csődje is belejátszhatott.

Az 1789-ben született Antal, bár 1812-ben, házassága évében belép a halászcéhbe, az adóösszeírásokban 1815-ben molnárként tűnik fel, s 1819-ben csődbe megy. Jelentős állatállományát, bútorait, egész vagyonát elárverezik.⁵ Ezzel a család helyzete meggyengül. Antal 1837-ben még újra megjelenik az adóösszeírásban mint árendás, de apja elszegényedik. A másik fiú Keszthelyen elvégzi a gimnázium második humán osztályát, s eltűnik a szemünk elől.

⁴ A hagyatékot lásd Benda Gyula 1988.

⁵ Benda Gyula 1995.

Gombocz Ferenc másik fia, János kevésbé örökli a pozíciót, bár vagyont tekintve alig marad el bátyjától. Két leánya azonban nem túl előnyös házasságot köt. Katalin férje, Farkas István helyi szőlőbirtokos családból származik, de házasságával egy időben belép a halászcéhbe. Valószínűleg neki kellett volna folytatnia apósa foglalkozását, de felesége, majd saját korai halála ebben megakadályozta. Erzsébet viszont egy bevándorolt férfihez ment hozzá, aki 1811 után némi szőlő után adózik. A családnak ez az ága tehát lehanyaglik, és eltűnik.

Hasonlóan a vagyonos helybeliek közé tartozott a Kocsis család. Kocsis Márton 1747-ben azon három halász egyike, aki 3. osztályú ipar után adózik, fiaival együtt gazdálkodik, és a legtöbb adót fizetők decilisébe tartozik. György és János fia még folytatja a halászatot. A család az 1760-as években igazolja nemességét, s a harmadik nemzedékben már csak egy fiú, László lép be céhbe. A família a mezőgazdaságból él, jelentős szőlővagyonot halmoz fel.

Más típust alkotnak azok a családok, ahol a halászat központi foglalatosság, bár azt kiegészíti a szőlőművelés. A Baksa, Gyócsi, Menyhárt családok adnak erre példát.

A foglalkozási zártság azonban nem feltétlenül jelent társadalmi elzárkózást. A házassági kapcsolatok, a gyerekek egy részének mobilitása azt mutatja, hogy a céhbéli halászkok mind az iparosok, mind pedig a gazdák csoportja irányában nyitott.

ZÁRSZÓ HELYETT

A disszertáció láthatóan nem befejezett: az első részben megpróbáltuk az egész társadalmat tagoló, strukturális és relációs jelenségeket megragadni, a másodikban pedig közelebbről vizsgáltuk meg az egyes elkülöníthető csoportokat. Az első részben is lehet még növelni a kapcsolatrendszerek vizsgálatát, de a második részből jelentős csoportok egyértelműen hiányoznak. Terjedelmes fejezetet kívánna az uradalmi társadalom, amelyik a reformkorra határozottan egyik fontos eleme lesz a városnak, de a kereskedők, az árendások elemzése is hiányzik. A helyi társadalom egyik többségi csoportját alkotják azok, akiket szőlőművelőként határoztunk meg, az ő bemutatásuk, főleg pedig szétbontásuk (a szőlőkapás napszámostól a gazdag birtokosig minden megtalálható benne) nélkülözhetetlen feladat. A zsidó családok mikrotörténete is hátra van még, hasonlóképpen a marginális elemek (cigányok, pásztorok, szolgák és szolgálóleányok) részletes képe is megrajzolendő. Mindez még hátra van, e nélkül nehéz összegezni a disszertációban leírt jelenségeket.

Az általunk választott megközelítés inkább az analízis, mint a szintézis irányába mutat. Az első részben megkíséreltünk lebontani néhány hagyományosan elkülönített társadalmi csoportot. A nemesség esetében azt igyekeztünk bemutatni, hogy önkormányzati elkülönülése ellenére beépül a helyi társadalmi csoportokba, nem alkot külön társadalmat. A házasságok és a keresztszülők elemzése révén kapcsolatrendszerükben elkülönülő blokkokat akartunk leírni, s ezáltal a keszthelyi társadalom egy lehetséges képét rajzoltuk meg.

A konjunktúrák által leírt ciklikus idő a fellendülés és a visszaesés nem túl erős hullámaival mindig másképp módosította a keszthelyi társadalom képét, az utolsó, reformkori fellendülés egyrészt a városi, központi funkciók erősödésével járt együtt, másrészt

átformálta a település földrajzi szerkezetét (szőlőhegyi kitelepülés és a zsidóság bevándorlása).

A népesedés vizsgálata viszont egy másik, szinte mozdulatlanul értelmezett világot mutatott. A csoportoknál a lehetséges szerveződés, lehatárolás és elválás formáinak gazdagságát akartuk bemutatni. A csoportképződés elemei nem redukálhatók néhány fontos tengelyre, hanem sokrétű szövetet alkotnak, amelynek megismeréséhez további mikrotörténeti kutatások szükségesek.

Végeredményben úgy véljük, annyit bizonyítani tudtunk, hogy értelmes dolog a kisvárosi társadalom általunk javasolt megközelítése, gazdagíthatja eddigi tudásunkat, de e megközelítés monografikus formáját műfajilag még nem sikerült kialakítani. A tanulság szerintünk az egyes társadalmi folyamatok általunk javasolt mechanizmusának bemutatásában lelhető fel, nem pedig a leírás szintézisében.

FÜGGELÉK

A TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

- I. Keszthelyi katolikus népmozgalom (születések és halálozások), 1696–1849
- II. A házasságkötések száma Keszthelyen, 1714–1849
- III. Az idegenből jött vőlegények és menyasszonyok lakóhelye (keszthelyi házasságkötések, 1750–1849)
- IV. Az esküvők naptári napja Keszthelyen, 1750–1849
- V. A keszthelyi menyasszonyok számított életkora, 1750–1849
- VI. Az izraelita vallású újszülöttek Keszthelyen, 1828–1849
- VII. A születések, halálozások és házasságkötések idényhullámzása Keszthelyen, 1750–1849
- VIII. A törvénytelen gyerekek száma és aránya Keszthelyen, 1730–1849
- IX. A házas nők korszpecifikus termékenysége Keszthelyen, 1750–1809
- X. A bevándorolt házaspárok a házasságkötés vagy az első gyermek születése éve szerint, 1750–1849
- XI. Az új adózók Keszthelyen, 1750–1846
- XII. A keszthelyi háztartások megoszlása összetételük szerint (Laslett-féle tipológia)
- XIII. Az izraelita vallású népesség korösszetétele Keszthelyen (1848)
- XIV. A nem keszthelyi születésű zsidók származási helye (1848)
- XV. A megyei és országos adóösszeírások végeredményei Keszthelyen, 1711–1828
- XVI. Adóköteles személyek Keszthelyen, 1773–1848
- XVII. A keszthelyi állatállomány az adóösszeírások alapján, 1747–1848
- XVIII. A házak száma és az adóköteles földek terjedelme Keszthelyen az adóösszeírások alapján, 1773–1848
- XIX. A kézművesek száma Keszthelyen az adóösszeírások alapján, 1747–1848
- XX. A kereskedők száma Keszthelyen az adóösszeírások alapján, 1773–1848

- XXI. A kivetett, illetve fizetett adó összege Keszthelyen, 1747–1848
- XXII. A mezővárosi adózók megoszlása foglalkozási minősítés szerint, 1747–1845
- XXIII. A 10 kapás vagy annál nagyobb szőlő után adózók, 1773–1846
- XXIV. A több házzal bíró keszthelyi adófizetők, 1773–1846
- XXV. Keszthely mezőváros földbirtokosa, tőkepénzesei és jövedelemmel bíró lakói (1848)
- XXVI. Keszthely mezőváros bírái, 1720–1848
- XXVII. Keszthely mezőváros jegyzői, 1735–1849
- XXVIII. Keszthely mezőváros esküdjei, 1740–1848
- XXIX. A legnépszerűbb keszthelyi keresztszülők, 1740–1849

I. A KESZTHELYI KATOLIKUS NÉPMOZGALOM (SZÜLETÉSEK ÉS HALÁLOZÁSOK),
1696–1849

év	kereszteltek	bába-keresztelt halottak	születések együtt	temetések	természetes szaporodás vagy fogyás
1696			190		
1697			189		
1698			193		
1699			190		
1700			184		
1701			183		
1702			181		
1703			191		
1704			177		
1705			164		
1706			170		
1707			156		
1708			176		
1709			173		
1710			82		
1711			106		
1712			160		
1713			86		
1714			112		
1715			149		
1716			126		
1717			142		
1718			136		
1719			118		
1720			142		
1721			126		
1722			132		
1723			149		
1724			141		
1725			139		
1726			144		
1727			131		

év	kereszteltek	bába-keresztelt halottak	születések együtt	temetések	természetes szaporodás vagy fogyás
1728			128		
1729			134		
1730			117		
1731			129		
1732			138		
1733			118		
1734			142		
1735			111		
1736			105		
1737			121		
1738			153		
1739			162		
1740			140		
1741			149		
1742			164		
1743			134		
1744			155		
1745			160		
1746			147		
1747			138	169	-31
1748			148	106	42
1749			170	53	117
1750	171	1	172	83	89
1751	180	4	184	84	100
1752	170		170	114	56
1753	153		153	88	65
1754	187	6	193	191	2
1755	197	2	199	98	101
1756	155	4	159	107	52
1757	178	2	180	183	-3
1758	151	3	154	177	-23
1759	162	2	164	143	21
1760	173	2	175	105	70
1761	195	2	197	67	130

év	kereszteltek	bába-keresztelt halottak	születések együtt	temetések	természetes szaporodás vagy fogyás
1762	173	2	175	91	84
1763	176	2	178	109	69
1764	202	5	207	88	119
1765	225	1	226	79	147
1766	189	3	192	118	74
1767	209	3	212	116	96
1768	200	1	201	106	95
1769	169	5	174	186	-12
1770	181		181	88	93
1771	174	1	175	95	80
1772	201	2	203	164	39
1773	187	3	190	126	64
1774	207	3	210	109	101
1775	191	5	196	152	44
1776	161	4	165	175	-10
1777	196	6	202	97	105
1778	213	3	216	158	58
1779	190	4	194	203	-9
1780	213	6	219	167	52
1781	191	2	193	161	32
1782	171		171	190	-19
1783	176	4	180	195	-15
1784	210		210	268	-58
1785	188	4	192	202	-10
1786	192		192	175	17
1787	188		188	171	17
1788	168	1	169	261	-92
1789	183		183	216	-33
1790	206		206	177	29
1791	201	1	202	175	27
1792	211	1	212	173	39
1793	204	1	205	148	57
1794	221	3	224	121	103
1795	214	1	215	145	70

év	kereszteltek	bába-keresztelt halottak	születések együtt	temetések	természetes szaporodás vagy fogyás
1796	188		188	170	18
1797	204	2	206	280	-74
1798	233		233	220	13
1799	218	4	222	153	69
1800	217	2	219	136	83
1801	207	4	211	192	19
1802	228	3	231	208	23
1803	206		206	305	-99
1804	197		197	221	-24
1805	192	3	195	322	-127
1806	170	1	171	292	-121
1807	274	3	277	152	125
1808	249	3	252	289	-37
1809	248	2	250	137	113
1810	206		206	141	65
1811	254		254	132	122
1812	223	2	225	256	-31
1813	271		271	197	74
1814	240	1	241	128	113
1815	203	6	209	140	69
1816	227	2	229	174	55
1817	197		197	216	-19
1818	223	2	225	190	35
1819	258		258	84	174
1820	241	2	243	147	96
1821	251	2	253	159	94
1822	246	1	247	146	101
1823	282	1	293	149	144
1824	257	1	258	139	119
1825	283	3	286	229	57
1826	322	1	323	161	162
1827	277	7	284	170	114
1828	269	6	275	291	-16
1829	254	5	259	217	42

év	kereszteltek	bába-keresztelt halottak	születések együtt	temetések	természetes szaporodás vagy fogyás
1830	278		278	298	-20
1831	224	2	226	262	-36
1832	246	2	248	208	40
1833	224	3	227	197	30
1834	288	7	295	246	49
1835	220	2	222	295	-73
1836	218	3	221	170	51
1837	242		242	182	60
1838	214	2	216	200	16
1839	246		246	201	45
1840	232	2	234	179	55
1841	235	4	239	191	48
1842	236	2	238	225	13
1843	231	1	232	176	56
1844	290		290	175	115
1845	274	1	275	155	120
1846	280	1	281	251	30
1847	279		279	223	56
1848	255	2	257	278	-21
1849	253		253	468	-215

II. A HÁZASSÁGKÖTÉSEK SZÁMA KESZTHELYEN,
1714–1849

a) 1714–1735

év	házasságkötések száma	megjegyzések
1714	10	június 25-től, 7 özvegy nő
1715	45	12 özvegy nő
1716	25	2 özvegy nő
1717	20	1 özvegy nő
1718	32	
1719	21	
1720	19	
1723	9	
1724	6	
1725	3	
1727	5	
1733	4	csak december hónap
1734	7	első négy hónap
1735	10	január hónap

b) 1738–1849

év	összes házasságkötés	a férfi özvegy	a nő özvegy	mindkettő özvegy
1738	3	–	–	–
1739	4	–	–	–
1740	8	–	–	–
1741	6	–	–	–
1742	6	–	–	–
1743	7	–	–	–
1744	15	–	–	–
1745	9	–	–	–
1746	15	–	–	1
1747	41	3	–	–
1748	12	–	–	–
1749	18	5	1	–

év	összes házasságkötés	a férfi özvegy	a nő özvegy	mindkettő özvegy
1750	34	1	2	–
1751	45	2	4	1
1752	15	1	5	–
1753	40	2	5	–
1754	38	2	2	1
1755	37	3	5	–
1756	50	5	7	3
1757	31	4	3	1
1758	24	7	4	–
1759	41	9	3	8
1760	47	8	6	9
1761	44	3	–	2
1762	36	5	2	3
1763	36	2	7	1
1764	54	9	9	4
1765	54	8	2	6
1766	25	1	3	3
1767	43	3	10	7
1768	25	3	4	3
1769	23	2	2	1
1770	48	9	9	2
1771	39	3	6	3
1772	54	6	7	5
1773	36	6	1	2
1774	59	6	7	6
1775	48	11	8	1
1776	49	7	6	2
1777	44	7	7	5
1778	35	4	5	2
1779	44	4	–	5
1782	46	6	8	4
1783	58	7	7	5
1784	47	3	4	2
1785	30	5	2	3
1786	55	5	6	5

év	összes házasságkötés	a férfi özvegy	a nő özvegy	mindkettő özvegy
1787	55	3	6	2
1788	47	8	3	9
1789	35	11	6	2
1790	47	13	3	5
1791	44	3	4	1
1792	54	4	8	7
1793	45	6	4	3
1794	47	7	2	6
1795	49	2	2	4
1796	35	4	3	5
1797	55	5	5	2
1798	40	9	4	1
1799	35	4	2	2
1800	49	3	6	-
1801	54	6	5	3
1802	44	3	1	2
1803	46	13	4	4
1804	56	10	5	6
1805	54	14	6	2
1806	83	15	7	8
1807	74	16	8	4
1808	49	2	6	6
1809	44	6	2	4
1810	51	12	4	8
1811	60	7	13	5
1812	47	5	7	3
1813	58	5	5	5
1814	38	8	1	2
1815	26	5	3	1
1816	32	6	6	2
1817	52	8	5	2
1818	40	1	2	3
1819	36	4	2	4
1820	54	8	3	-
1821	58	11	6	1

év	összes házasságkötés	a férfi özvegy	a nő özvegy	mindkettő özvegy
1822	44	5	2	1
1823	53	5	3	2
1824	57	12	3	5
1825	56	8	2	2
1826	65	5	9	–
1827	57	4	10	4
1828	42	7	3	2
1829	37	6	2	3
1830	34	5	1	3
1831	39	7	–	–
1832	71	13	6	2
1833	64	13	6	2
1834	60	10	1	8
1835	69	7	5	6
1836	49	13	–	5
1837	42	2	–	5
1838	61	8	2	5
1839	63	9	7	3
1840	57	7	3	4
1841	72	13	2	7
1842	56	8	2	2
1843	68	9	11	4
1844	63	11	7	3
1845	59	8	3	8
1846	78	9	2	1
1847	60	8	8	6
1848	73	10	8	3
1849	60	10	4	6

III. AZ IDEGENBŐL JÖTT VÖLEGÉNYEK ÉS MENYASSZONYOK LAKÓHELYE
(KESZTHELYI HÁZASSÁGRÖTÉSEK, 1750–1849)

A település (megye)	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799
Apatin (Bács)	–	1	–	–	–
Apostag (Pest)	–	–	–	–	–
Bagod (Zala)	–	–	1	–	–
Bak (Zala)	–	–	–	1	–
Balatonberény (Somogy)	–	–	–	1	–
Balatonederics (Zala)	–	–	1	–	1
Balatonfüred (Zala)	–	–	–	–	–
Balatonkeresztúr (Somogy)	–	–	–	–	1
Balatonszentgyörgy (Somogy)	–	1	1	1	2
Battyk (Zala)	–	–	1	–	–
Bazsi (Zala)	–	–	–	–	–
Bókaháza (Zala)	–	–	–	–	1
Boldogasszonyfa (Zala)	–	–	–	–	–
Boronka (Somogy)	–	–	1	–	–
Borszörcsök (Veszprém)	–	–	–	–	–
Bottyán (Somogy)	–	1	–	–	1
Büdöskút (Sopron)	–	–	–	–	–
Bük (Zala)	1	–	–	–	–
Csáford (Zala)	–	–	–	–	–
Csákány (Somogy)	–	–	–	–	1
Csáktornya (Zala)	–	–	–	–	–
Csány (Zala)	1	–	–	–	–
Csurgó (Somogy)	1	–	–	–	–
Dénesfa (Vas)	–	–	1	–	–
Devecser (Veszprém)	–	–	–	–	–
Dörögd (Zala)	–	1	–	–	–
Égenfölde (Zala)	–	–	–	–	1
Eger (Zala)	–	1	–	–	–
Egregy (Zala)	–	3	3	1	–
Egyházasszeicsőd (Vas)	–	–	–	–	–
Fejéregyháza (Somogy)	–	–	–	–	2
Fonyód (Somogy)	–	–	–	1	–
Főnyed (Somogy)	–	–	–	1	–
Galambok (Zala)	–	–	–	–	1
Gyulakeszi (Zala)	–	1	–	1	–

A település (megye)	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799
Hahót (Zala)	–	–	–	–	–
Hegymagas (Zala)	–	–	–	–	–
Hollád (Somogy)	–	1	–	–	2
Homokbödöge (Veszprém)	–	–	–	–	–
Iszkáz (Veszprém)	–	–	1	–	–
Jánosháza (Vas)	–	–	–	–	1
Kapornak (Zala)	–	1	–	–	–
Kaposvár (Somogy)	2	–	–	–	1
Karmacs (Zala)	–	1	–	1	2
Karos (Zala)	–	–	1	–	–
Kehida (Zala)	–	–	1	–	–
Kémend (Zala)	–	1	–	–	–
Keresztúr (Zala)	–	–	–	1	–
Kéthely (Somogy)	–	–	–	3	1
Kisgomba (Somogy)	1	–	–	–	–
Kisgörbő (Zala)	–	1	–	–	–
Kiskomárom (Zala)	–	1	–	–	–
Kislak (Somogy)	–	–	–	–	–
Komárváros (Zala)	1	–	–	–	–
Kovácsi (Zala)	–	–	–	–	–
Körmend (Vas)	–	–	–	–	–
Kőszeg (Vas)	–	–	–	–	–
Köszvényes (Zala)	–	–	–	–	–
Köveskút (Zala)	–	–	–	–	–
Középlak (?)	1	–	–	–	–
Kustány (Zala)	–	–	1	1	–
Lád (Somogy)	–	–	–	1	–
Lencz (? Sopron)	1	–	–	–	–
Lendva (Zala)	–	–	–	–	–
Lesencetomaj (Zala)	1	–	1	1	–
Ludbregh (Kőrös)	–	–	–	–	1
Magyaród (Somogy)	–	–	1	–	–
Mánd (Zala)	–	–	1	–	–
Marcali (Somogy)	–	–	–	1	1
Merenye (Zala)	–	–	–	–	1
Mernye (Somogy)	–	–	–	1	–
Meszegyörök (Zala)	–	3	3	3	3

A település (megye)	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799
Mezőkomárom (Veszprém)	–	–	–	–	–
Miháld (Somogy)	–	–	–	–	–
Mihályfa (Zala)	1	–	–	–	–
Mike (Somogy)	–	–	–	–	1
Molnári (Vas)	–	–	–	–	1
Nagyatád (Somogy)	–	–	–	–	–
Nagybajom (Somogy)	–	–	–	–	–
Nagykanizsa (Zala)	–	–	1	7	2
Nagyvázsony (Veszprém)	–	–	–	1	–
Nemesapáti (Zala)	–	–	–	1	–
Nemesdéd (Somogy)	–	–	–	–	1
Nemesszakácsi (Somogy)	–	1	–	–	2
Nemesvid (Somogy)	–	1	–	–	1
Nemesvita (Zala)	–	1	–	1	–
Németfalu (Zala)	–	–	–	–	–
Németlad (Somogy)	–	–	–	–	–
Nyirád (Zala)	–	–	–	1	–
Ollár (Zala)	–	–	–	–	–
Ondód (Vas)	–	–	–	–	–
Ormánd (Zala)	–	–	1	–	–
Orosztony (Zala)	–	–	1	1	2
Oszlop (Veszprém)	–	–	–	–	–
Ozstopány (Somogy)	–	1	–	–	–
Öreglak (Somogy)	–	–	–	–	–
Pacsa (Zala)	–	–	–	1	–
Páhok (Zala)	1	5	1	4	2
Pallén (Zala)	–	–	–	–	–
Pápa (Veszprém)	–	–	–	–	–
Pécs (Baranya)	–	1	–	–	–
Pest (Pest)	1	–	–	–	–
Pinkamiske (Vas)	–	–	–	–	–
Prága (Zala)	–	1	–	1	–
Pula (Zala)	–	–	–	–	–
Pusztakovácsi (Somogy)	–	–	–	–	1
Rada (Zala)	–	1	2	1	–
Récse (Zala)	–	–	–	–	–
Rendek (Zala)	–	–	–	–	–

A település (megye)	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799
Rezi (Zala)	–	2	2	–	–
Rigács (Zala)	1	–	–	–	2
Sámson (Somogy)	–	2	1	–	3
Sármellék (Zala)	–	3	1	4	1
Sárosd (Zala)	–	–	–	–	–
Sárvár (Vas)	–	–	–	–	–
Sávoly (Somogy)	–	–	–	1	–
Senye (Zala)	–	1	–	–	–
Sittke (Vas)	–	–	–	1	–
Somogyvár (Somogy)	–	–	–	–	–
Sopron (Sopron)	–	–	–	–	–
Sümeg (Zala)	–	1	3	1	1
Szabar (Zala)	–	3	1	2	–
Szántó (Zala)	–	4	–	1	1
Szegvár (Zala)	–	1	–	–	–
Szentandrás (Zala)	–	–	–	–	1
Szentbalázs (Zala)	–	–	1	1	1
Szentgrót (Zala)	–	–	–	–	–
Szentgyörgyvár (Zala)	–	–	–	–	–
Szentkirályszabadja (Veszprém)	–	–	–	–	–
Szentlászlóegyháza (Zala)	–	–	–	–	–
Szentpéterúr (Zala)	1	1	1	–	–
Szenyér (Somogy)	–	–	1	–	–
Szigetvár (Somogy)	–	–	1	–	–
Szigliget (Zala)	–	–	–	–	–
Szombathely (Vas)	–	–	–	1	–
Szőcsény (Somogy)	–	–	–	–	–
Szőkedencs (Somogy)	–	–	–	–	–
Szöllőgyörök (Somogy)	–	–	1	–	–
Tapolca (Zala)	–	2	3	1	3
Tapsony (Esztergom)	–	–	–	–	1
Tarány (Somogy)	–	–	–	1	–
Taszár (Somogy)	–	–	–	1	–
Türje (Zala)	1	–	–	–	–
Udvarnok (Zala)	–	–	–	–	–
Ugod (Veszprém)	–	–	–	1	–

A település (megye)	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799
Újnép (Somogy)	–	–	–	–	–
Úrkút–Pusztá (Veszprém)	–	–	–	–	1
Vállus (Zala)	–	2	3	2	1
Vámos (Somogy)	–	–	1	–	–
Vasvár (Vas)	–	–	–	–	1
Váth (Vas)	–	–	–	–	–
Verőce (Verőce)	–	1	–	–	–
Veszprém (Veszprém)	–	1	3	1	1
Vindornyafok (Zala)	–	–	–	–	–
Vindornyaszőlős (Zala)	–	–	–	–	–
Vörs (Somogy)	1	2	–	1	5
Zalaapáti (Zala)	–	–	–	3	2
Zalabér (Zala)	–	–	–	–	1
Zalaegerszeg (Zala)	1	1	1	1	–
Zalaistvánd (Zala)	–	–	1	–	–
Zalaszentlászló (Zala)	–	–	–	–	–
Zalaszentpéter (Zala)	–	1	–	–	–
Zalavár (Zala)	–	1	–	–	–
Zsid (Zala)	2	4	5	8	1

Azonosíthatatlan helységek					
Csőrg (?)	–	–	1	–	–
Fatka (?)	–	1	–	–	–
Kerszt (?)	–	1	–	–	–
Labod (Lábod, Somogy megye? Labos ?)	–	1	–	–	–
Máriacell (Mariatzell, Ausztria?)	–	–	–	–	–
Miházi (?)	–	–	1	–	–
Nagykovácsi (Pest megye?)	–	–	–	–	–
Rábazsitfa (?)	–	–	–	–	–
Szemere (?)	–	–	–	–	1

III. AZ IDEGENBŐL JÖTT VÖLEGÉNYEK ÉS MENYASSZONYOK LAKÓHELYE
(KESZTHELYI HÁZASSÁGKÖTÉSEK, 1750–1849, FOLYTATÁS)

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Apatin (Bács)	–	–	–	–	–	1
Apostag (Pest)	–	–	–	–	1	1
Bagod (Zala)	–	–	–	–	–	1
Bak (Zala)	–	–	–	–	–	1
Balatonberény (Somogy)	–	–	–	1	–	2
Balatonederics (Zala)	1	–	1	–	2	6
Balatonfüred (Zala)	–	–	–	–	1	1
Balatonkeresztúr (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Balatonszentgyörgy (Somogy)	2	2	–	1	2	12
Battyk (Zala)	1	–	–	–	–	2
Bazsi (Zala)	1	–	–	–	1	2
Bókaháza (Zala)	–	–	–	–	–	1
Boldogasszonyfa (Zala)	–	–	–	–	1	1
Boronka (Somogy)	–	–	–	1	–	1
Borszörcsök (Veszprém)	1	–	–	–	–	1
Bottyán (Somogy)	1	1	–	–	–	4
Büdöskút (Sopron)	–	–	–	1	–	1
Bük (Zala)	–	–	–	–	–	1
Csáford (Zala)	–	–	–	–	1	1
Csákány (Somogy)	–	–	–	1	–	2
Csáktornya (Zala)	–	–	–	1	–	1
Csány (Zala)	–	–	–	–	–	1
Csurgó (Somogy)	–	–	–	–	1	2
Dénesfa (Vas)	–	–	–	–	–	1
Devecser (Veszprém)	–	–	–	–	1	1
Dörögd (Zala)	–	–	–	–	–	1
Égenfölde (Zala)	1	–	–	–	–	2
Eger (Zala)	–	–	–	–	1	2
Egregy (Zala)	–	1	–	1	2	11
Egyházasszecsőd (Vas)	–	–	–	–	1	1
Fejéregyháza (Somogy)	–	–	–	1	–	3
Fonyód (Somogy)	–	–	–	2	–	3
Főnyed (Somogy)	1	–	–	–	–	2

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Galambok (Zala)	–	–	–	–	–	1
Gyulakeszi (Zala)	–	–	–	–	–	2
Hahót ((Zala)	1	–	–	1	–	2
Hegymagas (Zala)	–	–	1	1	–	2
Hollád (Somogy)	–	–	–	1	–	4
Homokbödöge (Veszprém)	–	–	–	–	1	1
Iszkáz (Veszprém)	–	–	–	–	–	1
Jánosháza (Vas)	1	–	–	2	–	4
Kapornak (Zala)	–	–	–	–	–	1
Kaposvár (Somogy)	–	–	–	–	–	3
Karmacs (Zala)	2	–	–	3	4	12
Karos (Zala)	–	–	–	–	1	2
Kehida (Zala)	–	–	–	–	2	3
Kémend (Zala)	–	–	–	–	–	1
Keresztúr (Zala)	–	–	1	–	–	2
Kéthely (Somogy)	–	5	–	3	4	16
Kisgomba (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Kisgörbő (Zala)	–	–	–	–	–	1
Kiskomárom (Zala)	–	1	–	3	–	5
Kislak (Somogy)	–	–	–	1	–	1
Komárváros (Zala)	–	–	–	–	–	1
Kovácsi (Zala)	–	–	–	–	1	1
Körmend (Vas)	–	–	–	–	1	1
Kőszeg (Vas)	–	–	–	1	–	1
Köszvényes (Zala)	–	–	–	–	1	1
Köveskút (Zala)	–	–	–	–	1	1
Kustány (Zala)	–	–	–	–	–	2
Lád (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Lendva (Zala)	–	1	–	–	–	1
Lesencetomaj (Zala)	–	1	–	–	1	5
Ludbregh (Kőrös)	–	–	–	–	–	1
Magyaród (Somogy)	1	–	–	–	–	2
Mánd (Zala)	–	–	–	–	–	1
Marcali (Somogy)	1	3	–	1	–	7
Merenye (Zala)	–	–	–	–	1	2
Mernye (Somogy)	–	–	–	–	–	1

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Meszegyörök (Zala)	3	–	–	8	11	34
Mezőkomárom (Vesz- prém)	–	–	–	–	1	1
Miháld (Somogy)	–	–	–	1	–	1
Mihályfa (Zala)	–	–	–	–	2	3
Mike (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Molnári (Vas)	–	–	–	–	–	1
Nagyatád (Somogy)	–	–	–	2	–	2
Nagybajom (Somogy)	–	–	–	–	1	1
Nagykanizsa (Zala)	5	1	–	2	2	20
Nagyvázsony (Veszprém)	–	–	–	–	–	1
Nemesapáti (Zala)	–	–	–	–	–	1
Nemesdéd (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Nemesszakácsi (So- mogy)	–	–	–	–	–	3
Nemesvid (Somogy)	–	–	–	–	1	3
Nemesvita (Zala)	–	4	–	1	–	7
Németfalu (Zala)	1	–	–	–	–	1
Németlad (Somogy)	–	–	–	1	–	1
Nyirád (Zala)	–	–	–	–	–	1
Ollár (Zala)	–	–	–	–	1	1
Ondód (Vas)	–	1	–	–	–	1
Ormánd (Zala)	–	–	–	–	–	1
Orosztony (Zala)	–	–	–	–	–	4
Oszlop (Veszprém)	–	–	–	1	–	1
Osztopány (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Öreglak (Somogy)	–	–	–	–	1	1
Pacsa (Zala)	1	–	–	–	1	3
Páhok (Zala)	2	3	–	3	5	26
Pallén (Zala)	–	–	–	–	1	1
Pápa (Veszprém)	–	1	–	–	–	1
Pécs (Baranya)	–	–	–	–	–	1
Pest (Pest)	–	–	–	–	2	3
Pinkamiske (Vas)	–	–	–	1	–	1
Prága (Zala)	–	–	–	–	–	2
Pula (Zala)	–	–	–	1	–	1

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Pusztakovácsi (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Rada (Zala)	–	–	–	–	1	5
Récsé (Zala)	–	–	1	–	–	1
Rendek (Zala)	1	–	–	–	–	1
Rezi (Zala)	–	3	–	2	2	13
Rigács (Zala)	–	–	–	–	–	1
Sámson (Somogy)	–	–	–	–	–	6
Sármellék (Zala)	1	1	1	1	1	14
Sárosd (Zala)	–	–	–	–	1	1
Sárvár (Vas)	–	–	–	1	–	1
Sávoly (Somogy)	–	–	–	–	1	3
Sennye (Zala)	–	–	–	–	–	1
Sittke (Vas)	–	–	–	–	–	1
Somogyvár (Somogy)	–	–	–	–	1	1
Sopron (Sopron)	–	–	1	–	–	1
Sümeg (Zala)	–	1	1	10	3	21
Szabar (Zala)	–	–	–	1	–	7
Szántó (Zala)	2	2	1	2	5	18
Szegvár (Zala)	–	–	–	–	–	1
Szentandrás (Zala)	–	2	–	–	1	4
Szentbalázs (Zala)	–	–	–	–	–	2
Szentgrót (Zala)	–	2	–	1	3	6
Szentgyörgyvár (Zala)	–	–	1	1	1	3
Szentkirályszabadja (Veszprém)	–	–	–	–	1	1
Szentlászlóegyháza (Zala)	–	–	–	1	–	1
Szentpéterúr (Zala)	–	1	–	–	–	4
Szenyér (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Szigetvár (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Szigliget (Zala)	–	–	–	–	2	2
Szombathely (Vas)	–	–	–	1	–	2
Szőcsény (Somogy)	1	–	–	–	–	1
Szőkedencs (Somogy)	–	–	–	–	1	1
Szöllősgyőrök (Somogy)	–	–	–	–	2	3
Tapolca (Zala)	2	–	–	2	2	15
Tapsony (Esztergom)	–	–	–	–	–	1

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Tarány (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Taszár (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Türje (Zala)	–	–	–	–	–	1
Udvarnok (Zala)	–	–	–	1	–	1
Ugod (Veszprém)	–	–	–	–	–	1
Újnép (Somogy)	–	–	–	–	1	1
Úrkút–Pusztá (Veszprém)	–	–	–	–	–	1
Vállus (Zala)	–	–	–	–	4	12
Vámos (Somogy)	–	–	–	–	–	1
Vasvár (Vas)	–	–	–	–	–	1
Váth (Vas)	–	–	–	–	1	1
Verőce (Verőce)	–	–	–	–	–	1
Veszprém (Veszprém)	–	–	–	–	–	6
Vindornyafok (Zala)	–	–	–	–	1	1
Vindornyasöllős (Zala)	–	–	–	1	–	1
Vörs (Somogy)	2	1	–	–	2	13
Zalaapáti (Zala)	–	–	–	6	2	13
Zalabér (Zala)	–	–	–	–	–	1
Zalaegerszeg (Zala)	2	–	1	1	1	9
Zalaistvánd (Zala)	–	–	–	–	–	1
Zalaszentlászló (Zala)	–	–	–	–	1	1
Zalaszentpéter (Zala)	–	–	–	–	–	1
Zalavár (Zala)	–	–	–	1	2	4
Zsid (Zala)	2	1	–	–	2	25

Azonosíthatatlan helységek						
Csőrg (?)	–	–	–	–	–	1
Fatka (?)	–	–	–	–	–	1
Kerszt (?)	–	–	–	–	–	1
Középlak (?)	–	–	–	–	1	1
Labod (Lábod, Somogy megye? Labos?)	–	–	–	–	–	1
Lencz (? Sopron)	–	1	–	–	–	1
Máriacell (Mariazell, Ausztria?)	–	–	–	–	1	1

A település (megye)	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	Együtt
Nagykovácsi (Pest megye?)	–	–	–	–	1	1
Rábacsitfa (?)	–	–	–	–	1	1
Szemere (?)	–	–	–	–	–	1

IV. AZ ESKÜVŐK NAPTÁRI NAPJA KESZTHELYEN, 1750–1849

évtized	hétfő	kedd	szerda	csütörtök	péntek	szombat	vasár- nap
1750–1759	42	27	17	21	9	51	188
1760–1769	52	30	18	14	8	67	198
1770–1779	67	27	16	12	16	53	265
1780–1789	57	56	15	14	7	28	272
1790–1799	73	59	25	4	3	9	278
1800–1809	78	95	39	20	10	19	292
1810–1819	52	77	33	44	20	26	189
1820–1829	98	80	46	34	26	40	199
1830–1839	69	112	23	16	5	12	315
1840–1849	83	134	29	16	2	17	365

V. A KESZTHELYI MENYASSZONYOK SZÁMÍTOTT ÉLETKORA, 1750–1849

1750–1799

életkor	1750–1759	1760–1769	1770–1779	1780–1789	1790–1799
13			2		1
14	2	2	7	2	
15	9	6	11	3	2
16	7	15	14	10	21
17	5	14	28	23	27
18	15	33	29	32	31
19	21	24	33	39	34
20	9	22	35	37	27
21	13	19	18	18	25
22	9	9	15	18	13
23	9	8	12	12	26
24	8	7	10	7	5
25	6	3	3	7	5
26	1	-	5	9	6
27		2	3	1	2
28		2		2	3
29		2	1	1	1
30		1	2		4
30 felett		1		5	5
összesen	114	192	228	226	238

1800–1849

életkor	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
13			1		
14	3	1	2	2	
15	10		3	5	2
16	19	6	16	12	12
17	21	17	17	22	34
18	40	26	26	29	33
19	33	24	44	45	50
20	28	27	23	29	39
21	28	20	27	44	38
22	20	25	25	30	30
23	15	5	13	25	26

életkor	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
24	9	6	14	11	22
25	5	8	16	7	9
26	6	4	9	8	9
27	6	3	3	8	3
28	4	1	8	3	4
29	1	1	5	3	1
30			3	2	9
30 felett	8	6	4	5	14
összesen	256	180	259	290	335

VI. AZ IZRAELITA VALLÁSÚ ÚJSZÜLÖTTÉK KESZTHELYEN 1828–1849

év	újszülöttek száma	ebből keszthelyi	év	újszülöttek száma	ebből keszthelyi
1828	18	12	1839	–	–
1829	24	16	1840	–	–
1830	21	9	1841	–	–
1831	21	14	1842	17	15
1832	26	15	1843	–	
1833	22	16	1844	–	
1834	25	15	1845	20	16
1835	26	14	1846	–	
1836	35	21	1847	–	
1837	24	15	1848	27	16
1838	32	22	1849	12	11

VII. A SZÜLETÉSEK, HALÁLOZÁSOK ÉS HÁZASSÁGKÖTÉSEK IDÉNYHULLÁMZÁSA KESZTHELYEN, 1750–1849

Születések

évtized	január	február	március	április	május	június	július	augusz- tus	szeptem- ber	október	novem- ber	decem- ber
1730–1739	97	131	126	93	68	80	86	89	102	108	119	103
1740–1749	108	112	140	90	78	82	88	74	102	115	124	88
1750–1759	112	113	128	97	80	78	85	89	94	127	113	83
1760–1769	108	123	113	94	71	84	72	92	111	112	113	110
1770–1779	122	121	119	88	82	72	86	98	105	115	103	90
1780–1789	114	108	110	98	78	84	88	101	109	112	110	89
1790–1799	104	104	120	93	81	86	89	95	88	120	111	108
1800–1809	117	117	116	101	76	75	87	98	104	100	107	103
1810–1819	104	113	106	83	81	98	87	85	102	125	109	107
1820–1829	107	121	104	92	90	84	93	94	96	106	112	101
1830–1839	119	125	106	83	83	84	83	86	112	111	110	102
1840–1849	111	117	90	97	85	78	86	95	109	116	108	108

Halálozások

évtized	január	február	március	április	május	június	július	augusztus	szeptember	október	november	december
1750–1759	112	134	143	130	109	89	60	78	61	71	122	93
1760–1769	121	126	148	121	109	75	63	93	105	62	78	101
1770–1771	96	121	160	167	103	82	71	74	82	73	95	87
1780–1789	95	91	119	129	106	67	65	96	126	95	107	105
1790–1799	137	109	124	136	101	73	62	73	90	84	86	125
1800–1805	96	93	116	125	114	85	73	103	110	111	98	76
1810–1819	97	89	111	112	114	84	84	93	119	99	105	100
1820–1829	102	102	117	112	89	91	68	93	116	105	106	102
1830–1839	121	128	107	107	101	64	63	102	99	91	104	116
1840–1849	106	108	113	118	91	65	96	94	108	100	99	102
1750–1849	108	108	123	123	103	76	72	92	104	92	100	100

Házasságkötések

évtized	január	február	március	április	május	június	július	augusztus	szeptember	október	november	december
1750–1759	226	459	7	93	80	75	53	20	45	20	154	3
1760–1769	382	343	9	65	92	80	51	36	15	27	111	9
1770–1779	271	397	26	56	116	93	59	52	21	41	88	3
1780–1789	294	470	16	65	92	87	50	39	27	8	79	5
1790–1799	290	462	29	81	102	59	42	44	38	31	49	3
1800–1809	253	427	6	73	136	70	45	60	48	30	79	0
1810–1819	318	313	16	55	112	66	67	72	63	45	83	5
1820–1829	353	287	9	30	133	77	59	61	35	56	102	11
1830–1839	277	314	6	93	166	101	26	45	37	41	108	4
1840–1849	241	238	33	68	206	100	58	44	45	62	109	7
1750–1849	288	363	16	67	129	82	51	48	38	38	95	5

VIII. A TÖRVÉNYTELEN GYEREKEK SZÁMA ÉS ARÁNYA
KESZTHELYEN, 1730–1849

év	törvénytelen születések száma	% (100=összes születés)	év	törvénytelen születések száma	% (100=összes születés)
1730	1	0,85	1762	2	1,14
1731	4	3,10	1763	1	0,56
1732	2	1,45	1764	4	1,93
1733	2	1,69	1765	1	0,44
1734	1	0,70	1766	1	0,52
1735	4	3,60	1767	2	0,94
1736	1	0,95	1768	1	0,50
1737	2	1,65	1769	4	2,30
1738	–	–	1770	–	–
1739	1	0,62	1771	1	0,57
1740	1	0,71	1772	2	0,99
1741	1	0,67	1773	3	1,58
1742	1	0,61	1774	3	1,43
1743	1	0,75	1775	1	0,51
1744	3	1,94	1776	1	0,61
1745	5	3,13	1777	–	–
1746	1	0,68	1778	5	2,31
1747	–	–	1779	2	1,03
1748	2	1,35	1780	1	0,46
1749	2	1,18	1781	4	2,07
1750	1	0,58	1782	3	1,75
1751	8	4,35	1783	6	3,33
1752	1	0,59	1784	12	5,71
1753	2	1,31	1785	7	3,65
1754	2	1,04	1786	12	6,25
1755	3	1,51	1787	4	2,13
1756	–	–	1788	8	4,73
1757	–	–	1789	7	3,83
1758	1	0,65	1790	10	4,85
1759	1	0,61	1791	11	5,45
1760	3	1,71	1792	15	7,08
1761	1	0,51	1793	6	2,93

év	törvénytelen születések száma	% (100=összes születés)	év	törvénytelen születések száma	% (100=összes születés)
1794	9	4,02	1822	20	8,10
1795	8	3,72	1823	25	8,53
1796	6	3,19	1824	25	9,69
1797	3	1,46	1825	11	3,85
1798	2	0,86	1826	17	5,26
1799	5	2,25	1827	28	9,86
1800	7	3,20	1828	15	5,45
1801	5	2,37	1829	14	5,41
1802	9	3,90	1830	21	7,55
1803	10	4,85	1831	15	6,64
1804	6	3,05	1832	15	6,05
1805	8	4,10	1833	18	7,93
1806	7	4,09	1834	35	11,86
1807	13	4,69	1835	11	4,95
1808	18	7,14	1836	20	9,05
1809	10	4,00	1837	15	6,20
1810	6	2,91	1838	20	9,26
1811	6	2,36	1839	24	9,76
1812	12	5,33	1840	23	9,83
1813	14	5,17	1841	13	5,44
1814	20	8,30	1842	22	9,24
1815	19	9,09	1843	16	6,90
1816	23	10,04	1844	35	12,07
1817	14	7,11	1845	23	8,36
1818	22	9,78	1846	32	11,39
1819	25	9,69	1847	31	11,11
1820	28	11,52	1848	36	14,01
1821	17	6,72	1849	22	8,70

IX. A HÁZAS NŐK KORSPECIFIKUS TERMÉKENYSÉGE KESZTHELYEN, 1750–1803

1750–1769 között kötött házasságok

Az anya életkora a házasságkötéskor	Az anya aktuális életkora							n
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
19 és kevesebb	383	408	347	325	227	75	5	174
20–24		439	421	332	261	112	20	164
25–29			406	338	237	122	13	48
30–34				366	221	105	35	25
35–39					78	57		
40 és idősebb						40	32	

1770–1789 között kötött házasságok

Az anya életkora a házasságkötéskor	Az anya aktuális életkora							n
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
19 és kevesebb	397	412	338	293	234	99	4	252
20–24		422	387	318	250	86	9	168
25–29			400	339	244	124	14	52
30–34				261	167	117	18	
35–39					245	27		
40 és idősebb						77	13	

1790–1809 közötti házasságok

Az anya életkora a házasságkötéskor	Az anya aktuális életkora							n
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	
19 és kevesebb	414	412	344	290	220	103	19	277
20–24		417	373	312	235	104	15	225
25–29			441	305	221	141	14	52
30–34				240	185	42		
35–39					249	91		
40 és idősebb						200	78	

1750–1809 között valamennyi házasság, ahol a nő születési ideje ismert (MF1 családlapok)

Az anya életkora a házasságkötéskor	Az anya aktuális életkora							
	-19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	n
19 és kevesebb	378	423	362	332	256	112	9	461
20–24		424	394	327	253	115	16	414
25–29			450	323	262	142	23	106
30–34				413	279	119	11	40
35–39					281	72	44	32
40 és idősebb						84		27

X. A BEVÁNDOROLT HÁZASPÁROK A HÁZASSÁGKÖTÉS VAGY AZ ELSŐ GYEREK SZÜLETÉSE ÉVE SZERINT, 1750–1849

év	beköltözött házaspárok	házasságkötések, ahol az egyik fél beköltözött	év	beköltözött házaspárok	házasságkötések, ahol az egyik fél beköltözött
1750	35	12	1781	24	15
1751	40	20	1782	17	15
1752	25	7	1783	20	18
1753	29	13	1784	18	11
1754	22	14	1785	14	12
1755	32	14	1786	15	18
1756	22	23	1787	14	13
1757	22	16	1788	8	7
1758	16	4	1789	13	7
1759	16	8	1790	21	9
1760	19	13	1791	22	15
1761	24	14	1792	19	13
1762	20	9	1793	22	7
1763	20	12	1794	25	13
1764	19	19	1795	21	15
1765	21	16	1796	22	12
1766	20	5	1797	26	17
1767	18	10	1798	26	12
1768	26	7	1799	22	11
1769	13	7	1800	27	17
1770	21	14	1801	19	18
1771	15	11	1802	32	16
1772	28	22	1803	23	15
1773	23	8	1804	20	14
1774	27	17	1805	31	14
1775	20	11	1806	21	15
1776	24	15	1807	28	18
1777	18	12	1808	24	14
1778	30	8	1809	38	17
1779	26	9	1810	25	15
1780	32	18	1811	29	19

év	beköltözött házaspárok	házasságkötések, ahol az egyik fél beköltözött	év	beköltözött házaspárok	házasságkötések, ahol az egyik fél beköltözött
1812	26	18	1831	14	12
1813	28	20	1832	13	20
1814	18	8	1833	14	19
1815	20	7	1834	19	14
1816	17	7	1835	12	20
1817	21	13	1836	13	11
1818	16	15	1837	12	16
1819	37	11	1838	15	12
1820	24	19	1839	19	20
1821	25	12	1840	11	11
1822	31	9	1841	21	16
1823	24	12	1842	16	18
1824	25	17	1843	18	21
1825	26	18	1844	14	24
1826	31	23	1845	19	22
1827	26	17	1846	17	28
1828	16	13	1847	19	19
1829	23	8	1848	20	28
1830	16	11	1849	21	16

XI. Az új adózók Keszthelyen, 1750–1846

év	az új adózók közül				Polgárváros
	új adózó	bevándorolt	helyi	bizonytalan	
1748	31	10	8	13	–
1749	40	13	14	13	–
1750	34	19	13	2	–
1751	36	14	17	5	–
1758	174	73	72	29	–
1759	43	22	15	6	–
1760	32	16	9	7	–
1761	39	20	14	5	–
1762	22	6	10	6	–
1764	59	21	29	9	–
1766	89	34	39	16	–
1768	41	10	14	17	2
1770	106	47	35	24	6
1771	27	15	11	1	13
1772	26	12	12	1	9
1773	82	55	26	1	–
1775	48	28	18	2	1
1776	31	16	15	–	–
1777	43	28	9	6	3
1778	26	13	12	1	1
1779	40	23	13	4	1
1780	66	29	31	6	–
1781	24	21	3	–	–
1783	50	28	21	1	–
1784	43	25	18	–	3
1785	36	17	12	7	1
1786	15	8	5	–	–
1787	44	18	19	7	1
1788	69	27	40	2	–
1789	36	18	17	1	–
1792	76	34	37	5	–
1793	36	16	19	1	–

év	az új adózók közül				Polgárváros
	új adózó	bevándorolt	helyi	bizonytalan	
1794	25	8	16	1	–
1795	27	14	13	–	–
1796	26	14	11	1	–
1797	22	14	6	2	3
1798	45	22	23	–	1
1799	36	18	18	–	2
1801	57	32	25	–	2
1804	112	67	45	–	–
1807	111	54	56	1	1
1808	48	32	16	–	1
1809	46	22	24	–	2
1811	81	48	33	–	1
1812	31	15	16	–	–
1813	45	28	17	–	–
1814	37	22	15	–	2
1815	32	16	16	–	1
1817	51	29	22	–	3
1818	25	10	15	–	–
1819	73	45	25	3	–
1820	19	12	7	–	–
1821	15	8	6	1	–
1822	49	19	25	1	3
1823	47	23	20	4	–
1824	29	14	15	–	1
1825	26	15	11	–	–
1826	36	20	16	1	–
1827	19	6	12	2	–
1828	50	18	30	3	–
1829	60	27	30	4	–
1830	28	13	15	–	–
1831	40	19	20	1	1
1832	22	11	11	–	1
1833	28	12	16	–	4
1834	32	19	13	–	–

év	az új adózók közül				Polgárváros
	új adózó	bevándorolt	helyi	bizonytalan	
1836	60	28	29	3	3
1837	66	22	40	4	3
1838	43	24	19	–	–
1842	156	70	80	6	6
1843	52	25	27	–	1
1844	55	24	26	5	–
1845	59	24	28	7	–
1846	2	2	–	–	2

XII. A KESZTHELYI HÁZTARTÁSOK MEGOSZLÁSA ÖSSZETÉTELÜK SZERINT
(LASLETT-FÉLE TIPOLOGIA)

Típus	1757	%	1771	%
1. Egyedül él				
a/ özvegy	9	1,53	15	2,31
b/ nőtlen, hajadon, ismeretlen	1	0,17	5	0,77
2. Nem család háztartás				
a/ együtt élő testvér	2	0,34		
b/ egyéb együtt élő rokon				
c/ együtt élő nem rokon	1	0,17	1	0,15
3. Nukleáris családos háztartás				
a/ házaspár gyermek nélkül	69	11,69	65	10,03
b/ házaspár gyermekkel	425	72,03	398	61,42
c/ özvegy férfi gyerekkel	7	1,19	4	0,62
d/ özvegy nő gyermekkel	62	10,51	35	5,40
4. Egyszerű család rokonnal				
a/ felmenő rokonnal	13	2,20	40	6,17
b/ lemenő rokonnal				
c/ oldalági rokonnal			15	2,31
d/ 4. a-c kombinációi			1	0,15
5. Többcsaládos háztartás				
a/ családos felmenő rokon(ok/			4	0,62
b/ családos lemenő rokon(ok/	1	0,17	57	8,80
c/ családos oldalági rokon(ok/			8	1,23
d/ házas testvérek				
e/ egyéb többcsaládos háztartások				
6. Besorolhatatlan				
Összesen	590	100,00	648	100,00

XIII. AZ ISRAELITA VALLÁSÚ NÉPESSÉG KORÖSSZETÉTELE KESZTHELYEN
(1848)

életkor	férfi	nő	együtt
0 év	9	5	14
1	5	9	14
2	9	8	17
3	17	9	26
4	12	11	23
5	8	14	22
6	11	10	21
7	9	10	19
8	7	10	17
9	11	6	17
0–10 éves	98	92	190
10	7	9	16
11	9	6	15
12	4	11	15
13	13	5	18
14	13	6	19
15	6	2	8
16	11	10	21
17	6	4	10
18	3	8	11
19	11	5	16
10–19 éves	83	66	159
20–24 éves	42	41	83
25–29 éves	28	23	51
30–34 éves	23	11	34
35–39 éves	12	23	35
40–44 éves	19	11	30
45–49 éves	15	12	27
50–54 éves	12	12	24
55–59 éves	4	9	13
60–64 éves	9	3	12
65–70 éves	5	2	7
70-nél több	9	3	12

XIV. A NEM KESZTHELYI SZÜLETÉSŰ ZSIDÓK SZÁRMAZÁSI HELYE (1848)

születési hely	megye, ország	eset- szám	születési hely	megye, ország	eset- szám
Alestán		1	Mihályfa	Zala	1
Asszonyfa	Győr	1	Mihályi	Sopron	1
Balatonberény	Somogy	1	Minchen grecz	Csehország	1
Baumberg	Bajorország	1	Miskolc	Borsod	1
Béled	Sopron	3	Mór	Fejér	1
Bogárdi		1	Nagyatád	Somogy	1
Buda	Pest	1	Nagysimonyi	Somogy	1
Bukovic	Bács-Bodrog	1	Nemesvámos	Veszprém	1
Bükk	Zala	1	Németkeresztur	Sopron	5
Celldömölk	Vas	1	Németujvár	Vas	2
Csáktornya	Zala	1	Noszlop	Veszprém	2
Csóron	Sopron	1	Öcs(ön)	Veszprém	1
Devecser	Veszprém	2	Paks	Tolna	1
Diszel	Zala	2	Pápa	Veszprém	5
Döbrögecz		1	Pinkaföld	Vas	3
Enying	Veszprém	3	Pozsony	Pozsony	3
Gaján	Morvaország	1	Rábasebesi	Sopron	1
Gevits	Morvaország	2	Rendek	Zala	17
Hollád	Somogy	1	Révkomárom	Komárom	2
Hosszúpereszteg	Vas	1	S.K.Szabadi	Somogy	1
Iszkáz	Veszprém	1	S.péter		1
Jánosháza	Vas	4	Sárospatak	Sáros	1
Janos		1	Sopron	Sopron	4
Jenika	Csehország	1	Szabadi	Somogy	1
Jungbunslan	Csehország	1	Szakcsi	Tolna	1
Kanizsa	Zala	7	Szántó	Zala	3
Kapolcs	Zala	3	Szombathely	Vas	1
Karmacs	Zala	1	Szőhidvég	Somogy	1
Keresztur		7	Teleki	Somogy	1
Kisigmánd	Komárom	1	Torna	Torna	1
Kismarton	Sopron	2	Tótygyugy	Somogy	1
Komárváros	Zala	1	Vasvár	Vas	2
Köpcseny	Moson	1	Verhova	Ung	1
Kőrishegy	Somogy	1	Veszprém	Veszprém	4
Kővágóörs	Zala	2	Vid	Veszprém	1

születési hely	megye, ország	eset- szám	születési hely	megye, ország	eset- szám
Lengyeltóti	Somogy	2	Zánka	Zala	1
Lövő	Sopron	2			

XV. A MEGYEI ÉS ORSZÁGOS ADÓÖSSZEÍRÁSOK VÉGEREDMÉNYEI KESZTHELYEN, 1711–1753

a) 1711

megnevezés	mezőváros	Polgárváros	nemes	együtt
háztartásfő	131	8	10	150
igásállat	202	22	26	250
tehén	110	7	11	128
négyéves növendék	18	4	4	26
hároméves növendék	33	8	3	44
juh	239	35	3	277
sertés	35	16	–	51
búza	779	111	114	1004
árpa	127	26	21	174
bor	2560	74	161	2795
ipar után fizet	41	–	–	41

b) 1714

megnevezés	mezőváros	Polgárváros	együtt
háztartásfő	102	9	111
hospes	29	–	29
zsellér	65	8	73
lakó	7	1	8
igásállat	119	8	127
tehén	43	6	49

c) 1715

megnevezés	mezőváros	Polgárváros	együtt
háztartásfő	88	11	99
szántó	291	64	355
rét	2	–	10
szőlő	400	35	435

d) 1730

megnevezés	mezőváros	Polgárváros	együtt
háztartásfő	249	21	270
hospes	211	21	232
zsellér	19	2	21
szolga	1	–	1
igásállat	89	14	103
fejőstehén	50	8	58
meddő tehén	21	3	24
növendék	74	14	88
méhkas	4	–	4
őszi búza	772	61	833
tavaszi búza	–	–	–
árpa	94	29	123
zab	50	–	50
bor	1375	73	1448
haszonbér	215	–	215
ipar után fizet	38	–	38

e) 1750–1753

megnevezés	1750			1753
	mezőváros	Polgárváros	együtt	mezőváros
háztartásfő	293	20	313	342
adóköteles személy	–	–	–	646
hospes	242	19	261	–
zsellér	8	–	8	–
igásállat	202	2	204	342
fejőstehén	152	3	155	241
meddő tehén	–	–	–	37
növendékmарha	40	3	43	83
borjú	249	9	258	–
őszi termés	1185	117	1302	–
őszi vetés	–	–	–	2763
tavaszi termés	115	2	117	–
tavaszi vetés	–	–	–	1009
bor	3991	107	4097	4725
jövedelem	219	–	219	1018
ipar után fizet	42	–	42	86

XVI. ADÓKÖTELES SZEMÉLYEK KESZTHELYEN, 1773–1848

év	házas zsellér	házatlan zsellér	16 évnél idősebb		testvér	szolga	szolgáló- leány
			fiú	leány			
1774	430	105	66	19	5	16	19
1775	407	107	97	65	6	65	45
1776	406	100	95	40	7	28	41
1777	421	109	80	46	5	39	45
1778	418	121	80	39	2	16	30
1779	406	132	90	59	2	25	47
1780	403	121	72	38	2	11	27
1781	404	111	78	54	2	16	34
1783	391	122	71	45	1	38	36
1784	386	138	76	46	5	33	51
1785	390	141	99	74	3	35	48
1786	371	134	120	32	1	111	63
1787	401	133	117	49	10	115	55
1789	446	120	99	64	4	29	41
1790	417	144	100	42	5	79	41
1792	407	132	83	27	3	62	41
1793	402	145	77	54	5	60	44
1796	394	150	85	34	3	80	40
1797	404	137	91	47	4	78	37
1798	403	141	94	47	3	73	40
1799	404	149	83	36	2	104	35
1800	398	160	77	29	2	91	30
1801	399	164	89	21		131	46
1802	395	175	92	39	5	142	62
1803	393	184	93	43	3	105	42
1804	391	192	93	40	4	154	50
1805	402	184	77	39	3	149	44
1806	396	170	82	31	3	138	49
1807	393	170	88	46	1	130	50
1808	392	174	94	51	2	145	65
1809	296	176	89	40	1	147	51
1810	385	187	100	39	4	102	58
1811	369	208	100	39	3	93	48

év	házas zsellér	házatlan zsellér	16 évnél idősebb		testvér	szolga	szolgáló- leány
			fiú	leány			
1812	368	212	90	20	5	110	59
1813	374	224	84	33	5	113	57
1814	366	238	84	23	3	22	59
1815	367	239	76	25	2	27	61
1816	349	242	83	42	4	20	75
1817	351	220	81	31	3	18	62
1818	358	222	90	35	5	44	59
1819	348	252	89	56	2	59	43
1820	330	243	100	41	3	49	52
1821	326	256	132	67	4	69	55
1822	341	258	95	65	3	56	49
1823	318	291	100	52	5	57	52
1824	312	294	95	51	2	55	36
1825	314	288	94	47	4	71	41
1826	316	275	85	41	7	77	45
1827	296	285	86	38	5	60	40
1828	306	300	102	36	2	64	42
1829	522	112	90	18	3	48	36
1830	516	104	90	18	3	48	24
1831	516	104	90	18	3	48	24
1832	489	119	75	48	5	44	36
1833	489	119	75	48	5	44	36
1835	498	106	86	23	3	49	25
1836	506	99	99	20	7	54	24
1837	526	99	100	40	7	73	44
1838	483	100	107	41	4	82	50
1839	408	97	82	24	2	58	53
1840	452	92	104	25	3	61	48
1841	454	104	108	27	5	62	38
1842	468	100	110	42	5	67	41
1843	468	100	104	42	5	67	41
1844	462	100	105	48	6	76	36
1845	508	109	120	60	4	86	39
1846	539	131	165	79	2	143	90
1848	580	126	66	12	7	51	31

XVII. A KESZTHELYI ÁLLATÁLLOMÁNY AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN,
1747–1848

a) 1747–1758

év	igás- állat	tehén	növen- dék négy- éves	növen- dék há- roméves	növen- dék két- éves	növen- dék	juh	sertés	méh- kas
1747	452	320	30 ⁺	203 ⁺	–	233	539	227	75
1748	454	302	114	190	–	314	603	233	64
1749	428	297	112	149	–	261	532	233	62
1750	454	290	56	91	137	284	506	221	56
1751	449	265	66	94	90	250	281	246	34
1758	441	193	–	–	–	153	237	–	60
1759	379	255	–	–	–	90	175	–	46

+ ridegmarha

b) 1773–1848

év	ökör	ló	fejős- tehén	meddő tehén	három- éves nö- vendék	kétéves növen- dék	borjú	ser- tés	juh
1773	215	158	221	45	19	48	54	108	137
1775	226	175	164	66	29	40	144	25	128
1776	216	167	161	71	36	56	101	7	184
1777	248	149	156	93	39	43	50	4	169
1778	256	129	156	93	26	46	66	2	202
1779	286	131	200	60	44	67	88	197	
1780	260	110	124	58	31	58	24	23	188
1781	289	130	159	32	40	44	45	33	15
1783	250	134	177	13	38	26	22	8	
1784	268	150	198	28	33	36	48	39	
1785	284	132	160	31	25	45	62	32	
1786	282	128	143	18	11	17	3	16	
1787	310	111	133	18	23	11	15	18	
1789	192	118	176	45	3	25	88	22	
1790	164	105	236	20	30	54	49	27	
1792	208	120	158	22	22	14	39	29	
1793	248	109	157	40	27	16	54	39	

év	ökör	ló	fejős- tehén	meddő tehén	három- éves nö- vendék	kétéves növen- dék	borjú	ser- tés	juh
1796	256	127	147	23	26	18	16	11	
1797	270	114	165	4	5	3	13	20	
1798	250	106	239	2	19	12	59	66	
1799	262	104	211	23	20	7	16	320	
1800	274	99	185	21	10	4	11	330	
1801	280	96	192	16		11	9	365	
1802	287	111	213	10	2	11	11	345	
1803	262	91	158	24	14	16	16	208	
1804	274	105	194	14	4	16	26	225	
1805	272	93	211	11	9	9	14	429	
1806	228	92	162	54	9	10	11	285	
1807	224	107	170	12	13	20	41	149	
1808	212	123	205	21	10	10	44	224	
1809	202	69	126	99	4	17	41	283	
1810	188	50	206	6	15	14	184	166	
1811	232	82	188	12	14	10	93	82	
1812	238	114	208	11	3	11	113	141	
1813	260	92	186	12	4	19	89	149	
1814	182	74	169	24	11	4	31	57	
1815	160	66	134	4	3			31	
1816	178	69	127	17				74	
1817	178	83	125	5	4	5	14	60	
1818	186	79	185	15		4	8	70	
1819	178	81	147					51	
1820	179	70	132	36	1	3		38	
1821	176		232	4	9	3	4	65	
1822	172		188	1	6	11	6	30	
1823	152	71	190	1	5	11	10	27	
1824	130		175	1	4	9	2	17	
1825	144		167		3	4		22	
1826	162	100	179					32	
1827	144	104	162		4	2	4	13	
1828	136		144		5		7	46	
1829	120		126		8		7	20	

év	ökör	ló	fejős- tehén	meddő tehén	három- éves nö- vendék	kétéves növen- dék	borjú	ser- tés	juh
1830	120		126		2	5		25	
1831	120		126		2	5		25	
1832	142	70	147		4	5		40	
1833	142	–	147	–	4	5	–	40	
1835	106	84	110		1	4		9	
1836	102	84	101		2			4	
1837	138	90	101		4	5		42	
1838	148	84	98	6	2		2	7	
1839	89	76	67		2	1		27	
1840	128	75	154		12	5		60	
1841	120	78	150		16			80	
1842	120	78	138		16			80	
1843	120	78	138					80	
1844	112	76	126		24			100	
1845	124	54	91		20	25			
1846	240	137	320		9	46		92	
1848	160	62	131						

XVIII. A HÁZAK SZÁMA ÉS AZ ADÓKÖTELES FÖLDEK TERJEDELME KESZT-
HELYEN AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN, 1773–1848

év	ház				szántóföld	rét	szőlő
	I. o.	II. o.	III. o.	együtt			
1774	175	181	157	513	123	236	3100
1775	33	87	363	483	281	204	2735
1776	18	25	443	486	225	181	2908
1777	19	21	446	486	143	162	2879
1779	17	27	443	487	233	167	2981
1780	14	23	458	495	226	160	2954
1781	10	21	463	494	298	169	2893
1783	11	27	452	490	204	140	2850
1784	10	32	442	484	290	173	2905
1785	11	29	455	495	328	162	2927
1786	8	26	455	489	278	164	2842
1787	6	23	471	500	317	166	2387
1789	4	24	484	512	322	163	2897
1790	6	22	488	516	192	145	2939
1797	3	7	482	492	35	54	2690
1799	3	42	457	502	59	119	2846
1800	2	18	497	517	62	110	2854
1801	5	13	480	498	58	129	2884
1802	4	14	469	487	76	158	2959
1803	24	10	459	493	82	153	3013
1804	11	17	461	489	101	189	2993
1805	10	8	466	484	85	147	2961
1806	13	12	470	495	78	140	2937
1807	6	22	451	479	58	112	2908
1809	4	23	442	469	64	108	2906
1810	5	21	462	488	66	109	2953
1811	6	15	454	475	53	113	2888
1812	4	13	449	466	44	113	1835
1813	4	17	446	467	42	89	2809
1814	4	10	440	454	57	119	2917
1815	4	12	447	463	58	109	3465
1816	1	13	432	446	64	125	2878

év	ház				szántóföld	rét	szőlő
	I. o.	II. o.	III. o.	együtt			
1817	5	13	432	450	76	123	2778
1818	5	16	405	426	99	117	1428
1819	2	13	427	442	103	99	2619
1820	2	4	426	432	104	98	2563
1821	–	7	421	428	92	111	2516
1822	1	8	409	418	214	122	2476
1824	–	2	415	417	125	118	2411
1825	–	7	412	419	120	112	2423
1826	–	4	404	408	115	40	2400
1827	1	7	388	396	99	93	2308
1828	–	6	393	399	42	65	2259
1829	–	6	663	669	70	60	2001
1830	–	3	663	666	62	50	1680
1831	–	3	663	666	62	56	1860
1832	2	9	660	671	–	–	1560
1833	2	9	660	671	–	–	1512
1835	4	2	690	696	88	54	1430
1836	4	7	709	720	90	53	1594
1837	4	4	731	739	110	60	487
1838	4	17	712	733	–	5	1933
1839	3	2	354	359	–	–	1841
1840	4	3	360	367	4	5	1933
1841	4	3	359	366	4	6	1933
1842	4	4	359	367	4	6	1933
1843	4	4	359	367	4	6	1933
1844	3	4	359	366	4	6	1933
1845	5	4	395	404	–	–	1933
1848		9	788	797	408	16	1964

XIX. A KÉZMŰVESEK SZÁMA KESZTHELYEN AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN,
1773–1848

a) 1747–1759

év	ipar után fizet	ebből halász	iparos
1747	116	18	98
1748	109	13	96
1749	110	13	97
1750	106	11	95
1751	109	9	100
1758	150	18	132
1759	137	16	121

b) 1773–1848

év	I. o.	II. o.	III. o.	együtt	év	I. o.	II. o.	III. o.	együtt
	kézműves					kézműves			
1773	37	30	90	157	1813	15	124	58	197
1775	26	39	88	153	1814	15	82	93	190
1776	29	23	79	131	1815	14	65	110	189
1777	33	26	60	119	1816	14	59	114	187
1778	29	20	70	119	1817	11	57	104	172
1779	28	20	83	131	1818	8	45	115	168
1780	25	25	71	121	1819	7	46	129	182
1781	22	30	79	131	1820	7	19	96	122
1783	24	21	100	145	1821	8	26	97	131
1784	16	32	106	154	1822	6	21	90	117
1785	15	32	104	151	1823	5	11	104	120
1786	17	24	96	137	1824	2	15	96	113
1787	18	17	104	139	1825	3	14	100	117
1789	4	19	112	135	1826	2	13	107	122
1790	7	14	112	133	1827	3	16	107	126
1792	7	11	114	132	1828	2	21	110	133
1793	7	3	134	144	1829	–	11	129	140
1796	10	1	142	153	1830	–	–	135	135
1797	7	2	137	146	1831	–	–	135	135
1798	6	1	141	148	1832	3	15	135	153
1799	10	5	159	174	1833	3	15	135	153

év	I. o.	II. o.	III. o.	együtt	év	I. o.	II. o.	III. o.	együtt
	kézműves					kézműves			
1800	15	20	115	150	1835	–	12	177	189
1801	15	27	127	169	1836	1	31	185	217
1802	9	12	142	163	1837	1	16	141	158
1803	26	61	68	155	1838	2	10	88	100
1804	37	75	68	180	1839	–	–	133	133
1804	37	75	68	180	1840	2	15	156	173
1805	27	51	99	177	1841	2	10	158	170
1806	16	44	105	165	1842	–	6	158	164
1807	15	66	77	158	1843	–	6	158	164
1808	14	80	75	169	1844	–	6	158	164
1809	23	55	99	177	1845	–	–	175	175
1810	17	90	65	172	1846	–	–	–	202
1812	13	108	65	186	1848	–	1	150	151

XX. A KERESKEDŐK SZÁMA KESZTHELYEN AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN,
1773-1848

év	quaestor				mercator			
	I. o.	II. o.	III. o.	együtt	I. o.	II. o.	III. o.	együtt
1773	–	2	8	10	2	1	3	7
1775	–	–	–	–	–	–	1	1
1776	–	–	–	–	–	–	4	4
1777	–	1	1	2	–	3	4	7
1778	–	1	1	2	–	1	3	4
1779	1	–	–	1	1	1	3	5
1780	1	–	1	2	–	2	2	4
1781	–	–	–	–	–	2	3	5
1783	–	–	–	–	–	1	5	6
1784	–	–	–	–	–	1	6	7
1785	4	–	–	4	–	1	6	7
1786	1	–	–	1	–	1	7	8
1787	1	–	1	2	–	1	7	8
1789	–	–	–	–	–	–	8	8
1790	–	–	–	–	–	1	7	9
1792	–	1	3	4	–	2	4	6
1793	1	–	3	4	–	2	4	6
1794	–	–	5	5	–	2	4	6
1796	1	–	4	5	–	1	6	7
1797	–	–	2	2	–	1	6	7
1798	–	–	2	2	–	1	6	7
1799	–	–	4	4	–	2	5	7
1800	–	–	4	4	–	2	4	6
1801	–	–	4	4	–	2	4	6
1802	–	–	5	5	1	1	4	6
1803	4	2	7	13	3	3	2	8
1804	3	2	15	20	3	3	2	8
1805	1	5	5	11	3	3	3	9
1806	1	3	7	11	1	4	3	8
1807	2	5	6	13	–	4	3	7
1808	1	4	6	11	–	5	3	8
1809	1	3	8	12	–	5	3	8
1810	–	3	9	12	–	4	4	8

év	quaestor				mercator			
	I. o.	II. o.	III. o.	együtt	I. o.	II. o.	III. o.	együtt
1811	1	4	2	7	–	8	1	9
1812	–	6	5	11	–	6	3	9
1813	–	6	4	10	–	4	5	9
1814	–	–	10	10	–	5	4	9
1815	–	–	13	13	–	5	4	9
1816	–	1	12	13	–	5	4	9
1817	–	1	9	10	–	6	4	10
1818	–	1	8	9	–	6	4	10
1819	–	–	–	3	–	3	–	3
1820	–	1	4	5	–	3	6	9
1821	–	2	3	5	–	1	5	6
1822	–	1	6	7	–	–	6	6
1823	–	–	–	9	–	–	–	5
1824	–	3	5	8	–	–	2	2
1825	–	4	4	8	–	–	3	3
1826	–	2	1	3	–	1	6	7
1827	–	2	3	5	–	–	3	3
1828	–	3	–	3	–	–	8	8
1829	–	–	8	8	–	–	–	–
1830	–	2	2	4	–	2	2	4
1831	–	2	2	4	–	2	2	4
1832	–	3	3	6	–	1	2	3
1833	–	2	3	5	–	1	2	3
1835	–	–	3	3	–	–	5	5
1836	–	–	1	1	–	–	3	3
1837	–	–	2	2	–	–	8	8
1838	2	6	13	21	5	3	4	12
1839	–	–	18	18	–	–	5	5
1840	–	–	–	–	–	2	3	5
1841	–	–	4	4	–	4	4	8
1842	–	–	4	4	–	4	4	8
1843	–	–	4	4	–	4	4	8
1844	–	–	4	4	–	4	4	8
1845	–	–	1	1	–	–	–	–
1848	–	2	12	14	–	1	9	10

XXI. A KIVETETT, ILLETVE FIZETETT ADÓ ÖSSZEGE KESZTHELYEN, 1747–1848

év	mezőváros		Polgár város	
	dika	adó forint	dika	adó forint
1774	514	1613	63	199
1775	505	1692	65	220
1776	458	1518	61	203
1777	453	1777	69	270
1779	506	2149	68	290
1780	472	1952	68	282
1781	469	1887	66	268
1783	450	1855	68	281
1784	483	2038	68	290
1785	491	2032	58	241
1786	471	1941	61	253
1787	517	2163	60	252
1788	–	2007	–	8
1789	500	2236	54	245
1790	454	2122	50	236
1791	694	3471	39	199
1792	473	2799	30	181
1793	400	2218	40	224
1794	454	2667	49	288
1796	334	1827	38	211
1797	431	1911	45	200
1799	458	2047	44	199
1800	477	2211	45	212
1801	466	2299	39	196
1802	503	2347	42	197
1803	568	3478	37	231
1804	620	3328	35	189
1805	636	3481	38	209
1806	606	3333	35	193
1807	552	3114	35	198
1809	544	3402	34	217
1810	547	3992	37	280

év	mezőváros		Polgár város	
	dika	adó forint	dika	adó forint
1811	553	5873	39	418
1812	559	5596	36	367
1813	551	3969	36	260
1814	513	3990	35	276
1815	474	3819	45	362
1816	458	5121	52	586
1817	458	4578	52	524
1818	413	4041	54	529
1819	406	3523	58	503
1820	409	3551	60	523
1821	417	3771	60	545
1822	401	3622	63	573
1824	389	3118	63	509
1825	390	3215	63	522
1826	388	3104	63	403
1827	367	2006	64	349
1828	364	2184	63	379
1829	363	836	61	141
1830	341	1742	61	313
1831	352	2169	61	377
1832	352	1936	62	352
1833	350	1989	62	352
1835	345	2002	63	366
1836	363	1689	68	317
1837	337	1839	78	429
1838	470	2674	84	478
1839	423	2363	83	464
1840	405	2459	83	504
1841	401	2396	83	497
1842	399	2620	78	517
1843	392	2433	80	498
1844	391	2291	79	464
1845	399	2267	79	451
1848	420	3302	71	562

XXII. A MEZŐVÁROSI ADÓZÓK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI MINŐSÍTÉS SZERINT, 1747–1845

foglalkozás	1747	1758	1770	1777	1787	1797	1807	1817	1827	1837	1845
tisztviselő, értelmiségi	–	–	–	–	–	–	1	2	3	12	6
gazda	146	156	143	156	158	133	123	95	94	95	130
szőlőművelő	176	216	198	252	261	294	309	311	386	383	356
halász	18	18	12	23	21	14	20	21	5	15	10
konvenció és egyéb	5	3	48	19	11	15	10	30	20	41	26
iparos	100	132	117	119	149	143	160	170	128	166	218
kereskedő, boltos	–	–	12	10	10	9	18	18	7	6	27
árendás	–	–	4	8	5	19	6	11	16	42	21
háztulajdonos	–	–	–	22	18	37	38	61	91	98	147
taxás	44	51	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ismeretlen	29	19	21	20	28	8	8	21	22	25	39
együtt	518	595	555	629	661	672	693	740	772	883	980

XXIII. A TÖBB HÁZZAL BÍRÓ KESZTHELYI ADÓFIZETŐK, 1773–1846

név	év	utca	házak száma	ház osztálya	foglalkozás
Ángyán Ferenc	1819–1824		2	3	csizmadia
Bankó Márton	1773	Hajdú	3	3	gazda
Báró Marinka	1801		2	3	mercator
Baron Izsák	1820–1838	zsidó	4 és fél	2	quaestor
Baron Izsák	1837	zsidó	3 és fél	2	quaestor
Baron Izsák	1844	zsidó	6	0	quaestor
Baron Izsák	1845–1846	Nagy	5	2	quaestor
Benyács Jánosné	1845	Pölöske	2	3	
Bujtor Márton	1786	Béka	2	3	gazda
Deák Ferenc	1844–1846		2	3	
Deuts Martin	1815		2	3	quaestor
Erdődi József	1818	Hajdú	2	3	csizmadia
Farkas Mihály	1836	Cserszeg	1 és fél	3	szőlőművelő
Fáró József	1818		1 és fél	3	szőlőművelő
Fehér Józsefné	1838	Pap	2	3	szücs özvegye
Gallovics Pál	1776		2	2	gombkötő
Gelencsér Mihály	1845, 1848	Cigánygyep	2	3	kőműves
Gruber Ignác	1842–1848	Öreg	2	3	pék
Henrich János	1843–1845		3	3	köteles
Holzhammer György	1773–1779	Györög	2	1	üveges
Ipszmiller János	1848		2	3	asztalos
Izsák Lázár	1836	zsidó	2	3	boltos
Jámbor György	1784	Öreg	2	2	lakatos
Kegel Györgyné	1842–1844	Bolha	2	3	ur. lovász özvegye
Keller Imre	1820		2	3	takács
Koller Ferenc	1778	Hajdú	2	2	asztalos
Kőműves Jakab	1779		2	3	kőműves
Kövesdi György	1846	Kis	2	3	takács
Kövesdi György	1848	Kis	2	3	takács

név	év	utca	házak száma	ház osztálya	foglalkozás
Kupi Márton	1786	Szalasztó	2	3	gazda
Lang Mihály	1845	Nagy	4	3	boltos
Lichtenvolner Ferenc	1842–1846	Öreg	2	2	ács
Magyar Antal	1848	Nagy	2	3	iparos
Magyarósi József	1848	Nagy	2	3	
Majer János	1844–1848		2	3	nyerges
Miket András	1836	Kerítés	2	3	szőlőművelő
Mód Farkasné	1778	Hajdú	2	2	szűrszabó özvegye
Mohovics Imre	1844		2	3	szőlőművelő
Molnár György	1837	haszonbérlő	2	3	molnár
Mosdósi Márton	1846	Térjmeg	2	3	szíjgyártó
Nagy Ignác	1837–1838	Föstő	2	3	ur. tiszt
Nemes István	1837–1838	Öreg	2	3	németvarga
Neumark Simon	1848	Dóczi	2	3	mészáros
Öri István	1844		2	2	iparos
Pap János	1773	Kis	2	1	németszabó
id. Paár István	1786–1787		2	3	mészáros
Parrag József	1773	Pölöske	2	2	gazda
Pfaller Károly	1843		4	3	ügyvéd
Pfaller Károly	1844–1848		5	3	ügyvéd
Pipe József	1845	Lehen	2	3	szőlőművelő
Prácsér József	1848	Tanorok	2	3	kerékgyártó
id. Puli János	1826–1827	Öreg	2	3	vasáros
id. Puli János	1832–1833	Öreg	3	3	vasáros
id. Puli János	1836–1838	Öreg	2	0	vasáros
id. Puli Jánosné	1846	Nagy	2	2	vasáros özvegye
Rechniczér Benedekné	1848	Nagy	2	3	tőkéjéből él
Sajter János	1783–1789	Györög	2	1	üveges
Sandl Mihály	1848	Térjmeg	2	3	ács
Schillinger István	1817–1819		2	3	mercator

név	év	utca	házak száma	ház osztálya	foglalkozás
Schlezinger Mátvás	1826–1848	zsidó	2	3	kereskedő
Schüktancz József	1820	Öreg	2	2	kalmár
Schüktancz Józsefné	1843–1848		2	2	pék özvegye
Sitz orvos	1848		2	3	orvos
Stider Károly	1842–1845	Öreg	2	3	kereskedő
Szalai Antal	1832–1836		2	3	tímár
Székeli János	1837	Lehen	2	3	gazda
Szép György	1838–1842	Szalasztó	2	3	kocsmáros
Szép György	1843–1844		3	3	kocsmáros
Szép Györgyné	1845–1848	Szalasztó	2	3	kocsmáros özvegye
Szűcs Sándor	1817	zsidó	2	3	quaestor
Tretter József	1844		2	3	köteles
Ujvári József	1843–1845		2	3	fazekas
Vasvári Mihály	1773	Pölöske	2	1	gazda

XXIV. A 10 KAPÁS VAGY ANNÁL NAGYOBB SZŐLŐ UTÁN ADÓZÓK, 1773–1846

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Angyal József	halász	1838–1844	10	1796–1849
Ángyán Ferenc	csizmadia	1817–1838	10	1813–1844
Ángyán Pál	csizmadia	1797–1812	11	1773–1814
Balogh József és özvegye	szűrszabó	1801–1809	14–11	1768–1836
Balogh József és özvegye	birkás	1815–1817	10	1814–1829
Bangó János	gazda	1820–1826	10	1780–1832
Banicz György és özvegye	gazda	1808–1819	10–15	1807–1827
Baranyai József	szőlős	1797–1801	10	1784–1804
Baron Izsák	kereskedő	1844–1846	10–11	1812–1846
Bencze György	urasági hajdú	1775–1778	13	1770–1781
Béres József	szőlős	1779–1784	10	1761–1789
Biró András	birkás-gazda	1843–1846	10–16	1834–
Bognár István	bognár	1786	10	1766–1804
Bujtor György	gazda	1845	10,5	1814–1842
Bujtor Ferencné	gazda	1832	13	1823–1838
Bujtor Márton	gazda	1786–1787	10	1764–1804
Czigler Mihály	birkás	1844	12	1828–
Csácsi Kovács János	szőlős	1813–1818	10	1813–1834
Csanaki János	molnár	1808–1809	16–10	1787–1809
Cseh Márton	gazda	1815	11	1783–1819
Csörnyei Szűcs Antal és özvegye	szűcs	1773–1783	10	1753–1804
Csörnyei Szűcs Pál	szűcs	1773–1779	15	1747–1781
Dan János	varga és halász	1798–1815	10–15	1778–1820
Dan József	szőlős	1844–1845	10	1829–
Dékmár József	gazda	1773–1787	10	1747–1789
Dékmár Mihály	gazda	1823–1832	13	1784–1830
Farkas Antal	gazda	1783–1786	12–14	1758–1786
Farkas János	iparos	1787	14	1776–1789
Fáró József	szőlős	1807		1796–1827

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Fehér József	vincellér	1779–1804	11	1747–1788
Fehér József (ifj.)	iparos	1840	10	1809–1831
Fejér György	szűcs	1776–1804	11	1775–1809
Fodor István	gazda	1823	12	1795–1826
Fontányi Ferenc	kereskedő	1773–1779	10	1768–1781
Gál Kristóf	kovács	1815	10	1807–1838
Gallovics Pál	gombkötő	1785–1786	10	1771–1801
Gombkötő György	gazda	1804	10	1804–1804
Gombkötő Petecs Imre és özvegye	gazda	1777–1801	10	1753–1801
Gombocz Ferenc	halász	1773–1777	21–11	1747–1780
Gombocz József	halász	1801, 1811–1812	10, 12	1792–1828
Gombor József	gazda	1836–1838	11–12	1817–1838
Gruber Ignác	pék	1837–1846	12–19	1811–
Görög Imre	gazda	1798	10	1760–1798
Guath József	gazda	1811–1827	10–14	1783–1825
Györe Mihály	szőlős	1779–1784	16–15	1779–1784
Györe Jósi	szőlős	1785	15	1785–1785
Györe Ferenc	szőlős	1804	10	1789–1814
Györei Mihály	gazda	1775	10	1758–1775
Györei János	gazda	1773, 1779	10	1770–1789
Gyutai József és özvegye	gazda	1820–1832	12	1785–1832
Haraszti József és öz- vegye	gazda	1775–1786	12	1747–1789
Hári József	halász és révész	1836–1837	10	1807–1838
Hegedűs György	szőlős	1804–1811	10	1804–1811
Hendrich János	halász és iparos	1837–1838	10	1807–
Hochstetter József	kereskedő	1811–1818	10	1811–1844
Horváth Tamás	birkás	1807–1809	10	1759–1813
Horváth Mihály	iparos	1807–1808	10	1801–1808
Horváth Ignác	uradalmi inspector	1826–1833	16	1825–1843
Horváth Mihályné	szőlős	1836	12	1836–1836

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Horváth Bodri Józsefné	halász özvegye	1820–1824	10	1804–1830
Horváth Tamás József	gazda	1838	10	1804–
Horváth Tamás András	gazda	1837–1838	10–14	1811–1843
Jámbor György	lakatos	1784–1787	15	1773–1792
Jurák Mátyás	szúcs	1773–1775	12	1760–1793
Kálóczi József	szőlős	1773–1775	12	1766–1781
Kaposi György	gazda	1823–1837	10	1822
Kaposi József	gazda	1820	10	1780–1820
Kék János és özvegye	mészáros	1773–1784	10	1747–1785
Kenesei Imréné	gazda	1787	10	1779–1787
Kenesei József	halász	1804	10	1792–1809
Kenyeres Ferenc	gazda	1807–1809	12	1775–1813
Kis Ferenc	gazda	1803	10	1809–1824
Kiss Szabó Márton	szabó	1779	13	1778–1783
Klinecz Mihály	iparos	1811–1813	10	1811–1817
Kóbor János	takács	1804–1814	10	1797–1827
Kocsis János	halász	1778–1779	16	1758–1781
Kollár András és özvegye	csizmadia	1804–1818	10	1773–1820
Kovács János	gazda	1844–1846	12	1831–
Krisztmajer György	vendég- fogadós	1837–1838	10	1814–1843
Kulcsár Ferenc	gazda	1807–1814	10	1792–1820
Kupi Ferenc	gazda	1773–1778	10–12	1758–1792
Kupi Márton és özvegye	gazda	1786–1801	10	1747–1804
Kupi Ferenc	gazda	1801–1808	12–10	1793–1815
Kupi-ifj Márton	szőlős	1811–1812	13	1784–1812
Kurucz Ferenc	szőlős	1807–1808	12–10	1801–1808
Kutyás József	uradalmi vincellér	1797–1799	10	1751–1801
Kutyás György	szőlős	1801	10	1801–1820
Lakatos Sümegi Mihály	lakatos	1773–1784	10	1750–1797
Lakatos György	lakatos	1773	12	1750–1778
Lakics József	halász	1804–1811	12	1783–1813
Lakos László	révész	1836–1837	10	1825–1836

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Laska György	takács	1824	10	1787–1834
Lendvai Pintér János	csizmadia	1773	12	1747–1783
Lichtenvalner Ferenc	ács	1842–1843	12	1808–1846
Lubinczki Lászlóné	szőlős	1811–1812	10	1801–1812
Magyarósi József	szőlős	1837–1838	12	1837–
Martinek József	uradalmi vadász	1779–1787	13–10	1778–1801
Menyhárd Pál	halász	1775–1784	10	1764–1817
Mészáros Imre	iparos	1842	10	1842–
ifj. Mód Farkas	szűrszabó	1773–1775	16–14	1766–1779
Móricz Benedek	györki zsidó	1837–1846	11–13	1827–
Molnár Istvánné	szőlős	1815–1824	16	1793–1824
Mosdós Ferenc és özvegye	kovács	1801–1815	12–10	1776–1828
Nagy Molnár József	molnár	1773	12	1770–1778
Ösi Szabó Istvánné	szőlős	1783	10	1783–1788
Pacsai György	gazda	1779	10	1747–1787
Pacsai Mihály	csizmadia	1773, 1779	12	1747–1779
Pais Mihály	csizmadia	1773–1785	12	1753–1799
Palaczki András	gazda	1797–1801	12	1758–1801
Palaczki Ferenc	gazda	1804	12	1804–1808
Papp István	gazda	1776–1801	10–17	1758–1804
Pap Csordás József	gazda	1784	10	1762–1788
Papp Szabó Mihály	iparos	1773–1775	10	1747–1799
Paár István	mészáros	1778–1783	11	1773–1801
Parrag József	gazda	1783–1784	11	1747–1798
Péber József	birkás	1794	10	1761–1804
Pébér Mihály	gazda	1838	10	1834–
Pér Takács Márton	takács	1807–1809	10	1770–1809
Pető János	gazda	1778	10	1753–1804
Petecs Ádám	gazda	1809–1820	11–16	1807–1838
Pöntöl László	szőlős	1804	10	1801–1818
Priczlmajer József	pandúr ?	1817–1818	10	1811–1832
Puchberger Fülöp és özvegye	pék	1818–1843	10–15	1811–

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Puli János	vasáros	1808–1838	13–12	1783–1838
Rádi Ferenc	gazda	1773–1777	10–12	1773–1786
Rádi József	szőlős	1783–1787	12	1779–1799
Sárvári János	takács	1807	13	1793–1831
Sárvári Mihály	gazda	1798	11	1770–1812
Seszták Mihály	csizmadia	1838	10	1823–
Silecz Antal	csizmadia	1804–1817	10	1783–1823
Sillinger István	kereskedő	1815	11	1801–1825
Simon János és özvegye	gazda	1773–1804	10	1768–1804
Sipos Ferenc	lakatos	1779–1787	12	1770–1795
Stadenraus Mátyás	kertész	1785	10	1785–1785
Sterlik János és özvegye	gazda	1833–1846	10–12	1829–1843
Svarczenberg Mátyás	kereskedő	1804–1809	10	1804–1811
Szabó Andrásné	szűrszabó özvegye	1776–1777	11	1775–1789
Szabó Ferenc	gazda	1773–1778	12	1758–1781
Szabó Ferenc	szőlős	1778–1784	10	1759–1785
Szabó Ferenc	mészáros	1823	13	1807–1836
Szabó Kalló Antal	révész	1838	12	1798–
Szabó Pintér János	szűrszabó	1783–1787	11–10	1751–1787
Szalai Ferenc	iparos	1804	12	1804–1811
Szalai János	halász	1799–1804	12	1795–1813
Szalai József	halász	1836–1838	10	1813–1846
Szalai Pál és özvegye	tímár	1787–1799	10	1766–1801
Szalai Pál	molnár	1807–1813	10	1804–1825
Szalai Bognár János	gazda	1785	11	1779–1788
Szeles György	gazda	1832–1838	10–12	1817–1844
Szentpáli György	gazda	1798	21	1798–1807
Szép György	kocsmáros	1827–1836	13	1817–1844
Szép Imre	halász	1778	11	1747–1781
Szép Mihály	gazda	1777	11	1762–1783
Sziács József	varga	1784–1785	13–10	1771–1786
Szita László	gazda	1824	10	1792–1828
Szupponics Imre	varga	1773–1783	10–15	1747–1781
Szűcs György	szűcs	1773–1775	12–14	1760–1787

név	foglalkozás	időhatár	szőlő kapás	adózás tartama
Takács Pál	takács	1804	13	1789–1815
Tolnai László	gazda	1838	10	1832–
Torma Imre	csizmadia	1808–1813	10	1792–
Tóth József	gazda	1784	10	1766–1786
Tóth Mihály	molnár	1818–1845	11–10	1818–1848
Tümler Ferenc és özvegye	molnár	1813–1820	12	1812–1820
Tütő János	gazda	1787–1801	11–10	1751–1804
Vajda Sándor László	halász	1786–1787	10	1773–1815
Varga József	gazda	1845	12	1819–
Vastag Antal	varga és halász	1807–1815	14–10	1804–1826
Vastag János (ifj.)	gazda	1804	10	1766–1816
Vastag Tobak Mihály és özvegye	varga+ halász	1773–1804	10–18	1766–1804
Vasvári István	szabó	1776–1779	10–16	1758–1785
Vasvári János és özvegye	szabó	1801–1813	13	1784–1838
Vasvári József	gazda	1804	10	1795–1808
Vaszari Ferenc	szűcs	1807	10	1789–1838
Végh Miklósné	szőlős	1797	11	1796–1815
Veszeli Ferenc	szabó	1811	10	1804–
Vincze János	halász	1799	10	1770–1809
Vitéz József	halász	1773–1778	10–18	1747–1796
Vitéz János	gazda	1801	10	1775–1818
Vlasics József	szőlős	1846	10	1845–
Vörös József	szabó	1773–1786	12	1758–1792
Vugovics Mihály	szőlős	1783	11	1783–1789
Vugovics Tóth György és özvegye	gazda	1811–1812 1833–1836	10	1792–1836
Vugronovics Mihály	szőlős	1815–1820	10	1773–1826

XXV. KESZTHELY MEZŐVÁROS FÖLDBIRTOKOSA, TŐKEPÉNZESI ÉS JÖVEDE-
LEMMEL BÍRÓ LAKÓI (1848)

név	tőkepénz	jövedelem
gróf Festetics Tasziló	5000 hold földbirtok	
Kreiner Imre képviselő	60 000	
Csaplovits Dánile pénztárnok	20 000	
Detsi József főszámvevő	15 000	
Sövegjártó Kristóf főinspector	5 600	120
Ujj Károly számvevő	3 000	120
Gerits Pál orvos		110
Gerhard Pál orvos	20 000	110
Ferber József ügyvéd		110
Takáts József fogalmazó		120
Mesterházy János főügyvéd		300
Fekets János tisztartó		300
Plauka Mihály számtartó		110
Lehnhard János pénztárnok		200
Bán Kálmán ispán		200
Szallos Mihály mérnök		200
Koller János pincemester		150
Lupersbek József kovács		200
Mintzenti Péter főkertész		110
Pulai Ferenc szakács		110
Udvardi Antal ellenőr		200
Gerger Vida ménésmeister		200
Kegel György lovaszmester		110
Szili József táblaterítő		110
Biró András birkás		200
Phaller Károly ügyvéd	30 000	
Speigli Fridrich	12 000	
Sturm Fridrich	5 000	
Kikoker Ferenc haszonbérő	15 000	300
Józsa László könyvtárnok		150
Stayner Györgyné	8 000	
Stider Károly vasárús		200
Schittantz Józsefné	8 000	
Puli Jánosné		120

név	tőkepénz	jövedelem
Vinkler Pál kalmár		110
Veszeli Ferenc		110
Khol Ferenc haszonbérő		110
ifj. Puli János		110
Gruber Ignác		150
Raisli Vencel sörös		110
Svastits Károly apát	100	
Deák János molnár		110
Bodri Horváth Ferenc		110
Szeglet Mihály molnár		120
a felső malom bérlője		120
Baron Ignác	50 000	
Baron Mihály	10 000	
Schlaifer Márkus	20 000	
Schvarczenberg Simon [csőd?]tömege	12 000	
Lázár Ignác	12 000	
Bek Salamon és fia		300
Mayer Ábrahám	10 000	
Prager Farkas	8000	
Kirsner Márkus		250
Veltner Jakab		600
Fleiser József		150
Manuvil Jakab	6000	
Veltner Ignác	8000	
Veisz Mihály		150
Veisz Albert	4000	
Oszman Adolf		110
Lázár Leopold		110
Lázár Mihály		110
Lázár Lőrinc		110
Khon Fülöp		100
Veisz Sándor		200
Prajer Gyula	4000	110
Perger József		150
Neimark Simon		110
Baron Mayer	20 000	
Hofman Leopold		150

név	tőkepénz	jövedelem
Schlesinger testvérek		110
Polák Israel	3000	
Rechnitzer Benedekné	4000	120
Töreky József	4000	
Petzelman Imre vámos		110
Hofman Ábrahám boltos		110

XXVI. KESZTHELY MEZŐVÁROS BÍRÁI, 1720–1848

1720	Szabó György	1768–1769	Parragh József
1727	Borsó Ferenc	1769–1770	Lakatos Mihály
1728	Siffter Ferenc	1772–1773	Jámbor György
1729	Borsó Ferenc	1773–1774	Kovács József
1731	Küllei Péter	1778–1779	Jámbor György
1732	Marton István	1779–1780	Jámbor György
1734	Csizmazia Péter	1780–1781	Sümeghi Mihály
1735	Csizmazia Péter	1781–1782	Sinkó András
1736	Szabó György	1782–1783	Sinkó András <i>subst.</i> *
1737	Szabó György	1783–1784	Vlasics Márton
1738	Szabó György	1784–1785	Sinkó András
1738	Borsó Ferenc	1785	Szabó Ferenc
1739	Borsó Ferenc	1785–1786	Sinkó András
1740	Lakajtártó György	1786–1787	Vlasics Márton
1740	Gombkötő Ádám	1787–1788	Vajda György
1741	Gombkötő Ádám	1788–1789	Vajda György
1742	Gombkötő Ádám	1789–1790	Vajda György
1744	Marton István	1790–1791	Sinkó András
1746	Lakatos György	1791–1792	Sinkó András
1747	Lakatos György	1792–1793	Erdódi József
1749	Lakatos György	1793–1794	Erdódi József
1751	Gombkötő Ádám	1794–1795	Erdódi József
1752	Gombkötő Ádám	1795–1796	Erdódi József
1753	Gombkötő Ádám	1796–1797	Erdódi József
1753	Lakatos György	1797–1798	Pár István
1755	Lakatos György	1798–1799	Pár István
1756	Gombkötő Ádám	1799–1800	Vasvári János
1758	Gombkötő Ádám	1800–1801	Vasvári János
1759	Lakatos György	1801–1802	Vasvári János
1760	Lakatos György	1802–1803	Erdódi József
1761	Lakatos György	1804–1805	Raicherczer Ferenc
1763	Kovács József	1805–1806	Erdódi József
1764	Kovács József	1806–1807	Novák Ferenc
1767	Pais Mihály	1809–1810	Erdódi József
1767–1768	Haraszti József	1810–1811	Erdódi József

1811–1812	Vastag Antal	1830–1831	Heinrich János
1812–1813	Vastag Antal	1831–1832	Heinrich János
1813–1814	Holczhammer Imre	1832–1833	Heinrich János, Ikervári József <i>b.</i>
1814–1815	Erdődi József	1833–1834	Heinrich János, Ikervári József <i>b.</i>
1815–1816	Erdődi József	1834–1835	Heinrich János
1816–1817	Holczhammer Imre, Virág Ferenc <i>b.</i>	1835–1836	Vlasics György
1817	Vaszari Ferenc	1836–1837	Laskai Márton
1817–1818	Sillinger István	1837–1838	Laskai Márton
1818–1819	Sillinger István	1838–1839	Laskai Márton
1819–1820	Sillinger István	1839–1840	Horváth Ignác
1820–1821	Sillinger István, Puli János <i>b.</i>	1840–1841	Ferenczi János
1821–1822	Sillinger István, Vaszari Ferenc <i>b.</i>	1841–1842	Ferenczi János
1822–1823	Sillinger István	1842–1843	Ferenczi János
1823–1824	Vajda Antal	1843–1844	Ferenczi János
1825–1826	Vajda Antal	1844–1845	Ferenczi János
1826–1827	Vajda Antal	1845–1846	Vajda Antal
1828–1829	Vajda Antal	1846–1847	Vajda Antal
1829–1830	Vajda Antal, Ujvári József <i>b.</i>	1847–1848	Örömy József
		1848–1849	Balogh József

* *subst. – substitutus*: helyettes, *b.* – helyettes

XXVII. KESZTHELY MEZŐVÁROS JEGYZŐI, 1735–1849

1735–1738	Küllei Péter
1740	Lasits István
1741–1749	Juranics József
1752–1761	Kováts József
1763–1786	Fövenyesi András
1788–1816	Lapay László
1788–1789	Novák Ferenc <i>sur.</i> *
1817–1818	Salamon Viktor
1817	Sillinger István <i>sur.</i>
1819–1820	Gáspár Pál
1821	Novák Ferenc <i>sur.</i>
1822	Végh Károly
1823–1827	Medgyesy István
1829–1830	Horváth Ferenc
1830	Ikervári József <i>sur.</i>
1830	Fülöp István <i>sur.</i>
1831	Fülöp István
1832–1835	Vitéz Ferenc
1836	Talabér István
1838–1839	Bándi Péter
1839–1848	Szűcs Gerő
1848	Gözsí Kálmán

* *sur.* – *surrogatus*: helyettes

XXVIII. KESZTHELY MEZŐVÁROS ESKÜDTJEI , 1740–1848

- 1740 Kűmives Ferenc
1743 Gombkötő Ádám, Szabó György, Szűcs Mihály
1746 János kovács, Borsó Ferenc, Szabó Ferenc, Szabó György, Szűcs Mihály
1747 Gombkötő Ádám, Kovács József, Marton István, Szabó György, Szűcs Mihály,
1749 jan. nemes Gombkötő Ádám, Marton István
1753 ápr. Marton István, Szabó György, Szűcs Mihály
1763 Haraszi József; János kovács, Patai József, Sümeghy Mihály, Szabó Ferenc
1766 Kocsis János, Pais Mihály, Szűcs Pál (a választást érvénytelenítették)
1767 Kálóczy József
1769 Adler Fazekas Jakab, Gombocz Ferenc, György kovács, Haraszi József, Hoffstetter Kristóf, Kovács József, Kovács Mihály, Lakatos Mihály, Pais Mihály, Szűcs Pál
1772 Parragh József
1773 Adler Fazekas Jakab, Haraszi József; Kovács József, Lakatos György, Lakatos Mihály, Parragh József, Szűcs Pál
1774 Jámbor György, Lakatos György, Pais Mihály, nemes Szűcs Imre
1778 Haraszi József, Kovács József, Lakatos Mihály, Sinkó András
1779 Haraszi József, Lakatos Mihály, Pais Mihály, Parragh József
1780 Adler Jakab, Kovács József, Pais Mihály, Parragh József, Sinkó András, Szabó Ferenc, Vlasics Márton
1781 Hoffstetter Kristóf, Jámbor György, Sipos Kovács József, Schmidt Mihály, Sinkó András, Szabó Ferenc, Vlasics Márton
1782 Adler Jakab, Gombocz Miklós, Jámbor György, Kovács József, Pais Mihály, Rosonics József, Sümeghi Lakatos Mihály, Szabó Ferenc
1783 Jámbor György, Kovács József, Parragh József, Sümeghi Lakatos Mihály, Vajda György, Vlasics Márton
1784 Gombocz Miklós, Jámbor György, Kovács József, Pais Mihály, Sinkó András, Sümeghi Lakatos Mihály, Szabó Ferenc, Vajda György
1785 Gombocz Miklós, Jámbor György, Parragh József, Sümeghi Lakatos Mihály, Vajda György, Vlasics Márton
1786 Pais Mihály, Sümeghi Lakatos Mihály, Vajda György
1787 Gombocz Miklós, György kovács, Sinkó András, Szalai Timár Pál, Vajda György

- 1788 Erdődi József, Gombocz Miklós, Jámbor György, Lichtenvalner József, Parragh József, Szalai Pál, Sinkó Szűcs András; Szűcs Pál, Vastag Mihály
- 1789 Erdődi József, Gombocz Miklós, Jámbor György, Novák Ferenc, Pais Mihály, Sinkó Szűcs András, Sipos Ferenc, Szaiter János, Szalai Pál, Vlasics Márton
- 1790 Erdődi József, Gombocz Miklós, Jámbor György, Kovács József, Lichtenvalner József, Pais Mihály, Paár István, Sümeghi Lakatos Mihály, Szalai Pál, Vastag Mihály, Vlasics Márton
- 1791 Balogh József, Erdődi József, Jámbor György, Kovács József, Lichtenvalner József, Paár István, Sümeghi Lakatos Mihály, Vlasics Márton
- 1792 Balogh József, Erdődi József, Paár István, Vajda György, Vlasics Márton
- 1793 Jámbor György, Kovács József, Lichtenvalner József, Paár István, Pais Mihály, Parragh József, Sinkó Szűcs András, Sümeghi Lakatos Mihály, Szalai Pál, Vajda György, Vlasics Márton
- 1794 Balogh József
- 1796 Dan János, Paár István, Pais Mihály, Parragh József, Szalai Pál, Vastag Mihály, Vlasics Márton
- 1797 Balogh József, Kiss Márton, Nagy Imre, Rajki József, Vasvári Szabó Márton
- 1798 Dan János, Balogh József, Baranyai József, Eichner Péter, Erdődi József, Kiss Márton, Lichtenvalner József, Mosdósi Ferenc, Pais Mihály, Puli János, Takács Pál, Vasvári János
- 1799 Baranyai József, Erdődi József, Kiss Márton, Nagy Imre, Pais Mihály,
- 1800 Kiss Márton, Puli János
- 1801 Erdődi József, Venczl Kristóf
- 1802 Erdődi József, Lichtenvalner József, Puli János,
- 1803 Baranyai József, Ferenczi Mihály, Kiss Márton, Kaposi István, Lichtenvalner József, Mosdósi Ferenc, Nagy Imre, Venczl Kristóf
- 1805 Dan János, Fejér Szűcs József, Kiss Márton, Mosdósi Ferenc, nemes Szabó János, Vasvári János
- 1806 Dan János, Fejér Szűcs József, Kaposi István, Pintér Szabó Ferenc, Vasvári János, Virágh Ferenc, Zitterbart József
- 1807 Kaposi István, Nagy Imre, Raicherczer Ferenc, Vasvári János, Virágh Ferenc
- 1810 Nagy Imre, Takács Pál
- 1811 Dan János, Novák Ferenc, Pintér Szabó Ferenc, Pongrácz György, Vastag Antal

- 1812 Dan János, Erdődi József, Novák Ferenc, Pintér Szabó Ferenc, Puli János, Takács Pál, Vasvári János, Vaszari János
- 1813 Dan János, Nagy Imre, Pintér Szabó Ferenc, Takács Pál, Vaszari Ferenc
- 1814 Erdődi József, Fehér János, Holczhammer Imre, Kovács Mihály, Nagy Imre, Novák Ferenc, Pintér Szabó Ferenc, Vaszari Ferenc
- 1815 Dan János, Nagy Imre, Novák Ferenc, Pintér Szabó Ferenc, Steiner György, Takács Pál, Vastag Antal, Virágh Ferenc
- 1816 Dan János, Fehér János, Kovács Mihály, Nagy Imre, Novák Ferenc, Pintér Szabó Ferenc, Polgár József, Pongrácz György, Puli János, Steiner György, Vastag Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc, Zitterbart József
- 1817 Fehér János, Fehér József, Ikervári József, Puli János, Sillinger István, Vajda Antal, Vastag Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc
- 1818 Erdődi József, Fehér János, Ikervári József, Kovács János, Kovács Mihály, Novák Ferenc, Polgár József, Puli János, Steiner György, Vajda Antal, Vastag Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc
- 1819 Dan János, Fehér János, Novák Ferenc, Vastag Antal
- 1820 Böröndi Farkas, Erdődi József, Fehér János, Kovács Mihály, Lesenczek Jakab, Puli János, Novák Ferenc, Révai József, Steiner György, Virágh Ferenc
- 1821 Ikervári József, Lesenczek Jakab, Novák Ferenc, Révai József, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc
- 1822 Vajda Antal
- 1823 Vaszari Ferenc
- 1824 Ikervári József, Ujvári József, Vaszari Ferenc
- 1826 Böröndi Farkas, Laskai Antal, Novák Ferenc, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc,
- 1827 Böröndi Farkas helyettes bíró, Ikervári József, Novák Ferenc, Polgár József, Steiner György, Ujvári József, Virágh Ferenc
- 1829 Ikervári József, Novák Ferenc, Vaszari Ferenc
- 1830 Balogh Ferenc, Heinrich János, Ikervári József, Kovács Mihály, Kövesdi György, Laskay György, Laskai Márton, Lesenczek Jakab, Nemes István, Novák Ferenc, Steiner György, Ujvári József, Vajda Antal, Vaszari Ferenc, Virág Ferenc
- 1831 Balogh Ferenc, Ikervári József, Laskay György, Laskay Márton, Novák Ferenc, Steiner György, Ujvári József, Vajda Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc
- 1832 Balogh Ferenc, Fülöp István, Laskai György, Laskai Márton, Novák Ferenc, Ujvári József, Vajda Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc

- 1833 Balogh Ferenc, Laskai György, Laskai Márton, Novák Ferenc, Újvári József, Vajda Antal, Vaszari Ferenc, Virágh Ferenc
- 1834 Ikervári József, Nemes István, Újvári József, Vajda Antal
- 1835 Horváth Ignác, Lichtenvalner György, Buchberger Fülöp
- 1836 Balogh Ferenc, Buchperger Fülöp, Heinrich János, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner Ferenc, Lichtenvalner György, Novák Ferenc, Peczelman György, Steiner György, Vlasics József
- 1837 Balogh Ferenc, Buchperger Fülöp, Heinrich János, Laki Imre, Lichtenvalner Ferenc, Lichtenvalner György, Novák Ferenc, Peczelman György, Steiner György, Vlasics György, Vlasics József
- 1838 Balogh Ferenc, Ferenczi János, Heinrich János, Horváth Ferenc, Laki Imre, Lichtenvalner György, Luksics József, Novák Ferenc, Simon János, Steiner György, Vlasics József
- 1839 Balogh Ferenc, Balogh József, Ferenczi János, Heinrich János, Horváth Ignác, Laki Imre, Lichtenvalner György, Novák Ferenc, Simon János, Steiner György, Vlasics József
- 1840 Balogh Ferenc, Balogh József, Ferenczi János, Heinrich János, Horváth Ferenc, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Szép György, Vajda Antal, Vlasics József
- 1841 Balogh József, Heinrich János, Horváth Ignác, Kövesdi György, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Steiner György, Újvári József, Vajda Antal, Vas György, Vlasics József
- 1842 Balogh József, Heinrich János, Horváth Ignác, Kövesdi György, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Steiner György, Újvári József, Vajda Antal, Vas György, Vlasics József
- 1843 Balogh József, Heinrich János, Kövesdi György, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Steiner György, Újvári József, Vajda Antal, Vass György, Vlasics József
- 1844 Balogh József, Heinrich János, Kövesdi György, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Steiner György, Újvári József, Vajda Antal, Vass György, Vlasics József
- 1845 Bokán György, Frohner Öömi József, Heinrich János, Horváth László, Kövesdi György, Laki Imre, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Molnár Antal, Vajda Antal, Vass György, Vlasics József
- 1846 Bokán György, Ferenczi János, Göcz Pál, Heinrich János, Horváth László, Jádi András, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Molnár Antal, Rádi Antal, Vass György, Vlasics József

- 1847 Bokán György, Ferenczi János, Frohner Örömi József, Horváth László, Laskai Ferenc, Laskai Márton, Lichtenvalner György, Rádi Antal; nemesi tanácsosok: nemes Csák Antal, nemes Szabó Imre, nemes Szalai Ferenc, nemes Vlasics János
- 1848 Ferenczi János, Hári József, Horváth László, Laki Mihály, Laskai Ferenc, Laskai Márton, Lichtenvalner György; nemesi tanácsosok: nemes Szalai Ferenc, nemes Töreky Ferenc nemes Vlasics József, Zömbik Albert
1848. május 27. Balogh János, Bogyay József, Braun Ignác, Frohner Örömi József, Göcz Pál, Horváth László, Kugler Mihály, Pados Antal, Svastics Károly apát, Szabó György, Szabó Imre, Vass György

XXIX. A LEGNÉPSZERŰBB KESZTHELYI KERESZTSZÜLŐK, 1740–1849

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Adler Sass Jakab	bev.	fazekas	1751–1782	182
fel. Sillerin Éva	bev.			145
Balogh József	sz. 1739 +1803	szűrszabó	1768–1803	33
1. fel. Klinger Katalin	bev. +1798			11
2. fel. Mód Katalin	sz. 1756			6
Bognár Jakab	bev. +1755	bognár	1740–1752	33
fel. Smaidlin Erzsébet	bev.			33
Buchperger Fülöp	bev. +1838	pék	1810–1837	273
fel. Foltner Terézia	bev.			267
Csuklin János	bev.	tanító	1744–1774	74
fel. Serli Éva	bev. +1786			28
Czigler Tamás	bev.	birkás	1773–1789	69
fel. Prunnerin Annamária	bev.			59
Eichner Péter	bev. +1810	rézműves	1778–1809	43
1. fel. Venczel Margit	sz. 1758 +1787			8
2. fel. Stokenpergerin Katalin	bev. +1796			7
Erdődi József	bev. +1831	csizmadia	1772–1838	89
1. fel. Szép Julianna	sz. 1750 +1789			4
2. fel. Krizing Terézia	bev. +1837			81
Fent Lakatos Mihály	bev. +1783	lakatos	1740–1777	172
fel. Vég Trekin Mária	bev. +1769			98
Fercsák József	sz. 1799	puskás	1832–1849	31
fel. Horváth Anna	sz. 1815			30
Fliszár Mihály	bev. elván- dorol	szabó	1812–1836	75
fel. Csótár Erzsébet	bev. +1836			73
Fövényesi András	sz. 1734 +1803	jegyző	1764–1798	40
fel. Pap Erzsébet	+1802			35
Gaál György	bev. +1782	kovács	1760–1781	35
fel. Árvai Zsuzsanna	+1806			34
Gaál Kristóf	sz. 1767–1842	kovács	1803–1840	76
fel. Szakács Anna	bev.			73

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Galovics Pál	bev. elvándorol	gombkötő	1771–1787	30
fel. Igersics Annamária				30
Gerhard Pál	bev.	orvos	1821–1848	66
fel. Helbling Terézia	bev.			57
Göcz Pál	bev.	kalapos	1816–1848	60
fel. Frankenberg Julianna				55
Groff Simon	bev. +1768	asztalos	1740–1767	100
fel. Trelik Magdolna	bev. +1775			91
Gruber Ignác	bev.	pék	1817–1838	55
fel. Pilis Mária	bev.			54
Grünschnek János	bev. +1827	szabó		36
fel. Heindl Lehrman Katalin	sz. 1786			35
Haffner Tamás	bev. +1779	kelme- festő	1753–1777	54
fel. Snorer Erzsébet	bev.			34
Haiden Pál	bev. +1798	kocsmá- ros	1779–1797	82
1. fel. Rizin Annamária	bev. +1789			22
2. fel. Flucher Annamária	bev. +1836			
Hajek Mátyás	bev. elvándorol	iparos	1774–1786	34
fel. Szlobodova Erzsébet	bev. elvándorol			31
Handl György	bev. +1800	pék	1778–1800	95
1. fel. Valako Erzsébet	bev. +1780			15
2. fel. Novák Anna	sz. 1761			79
Heinrich János	+1851	köteles	1820–1847	44
fel. Reinhold Erzsébet	+1849			44
Herczeg András	sz. 1730 +1783	német- varga	1749–1767	35
fel. Borics Éva	bev.			29
Hever Márton	bev. +1843	asztalos	1798–1840	49
fel. Fluchrer Mária	bev. +1836			42
Hoffman György	bev. +1759	tímár	1743–1759	48
fel. Herczog Éva	bev.			41

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Hoffstetter Kristóf	bev. +1782	kőműves, építész	1751–	67
1. fel. Klevencz Erzsébet	bev. +1764			33
2. fel. Laderin Borbála	bev. +1781			18
Holczhammer Imre	sz. 1768 +1819	üveges	1786–1817	68
fel. Szlovák Borbála	bev. +1839			65
Horváth Pál	sz. 1772	puskás	1803–1845	91
fel. Ságvári Katalin	sz. 1781			89
Igersics János	bev. elvándorol	ötvös	1756–1778	35
1. fel. Reinpergerin Erzsébet	bev. +1769			25
2. fel. Hajszin Katalin	bev. elvándorol			3
Ikervári József	sz. 1771 +1845	szabó	1797–1833	32
fel. Csendes Stiller Anna	bev. +1849			27
Irsabek Vencel	bev. +1839	asztalos	1785–1816	46
fel. Fricz Éva	bev. +1823			45
Juranics József	+1779	megyei tisztviselő	1740–1766	30
fel. Kis Magdolna	+1769			15
Joós József	bev.	csizmadia	182–1845	51
fel. Vastag Anna	sz. 1797			49
Jurák Mátyás	bev. +1793	szűcs	1759–1790	112
1. fel. Reichhuberin Annamária	bev. +1775			86
2. fel. Rósa Erzsébet	bev. +1781			24
3. fel. Vizcerbelin Franciska	bev. +1798			3
Kákósy László	+1799	megyei tisztviselő	1752–1792	30
1. fel. Nagy Katalin				3
2. fel. Juranics Judit	sz. 1757 +1794			8
Kenesei Antal	sz. 1799	gazda	1825–1847	33
fel. Hajdina Julianna	bev.			33

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Kerber Jakab	bev. +1780	kőműves	1751–1780	96
fel. Martin Magdolna	bev. +1780			88
Kesztinger István	bev. +1824	köteles	1784–1824	46
1. fel. Friss Anna	bev. +1797			30
2. fel. Szaitl Terézia	bev. +1804			1
3. fel. Lichtnekker Anna	sz. 1766 +1831			15
Klinger József	bev. +1821	pintér	1790–1811	46
fel. Szendler Borbála	bev. +1811			46
Koller Ferenc	bev. +1794	asztalos	1770–1790	63
fel. Perger Julianna	bev. +1791			60
Kovács Mészáros Mihály	bev. +1794	mészáros	1753–1788	52
fel. Kurcz Anna	bev. +1784			24
Kovács Mészáros Mihály (ifj.)	sz. 1765 +1832	mészáros	1787–1826	52
fel. Priczlmaer Katalin	+1828			44
Kren Dániel	bev. +1849	szűcs	1811–1847	61
fel. Schlederer Terézia				49
Kreucz György	bev. +1822	svájcceros	1789–1822	66
1. fel. Marhoffer Erzsébet	bev. +1805			39
2. fel. Balogh Erzsébet	+1835			24
Krisztmajer György	bev. +1844	vendéglős	1812–1843	75
fel. Beck Jozefa	bev.			65
Kugler Mihály	bev.	kőfaragó	1826–1848	79
1. fel. Genczer Tekla	bev. +1837			23
2. fel. Kegl Mária	bev.			55
Kőműves György	bev.	szőlőmű- velő	1821–1849	31
fel. Somogyi Julianna	sz. 1798			30
Laimer Frigyes	bev. +1792	posztós	1776–1791	62
fel. Algerin Apollónia	bev. +1793			37
Lakatos Sipos György	bev. +1778	lakatos	1740–1769	59
fel. Lovász Erzsébet	+1774			45
Lappai László	sz. 1753 +1818	járási es- küdt	1784–1816	31
fel. Csanaki Katalin	sz. 1768 +1831			17
Larosz János	bev. +1797	kirurgus	1775–1791	35
fel. Vilhelmin Erzsébet	bev.			45

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Laskai Márton	sz. 1792	takács	1813–1849	50
fel. Laki Anna	sz. 1794			48
Lesenczek Jakab	bev. +1834	német- varga	1796–1834	43
1. fel. Ferber Borbála	bev. +1822			37
2. fel. Vagner Jozefa	bev.			3
Lichtenvalner Ferenc	sz. 1781 k. +1847	ács	1803–1847	88
fel. Eichner Anna	sz. 1789 +1847			59
Lichtenvalner György	sz. 1787	lakatos	1818–1848	66
fel. ? Csák Rozália				63
Luinperger György	bev. +1783	vaskeres- kedő	1754–1773	34
fel. Lancskren Magdolna	bev.			24
Martinek József	bev.	vadász	1776–1799	31
fel. Trenkin Annamária	bev.			29
Márvány Márton	bev. +1794	kocs- máros	1772–1794	62
fel. Öri Erzsébet	sz. 1747 +1826			58
Mezner Vencel	bev. +1803	posztós	1776–1803	68
1. fel. Millerin Apollónia	bev. +1788			13
2. fel. Pajerin Erzsébet	bev. +1822			53
Musler Antal	bev. +1830	sörfőző	1808–1830	77
fel. Sartinger Éva	sz. 1788 +1849			62
Nádasdi Rohrer György	bev. elván- dorol	iparos?	1753–1768	31
fel. Czuikin Marianna	bev. elván- dorol			28
Nagy György nemes	+1822	?	1787–1818	82
fel. Ikervári Éva	sz. 1746 +1830			82
Nagy Imre	bev. +1819	szűrszabó	1778–1814	63
fel. Baksa Szűcs Erzsébet	sz. 1762 +1824			51

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Néhold József	bev. +1829	ács- asztalos	1786–1828	33
fel. Eisenkelber Erzsébet	sz. 1765 +1825			31
Németh László	bev. +1849	ur. vin- cellér	1824–1849	47
1. fel. Dan Tolna Katalin	bev. +1831			5
2. fel. Szabó Julianna	?			42
Novota Mihály	bev. +1822	ur. sza- kács	1799–1828	40
fel. Nagy Katalin	bev. +1820			39
Orgonás János	bev.	szőlőmű- velő	1826–1848	30
1. fel. Tolnai Borbála	bev. +1846			26
2. fel. Kálmán Rozália	bev.			4
Pados György nemes	bev.		1819–1832	31
Pados József nemes	bev.	jegyző	1805–1833	39
fel. Kollár Erzsébet	bev. +1849			32
Pajer Antal	bev. +1817	iparos	1793–1815	35
fel. Leimer Anna	bev.			34
Pakodi Mihály	bev. +1805	molnár	1785–1805	30
1. fel. Bollán Éva	sz. 1757 +1803			28
2. fel. Csák Katalin	sz. 1762 +1832			2
Papp Samu Antal nemes	sz. 1787	molnár	1815–1829	39
1. fel. Kovács Borbála	bev. +1833			39
Parczer Flórián	bev. +1817	kelme- festő	1781–1805	80
fel. Ulbrich Mária	bev. +1805			76
Parczer Flórián (ifj.)	sz. 1793	kelme- festő	1817–1838	88
fel. Raath Katalin	bev. +1838			87
Peczelman György	sz. 1783 +1847	lakatos	1810–1846	100
fel. Poehner Apollónia	bev.			88

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Pekmon János	bev. +1767	eszter- gályos	1740–1760	37
1. fel. Sranczin Anna				10
2. fel. Vakler Rozália				8
3. fel. Rohrer Zsuzsanna				2
4. fel. Milnerin Mária				5
Perger György	bev. +1782	?	1774–1781	36
fel. Czodor Marianna	bev.			35
Perl Gyöngy Jakab	bev. +1799	takács	1751–1794	42
1. fel. Renczin Erzsébet	bev. +1763			9
2. fel. Augstein Mária	bev. +1785			25
3. fel. Mihál Katalin	bev.			2
Pikler János	bev. +1787	képfestő	1768–1786	52
fel. Pekmon Katalin	sz. 1746 +1815			47
Pietterman József	bev. +1836	fazekas	1792–1818	54
1. fel. Böhmin Mária	bev. +1799			20
2. fel. Nadar Rohr Anna	bev. +1848			28
Pokorni Lipót	bev. +1772	ur. ker- tész	1764–1772	35
fel. Janicsin Erzsébet	bev. +1775			28
Povinger János	bev. +1801	kőműves	1776–1798	45
fel. Aigerin Veronika	bev. +1803			44
Puli János	bev. +1840	vaskeres- kedő	1782–1840	211
1. fel. Priczmaer Anna	bev. +1782			1
2. fel. Sillinger Katalin				139
Radmanics József	bev. elvándorol	tanító	1761–1766	47
Raiherczér Ferenc	bev. +1779	bábsütő	1759–1779	45
fel. Hoberin Mária	bev. +1789			33
Raiherczér Ferenc	sz. 1771 el- vándorol	bábsütő	1789–1825	51
fel. Czenek Anna	bev. elvándorol			42
Rantz György	bev. elvándorol?	kőműves- mester	1783–1804	155
fel. Czveller Mária	bev. +1802			153

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Rosenberger János	bev.	pintér	1810–1848	39
fel. Fülöp Mária	bev.			39
Saller Antal	bev. +1780	kalapos	1741–1771	38
fel. Senari Julianna	bev.			37
Sartinger Gotfrid	bev. +1797	kalapos	1776–1796	35
fel. Popin Erzsébet	bev. +1830			29
Saurer István	+1764	provisor	1745–1763	48
fel. Kremzerin Mária				16
Schreder József	bev. +1810	pék	1802–1810	39
fel. Foltner Terézia	bev.			32
Schüktanz József	bev. +1833	kalmár	1811–1833	116
fel. Peczelman Katalin	sz. 1791			100
Schüktanz Antal	sz. 1818	kalmár fia	1824–1849	31
Sech Ágoston	bev.	borbély	1741–1768	42
1.fel. Schillerin Annamária	+1756			21
2. fel. Schrekin Orsolya	bev.			15
Seszták Mihály	bev.	csizmadia	1824–1849	88
fel. Mesztig Erzsébet	bev.			83
Sillinger István	sz. 1774 +1828	kereskedő	1800–1826	109
fel. Fontana Borbála	sz. 1781			69
Skell György	bev. +1832	szőlőmű- velő	1803–1832	36
fel. Palaczki Anna	sz. 1766 +1842			35
Soffka Márton nemes	+1755	szűcs	1740–1755	96
fel. Reichhuberin Annamária	+1775			93
Steff János Mihály	+1773	kalapos	1748–1767	39
1. fel. Herczog Mária Te- rézia	bev.			21
2. fel. Langin Anna	bev.			16
Steindl György	bev. +1827	rézműves	1811–1827	42
fel. Horváth Terézia	bev. +1827			41

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Steiner György	bev. +1845	varga	1804–1845	50
1. fel. Puchner Terézia	bev. +1841			37
2. fel. Rezer Katalin	bev.			13
Szalai Antal	sz. 1782 +1835	tímár	1805–1835	56
fel. Bertalan Borbála	bev.			42
Szalai Ferenc nemes	sz. 1808		1839–1849	35
fel. Angyal Rozália	sz. 1816			35
Szalai Pál	sz. 1735 +1798	tímár	1763–1798	124
fel. Gazdag Reich Magdolna	bev. +1802			122
Szalai Bognár János	sz. 1766 +1844	bognár	1790–1844	135
1. fel. Kupi Éva	sz. 1769 +1843			133
2. fel. Kelemen Veronika	bev.			2
Szauertzapf József	bev. +1829	pék	1804–1828	40
1. fel. Tomsics Terézia	bev. +1821			22
2. fel. Piller Karolina	bev.			2
Szegvári Szűcs Imre nemes	sz. 1731 el- vándorol	szűcs	1750–1775	98
fel. Kovács Mária				81
Sümeghi Márton	sz. 1772	iparos fia, katona?	1784–1801	30
Sümeghi Lakatos Mihály	bev. +1797	lakatos	1749–1791	61
fel. Sipos Kovács Erzsébet	+1797			50
Takács Ferenc nemes	bev. +1790	kalapos	1745–1780	149
fel. Trunczer Katalin	bev.			141
Takács József	sz. 1778	gazda	1813–1847	42
fel. Kaposi Judit	sz. 1778 +1849			42
Talabér János	bev. +1838	molnár	1813–1837	30
fel. Paár Anna	sz. 1788 +1843			30

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
Tormási Péter	bev. +1842	fazekas	1802–1831	74
1. fel. Savarics Julianna	sz. 1781 +1829			64
2. fel. Giber Katalin	sz. 1806			5
Trettler József	bev.	köteles	1830–1849	34
fel. Ruff Veronika	sz. 1807			31
Tóth Szili József	sz. 1793	szőlőmű- velő	1819–1849	56
fel. Vizsi Éva	sz. 1802			56
Vastag Antal	sz. 1766 +1826	varga-tí- már	1795–1825	115
fel. Lappai Katalin nemes	sz. 1775			112
Vasvári János	sz. 1756 +1813	szabó	1781–1813	93
fel. Vörös Borbála	sz. 1763 +1839			88
Veszeli Ferenc	bev.	szabó	1802–1817	48
fel. Nagy Anna	sz. 1786 +1818			43
Vitman Tamás	bev. +1769	pin- tér (ura- dalmi)	1757–1768	34
fel. Vintelin Annamária	bev.			33
Vlasics Ferenc nemes	sz. 1825	iparos?	1838–1849	31
anyja Droszdovszki Mária	bev.			31
Vlasics György nemes	sz. 1798 +1837	bábsütő	1822–1837	39
fel. Droszdovszki Mária	bev.			39
Vlasics György	sz. 1778 +1841	iparos	1798–1837	78
1. fel. Móricz Borbála	+1806			1
2. fel. Bellén Erzsébet	sz. 1780			52
Vlasics György	sz. 1816	iparos?	1829–1847	100
fel. Vaszary Konstancia	bev.			4
Vlasics László	sz. 1774	varga	1799–1845	52
fel. Papp Katalin	sz. 1778			51
Volf Ferenc	bev. +1848	kereskedő	1812–1847	49
fel. Feszner Terézia	bev.			49
Volfart István	bev. +1820	mészáros	1806–1819	65

név	személyi adatok	foglal- kozás	időszakasz	alka- lom
fel. Beer Anna	sz. 1778 +1828			52
Vörös Szabó József	bev. +1792	szabó	1750–1780	56
fel. Borbély Mód Anna	+1782			44
Zabó István	sz. 1809	halász	1833–1849	40
fel. Baksa Katalin	sz. 1813			40

AZ ANYAKÖNYVEK LEÍRÁSA

A keszthelyi plébánia katolikus anyakönyvei Keszthelyen a plébániahivatalban találhatóak. A kutatás során a Magyar Országos Levéltárban lévő filmmásolatokat használtuk (MOL Mikrofilmtár A 3764–3766).

1. kötet

Az eleje csonka.

Keresztelések: 1696–1728.

Házasságkötések: 1714–1720.

A keresztelés és a házasságkötés is folyamatos szöveggént (minden egyes aktus új bekezdésben): *Die Mensis Anno baptisatus est ...* (megadva: a gyermek keresztnéve, apa és anya, keresztszülők); *Die Mensis Anno copulati sunt ...* (megadva vőlegény neve, menyasszony neve, tanúk).

A keresztelések után kezdődnek a házassági bejegyzések, majd megint keresztelések, házasságkötések, keresztelések következnek egymás után.

2. kötet

Keresztelések: 1728–1752.

Halottak: 1746–1751.

Házasságkötések: 1733–1751.

Léleköszeírás a 108–120. oldalon

A bejegyzések folyamatos szöveggént (lásd előző kötet). A halottaknál dátum, név, életkor.

3. kötet

A ferences rendház keresztelési anyakönyve 1724. október 5-étől 1777. február 19-ig. Rovatolt. Rovatok: gyerek, szülők, keresztszülők, év, nap, hónap, praesbiter, hely.

4. kötet

Keresztelés: 1752. február 22. – 1787. június 8. Halottak: 1752. januártól 1787. június 2.

Házasságkötések: 1752. áprilistól 1788. december 31.

5. kötet

Keresztelések: 1787. május 21. – 1807. december 31. Halottak: 1787. április 1. – 1807. december 31. Házasságkötések: 1789. januártól 1808. február 11.

6. kötet

Keresztelések: 1808–1818.

7. kötet

Házasságkötések: 1808–1818.

Rovatolt. Rovatok: dátum, név, életkor, tanúk, a szertartást végző pap, hely. 1810–1812 között jelzi a házasságot megelőző családi állapotot. Előtte ez hiányzik, utána rendszertelen.

8. kötet

Halottak: 1808–1818.

Rovatolt. Rovatok: dátum, név (gyerekeknél apa neve, felnőtteknél a házaspár neve is), vallás, életkor, jogállás, hely.

9. kötet

Kereszteltek: 1819–1833.

Halottak: 1819–1833.

Házasságkötések: 1819–1833

Rovatolt. 1831. július 1-jétől magyarul vezetve.

10. kötet

Kereszteltek: 1834–1852.

11. kötet

Házasságkötések: 1834–1852. április.

Halálozások: 1834–1852. április.

PLÉBÁNOSOK ÉS KÁPLÁNOK KESZTHELYEN, 1685–1849

PLÉBÁNOSOK

- Sárhegyi Miklós: 1685–1689.
Ságody István: 1695–1701.
Kazó András (?–1714 körül): 1700–1701.
Nagy István (?–1724/1725): 1701–1714.
Fabsich János Mihály (?–1728): 1714–1720.
Paiss András (?–1738): 1720–1736.
Törey László (?–1767): 1738–1758.
Kónya Ferenc (cca. 1730–1792): 1758–1761.
Jankovich István (?–1780): 1761–1780.
Rosty János (1757 körül–1810): 1784–1793.
Hertelendy Gáspár (1761–1806): 1794–1797.
Nedeczky Károly (1766–1823): 1797–1801.
Szvorényi Mihály József (1750–1814): 1808–1814.
Ruszek József (1779–1851): 1814–1834.
Bezerédy Miklós (1793–1885): 1834–1839.
Svastics Károly (1803–1882): 1839–1882.

ADMINISZTRÁTOROK

- Kartsay Ferenc (1767–1815): 1798–1803.
Győri Imre (1805–1846): 1836–1839.

KÁPLÁNOK

- Sándor Pál Antal (1709–?): 1736.
Gerencsér Mihály (?–1817): 1776–1777.
Pozsár Xav. Ferenc (1756–1788): 1779–1780.
Sinkay József (1757–1821): 1780–1786.
Frivaldszky Ferenc (1760–1810): 1786–1787.
Józan Adolf : 1788–1795.
Tartsay István (1761–1829): 1787–1790.
Bubla Antal (1758–1803): 1791–1795.
Fenyő Mihály (1770–1804): 1795–1801.

- Balogh József (1768–1803): 1795–1798.
Simon Ferenc (1777–1836): 1801–1803.
Hadrovits János (1777–1829): 1803–1806.
Soós Elek (1778–1830): 1803–1805.
Thomajer Antal (1780–1813): 1805–1809.
Kovács Ignác János (1783–1859): 1806–1809.
Dóczy József (1783–1865): 1809.
Seffer József (1758–1840): 1809–1812.
Moravtsik Ignác (1782–1846): 1809–1811.
Galambos Ferenc (1786–1853): 1811–1829.
Gerócs János (1788–1863): 1812–1815.
Újházy József (1783–1850): 1816–1819.
Kálmán János (1794–1835): 1819–1824.
Nagy János (1797–1836): 1824–1829.
Kránitz János (1792–1864): 1829–1834.
Németh József (1804–1882): 1830–1834.
Tallián Imre Antal (1807–1863): 1834–1836.
Rédey József (1805–1860): 1835–1836.
Vanizsáb Ferenc (1806–1845): 1836–1841.
Spranszky Ferenc (1813–1883): 1840.
Pillich Antal János (1813–1878): 1840–1843.
Bellagh József Mihály (1812–1891): 1841–1844.
Csepy Zsigmond János (1820–1892): 1843–1846.
Berki József (1818–1892): 1844–1849.
Németh János Benedek (1818–1895): 1846–1848.
Szabó János (1812–1888): 1847–1853.

A KESZTHELYI MEZŐVÁROSI ADÓÖSSZEÍRÁSOK

- 1747 városi adókiivetés
1748 városi adókiivetés
1749 városi adókiivetés
1750 városi adókiivetés
1750 megyei adóalap összeírás
1751 városi adókiivetés
1753 megyei adóalap összeírás
1758 városi adókiivetés
1759 városi adókiivetés
1760–1764 részleges városi adókiivetési lajstromok
1766 adófizetési lajstrom
1770 megyei adóalap összeírás (*generalis conscriptio*)
1771 megyei adóalap összeírás (*generalis conscriptio*)
1772 megyei adóalap összeírás (*generalis conscriptio*)
1773 dikális megyei összeírás
1775 dikális megyei összeírás
1776 dikális megyei összeírás
1777 dikális megyei összeírás
1778 dikális megyei összeírás
1779 dikális megyei összeírás
1780 városi adófizetési lajstrom
1781 városi adófizetési lajstrom
1782 *portio* fizetési lajstrom
1783 dikális megyei összeírás
1784 dikális megyei összeírás
1785 dikális megyei összeírás
1786 dikális megyei összeírás
1787 dikális megyei összeírás
1797 dikális megyei összeírás
1798 dikális megyei összeírás
1799 dikális megyei összeírás
1801 dikális megyei összeírás
1804 dikális megyei összeírás
1807 dikális megyei összeírás
1808 dikális megyei összeírás
1809 dikális megyei összeírás
1811 dikális megyei összeírás
1812 dikális megyei összeírás

- 1813 dikális megyei összeírás
1814 dikális megyei összeírás
1815 dikális megyei összeírás
1817 dikális megyei összeírás
1818 dikális megyei összeírás
1819 dikális megyei összeírás
1820 dikális megyei összeírás
1821 *portiolajstrom*
1822 városi adófizetési lajstrom
1823 városi adófizetési lajstrom
1823 dikális megyei összeírás
1824 városi adófizetési lajstrom
1824 dikális megyei összeírás
1825 városi adófizetési lajstrom
1826 városi adófizetési lajstrom
1826 dikális megyei összeírás
1827 városi adófizetési lajstrom
1827 dikális megyei összeírás
1828 városi adófizetési lajstrom
1829 városi adófizetési lajstrom
1830 városi adófizetési lajstrom
1831 városi adófizetési lajstrom
1832 városi adófizetési lajstrom
1832 dikális megyei összeírás
1833 városi adófizetési lajstrom
1833 dikális megyei összeírás
1834 városi adófizetési lajstrom
1836 dikális megyei összeírás
1837 dikális megyei összeírás
1838 dikális megyei összeírás
1842 városi dikális összeírás
1843 városi dikális összeírás
1844 városi dikális összeírás
1845 városi dikális összeírás
1846 városi dikális összeírás
1848 városi dikális összeírás

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

1. MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (MOL)

MOL FILMTÁR

MOL H103

MOL H103 Csányi László kormánybiztos iratai, 1848–1849

MOL P235 *Comitatus Zaladiensis*

MOL P235 Gersei Pethő család. *Comitatus Zaladiensis*. Birtokjogi perek, legkülönbözőbb birtokigazgatási és birtokkezelési iratok, számadások, utasítások, összeírások, szerződések, gazdatiszti jelentések, urbáriumok; pénzügyi vonatkozású iratok, nyugták, kötelezvények, peres iratok, családi osztályperek, úriszéki iratok, jobbágylevelek és –panaszok, 1216–1857 (1–30. csomó, 31–33. mutatókötet)

MOL P235 *Acta juris gladii et criminalia*

MOL P235 Gersei Pethő család. *Acta juris gladii et criminalia*. A zalai úriszék előtt lefolyt bűnperek jelzetes iratanyaga, valamint a csurgói úriszék bűnpereinek ügyiratai, 18. század (136–137. csomó, 138. mutatókötet)

MOL P235 *Sedes dominales*

MOL P235 Gersei Pethő család. *Sedes dominales*. A keszthelyi úriszék előtt lefolyt adósság stb. perek, 1687–1780 (139. csomó, 140. mutatókötet)

MOL P274 Instrukciók

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Utasítások. 1. Instrukciók (9–11. kötet)

MOL P274 Létszám- és javadalomkimutatások, konvenciók könyvek

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Létszám- és javadalomkimutatások, konvenciók könyvek (78–85. csomó, 1722–1866)

MOL P274 Ügyészi 1.

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Ügyészi hivatalok iratai, 1735–1887. 1. „Rubrica” jelzetes sorozat

MOL P274 Ügyészi 3.

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Ügyészi hivatalok iratai, 1735–1887. 3. Keszthelyi ügyvédi hivatal (140–151. csomó, 1823–1850)

MOL P274 Ügyészi 4.a

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Ügyészi hivatalok iratai, 1735–1887. 4. Keszthelyi úriszék, 1804–1848. a) Polgári perek (157–167. csomó, 1822–1847)

MOL P274 Ügyészi 4.d

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. Ügyészi hivatalok iratai, 1735–1887. 4. Keszthelyi úriszék, 1804–1848. d) Az ügyvédi hivatal és az úriszékek jelzet nélküli iratai (169–177. csomó, 1745–1848)

MOL P274 A zsidóságra vonatkozó iratok

MOL P274 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, 1699–1943. A zsidóságra vonatkozó iratok (233–234. csomó, 1793–1872)

MOL P275 I.

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. I. Összeírások, 1719–1920 (1–2. csomó)

MOL P275 II.1

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. II. A II. József korabeli felmérés iratai. 1. Keszthely város (mezőváros és polgár város) (3–5. csomó¹)

MOL P275 IV.1/a

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok I/a. A keszthelyi uradalom összeírásai, 1780–1890 (37. csomó)

¹ Ugyanakkor Benda Gyula kifejezetten az 1. kötetre hivatkozik – *a szerk.*

MOL P275 IV.2/a

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/a. Keszthely város bíróválasztás, városi vagyon, adókimutatás, városi jog, fürdőépítés, kárbecslések, 1706–1930 (37. csomó)

MOL P275 IV.2/b

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/b. Keszthely város polgárainak jogügyletei, 1739–1853 (38. csomó)

MOL P275 IV.2/c

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/c. Keszthely város polgárainak folyamodványai, 1770–1847 (38. csomó)

MOL P275 IV.2/d

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/d. [Keszthely] Hagyatéki felvételek, végrendeletek, 1781–1852 (39. csomó)

MOL P275 IV.2/e

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/e. [Keszthely] Bírói számadások, 1776–1834 (40–41. csomó)

MOL P275 IV.2/f

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/f. [Keszthely] Összeírások, adó- és telekkönyvek (42–43. csomó, 1768–1840, illetve 1841–XX. sz.)

MOL P275 IV.2/g

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 2/g. Keszthely város úrbéri perei, XIX. sz. (44. csomó)

MOL P275 IV.3

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 3. Cserszegtomaj (45–48. csomó)

MOL P275 IV.10

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 10. Gyenesdiás (55–57. csomó)

MOL P275 IV.13

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 13. Vashegy (61. csomó)

MOL P275 IV.14

MOL P275 Festetics család. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok, 1719–1943. IV. Községi iratok 14. Vonyarc (61–62. csomó)

MOL P276

MOL P276 Festetics család. Számadások, 1680–1944. I. Keszthelyi uradalom (1–405. csomó, 1680–1944)

2. VESZPRÉM MEGYE LEVÉLTÁRA, VESZPRÉM

A Veszprémi Konvent hiteleshelyi levéltára

3. Zala Megye Levéltára, Zalaegerszeg (Zmlt)

Zmlt IV.1.a

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. a) Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek, 1555–1786, 1790–1848

Zmlt IV.1.b

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. b) Közgyűlési iratok, 1614–1786, 1790–1848

Zmlt IV.1.e

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. e) Nemességi ügyek, 1560–1847

Zmlt IV.1.f

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. f) Gyámügyi iratok, 1718–1785

Zmlt IV.1.g

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. g) Úrbéri ügyek, 1766–1818

Zmlt IV.1.h

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. h) Népeességösszeírások

Zmlt IV.1.1

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. l) Katonaállítási iratok, 1779–1848. Újoncok lajstromai, 1781–1848

Zmlt IV.1.bb

Zmlt IV.1. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1555–1786, 1790–1848. bb) Bűnügyi tanúkihallgatások, 1707–1787

Zmlt IV.2

Zmlt IV.2. Zala vármegye gyámügyi választmányának iratai, 1790–1848

Zmlt IV.2.e

Zmlt IV.2. Zala vármegye gyámügyi választmányának iratai, 1790–1848. e) árvaösszeírások, 1818, 1821, 1822

Zmlt IV.2.f

Zmlt IV.2. Zala vármegye gyámügyi választmányának iratai, 1790–1848. f) gyámi számadások, 1832–1848

Zmlt IV.6.a

Zmlt IV.6. Zala vármegye II. József-kori közigazgatásának iratai, 1786–1790. a) ügyviteli jegyzőkönyvek, 1786–1790

Zmlt IV.6.b

Zmlt IV.6. Zala vármegye II. József-kori közigazgatásának iratai, 1786–1790. b) iratok, 1786–1790

Zmlt IV.9.a

Zmlt IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai, 1620–1848. a) általános adóalap-összeírások, 1699–1779

Zmlt IV.9.b

Zmlt IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai, 1620–1848. b) községenkénti adóösszeírások, 1773–1847

Zmlt IV.9.c

Zmlt IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai, 1620–1848. c) vegyes adóösszeírások, 1800–1845

Zmlt IV.9.f

Zmlt IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai, 1620–1848. f) nemesi javak összeírása, 1835

Zmlt IV.9.i

Zmlt IV.9. Zala vármegye főadószedőjének iratai, 1620–1848. i) vetés-összeírás, 1815–1816

Zmlt IV.13

Zmlt IV.13. A II. József-féle kataszteri felmérés ügyiratai, 1786–1789

Zmlt IV.14.a

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1786–1789. a) polgári perek, 1592–1786

Zmlt IV.14.e

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1786–1789. e) a törvényszéken befejezett polgári perek, 1792–1847

Zmlt IV.14.f

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1786–1789. f) a törvényszékre fellebbezett, be nem fejezett perek, 1792–1844

Zmlt IV.14.g

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1552–1786. g) nemességvitató perek, 1774–1846

Zmlt IV.14.h

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1552–1786. h) szóbeli pörök, 1837–1848

Zmlt IV.14.i

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1552–1786. i) csődületi pörök, 1841–1849

Zmlt IV.14.g

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1552–1786. g) nemességvitató perek, 1774–1846

Zmlt IV.14.o

Zmlt IV. 14. Zala vármegye törvényszékének iratai, 1552–1786. o) úriszéki perek, 1713–1787

Zmlt IV.24.f

Zmlt IV. 24. Zala vármegye tisztviselői hivatalos iratainak levéltári gyűjteménye, 1790–1848. f) Csillag Lajos szolgabíró majd alispán hivatali iratai, 1830–1848 (1848)

Zmlt IV.102.c

Zmlt IV.102.c Zala vármegye Bizottmányának iratai. Zsidóság összeírása, 1848

Zmlt IV.435

Zmlt IV.435 Zala vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye, 1828–1895

Zmlt V. 1734.

Zmlt V. 1734. Keszthely mezőváros iratai, 1715–1949

Zmlt VIII.51

Zmlt VIII. 51. A keszthelyi Premontrei Gimnázium iratai, 1772–1948

Zmlt IX.6

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 6. A Keszthelyi Ács-, Kőműves-, Kőfaragó- és Cserepes Céh iratai, 1752–1857

Zmlt IX.7

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 7. A Keszthelyi Bognár-, Kádár- és Asztaloscéh iratai, 1735

Zmlt IX.8

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 8. A Keszthelyi Cipész Céh iratai, 1779–1849

Zmlt IX.9

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 9. A Keszthelyi Csizmadia Céh iratai, 1776–1869

Zmlt IX.10

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 10. A Keszthelyi Fazekas Céh, majd ipartársulat iratai, 1777–1903

Zmlt IX.11

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 11. A Keszthelyi Halász Céh iratai, 1776

Zmlt IX.12

Zmlt IX. Testületek. Céhek. 12. A Keszthelyi Kovács-, Lakatos- és Szijgyártó Céh iratai, 1776

Zmlt XII.1

Zmlt XII. Egyházi szervek 1. A Zalavári Konvent Hiteleshelyi Levéltára, 1354–1875

4. NÉPRAJZI MÚZEUM, BUDAPEST (NM)

NM EA Kéziratgyűjtemény

NM Ethnographiai Adattár. Kéziratgyűjtemény

NM EA Inventáriumgyűjtemény

NM Ethnographiai Adattár. Inventáriumgyűjtemény

5. BALATONI MÚZEUM, KESZTHELY

Balaton Múzeum, Adattár

IRODALOM

Aboucaya, Claude 1963

Les structures sociales et économiques de l'agglomération lyonnaise à la veille de la révolution de 1848, esquisse d'une application de la méthode quantitative à l'analyse historique. Paris, Sirey, 1963.

Abel, Wilhelm 1962

Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. (Deutsche Agrargeschichte 2) Stuttgart, Ulmer, 1962.

Acsády Ignác 1896

Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1715–20. (Magyar statisztikai közlemények 12.) Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1896.

Adalékok 1873

Adalékok Magyarország nyerstermékeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században. Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1873.

Andorka Rudolf 1975

Paraszti családszervezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia* (1975) 2–3. 340–367.

Andorka Rudolf 1981

A gyerekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia* (1981) 1. 94–110.

Andorka Rudolf 1988

A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. (Történeti Demográfiai Füzetek 4.) Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1988.

Andorka Rudolf 1991a

Településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok egyes eredményei. In: *Demográfiai átmenet Magyarországon.* (Történeti Demográfiai Füzetek 9.) Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1991. 35–41.

Andorka Rudolf 1991b

Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* (1991) 1–2. 120–146.

Andorka Rudolf 1996

Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi falvakban Magyarországon. *Aetas* (1996) 4. 128–156.

Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984

Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* (1984) 3–4. 402–437.

Annales de Démographie Historique 1996

Morbidité, mortalité, santé. Société de Démographie Historique. Paris, Éditions de l'EHESS, 1996.

Aschenbrier Antal 1890

A plébániai anyakönyvekről. Budapest, 1890.

Bácskai Vera 1979

Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 21. Budapest, 1979. 49–104.

Bácskai Vera 1988

Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Bácskai Vera 1992

Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején. (Történeti Statisztikai Füzetek 11.) Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1992.

Bácskai Vera 1993

Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (szerk. Kapiller Imre). (Zalai Gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg, 1993. 213–249.

Bácskai Vera 1997

Artisans in Hungarian Towns on the eve of industrialization. In: *The Artisan and the European Town* (ed. Geoffrey Crossick). Aldershot, Scolar Press, 1997. 200–217.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984

Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Balázs Magdolna – Katus László 1983

Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században. *Történelmi Szemle* (1983) 1. 159–171.

Barbarits Lajos 1929

Nagykanizsa. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929.

Bardet, Jean-Pierre 1983

Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles: les mutations d'un espace social. Paris, SEDES, 1983.

Bárth Dániel 1999

A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház 16–17. századi gyakorlatában. In: *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából* (szerk. Ambrus Vilmos–Berkes Katalin). ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest, 1999. 97–106.

Bencze Géza 1981

Zala megye közúti közlekedése a XVIII–XIX. század fordulója körüli időszakban. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából, 1980–1981* (szerk. Degré Alajos). (Zalai Gyűjtemény, 16.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1981. 63–76.

Benda Gyula 1973

Production et exportation des céréales en Hongrie (1770–1870). In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles* (dir. Béla Köpeczi et Eva H. Balázs). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 187–197.

Benda Gyula 1977

Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai 1769–1790. In: *A Dunántúl településtörténete*. 2/1. köt. 1767–1848. (A Pécsi Településtörténeti konferencia anyaga, 1976. aug. 24–25. Szerk. T. Mérey Klára.) Pécs, PAB – VEAB Értesítő, 1977. 31–42.

Benda Gyula 1981

Fényes Elek forrásai. *Agrártörténeti Szemle* (1981) 3–4. 365–380.

Benda Gyula 1984a

Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* (1984) 1–2. 1–84.

Benda Gyula 1984b

Zala megyei nemesek életviszonyai a XVIII. században. In: *Történeti antropológia* (szerk. Hofer Tamás). (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai.) Budapest, MTA, 1984. 313–327.

Benda Gyula 1987

Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1.* Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok (szerk. Á. Varga László). Salgótarján, 1987. 145–151.

Benda Gyula 1988

A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820. (Fontes Musei Ethnographiae 1.) Budapest, 1988.

Benda Gyula 1989a

Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1988.* (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, 1989. 241–249.

Benda Gyula 1989b

A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In: *Építészet az Alföldön II* (szerk. Novák László–Selmeczi László). Nagykovács, 1989. 133–160.

Benda Gyula 1994

Magyar Társadalomtörténeti Adattár. *Sic itur ad astra* (1994) 1–2. 132–138.

Benda Gyula 1995

A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely 1821–1849. (Fontes Musei Ethnographiae 2.) Budapest, Néprajzi Múzeum, 1995.

Benda Gyula 1996a

Alattvalóból állampolgár. A kisvárosi vezetés átalakulása az 1848–49-es forradalom idején. *Hévíz* (1996) 4. 19–22.

Benda Gyula 1996b

Utószó. In: Marc Bloch: *A történelem mestersége.* Budapest, Osiris, 1996. 201–217.

Benda Gyula 1997a

A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyoni összeírások tükrében (19. század első fele). In: *A Balaton-felvidék népi építészete* (szerk. Cseri Miklós, S. Lackovits Emőke). (A Balatonfüreden, 1997. május 21–23-án megrendezett konferencia anyaga.) Szentendre–Veszprém, 1997. 293–310.

Benda Gyula 1997b

Kézművesek és gazdák vagyona Zalaegerszegen az osztályos egyezségek tükrében (1762–1850). In: *Zalaegerszeg évszázadai. Várostartörténeti tanulmányok* (szerk. Kapiller Imre). Zalaegerszeg, Zalaegerszeg megyei jogú város közgyűlése, 1997. 217–250.

Benda Gyula 1998

Keszthely népessége 1696–1851. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 16. (1997/1., szerk. Faragó Tamás) Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1998. 77–143.

Benda Gyula 2000

A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve* (szerk. Faragó Tamás–Őri Péter). Budapest, KSH NKI, 122–165.

Benda Gyula 2001a

Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. *Korall* (2001) 3–4. 104–127.

Benda Gyula 2001b

Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás tanulságai. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének történeti demográfiai évkönyve, 2001* (szerk. Faragó Tamás–Őri Péter). Budapest, KSH NKI, 2001. 223–249.

Benda Gyula 2002

Írni tudás és iskola. *Acta Papensia* (2002) 1–2. 173–180.

Benda Gyula 2003

A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok* (szerk. Dobrossy István). (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 82–93.

Benda Gyula 2006

Társadalomtörténeti tanulmányok (szerk. Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György). Budapest, Osiris, 2006.

Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2006. *Az Annales. Válogatott tanulmányok*. (Atelier füzetek) Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006.

Benda Kálmán 1983

Népesség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In: *Magyarország története 1790–1848*. Magyarország története tíz kötetben 5/1 (szerk. Mérei Gyula és Vörös Károly). Budapest, Akadémia Kiadó, 1983. 425–440.

- Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1973
A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest, Kossuth–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- Blázy Árpád 1972
A himlőoltás bevezetése Zala megyében a XIX. század első felében. *Orvostörténeti Közlemények* (1972) 64–65. füzet.
- Blum, Alain – Bringé, Arnaud 1992
Mortalité locale et générale en France: 1670–1829. In: *Modèles de la démographie historique* (szerk. Alain Blum, Noël Bonneuil, Didier Blanchet). INED, Presses Universitaires de France, Paris, 1992. 11–43.
- B. Lukács Ágnes 1966
Az 1831–32. évi első magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica* (Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei) (1966) 40. 71–137.
- B. Lukács Ágnes 1968
Adalékok az 1820–as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965–66.* (Történeti statisztikai kötetek) Budapest, KSH Könyvtár, 1968. 241–261.
- B. Lukács Ágnes 1975
A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. *Statisztikai Szemle* (1975) 6. 648–654.
- B. Lukács Ágnes 1979
Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. (Történeti statisztikai füzetek 1.) Budapest, KSH, 1979.
- Bódy Zsombor 1999
A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég* (1999) 15. 39–57.
- Bona Gábor 1992
Az 1848/49–es honvédsereg Zala megyei születésű tisztjei. In: *A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849* (szerk. Molnár András). Zalai Gyűjtemény 33.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1992. 5–52.
- Bontz József 1896
Keszthely város monográfiája. Keszthely, Farkas ny., 1896.
- Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.) 1896–1914
Magyarország vármegyéi és városai. 24 kötet, 1896–1914.
- Borscheid, Peter 1979
Les inventaires wurtembergeois: une chance pour l'histoire sociale. Programme et premiers résultats. In: *Les Actes notariés. Source de l'histoire sociale XVI–XIX siècles* (ed. Bernhard Vogler). (Actes du Colloque de Strasbourg, mars 1978.) Strasbourg, 1979. 205–230.

Bottló Béla 1957

Az 1828. évi országos összeírás. In: *A történeti statisztika forrásai* (szerk. Kovacsics József). (A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957. 242–273.

Braudel, Fernand 1979

Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. 1–3. kötet, Paris, Armand Colin, 1979.

Braudel, Fernand 1985

Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, a XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, Gondolat, 1985.

Bulla Béla 1928

A Keszthelyi–hegység kalauza. *Földrajzi Közlemények* (1928) 1–28.

Burgière, André 1974

La démographie. In: *Faire de l'histoire II. Nouveaux objets* (dir. Jacques Le Goff–Pierre Nora). Paris, Gallimard, 1974. 74–104.

Burke, Peter 1990

The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–1989. Cambridge, Polity Press, 1990.

Bush, M. L. (szerk.) 1992

Social Orders and Social Classes in Europe since 1500: Studies in Social Stratification. London–New York, Longman, 1992.

Cerutti, Simona 1990

La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin, 17e–18e siècle). Paris, Éditions de l'EHESS, 1990.

Chaunu, Pierre 1968

Histoire quantitative, Histoire sérielle. Paris, Armand Colin, 1968.

Chaunu, Pierre 1998

Felvilágosodás. Budapest, Osiris 1998.

Chaunu, Pierre 2001

A klasszikus Európa. Budapest, Osiris, 2001.

Coutau-Bégarie, Hervé 1989

Le Phénomène « nouvelle histoire », grandeur et décadence de l'école des „Annales”. (2. bővített kiadás) Paris, Economica, 1989.

Couturier, Maurice 1969

Recherches sur les structures sociales de Châteaudun, 1525–1789. Paris, EHESS, 1969.

Crossick, Geoffrey 1997

Past masters: in search of the artisan in European History. In: *The Artisan and the European Town, 1500–1900* (ed. Geoffrey Crossick). Aldershot, Scolar Press, 1997. 1–40.

Czigány László 1985

Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In: *Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984–1985* (szerk. Degré Alajos, Halász Imre). (Zalai Gyűjtemény 21.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1985. 79–91.

Czigány László 1994

Laky Demeter és Sebesy Kálmán a szabadságharcban. In: *Zalai történeti tanulmányok 1994* (szerk. Bilkei Irén). (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1994 203–214.

Czoch Gábor 1997

Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. Kandidátusi értekezés, 1997.

Czoch Gábor 1999

A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi szempontból. *Századvég* (1999) 15. 17–38.

Czoma Zsófia 1993

A keszthelyi zsidóság története 1850–1944. Szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1993.

Csité András 1991

Rezi község (Zala vm.) 1790–1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése (különös tekintettel a halálozásokra). Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1991.

Csité András 1993

Egy presztizsorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (szerk. Kapiller Imre). (Zalai Gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993. 77–114.

Csité András 1996

Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790–1850. Egyetemi doktori disszertáció, BKE Gazdaságtörténeti Tanszék, 1996.

Dányi Dezső 1960

Az 1777. évi lelkek összeírása. In: *Történeti statisztikai évkönyv: 1960* (szerk. Ember Győző). Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1960. 167–193.

Dányi Dezső 1984

Bevezető. In: *Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években : Az 1980. évi államigazgatási beosztás szerint* (összeáll. Pálházy László). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1984.

Dányi Dezső 1993a

Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1993.

Dányi Dezső 1993b

A hazai népesség és népesedéstatisztika kezdetei. In: *Történeti Demográfiai Füzetek 12*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézete, 1993. 107–290.

Dányi Dezső 1998

Statisztika a kiegyezés előtt. In: *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből* (szerk. Dányi Dezső–Nyitrai Ferencné). Budapest, KSH, 1998. 1–30.

Dányi Dezső 2001

Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. In: *Történeti demográfiai évkönyv a 2001. évre*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2001. 143–192.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960

Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Budapest, KSH Könyvtár–Művelődési Minisztérium levéltári osztálya, 1960.

Dányi Dezső – Zimányi Vera 1989

Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Daumard, Adéline 1962

Structures sociales et classement socio-professionnel. L'apport des archives notariales au XVIIIe et au XIXe siècle. *Revue historique* (1962) 139–154.

Daumard, Adéline 1962

La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848. Paris, S.E.V.P.E.N., 1963.

Daumard, Adéline (szerk.) 1973

Les fortunes françaises au XIXe siècle. Paris, Mouton, 1973.

Daumard, Adéline 1987

Les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815. Paris, Aubier, 1987.

Dávid Zoltán 1973a

Az 1738. évi pestisjárvány Magyarországon. In: *Orvostörténeti Közlemények* (1973) 69–70. 75–130.

Dávid Zoltán 1973b

A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748. (Történeti statisztikai kötetek) Budapest, KSH Könyvtára–Magyar Országos Levéltár, 1973.

Degré Alajos 1884

Visszaemlékezéseim (az 1848–9-ik év előtti, alatti és utáni időkből). I. kötet (2. kiadás), Budapest, 1884.

Degré Alajos 1954

A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon. Pécs, 1954.

Degré Alajos 1964

A keszthelyi polgárság úrbérelles mozgalmi. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2. (1964) 259–267.

Degré Alajos 1966

A nagykanizsai gimnázium története 1765–1948. In: *A Nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium Évkönyve az 1965/66-os iskolai évről.* Nagykanizsa, 1968.

Degré Alajos 1976

A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. In: *Vas megye múltjából. Levéltári évkönyv I.* Szombathely, 1976. 100–118.

Degré Alajos – Simonffy Emil 1975

A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története (1690–1949). (Zalaegerszegi füzetek 1.) Zalaegerszeg, 1975.

Deyon, Pierre 1967

Amiens, capitale provinciale. Etude sur la société urbaine au XVIIe siècle. Paris, Mouton, 1967.

Domanovszky Sándor 1938

Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch.* Baden bei Wien–Leipzig, 1938.

Dosse, Francois 1987

L'histoire en miettes. Des „Annales” á la „nouvelle histoire”. Paris, La Découverte, 1987.

Dornyay Béla é.n.

„Emlékeztető jegyzetek” Keszthelyről az 1710–1831-dik évekből. é.n.

Duby, Georges 1974

Histoire sociale et idéologies des sociétés. In: *Faire de l'histoire I. Nouveaux problèmes* (dir. Jacques Le Goff–Pierre Nora). Paris, Gallimard, 1974. 203–230.

Dupâquier, Jacques 1979

L'analyse statistique des crises de mortalité. In: *The Great Mortalities: Methodological studies of Demographic crises in the Past* (dir. Huber Charbonneau–André La Rose). Liège, Ordina Éditions, 1979. 83–112.

Dupâquier, Jacques 1984

Pour la démographie historique. Paris, Presses Universitaires de France, 1984.

Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995

Histoire de la population française 2. De la Renaissance à 1789. Paris, Quadrige–Presses Universitaires de France, 1995.

Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne 1998

De l'arithmétique politique à la statistique. In: *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914* (dir. Jean-Pierre Bardet, Jacques Dupâquier). Paris, Fayard, 1998. 37–55.

Eckhart Ferenc 1958

A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

El Kordi, Mohamed 1970

Bayeux aux XVIIe et XVIIIe siècles: contribution à l'histoire urbaine de la France. Paris–La Haye, Mouton, 1970.

Ember Győző 1963

A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: *Magyar–zsidó oklevéltár VII* (szerk. Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor). Budapest, 1963.

Eszes László 1979

Egy keszthelyi kőfaragó család. A Kuglerék. *Élet és Tudomány* (1979) 28. 883–885.

Eszes László 1980

A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750–1850). *Műemlékvédelem* (1980) 2. 84–107.

Eszes László 1984

Keszthely mezőváros és végvár. Adalékok a település történetéhez. Különnyomat az *Építés – Építészettudomány*, 16. évf. 1–2. számából, 1984.

Eszes László 1985

Feledésbe ment utcanevek Keszthelyen. Keszthely, Városi Tanács V. B. Művelődési Osztály, 1985.

Fáy András 1854

Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest, Beimel és Kozma, 1854.

Faragó Tamás 1977

Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. In: *Történeti statisztikai tanulmányok* 3. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1977. 105–202. (Új kiadása: Faragó 1999.)

Faragó Tamás 1984

Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) In: *Történeti statisztikai tanulmányok* 5. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1984. 5–38. (Új kiadása: Faragó 1999.)

Faragó Tamás 1985

Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-budakörnyéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. (Történeti statisztikai füzetek 7.) Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1985.

Faragó Tamás 1993

Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXI. Miskolc (1993) 181–204.

Faragó Tamás 1995

A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében (esettanulmány). In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére* (szerk. A. Varga László). Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 1995. 125–158.

Faragó Tamás 1996a

Buda város népessége a XVIII–XIX. század fordulóján: Források és módszerek. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok* (szerk. Fazekas Csaba). (Studia Miskolcinsula 2/1.) Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 169–197.

Faragó Tamás 1996b

Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról: Forráskritika, forráskiadvány-kritika és kritika-kritika. In: *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára* (szerk. V. Lakatos Mária). Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 100–123.

Faragó Tamás 1999

Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992). Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999.

Faragó Tamás 2000

Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* (főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 393–483.

Farr, James R. 1997

Cultural analysis and early modern artisans. In: *The Artisan and the European Town, 1500–1900* (ed. Geoffrey Crossick). Aldershot, Scolar Press, 1997. 56–74.

Fazekas Csaba 1996

A XVIII. század végi Pest a halotti anyakönyvek tükrében. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok* (szerk. Fazekas Csaba). (Studia Miskolcinsula 2.) Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 198–245.

Fazekas Csaba 1997

A miskolci nemesség társadalmi összetétele a reformkor elején. In: *Miskolc a millecentenárium évében* (szerk. Dobrossy István). 1. köt. Miskolc, 1997. 156–171.

Febvre, Lucien 1922

La Terre et l'évolution humaine. Paris, La Renaissance du Livre, 1922.

Fényes Elek 1836–1840

Magyarországnak s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben 1–6. Pest, Trattner–Károlyi, 1836–1840.

Fényes Elek 1851

Magyarország geographiai szótára mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leiratik 1–4. Pesten, Kozma Vazul, 1851. (Reprint: Budapest, MKKE–ÁKV, 1984.)

Fine, Agnès 1994

Parrains, marraines. La parenté spirituelle en Europe. Paris, Fayard, 1994.

Fügedi Erik 1966

A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia* (1966) 3. 366–380.

Gajáry István 1995

Óbuda mezőváros lakosságának foglalkozási összetétele a 18. század végén. In: *Mezőváros – kisváros* (szerk. Mikó Zsuzsa). (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.) Debrecen, Csokonai, 1995. 137–144.

Garnot, Benoît 1987

Les fortunes populaires à Chartres au XVIIIe siècle. *L'Information historique* (1987) 5. 173–178.

Gáthy Zsolt 1942

Anyakönyvi szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén. Különnyomat a szemináriumi dolgozatok 1941–1942. évi kötetéből. Budapest, 1942.

Gay, Annie 1990

La richesse en province au temps de Louis-Philippe. La fortune des notables Dolois. *L'Information Historique* 52 (1990) 173–179.

Georgikon 1996

Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely, PATE Mezőgazdaságtudományi Kar, 1996.

Gergely András (szerk.) 1998

19. századi magyar történelem 1790–1918. Budapest, Korona Kiadó, 1998.

Goubert, Pierre 1968

Cent mille provinciaux au XVIIe siècle. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris, Flammarion, 1968.

Görög László 1996

A 18. századi nemességvizsgálatok Zala megyében. Szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1996.

Grenier, Jean-Yves 1985

Séries économiques françaises (XVIe–XVIIIe siècles), Paris, EHESS, 1985.

Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard 1999

L'expérience historique. A propos de C.-E. Labrousse. In: Bernard Lepetit: *Carnet de croquis. Sur la connaissance historique*. Paris, Albin Michel, 1999. 45–79.

Gribaudi, Maurizio 1987

Itinéraires ouvriers. Espace et groupes sociaux à Turin: au début du XXe siècle. Paris, Editions de l'EHESS, 1987.

Gribaudi, Maurizio – Blum, Alain 1990

L'espace social: des catégories aux liens individuels. *Annales – Économies, Sociétés, Civilisations* (1990) 6. 1365–1402.

Gribaudi, Maurizio 2000

Diszkontinuitás a társadalomban. Egy konfigurációs modell. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia történetírás új útjai a kilencvenes években* (szerk. Czoch Gábor, Sonkoly Gábor). Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000. 105–135.

Gunst Péter 1984

Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század–1945). *Agrártörténeti Szemle* (1984) 438–457.

Güntner Péter 2000

A városi társadalom rétegződése Sopronban a századfordulón. ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti doktori program, PhD-értekezés, 2000.

Győrffi Endre 1896

A keszthelyi kath. főgymnasium története. Keszthely, 1896.

Hablicsek László 1980

Történeti idősorok elemzése spektrálanalízissel. *Statisztikai Szemle*, 1980. 74–85.

Hablicsek László 1984

Az 1820–as évek népmozgalmának néhány jellemzője keresztelési és temetési adatok alapján. In: *Történeti statisztikai tanulmányok 5*. Budapest, KSH Könyvtár, 1984. 69–92.

Hablicsek László 1991

Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In: *Demográfiai átmenet Magyarországon* (szerk. Dányi Dezső). (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti demográfiai füzetek 9.) Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1991. 43–97.

Hajas Andrea é. n.

Zala megye demográfiai és mortalitási adatai a XVIII–XIX. században. Kézirat a Zala Megyei Levéltárban, é. n.

Hanson Jones, Alice 1980

Wealth of a Nation to Be. The American Colonies on the Eve of the Revolution. Columbia University Press, New York, 1980.

Hencz Lajos é. n.

Örökös úrbéri szerződés, é. n.

Henry, Louis – Blum, Alain 1988

Techniques d'analyse en démographie historique. Paris, INED, 1988.

Hidas Péter 1992

Hidden Urbanization: The Birth of the Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Hungary. In: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday* (ed. Michael K. Silber). Jerusalem, Magnes Press–Hebrew University, 1992. 134–157.

Horska, Pavla 1998

Les populations autrichiennes jusqu'en 1914. In: *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914* (dir. Jean-Pierre Bardet–Jacques Dupâquier). Paris, Fayard, 1998. 439–453.

Horváth D. Tamás 1987

Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén – Steindl György keszthelyi rézműves hagyatéka. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* (szerk. Á. Varga László). (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987. 173–178.

Horváth D. Tamás 1989

Lichtenvalner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* (szerk. Bilkei Irén). (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1989. 77–90.

Horváth D. Tamás 1993

Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén – Steindl György hagyatéka. *Agrártörténeti Szemle* (1993) 1–4. 14–38.

Horváth Róbert 1982

A gyermekhalandóság specifikus társadalmi vonatkozásai a történeti demográfiai korszakban Magyarországon. *Demográfia* (1982) 2–3. 225–256.

Hoós Éva 1997

Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In: *Iskola és társadalom* (szerk. Sasfi Csaba). (A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai.) (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 89–113.

Hudi József 1993

A veszprémi nemesi község önkormányzata a 18–19. században. *Comitatus* (1993) 10. 61–65.

Hudi József 1994

Pápa város önkormányzata a 18. században. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig* (főszerk. Kubinyi András). Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1994. 287–320.

Hudi József 1995a

Veszprém mezőváros nemesi községének önkormányzata a 18–19. században. In: *Mezőváros – kisváros* (szerk. Mikó Zsuzsa). (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.) Debrecen, Csokonai, 1995. 115–122.

- Hudi József 1995b
Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). (Fejezetek Pápa város történetéből 2.) Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1995.
- Husz Ildikó 1991
Rezi falu házassági jellemzői a házasságkötési anyakönyvek tükrében 1741–1829. Szakdolgozat, BKÁE Szociológia Tanszék, 1991.
- Husz Ildikó 2002
Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Budapest, Osiris, 2002.
- Ibarolla, Jésus 1965
Structure sociale et fortune mobilière et immobilière à Grenoble en 1847. Paris–La Haye, Mouton, 1965.
- Ibarolla, Jésus 1966
Structure sociale et fortune dans la campagne proche de Grenoble en 1847. Paris–La Haye, Mouton, 1966.
- Iványi-Grünwald Béla 1930
Történeti bevezetés. In: *Gróf Széchenyi István: Hitel*. (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1930. 1–264.
- Jankó János 1902
A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.
- J. Frater Zsuzsa 1980
Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. (Történeti Statisztikai Füzetek 5.) Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és Országos Levéltár, 1980.
- Jones, Alice Hanson 1980
Wealth of a Nation to Be: the American Colonies on the Eve of the Revolution. New York, Columbia University Press, 1980.
- Kalmár János 2001
Fernand Braudel, „l'école des Annales” et les dix-huitiémistes hongrois. In: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises : regards croisés sur l'histoire et la littérature* (études réunies par Péter Sahin-Tóth). Budapest, Collegium Budapest, 2001. 45–50.
- Kapiller Imre 1984
A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983* (szerk. Degré Alajos). Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény 18.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1983. 145–156.

Kapiller Imre 1987

Somogy megyei diákok Nagykanizsán a XVIII. század utolsó harmadában. *Somogyi honismereti híradó* (1987) 2. 8–13.

Kapiller Imre 1990

Zalai diákok Kőszegen a XVIII. század utolsó évtizedeiben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok 1990* (szerk. Turbuly Éva). (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1990. 49–60.

Kaposi Zoltán 1992a

Magyarország gazdaságtörténete I. (1700–1830). Pécs, JPTE Egyetemi Kiadó, 1992.

Kaposi Zoltán 1992b

A falusi hitelélet néhány sajátossága. *Aetas* (1992) 4. 34–44.

Kaposi Zoltán 1997

Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula Kiadó, második, részben átdolgozott kiadás, 1997. 161–241.

Kaposi Zoltán 2000

Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus Kiadó, 2000.

Karády Viktor 1997

Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti–szociológiai tanulmányok. (Replika Könyvek 3.) Budapest, Replika Kör, 1997.

Karády Viktor 2000

Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti–szociológiai tanulmányok. (Replika Könyvek 6.) Budapest, Replika Kör, 2000.

Katus László 1970

Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913): A Quantitative Analysis. In: *Social and Economic Researches on the History of East-Central Europe* (ed. Ervin Pamlényi). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

Katus László 1976

A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében. In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései* (szerk. Spira György, Szűcs Jenő). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 77.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Keményfy K. Dániel 1905

Vaszarj Kolos 1855–1905. Esztergom, 1905.

Kerecsényi Edit 1974

Adatok Nagykanizsa egészségügyének fejlődéséhez 1690-től 1885-ig. In: *A nagykanizsai kórház története*. Nagykanizsa, 1974.

Kertész János 1932

Keszthely leírása és bibliographiája. Budapest, 1932.

Király Ferenc 1990

Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok* (szerk. Turbuly Éva). (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg. Zala Megyei Levéltár, 1990. 165–192.

Király Ferenc – Benda Gyula 1989

Iparosok egy kisváros társadalmában, Keszthely 1711–1850. In: *VI. Kézművestörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15–16.* MTA–VEAB, 1989. 31–46.

Kiss R. István 1898

Meszlényi János hagyatéki ügye. *Történelmi Tár*, 1898. 119–150.

Klempa Károly 1940

II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely, 1940.

Klempa Károly 1944

Fejér György keszthelyi diákévei. Keszthely, Helikon ny., 1944.

Kogutovicz Károly 1930

Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I–II. Szeged, 1930–36.

Koltai András 1997

A magyar piaristák proszopográfiájának forrásairól. In: *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai* (szerk. Sasfi Csaba). (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 53–64.

Komlos, John 1990

Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, Maecenas, 1990.

Komlos, John 1992

Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1989.

Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly 1962

Keszthely. (Magyar Műemlékek) Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962.

Korabinsky, J. M. 1786

Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

Kósa László 1990

Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). (Studia folkloristica et ethnographica 27.) Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1990. Újabb kiadása: (Jelenlévő múlt) Budapest, Planétás Kiadó, 1998.

Kósa László – Filep Antal 1975

A magyar nép táji-történeti tagolódása. (Néprajzi tanulmányok) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

Kovacsics József 1955

Keszthely város statisztikai monográfiája. *Statisztikai Szemle* (1955) 11.

Kovacsics József (szerk.) 1957

A történeti statisztikai forrásai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

Kovacsics József (szerk.) 1963

Magyarország történeti demográfiája. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

Kovacsics József (szerk.) 1994

Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke. Budapest, Statiquum Kiadó és Nyomda, 1991.

Kováts Zoltán 1969

A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* (1969) 12. 218–227.

Kováts Zoltán 1971

A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1970-ig: Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis. Különlenyomat, Szeged, Tanárképző Főiskola, 1971.

Kováts Zoltán 1973

A népesség. In: *Hajdúnánás története* (szerk. Rácz István). Hajdúnánás, 1973. 33–86.

Kováts Zoltán 2002

Hargita és Csongrád megye népmozgalmi adatai és arányai 1966–1992 (mtárs. Péter E. Katalin). Szeged–Budapest, JGYF Kiadó–Letter Print, 2002.

Kőrösi Ilona 1984

Kecskeméti testamentumok a 17–19. századból. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* (szerk. Sztrinkó István). 1984. 119–125.

Kőrösi László 1895

Korrajzok. Vaszary Kolos. Budapest, Kortörténeti könyvtár 8–11. 1895.

Kószeghy Sándor 1895

Keszthelyi rendtartás 1661-ből. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (1895) 63–64.

Kövér György 1982

Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. (Magyar História) Budapest, Gondolat, 1982.

Kövér György 1993

Nobilizált pénzváltók – pénzváltó nemesek. A Baron testvérek Pesten. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (szerk. Kapiller Imre). (Zalai Gyűjtemény 34.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993. 251–259. Újabbban : *A felhalmozás íve.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2002. 74–79.

Kövér György 1998

Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 1998. 9–165. (2. jav. kiad. 2001. 9–186.)

Kriedte, Peter 1991

Ein Stadt am seidenen Faden. Haushalt, Hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 1991.

Kronsteiner, Barbara 1989

Zeit, Raum, Struktur. Fernand Braudel und die Geschichtschreibung in Frankreich. Wien–Salzburg, Geyer-Edition, 1989.

Labrousse, Ernest (szerk.) 1973

Ordres et classes. (Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud, 24–25 mai 1967). Paris–La Haye, 1973.

Labrousse, Ernest – Braudel, Fernand 1993

Histoire économique et sociale de la France, tome 4, volume 1 et 2 : 1880–1950. Paris, PUF, 1993.

Laslett, Peter 1972

Introduction: The history of the family. In: *Household and Family in Past Time* (ed. Peter Laslett, with the assistance of Richard Wall). Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 1–89.

Lendvai Anna 1979

A XVII. századi zalai céhek. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból,* 1979 (szerk. Degré Alajos). (Zalai Gyűjtemény 12.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1979. 103–115.

Léon, Pierre 1974

Géographie de la fortune et structure sociales à Lyon au XIXe siècle, Lyon, Centre d'histoire économique et sociale, 1974.

Le Roy Ladurie, Emmanuel 1978

Le territoire de l'historien II. Paris, Gallimard, 1978.

Levi, Giovanni 1989

Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris, Gallimard, 1989. Magyarul Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, Osiris, 2001.

Levi, Giovanni 1990

Carrières d'artisans et marché du travail à Turin (XVIIIe–XIXe siècles). *Annales – Économies, Sociétés, Civilisations* (1990) 6. 1351–1364.

Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles 1977

Reconstructing Historical Communities. Cambridge–London–New York–Melbourne, Cambridge University Press, 1977.

Magda Pál 1819

Magyar országnak és a' batár őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása. Trattner János betüivel's költségével, Pesten, 1819.

Magyar Néprajz 2000

Magyar Néprajz VIII. Társadalom (főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). Akadémiai Kiadó, 2000.

Magyar–Zsidó Oklevéltár 1963

Magyar–Zsidó Oklevéltár VII: 1725–1748. Az első országos zsidó conscriptiók (szerk. Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor). Budapest, 1963.

Magyarország 1865

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda, M. Kir. Egyetemi Nyomda. 1865.

Magyarország történeti kronológiája 1989

Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848 (főszerk. Benda Kálmán, szerk. Péter Katalin és Somogyi Éva). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Main, Gloria L. 1982

Tobacco Colony. Life in Early Maryland, 1650–1720. Princeton, University Press, Princeton, N. J. 1982.

Mályusz Elemér 1923

A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok* (1923) 23. 535–566.

Marczali Henrik 1888

Magyarország története II. József korában. I–III. Budapest, 1885–1888.

Mátay Mónika 2000

Halál, akarat, törvény. Végredeletek és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben. PhD-disszertáció, ELTE BTK, 2002.

Medick, Hans 1996

Weben und Überleben in Laichingen. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte 1650–1900. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 126) Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 1996.

Melegh Attila 1987

A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In: *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról* (szerk. Lengyel György). (Szociológiai Műhelytanulmányok 5.) Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, 1987. 135–178.

Melegh Attila 2000

Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 65.) Budapest, KSH NKI, 2000.

Molnár András 1989

Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. *Levéltári Szemle* (1989) 3. 18–30.

Molnár András 1992

Az 1848–1849-es szabadságharc zalai honvédeinek névtára [társszerzőként]. In: *A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849* (szerk. Molnár András). (Zalai Gyűjtemény 33.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1992. 261–420.

Moch, Leslie Page 1992

Moving Europeans: migration in Western Europe since 1650. (Interdisciplinary Studies in History) Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 1992.

Morvay Judit 1984

A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán 1750–1870. In: *Történeti antropológia* (szerk. Hofer Tamás). (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai.) Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoportja, 1984. 281–292.

Mousnier, Roland (szerk.) 1968

Problèmes de stratification sociale : Actes du Colloque International (1966). Presses Universitaires de France, Paris, 1968.

- Mousnier, Roland – Labatut, Jean-Pierre – Durand, Yves 1965
Problèmes de stratification sociale. Deux cahiers de la noblesse pour les États Généraux de 1649–1651. Presses Universitaires de France, Paris, 1965.
- Müller Róbert 2000
Keszthely története I. Keszthely, Castellum-Press, 2000.
- Nagy, Ludovicus 1828
Notitiae politico-geographico statisticae inelyti regni Hungariae partiumque adnexarum auctore Ludovico Nagy. 1. kötet, Buda, Landerer, 1828.
- Nagy Varga Vera 1987
A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai 1723–1810. In: *Életmódkutatások Pest megyében* (szerk. Ikvai Nándor). (Studia Comitatus 18.) Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 99–121.
- Nagy Varga Vera 2000
Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* (főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 532–557.
- Nemes Lajos 1998
Eger város népessége és társadalma a XVIII. század végén. In: *Archivum 15.* (A Heves Megyei Levéltár Közleményei) Eger, Heves Megyei Levéltár, 1998. 131–155.
- Németh László 1994
Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. In: *Zalai történeti tanulmányok 1994* (szerk. Bilkei Irén). (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1994. 17–32.
- Oppel Jenő 1923
Keszthely 1715-ben. Keszthely, Mérei-nyomda, 1923.
- Ördög Ferenc 1991
Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. kötet. Budapest–Zalaegerszeg, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, 1991.
- Ördög Ferenc 1992
Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). II. kötet. Budapest–Zalaegerszeg, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, 1992.

Ördög Ferenc 1993

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). III. kötet. Budapest–Zalaegerszeg, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, 1993.

Ördög Ferenc 1998

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). IV. kötet. Budapest–Zalaegerszeg, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, 1998.

Őri Péter 1994

Pest megyei járáások lélekösszeírásai, 1770–1780. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézete, 1994. 43–80.

Őri Péter 2001a

A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2000* (szerk. Faragó Tamás, Őri Péter). Budapest, KSH NKI, 2001. 193–222.

Őri Péter 2001b

Kiskorúak a 18. századi összeírásokban. A Hajnal István Kör 2001. augusztus 24–25-én, Gyulán megrendezett Gyermek a történelemben című konferenciáján tartott előadás. Kézirat.

Pákay Zsolt – Sági Károly 1971

A szőlőművelés hatása a Balaton környék népének életére és településére. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Ig., 1971. 95–109.

Pálmány Béla 1995

Szemponatok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: *Mezőváros – kisváros* (szerk. Mikó Zsuzsa). (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.) Debrecen, Csokonai, 1995. 5–47.

Pálffy Géza 1995

Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Papp Imre 2001

A francia nemesség vagyona és jövedelme a 18. században. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára* (szerk. Búza János). (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Budapest, MTA–BKÁE Gazdaság és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 325–351.

Pápai Béla 1963

Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 143–220.

Perrot, Jean-Claude 1975

Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle. 2 kötet, Paris–La Haye, Mouton, 1975.

Pettkó Béla 1894

Egy XVII. századi magyar hegyközség törvényei. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1894. 30–34.

Pfeiffer János 1987

A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai. (Dissertationes Hungaricae ex Historiae Ecclesiae VIII.) München, Görres Gesellschaft, 1987.

Post, John D. 1985

Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe. The Mortality Peak in the early 1740s. Ithaca–London, Cornell University Press, 1985.

Puskás Krisztina 1991

Család és háztartás Rezi faluban 1747–1771. Szakdolgozat, BKÁE Szociológia Tanszék, 1991.

Pusztai Beáta é. n.

Kisnemesi és paraszti háztartások a XVIII. században. Szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, é. n.

Takács J. Ince – Pfeiffer János 2001

Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században (szerk. Kapiller Imre, összeáll. Mezei Zsolt). Pápa–Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, 2001.

Rácz István 1988

Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Rácz István 1989

A debreceni cívisvagyon. (Agrártörténeti tanulmányok 14.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

- Rácz Lajos 1995
A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle*, 1995. 4. 487–507.
- Rácz Lajos 1997
Az európai gazdaság-világ történeti földrajza. Szeged, JATE Kiadó, 1997.
- Rácz Lajos 2000
Az európai gazdaság-világtól a világgazdaságig: az európai gazdaság térszerkezetének átalakulása a késő középkor és az újkor idején. Szeged, JGYF Kiadó, 2000.
- Réthy Antal 1970
Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Budapest, Akadémia Kiadó, 1970.
- Revel, Jacques 1996a
Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (1996) 4. 217–237. Újabb kiadása in: *Társadalomtörténet másképp*. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években (szerk. Czoch Gábor, Sonkoly Gábor). Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000.
- Revel, Jacques – Wachtel, Nathan (szerk.) 1996
Une école pour les sciences sociales. De la VIe section à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris, Cerf-EHESS, 1996.
- Rosental, Paul-André 1999
Les sentiers invisibles. Espaces, familles et migrations dans la France du 19e siècle. Paris, EHESS, 1999.
- Sabeau, David Warren 1991
Property, production, and family in Neckarhausen, 1700–1870. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1991.
- Sahin-Tóth Péter (szerk.) 2001
Rencontres intellectuelles franco-hongroises : regards croisés sur l'histoire et la littérature (études réunies par Péter Sahin-Tóth). Budapest, Collegium Budapest, 2001.
- Sándor Pál 1961
A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához. Budapest, KSH Könyvtára, Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, 1961.
- Sándor Pál 1999
Keszthely város úrbéri pere a Festicsekkel (1730–1848). In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére* (szerk. Gyáni Gábor, Pajkossy Gábor). Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. 23–32.

Sági Károly – Cséby Géza – Goldschmied István 1999

A keszthelyi zsidóság története (1699–1999). Keszthely, Keszthelyi Izraelita Hitközség, 1999.

Sasfi Csaba 1990

Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok* (szerk. Turbuly Éva). (Zalai Gyűjtemény 31.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1990. 121–164.

Sasfi Csaba 1997

A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai* (szerk. Sasfi Csaba). (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 131–171.

Schematismus 1816–1848

Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Weszprimiensis [...] Weszprimii, é.n.

Schlumbohm, Jürgen 1994

Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osna-brückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 1994.

Schneider Miklós 1937

Vas vármegye 1835. évi nemesi összeírása (bev. dr. Horváth Kálmán). Szombathely, Pannónia ny., 1937.

Schultheisz Emil – Tardy Lajos 1964

A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* (1964) 3. 111–156.

Sentou, Jean 1969

Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution (1789–1799). *Essai d'histoire statistique*. Toulouse, Privat, 1969.

Simiand, François 1932

Salaire: l'évolution sociale et la monnaie. Paris, Librairie Felix Alcan, 1932.

Soboul, Albert 1967

Description et mesure en histoire sociale. In: *L'histoire sociale. Sources et méthodes*. (Colloque de l'École Normale Supérieure de Saint-Cloud, 15–16 mai 1965.) Presses Universitaires de France, 1967. 9–33.

Solymos Ede 1987

A keszthelyi halászcéh. In: *Zalai Múzeum 1* (szerk. Vándor László). Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987. 179–190.

Stoianovich, Traian 1976

French Historical Method. The 'Annales' Paradigm. Ithaca–London, Cornell University Press, 1976.

Szabad György 1957

A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.

Szabó Sándor 1983

Péteri és téti Takáts József író és költő, mint irodalomszervező. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983* (szerk. Degré Alajos). (Zalai Gyűjtemény 18.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1983. 183–192.

Szabó Dezső 1928

A herceg Festetics család története. Budapest, Franklin, 1928.

Szabó István 1976

Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In: *Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 31–49.

Szántó Imre 1954

A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850. Budapest, Művelt nép, 1954.

Szántó Imre 1977

Hévíz története I. Szeged–Hévíz Nagyközségi Tanács, 1977.

Szántó Imre 1984

Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739–1848. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica*, t. LXXVIII (szerk. Kristó Gyula). Szeged, Szegedi ny., 1984.

Szántó Imre 1985

A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa Zala megyében (1671–1767). In: *Magyar és török végvárok (1663–1684)* (szerk. Bodó Sándor, Szabó Jolán). (Studia Agriensia, 5.) Eger, Dobó István Vármúzeum, 1985. 103–118.

Szántó Imre 1988

A Keszthely környéki hegyközségek kialakulása. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1988* (szerk. Bilkei Irén). (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1989. 55–62.

Szántó Imre 1989

Keszthely végvár a dunántúli védelmi rendszerben. In: *A Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon, XI–XIX. század* (szerk. Somfai Balázs). (A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságának VII. konferenciája, Veszprém, 1987. október 19–21.) Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1987.

Szántó Imre 1995

A végvárak melletti (presidialis) mezővárosok települési szerkezetének megváltozása Zala megyében. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros* (szerk. Mikó Zsuzsanna). (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.) Debrecen, Csokonai Kiadó, 1995. 75–84.

Szekeres András 1999

Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég* (1999) 15. 3–16.

Szerecz Imre 1935

Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt. Szemelvények Richard Bright M. D. 1815. évi útleírásából (ford. és bev. Szerecz Imre). Keszthely, 1935. Újabbban: *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815* (vál. és ford. Szerecz Imre). Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1970.

Szijártó M. István 1996

Mi a mikrotörténelem? *Aetas* (1996) 4. 157–185.

Szilasy János 1853

Fejér György életrajza. (Függelékül munkáinak jegyzéke.) (Különnyomat az Új Magyar Múzeumból.) Pest, Emich ny. 1853.

Takáts Sándor 1890

Péteri Takáts József. Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890.

Tar Ferenc 1987

Asbóth Sándor, az amerikai polgárháború tábornoka. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*, 1987 (szerk. Bilkei Irén). (Zalai Gyűjtemény 26.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1987. 145–162.

Tar Ferenc 1992

A keszthelyi helyi társadalomról térben és időben. *Comitatus* (1993) 10. 71–78.

Tar Ferenc 1995

Keszthely térbeli, társadalmi szerkezetének hosszú távú vizsgálata. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros* (szerk. Mikó Zsuzsanna). (A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.) Debrecen, Csokonai Kiadó, 1995. 223–234.

Tar Ferenc 2000

Keszthely története III. Keszthely, Castellum-Press, 2000.

Tárkány Szűcs Ernő 1961

Vásárhelyi testamentumok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961.

Tárkány Szűcs Ernő 1966

A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* (1966) 4. 401–431.

Tárkány Szűcs Ernő 1981

Magyar jogi népszokások. Budapest, Gondolat, 1981. (2. jav. és bővített kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.)

v. Thiele, J. C. 1833

Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisch-statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12 400 Artikeln umfassend, 1–6. Kaschau, 1833.

Thirring Gusztáv 1903

Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. (Értekezések a társadalomtudományok köréből 12.) Budapest, MTA 1903.

Thirring Gusztáv 1938

Magyarország népessége II. József korában. Budapest, MTA, 1938.

Thirring Lajos 1959

Népösszeírási adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thirring Gusztáv hagyatékából.) *Történeti statisztikai közlemények* (1959) 1–2. 132–181.

Tilkovszky Lóránt 1955

Az 1831. évi parasztfelkelés. Budapest, Művelt nép, 1955.

T. Mérey Klára 1999

Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján* (szerk. Káli Csaba). (Zalai Gyűjtemény 46.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1999. 71–224.

Tóth István György 1992

Jobbágysok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalmi a 17. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 115). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

Tóth István György 1996

Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

Tóth István György 1997

Vas vármegye nemessége a 18. században. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Mánások, birtokosok, címerlevelek* (szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter). (A Hajnal István Kör pécsváradi konferenciája, 1995. szept. 12–13.) Debrecen, KLTE Kvt. Sokszt., 1997. 229–234.

Tóth Tibor 1977

Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

Tóth Zoltán 1989

Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Tóth Zoltán 2000

Luka. A paraszti társadalom folyamatosága a jobbágyfelszabadítás után. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* (főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 935–945.

Török Katalin 1981

Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. Kísérlet az ipari forradalom előtti parasztgazdaságok rekonstruálására. *Agrártörténeti Szemle* (1981) 3–4. 381–488.

Vajkai Aurél 1999

A magyar nép életmódja. Budapest, József Műhely Kiadó, 1999.

Woude, A. M. van der – Schuurman, Anton (ed.) 1980

Probate inventories. A new sources for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. (Papers presented at the Leeuwenborch Conference, Wageningen, 5–7 May 1980.) (A.A.G. Bijdragen 23.) Utrecht, HES & DE GRAAF Publishers, 1980.

Veliky János (szerk.) 1999

Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Vidacs Bea 1985

Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* (1985) 4. 509–529.

Vita 1971

Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (szerk. Spira György). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Vörös Károly 1952

Az 1766. évi keszthelyi parasztmozgalom leírása. *Irodalomtörténet* (1952) 3–4. 468–480.

Vörös Károly 1983

A magyarországi társadalom (1790–1848). In: *Magyarország története 1790–1848* (főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 473–599.

Vörös Károly 1989

A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: *Magyarország története 1686–1790* (főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 675–731.

Wellmann Imre 1937

Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1937. 686.

Wellmann Imre 1979

A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. (Agrártörténeti tanulmányok 6.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Wellmann Imre 1989

Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története 1686–1790* (főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 25–80.

Willigan, J. Dennis – Lynch, A. Katherine 1982

Sources and Methods of Historical Demography. Academic Press, New York–London, 1982.

Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S. 1997

English population history from family reconstitution 1580–1837. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time 32.) Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1997.

Zala 2001

Zala megye archontológiája 1138–2000 (szerk. Molnár András). (Zalai Gyűjtemény 50.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2001.

Zimányi Vera 1968

A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVIII. században. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

Zimányi Vera 1976

Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Zimányi Vera – Harald Prickler 1974

Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján: kitekintés a XVIII. századra. *Agrártörténeti Szemle* (1974) 1–2. 79–201.

Zsidi János 1936

Fejér György. Palaestra Calasanciana (A piaristák doktori értekezései az 1932-es évtől) 17. Budapest, Élet és Irodalmi Nyomda és Részvénytársaság, 1936.

Zsoldos Ignác 1842–1844

A szolgabírói hivatal. 1–2. köt. Pápa, 1842–1844.

A KESZTHELYI FORRÁSOKTÓL A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉSIG

Benda Gyula könyve, amely Keszthely társadalmát vizsgálja a 18. század derekától a 19. század közepéig, a társadalomtudományos történelem szemléletét és módszereit egyesíti a mikrotörténelmi megközelítéssel. Nemcsak hatalmas forrásanyagot mozgat meg, hanem eredményei alapján jelentős részben újraírható a vizsgált korszak, a 18. század második és a 19. század első felének magyar társadalomtörténete.

A 18. századi magyar társadalom szokásos leírásai madártávlatból láttatják a kor forrásai alapján megalkotott rétegeket. A jogi szemlélet dominál, a történészekben javarészt fel sem merül a kétely azzal az előfeltevéssel kapcsolatban, hogy az összeírások *ad hoc* terminusai a kor adekvát leképeződései. Benda Gyula Keszthely-könyvében nemcsak többféle forrásra épülő makroelemzéseket vet össze (rögvest relativálva az egyes források értékét), hanem mikroperspektívából láttatja a helyi társadalom egyes csoportjait, miáltal minőségileg új képet nyerünk a korról. A szerző mikrotörténelmi elemzései nem illusztrációk, hanem az elemzésnek a kvantitatív módszerekkel egyenrangú, sőt komplementer eszközei. A makrovizsgálatok eredményeinek értelmezésére, mi több: kontrolljára és adott esetben finomítására, módosítására adnak lehetőséget a mikrotörténelmi tanulmányok. Ráadásul a két eltérő szinten zajló vizsgálat közt fordított irányú kapcsolat is fennállhat: néha a mikrovizsgálatok sugallják a makroszinten elvégzendő vizsgálatokhoz a hipotéziseket. Mindeközben a mikrotörténelmi részek közel hozzák az olvasóhoz a tárgyát: a századokkal korábban élt keszthelyi embereket.

FEJEZETRŐL FEJEZETRE: KESZTHELY MULTISZKÓPIKUS TÖRTÉNETE

A kötet első részében – címe szerint – „kontextusokkal” találkozunk, azaz a társadalmat meghatározó tényezőkkel. Ez az ígéret az 1. fejezetben teljesül is, hiszen a földrajzi környezet és a konjunkturális viszonyok* a

* Összegezve azt mondhatjuk, hogy Magyarországon az 1740-es években induló európai konjunktúrát kettévágja egy élelmezési válság az 1770-es évektől, majd a fellendülés a napóleoni idők háborús konjunktúrája alakjában tér vissza. Ez azonban nem számolja fel a periodikusan felmerülő élelmezési válságokat. Az 1816–1817. évi válság az európai trendet is dekonjunktúrába fordítja – ez Magyarországon is érvényesül. A következő hosszabb fellendülési szakasz kezdetét Benda Gyula a húszas, máshol a harmincas évekre teszi.

társadalomtörténet szempontjából joggal ábrázolhatók külső meghatározó tényezőkként. Ezt követően azonban a jogi viszonyok kapcsán (melyek hasonló meghatározó feltételeknek lennének tekinthetők) valójában más viszonylatok kerültek a szerző figyelmének homlokterébe: előbb a fogalomhasználat és az identitás kérdései, majd – innen kiindulva – a keszthelyi közösségek. Ezek testületeiről, forrásairól van itt szó, azaz inkább a társadalom vizsgálatáról egyfajta forráscsoport alapján, konkrétan intézménytörténeti látószögből. Így tehát nem csupán a társadalmat meghatározó tényezők vizsgálatával van már dolgunk, nem a „politikai kontextussal”, hanem a keszthelyi társadalom első elemzésével találkoztunk – az első nekifutással, amelyet később még két másik követ.

A 2. fejezet feladata az úrbéri viszonyok felvázolása. Benda Gyula itt bocsátotta előre később bizonyítandó tézisét, miszerint a fejlődés a 18–19. században a jogi helyzet „romlása” ellenére is – amikor a népesség szabad hajdú állapotból úrbéres zsellérré „süllyedt” – dinamikus maradhatott. Keszthely jogi helyzetét a kettéválás jellemezte: mezővárosra és az egykori palánkon kívül fekvő Polgárvárosra, amely nevével ellentétben falu volt, lakói – szemben a végvár lakosságával – nem rendelkeztek hajdúszabadsággal. A 18. század folyamán a mezőváros lakossága is úrbéres kötelékbe, az úrbérrendezés során zsellér jogállásba került. Az 1818 és 1838 között zajló úrbéri perben egyeztek végül meg a földesúr Festicsekkel: az örökös szerződés 1846-tól a szolgáltatások megváltását tette uralkodóvá.

A szerző a bíraskodási jogosítványok kapcsán tér át a mezőváros önkormányzatának tárgyalására. Már itt, a bírók kapcsán felvillan könyvének legjellemzőbb vonása: a konkrétságra való törekvés, amely az ábrázolt mikrovilágot ezernyi konkrét részlettel benépesítve, a történeti cselekvő szintjén hozza közel az olvasóhoz a múltat. Benda Gyula mikrotörténelme a keszthelyi iparosok és szőlősgazdák személyes ismerősévé avat bennünket. A konkrét forráshivatkozások itt már sokszor elmaradnak – a szerző hatalmas anyagismerete azonban így is átsugárzik a szövegen, állításait az olvasónak eszébe sem jut megkérdőjeleznie.

A 3. fejezet (*„Mezővárosiak vagyunk” – státus és identitás*) a társadalmi státusra vonatkozó terminológiai kérdésekből kiindulva különféle, Keszthelyre vonatkozó források fogalomhasználatának elemzésén keresztül jut el a vizsgált helyi társadalom önképéig, azaz az identitás kérdéséig. Ezek szerint Keszthelyen egy „előkelő nemesi birtokos, tisztviselő” csoport válik le egyfelől a mezőváros tömbjéből, míg a másik póluson szolgák, idegenek, uradalmi cselédek különülnek el. A mezővárosi társadalom fennmaradó egységét nem bontják meg rendi korlátok, azaz a nemesek nem szegre-

gálódnak a nem nemesektől. A helyi társadalom egyre inkább foglalkozási csoportok alapján bomlott részekre.

Itt találkozunk első alkalommal a dolgozat egyik fő tézisével, amelyet aztán további vizsgálatok újabb és újabb szempontból megerősítenek: a 18. század második és a 19. század első felének Magyarországon a kor jogi szemléletével – és a történettudományban ennek nyomán máig uralkodó felfogással – szemben nem a rendi határvonal strukturálta a társadalmat. Noha Benda Gyula csak egyetlen mezőváros társadalmára kapcsán mondta ki ezt a tézist, de indokolt lenne, ha ezentúl hipotézisként ez vezérelné a hasonló irányultságú kutatásokat.

Jóllehet az első rész eredetileg kitűzött feladata az elemzés „kontextusaként” a jogi helyzet ismertetése lett volna, erről már korábban átkerült a hangsúly a különféle keszthelyi közösségek intézménytörténeti szempontú bemutatására. A mezőváros után a nemesek közössége kerül terítékre, méghozzá részletes vizsgálatok tárgyaként. Míg a mezővárosi közösség esetében (a 3. fejezetben) az identitás kérdéseig jutott el a szerző, úgy a negyedikben egy jóval kisebb népesség több szempontból is kimerítő társadalomtörténeti elemzése társult a nemesség önkormányzatának ábrázolásához. Forrásközpontú vizsgálatok sora alapján alkothatunk képet a keszthelyi nemesség létszámának alakulásáról, iskoláztatásáról, a nemesség elkülönülésének már említett hiányáról és a nemesség belső megosztottságáról. A keresztszülőválasztások és a házasságok kvantitatív elemzése a dolgozat később meghatározó módszereit vetíti előre. Ebben a fejezetben is találkozhatunk sok konkrét eset bemutatásával, melyek egészen közel, mintegy testközelbe hozzák az olvasó számára a vizsgált közösség életét.

A keszthelyi nemesség létszámának áttekintése érdekében Benda Gyula az elérhető taxatív források teljes spektrumát áttekintette: a 18. század országos nemesi összeírásain kezdve a népszámláláson és a nemesi katasztereken át a taxás nemesek vagy a 19. századi nemesi szavazók összeírásaiig. A legérdekesebb (és messzemenő tanulságok forrása) a forráskritikai vonulat: nem annyira ezekből a forrásokból ismerjük meg a keszthelyi helyzetet, mint inkább keszthelyi kutatásai alapján Benda Gyulától tudjuk meg, hogy hogyan készült, miért torzít vagy éppenséggel mire jó az adott forrás. Így például az összeírás keszthelyi végrehajtásának pontos éve a halotti anyakönyvekkel történő összehasonlítás révén derül ki; vagy a Csák családról megtudjuk, hogy nemes – jóllehet a forrásban nem szerepel; ahogyan arra is fény derül, hogy a megyei adószedő a taxásokról felfektetett listáját az előző évről szokta lemásolni, majd ezt egészítette ki mindig a változásokkal. Végül a többféle, de már önmagában is heterogén adatsorból nem tudjuk biztonság-

gal megállapítani, pontosan hogyan alakult korszakunkban a keszthelyi nemesek létszáma. Arányuk 7–8% volt, alapjában nemigen változott.

Mint arról már a 3. fejezetben is olvashattunk, a keszthelyi társadalomban húzóerő fő választóvonalat nem a nemesek és a nem nemesek közt találjuk, hanem a birtokos és a megyei tisztviselő nemesi „elit” válik el a mezőváros további nemesi és nem nemesi lakosságától. Őket a titulusok, az életmód, a keresztszülőség (sok helyre hívják őket, de ők mindig csak egymással alkotnak keresztszülő-párokat), a házasságok is elkülönítik (társadalmi endogámia – térbeli exogámia, szemben a többi nemessel, akiknél a jellemző társadalmilag az exogámia lefelé, térbeli endogámia mellett). Ez az elit a Festeticsek térfoglalása miatt veszített súlyából, majd kiköltözött Keszthelyről. De úgy tűnik – ha erre Benda Gyula nem is tér ki –, hogy ez a választóvonal született újjá, amikor jelentős számú uradalmi tisztviselő költözött be a városba. Akik ekkor a mezőváros társadalmától elkülönültek, azok nem a nemesek voltak általában, hanem csak „a középosztály felé tartó értelmiségi, uradalmi alkalmazott, megyei tisztségviselő” nemesek. A nemesi házasságok kapcsán a szerző mintegy mellesleg bizonyította a fent már említett tételt: nem igaz, hogy a társadalmat a nemesek és nem nemesek közti megosztottság strukturálta volna. A partner nemesi státusa ugyan szerepet játszott a nemesek párválasztásában, de ez a hatás kifejezetten gyenge volt. Nehéz lenne túlbecsülni ennek a kis elemzésnek a jelentőségét a magyar társadalomtörténet szempontjából.

A nemesi *communitas* intézményének ismertetésére a 4. fejezet vége felé kerül sor. A helyi gimnáziumot a nemesek a többiekénél ugyan valamivel nagyobb arányban látogatták, de ez legfeljebb a birtoktalan köznemesség egyes tagjai számára nyitotta meg az értelmiséggé válás lehetőségét. A későbbi papi, katonai pályán létszámukra nézve a keszthelyi nemesség sarjai az iparosokéi mögé szorultak.

Összegzőként Benda Gyula kijelenti: „nem tartanám hatékonynak keszthelyi nemesi társadalomról beszélni, az nincs. [...] A helybeli nemesek zöme beleolvad a mezővárosi társadalmi csoportokba.” Ez a kivételesen sarkosan levont konklúzió a dolgozat egyik legnagyobb súlyú következtetése, ugyanakkor a keszthelyi vizsgálat szempontjából egyféle negatív eredmény: ha valaki a keszthelyi társadalmat akarja elemzés tárgyává tenni, akkor nem a nemesi közösséget kell – az egyik – vizsgálati egységnek tekintenie.

Az 5. fejezetben a zsidó közösség válik egészként a vizsgálat tárgyává. Szintén létszámának kérdéseivel ismerkedhetünk meg először. A különféle források adatai ellentmondóak, a bevándorlás hullámai nem rajzolódnak ki egyértelműen. A foglalkozási megoszlás tekintetében a kereskedelem mellett az árendálás, továbbá a szücs- és a szabómesterség volt leginkább jellemző

a keszthelyi zsidóságra. Önkormányzatukról viszont alig esik szó. Az, hogy 1844-től tömegesen irakoztak be gyermekeik a keszthelyi gimnáziumba, beilleszkedésük fontos jelének tűnik, s ebben az évtizedben több hasonló jel észlelhető – amelyek ugyanakkor 1848 márciusában a zsidóellenesség megjelenését is kiváltják.

*

Ha az első rész nagyobbik felében a keszthelyi közösség egyes alcsoportjainak társadalomtörténeti jellemzőiről volt szó, különösen arról, ami őket csoportszinten jellemezte – tehát létszámukról, esetleges strukturálódásukról és önkormányzatukól (mindez igaz a mezővárosiakra, a nemesekre és a zsidókra, de nem igaz az úgynevezett polgárvárosiakra) –, úgy a második részben már a második társadalomtörténeti „nekifutásra” kerül sor. Benda Gyula ebben a történeti demográfia kiforrott módszereivel közelít Keszthely társadalmához. A demográfiai vizsgálat helyét a lokális monográfiákban általában a gazdaság- és társadalomtörténeti részek előtt jelölik meg, itt ez mégis inkább a társadalom vizsgálatának egyik módszereként szerepel.

A szerző magabiztossága imponáló ezen a terepen, jól láthatóan hatalmas munkát végzett el elemzéseivel, melyeket ebben a könyvben részben nem is tárt az olvasó elé,³ hanem másutt fejtett ki részletesen, és e kötetbe csupán a következtetéseket emelte be. (Jóllehet általában ennek épp a fordítottja a szembetűnő: ez a könyv különösen – némileg riasztóan is – adatgazdag munka, amely mindvégig betekintéssel szolgál az elemzések és következtetések módjába, a gyakorló történészek nagy örömeire és okulására.) A kérdés inkább az, hogy a későbbi társadalomtörténeti fejezetek mennyiben használták kiindulópontként vagy nyersanyagként ezeket a következtetéseket. E tekintetben meg kell állapítanunk, hogy a hatalmas elvégzett munka sajnálatos módon később nem kellőképpen hasznosult a keszthelyi vizsgálat egyéb részeiben – kívánatos lenne ezért, ha Benda Gyula vizsgálati eredményeit részleteiben is ismerné és felhasználná a magyar történeti demográfia.

A 6. fejezet az egész könyv legrészletesebben kidolgozott része. Ebben a

³ Mint az első részben, itt is előfordul, s nem is kevés alkalommal, hogy évtizedes munkája során megszerzett anyagismerete birtokában Benda Gyula olyan megállapításokat tesz, amelyeket nem támaszt alá sem forrásidézetekkel, sem vizsgálatok ismertetésével. Szövege egyes helyeken (például a 7. fejezetben) elárulja, hogy maga is szeretett volna ezen változtatni, de a kijelentéseihez tervezett lábjegyzetek üresen maradtak. Szövege azonban olyan meggyőző erővel bír, amely könnyedén rábírja az olvasót, hogy ezeket a megállapításokat is érvényesnek fogadja el.

népesség létszámának kérdésein túlmenően a termékenység, a halandóság és a házasodás jellemzőinek alakulásával foglalkozott a szerző. A József-kori népesség-nyilvántartó rendszer adatainak extrapolálásából kiderült, hogy a korábbi évtizedekre vonatkozóan Benda Gyula népességszámra vonatkozó becslései jobbak, mint az egyházi és adóösszeírások számaiból kikövetkeztetett adatok – azaz a demográfiai finommunka igenis hasznos és értékes volt. Ezen összeírásokra (vagy később Ludovicus Nagy adataira) is igaz a 4. fejezet alapján tett megállapítás: nem annyira a források alapján tudjuk meg, milyen volt Keszthely népessége, mint inkább Benda Gyulától azt, hogy ezek a források mennyire (nem) megbízható adatokat szolgáltatottak erről.

A két népszámlálás alapján azt is megállapíthatjuk, hogy egészen 1851-ig érvényes: nem a különféle forrásadatok, hanem a szerző születésszám alapján tett becslése mutatja a legjobban a népességszám változásának tendenciáit. A Benda Gyula által elvégzett aprólékos családrekonstrukciók adatai ennek következtében nagy súllyal kell hogy latba essenek Magyarország 18. század demográfiai képeinek majdani megrajzolásakor.

A felvázolt összkép szerint a 18. század elejétől Keszthely népessége a Rákóczi-kori visszaesés után stagnált, majd a század közepén növekedésnek indult. Ez a növekedés utóbb lelassult, majd a századfordulón új lendületet kapott, amely kitartott a 19. század közepéig. A folyamatot a szőlőhegyekre történő erősödő kitelepülés és a zsidóság arányának dinamikus növekedése kísérte. A népesség növekedése tekintetében a természetes szaporodáshoz ugyanilyen mértékben járult hozzá a vándorlás pozitív mérlege, azaz a betelepülés – egyébként a természetes szaporulat nem volt mindig pozitív.

Ellentétben a társadalomban másutt megfigyelhető, határozott irányú mozgásokkal, népesedési tekintetben Keszthelyt a vizsgált száz évben a mozdulatlanság jellemezte. A változások inkább ingadozások, mint határozott trendek voltak. Egyrészt ugyan a halandósági csúcsok nem érték el a korábbi nyugat-európai élelmezési válságok mértékét, másfelől azonban a korszak végén a halandóság mutatóinak javulását a kolera lerontotta. Az egy házasságra jutó születések száma 4–5 közt ingadozott. A „finomabb” családrekonstrukciók vizsgálatból is az derült ki, hogy 1750 és 1809 közt egyértelmű trend nélkül ingadozott a termékenység, méghozzá a nyugat-európaihoz képest határozottan magas szinten. A csecsemőhalandóság nem változott, a kisgyermekkor halálozást viszont javította a halandósági válságot hozó évek elmaradása, és a felnőttek átlagos élettartama is kitoldott.

Jóllehet a felnőttek számára a házasságban élést az életviszonyok kikényszerítette egyértelmű norma írta elő – amint azt az újraházasodások is

tükrözik –, a házasságkötés előtt és a házasságon kívül fogant gyermekek arányának megemelkedése a szexuális viselkedés változását jelzi. A házasságok tekintetében megfigyelhető az erős térbeli exogámia, amely gyakran társadalmi endogámiával párosult.

A család- és háztartástörténet a történeti demográfiából vált önálló tudományággá és lett – miként intézményesülése mutatja – a társadalomtörténet legsikeresebb aldiszciplínája az elmúlt fél évszázadban. A tulajdonképpeni demográfiai elemzéshez kapcsolódva ezért Benda Gyula a soron következő, 7. fejezetben a háztartások problematikáját vette górcső alá.

A korábban látottakkal összhangban ebből a fejezetből is kiderül, hogy a források megbízhatatlanok, ezért a vizsgálati eredmények (például a nukleáris háztartások dominanciája 1757-ben) gyenge lábakon állnak.⁴ Megtámogatni név szerinti elemzéssel és családrekonstrukcióval lehet ezeket – és éppen ez adja Benda Gyula munkájának rendkívüli fontosságát. Nemcsak arra világított tehát rá, hogy a források megfelelő ismeretük híján tévútra vezetik a kutatót (pedig már ez is igen fontos eredmény lenne), de kiutat is mutatott a részletes aprómunka felé, s azt Keszthely vonatkozásában el is végezte.⁵ (Például a családrekonstrukciók példáján lehetett lemérni, hogy az adójegyzékeket általában milyen elvek szerint fektették fel, illetve az anyakönyv adataiból lehetett látni, hogy az adójegyzékből tévesen következtetnénk egy házas fiú otthonlakására – hiszen gyermekeit szülőhegyiként anyakönyvezzük.) Ha tehát 1757-ről az 1771. évre jelentősen megnőtt a keszthelyi átlagos háztartások mérete, akkor nem annyira a jelenség értelmezésre kell törekednünk, mint inkább a forrás megbízhatatlanságát kell az adat mögött sejtenuünk. (A fiúgyermek száma is bizonytalan az adójegyzékek alapján.) Nem csoda, hogy Benda Gyula figyelme a mikroelemzések felé fordult.⁶

„Nézzünk meg néhány konkrét példát!” – olvashatjuk a 7. fejezetben, és ezzel megváltozik a disszertáció hangulata: átbillen a mérleg, s az elvontnak a konkrét lép a helyébe. Innen a helyi társadalomról, illetve annak csoportjairól szóló elemzéseket a családrekonstrukcióból, összeírási adatokból, végrendeletekből és más forrásokból felépített esettanulmányok sora kíséri.

⁴ A többcsaládos együttélés azonban végig nem volt jellemző.

⁵ Ez nem mindig lehetséges. Ha a szolgák száma erősen ingadozik, azt Benda Gyula meg sem próbálja megmagyarázni, s az olvasó nyugtázza, hogy a forrás a már megszokott módon teljesen megbízhatatlan, pontosabban a korábbiakkal nem hasonlítható össze.

⁶ A másik ok az, hogy sok jelenségnél az értelmezés némiképp bizonytalan, ami felveti a konkrét esetek vizsgálatának szükségességét (pl. a cselédi szolgálat jelensége).

A szerző többnyire ezeken a mikrotörténelmi esettanulmányokon keresztül fejtette ki nézeteit egyes kérdésekről. Már a következő oldalon hosszú idézetet olvashatunk egy végrendeletből – majd további öt sorjázik egymás után. Korábban is szerepeltek a kötetben illusztrációsintű példák, ám ezek (éles ellentétben a demográfiának a teljes népességre vagy annak jelentős részére vonatkozó kvantatív vizsgálataival) most túlsúlyba kerülnek, és a dolgozat második részében elsősorban a mikrotörténelmi szintűvé mélyülő esettanulmányok hordozzák az érvelés súlyát. Ezek győzik meg a hallgatót arról, ami a szerző állít, ezek alapján képzelet el magának a kor Keszthelyét. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nézőpont mikrotörténelmivé válása miatt nem olyan egyértelmű a generális konklúzió.

Elsőször a Kutyás család sorsán láthatjuk, milyen töredékes és torz képet mutatnak az adójegyzékek a háztartás hosszú időtávú alakulásáról. A végrendeletekben a családok-háztartások konkrét élethelyzetei tűnnek fel, méghozzá általában hosszabb időtávban, mutatva a változásokat: miként önállósodtak a gyermekek, hogyan részesedtek a családi vagyontól. Kiderül, hogy a keszthelyiek zöme általában 3–6 fős háztartásokban élt. Mind a fiú-, mind – és különösen – a leánygyermek esetében igen elterjednek tűnik a házasság előtti cselédi szolgálat egy idegen háztartásban. Az apa halála után a családi vagyont gyakran megmaradt az anya kezelésében, aki egyes részeit átadhatta gyermekeinek. A szülők halála után általában, de nem feltétlenül megtörtént az osztály a következő generáció tagjai közt. A szántóművelő háztartásokban volt a legerősebb törekvés a fiúk munkaerejének a megőrzésére, és itt inkább alkalmaztak idénymunkaerőt. Az inasok-legények stabil jelenléte a kézműves háztartásokat jellemezte. Keszthelyre általában (mind a 18., mind pedig a 19. század derekán) a töredék háztartások magas aránya volt jellemző.

A 8. fejezet elején (*Idegenek, vidékiek és bevándoroltak – a vándorlás problematikája*) mintegy bevezetesként a szerző rövid modellben foglalja össze Keszthely demográfiai fejlődését. Ebből kiderül, hogy a bevándorlási többlet nem kevesebbet, mint nagyjából a felét adta a város népességnövekedésének a 18. század végétől a 19. közepéig. Ez indokolja alapos vizsgálatát. A be- és kivándorlásra vonatkozó többféle forrásból összerakott, kombinált becslések bravúrosak – mintapédái annak, hogy a leküzdhetetlennek látszó (s talán legjobban a szerző által ismert) forrásbeli nehézségek megkerülésével miként lehet érdemi és megbízható eredményre jutni. Ez a fejezet stílusában is a hatodikhoz áll közelebb, nem a hetedikhez: makroszemléletű kvantitatív vizsgálatait dominálnak a kisszámú ismertett esettel szemben.

*

Ha a történeti demográfiai részt a keszthelyi társadalomvizsgálat második nekifutásának lehetett tartani, akkor a könyv harmadik részében (*A társadalmi tagoltság*) immár harmadjára fog neki feladatának a szerző. De nem is csupán harmadszor, hanem harmadszor, negyedszer és ötödször is, hiszen ebben a részben három olyan fejezettel találkozhatunk, amely mind kerek egészet képvisel: mondhatni a történeti szociológia hagyományos vagy újabb eszköztárának kipróbálása folyt a keszthelyi forrásanyagon. Előbb a foglalkozási szerkezet, majd a vagyoni rétegződés volt a téma, míg a csokrot a hálózatelemzés zárja: egy remekbe szabott vizsgálat a keszthelyi házassági és keresztszülői kapcsolatokról. Folytatódott tehát az, amit korábban is konstatálhattunk – a szerző a források kimerítő ismeretének biztos bázisán sorra vette az eszközöket a történettudomány módszertani arzenáljából, hogy fogást találjon a témán: Keszthely 1750 és 1848 közti társadalmán. Minden vizsgálat hozott valamilyen eredményt, de Benda Gyula célja nem az volt, hogy ezeket egységes Keszthely-képpé kovácsolja össze. Amit az olvasó kap, inkább betekintés a történész műhelyébe.

A 9. fejezet, a foglalkozási szerkezet vizsgálata ismét makroszemléletűnek nevezhető inkább: az egész közösséget hosszú távon jellemző adatok kvantitatív megközelítésű elemzése. A számok azt mutatják, hogy Keszthely lakosságának mindvégig nagyobb, bár csökkenő hányada élt a mezőgazdaságból. Ezen belül a 18. század végétől egyértelmű a Festetics-uradalom térnyerése. Az 1810-es évektől lett jellemző a végleges kitelepedés a szőlőhegyekre, ez aztán 50%-ig tornászta fel a szőlősgazdák mindvégig magas arányát a mezőváros adózói közt. 1816 után – a visszaesés, majd a fellendülés idején – Keszthely egyértelműen kézműipari és kereskedelmi központ jellegét öltötte.

A részletekbe menő vizsgálat azonban arra mutatott rá, hogy az adóösszeírások alapján vizsgált foglalkozás inkább pillanatnyi jellemzője, mint tartós meghatározója volt az egyén vagy a család viszonyainak. Ha pedig társadalmi helyzetét tekintve azt tekintjük iparosnak vagy kereskedőnek, aki élete során legalább egyszer iparosként adózott, akkor ez a réteg szélesebb lesz, sőt korszakunk végére a városban lakók közt túlsúlyba is kerül: ez a megközelítés tehát Keszthelyt modernebbnek mutatja. Ebből is azt láthatjuk tehát, milyen nagy a választott módszer jelentősége.

A 10. fejezetet (*Vagyoni rétegződés*) bevezető, a nemzetközi irodalomra és a magyar kutatásokra is kiterő szakirodalmi áttekintés azt mutatja, hogy a társadalomtörténeti vizsgálatok következő darabja, a vagyoni rétegződés elemzése kiérlelt munka. Ugyanennek további jele, hogy a szakirodalmi

szemlét az árvaügy intézménytörténetének áttekintése és a vizsgálat kategóriáinak (tisztá vagyon, összeírt vagyon, bruttó vagyon) pontos definíciója követi. Mindennek az áll a háttérben, hogy Benda Gyula a keszthelyi uradalom hagyatéki és vagyoni összeírásait 1988-ban és 1995-ben két kötetben, bevezető tanulmánnyal kísérve már kiadta.

Az olvasót alig érthette meglepetésként, hogy a fejezetből az derül ki: az adóösszeírásokból tévesen következtethetnénk a szántók mennyiségének csökkenésére – csupán az adózási rendszer, a forrás változott. Valójában ugyan a keszthelyiek állatállománya és földterülete a 18. század közepétől a 19. század derekára lecsökkent, de a mezőgazdasági tevékenység visszaszorulása nem okvetlenül jelentette elszegényedésüket. Keszthely társadalmá kistulajdonosi maradt, a lakosság többségének volt ház- és földtulajdona. A szőlőbirtoklás pedig a vagyonosodás fontos mércéjét jelentette.

A 7. fejezethez hasonlóan ebben a fejezetben is keveredett a megközelítésmód, a kezdeti kvantitatív vizsgálatok a végrendeletek elemzésével ismét csak mikrotörténelmi hangra váltottak – hogy ez most már a könyv végéig domináns maradjon. Nem pusztán arról van szó, hogy egyes fejezetek, azaz tulajdonképpen egyes vizsgálatok tisztán a társadalomtudományos történelem hagyományos kvantitatív megközelítésmódjának jegyében íródtak, míg mások szintén vegyítést a mikrotörténelem személetét tükrözik, hanem azt látjuk, hogy a kvantitatív társadalomtörténelmi elemzések (mint a háztartások vizsgálata a 7. fejezetben vagy a vagyoni rétegződése a 10.-ben) csúsztak át a mikroregiszterbe. Talán nem tévedés e pontokon azt látni, ami az egész munkával történt: a szerző egyszer csak odahagyta a makromegközelítést, s – azt meggyőzőbbnek vagy érdekesebbnek véelve, mindig naprakész szakirodalmi tájékozottsága alapján, vagy a források narratív ereje hatására – a mikrotörténelem felé mozdult el. Itt a fordulópontot talán az jelentette, hogy a kvantitatív megközelítés – a mezőváros egészé vagyónának változása – csak a fent vázolt eredményt hozta, ehhez képest pedig sokkal elevenebb képet adott az esetekre építő részletes elemzés. A konkrét eseteírásokat a makroadatok értelmezésének szükségessége hívja be (a háztulajdonlás kérdései), majd ezekre épülhetnek a későbbiekben az általánosabb érvényű megállapítások (például a pénzkölcsönző özvegyasszonyok két típusáról).

A 186 inventárium elemzése kapcsán ismét a forrásprobléma merült fel: a hagyatéki leltárak nem a népszerűség átlagát mutatják, hanem egy idősebb csoportét, amely vagyontárgyait gyakran már továbbadta gyermekeinek. A kvantitatív megközelítés értékelését alapvetően módosítja tehát a mikroszemléletű elemzés – itt konkrétan az elhunyt teljes életciklusának áttekintése az adójegyzékek (továbbá anyakönyvi adatok és a végrendelet)

segítségével. A kvantitatív vizsgálat időbeni elemzése azt mutatta, hogy az alkalmazott három időmetszetben nem nőtt érezhetően az összeírt átlagos vagyon értéke. Amit végeredményként kapunk, az a foglalkozási csoportok jellemző vagyonösszetétele a leggazdagabb kereskedői csoporttól a tisztviselőkön, iparosokon, gazdákon át a szőlőművelőkig. Ezekhez a következtetésekhez képest sokkal gazdagabbnak tűnnek azok, amelyeknek a levonására a mikroelemzések adnak alapot.

Az adóösszeírások hosszú távú vizsgálata nagy vonalakban tükrözi a keszthelyi társadalom átalakulását: a mezőgazdasági tevékenység háttérbe szorulását és az ipar és kereskedelem előretörését; azt, ahogyan a legnagyobb adófizetők között a kereskedők és árendások léptek a gazdák helyébe.

Az adójegyzékek és az inventáriumok összevetésénél kiderül, hogy mások kerültek be a kétféle forrásba, s ha ugyanazt az embert mindkettőben megtaláljuk, akkor az egyikben egészen más képet kapunk róla, mint a másikban. Sok esetben az egyik forrás nyilvánvalóan hiányos: bizonyos vagyontárgyak elvesztek. Ezen a ponton logikailag két lehetőség nyílt: az egyik a tiszta esetek alapján mégis bemutatni a keszthelyi vagyonok hosszú távú alakulását – de ezt Benda Gyula nem végezte el. A másik lehetőség a profilváltás: ha a mikroelemzések többet mondanak, akkor talán nem is arra kell törekedni, hogy kvantitatív vizsgálatokon keresztül jellemezzük a keszthelyi társadalmat.

A szerző ebben a fejezetben több alkalommal kijelölte a lábjegyzetek helyét, amelyeknek adatokkal kellett volna alátámasztaniuk érvelését – ezek azonban hiányoznak. A könyv harmadik részétől felerősödött a kézirat befejezetlen jellege, amely később a negyedik rész sajnálatos kidolgozatlanságában csúcsonodott ki.

A struktúrákat vizsgáló 9. és 10. fejezet után a 11. (*Házastársak, keresztkomák – társadalmi kapcsolatrendszerek, hálózatok*) más szemléletű: ebben Benda Gyula az emberek interakciói alapján próbálta kapcsolatrendszerüket, identitásuk formálódását vizsgálni. Az összes keszthelyi házasság kvantitatív elemzését az esetek mikrovizsgálata követte. Önmagában is disszertációsúlyú kettős elemzésről van szó.

Amikor a házasságot kötők státusából indul ki a vizsgálódás, akkor vagy az apa társadalmi-foglalkozási csoportját választjuk kiindulópontnak, vagy a vőlegény későbbi foglalkozását – egyik sem tökéletes megoldás, s mindenképpen magunk jelöljük ki az illető társadalmi helyzetét; eljárásunk minden esetben – egyesekben jobban, mint másokban – megkérdőjelezhető. (Besoroláskor sokszor választani kell például egy kézműves foglalkozás és a későbbi szőlőművesség közt, illetve a keszthelyiek többségének besorolása

amúgy is lehetetlen információk híján). Az önkényesség tehát végső soron a kvantitatív vizsgálatban is elkerülhetetlen.

Ennek ellenére Benda Gyula megmutatja, hogy ezzel is bravúros eredményekre lehet jutni. A 11. fejezetből kiderül, hogy külön lehet választani azokat a szakmákat, amelyek bevándorlókból rekrutálódtak (kőfaragók, lakatosok, szücsök, szűrszabók, asztalosok, bognárok, kőművesek) azoktól, amelyeknek helyi születésűek adták az utánpótlását (fazekasok, takácsok, csizmadiák, vargák). Ez utóbbi foglalkozási csoportok házasságilag is elég zártak voltak, míg az előbbiek kevésbé integrálódtak a mezőváros társadalmába. De az iparosság általában céhes szellemének köszönhetően nyitottabbnak mutatkozott a bevándorlók felé – a szőlőművelők és (különösen) a gazdák csoportja pedig jóval zártabb volt: kitapinthatónak tűnt a törekvés a homogenitásra.

A mikrovizsgálatok tanulságai felülírták a makroelemzéseket. Ezekből példának okáért kiderül, hogy az újrarahasodásokat a kvantitatív elemzésben el kell különíteni a többitől. Továbbá a konkrét esetek alapján finomabb következtetések levonása vált lehetségessé: például eltértek a fiúk és a lányok házasságai a – főleg helybeli – fazekasok vagy csizmadiák közt: a lányokat idegenbe jövő fazekaslegények vették el inkább, a fiúk házassága esetében viszont a törzsökösség az irányadó. (Gyakori volt a gazda- és szőlőművescsalád lányával kötött házasság.)

A kétféle megközelítés egymást megerősítő eredményeként az olvasó szeme előtt kirajzolódik a keszthelyi iparosság kettőssége, kettéválása a gazdaktól és szőlőművelőktől elkülönülő, főleg bevándorlókból rekrutálódó, illetve az említettekkel szoros házassági kapcsolatokat ápoló törzsökös csoportra.

A keresztkomaság vizsgálata cáfolta a néprajz által feltételezett modellt: a keszthelyi keresztszülők nem egyenrangú társat kerestek, hanem inkább patrónust. Kiderült, hogy néhány pár, a népszerű keresztszülők élesen elváltak az egyszer vagy legfeljebb néhány alkalommal keresztszülőséget vállalóktól. (Például Reichhuberin Annának 194 keresztgyereke volt.) Itt tehát szó sem lehetett a komaság biztonságot adó reciprocitásáról, ezek a keresztszülők a leginkább a keresztgyermekük szüleivel foglalkozásuk miatt gyakori szolgáltatási kapcsolatban álló párok voltak, gyakran bevándoroltak. Ők egyfelől presztízst adtak a szülőknek, másfelől ha őket kérték fel keresztszülőnek, a komaság révén létrejövő spirituális rokonság kevésbé korlátozta a házassági lehetőségeket. A sokféle komaválasztási szempont komplexitását ismét csak a mikrotörténelmi megközelítésen keresztül lehetett igazából érzékeltetni.

A hosszabb időtávú vizsgálat egy jelentős változásra hívta fel a figyelmet: ahelyett, hogy a szülők minden gyermekükhöz más és más keresztszülőt

hívtak volna, mint a 18. században, a 19. században egyre inkább ugyanazokat a keresztszülőket hívták minden gyermekükhöz. (Ez egyben arra is példa, hogy a kvantitatív vizsgálat nagyon fontos, nemcsak felveti a problémát, hanem hipotézist is javasol: jelen esetben azt, hogy időközben megváltozott a keresztszülőség társadalmi funkciója.) Emellett ugyanakkor a keresztgyerek és keresztszülő kapcsolata is változáson ment keresztül: méghozzá az igen gyenge kapcsolattól az erősebb kötődés irányába.

A komaság vizsgálata révén egymástól elváló kapcsolati hálók is kirajzolódtak. Már korábban szó esett arról, hogy a 18. században a birtokos nemesek, megyei tisztviselők elkülönült társadalmat alkottak, majd eltűntük után a 19. század elejétől az uradalmi tisztviselők képeztek hasonló kört. A másik póluson hasonlóképp elkülönültek az uradalmi cselédek és közvetlen irányítói. A kézműves–kereskedő–szolgáltató csoport fedte le a kisvárosi népesség többségét. A szőlőműves és gazdacsaládok az 1830-as évektől kezdtek önálló szőlőhegyi társadalommá szerveződni, s ennek a folyamatnak a részeként lettek közülük egyre többen keresztszülők. De egyfelől ezek a hálók inkább csomópontokat jelentettek a kavargásban, másfelől az időbeni változások is markánsnak tűntek.

A harmadik rész zárófejezetéből kiderül, hogy a társadalmi kapcsolatrendszerek elemzésével néhány csoport körvonalazódik a keszthelyi társadalomban: az elit (amelynek két „társasága” váltotta egymást a századforduló éveiben), az uradalomban alkalmazottak, a legnagyobb kézműves–kereskedő–szolgáltató csoport, valamint a gazdacsaládok és a szőlőművesek. Ismét más, s immár az utolsó szemszögből vizsgálva a keszthelyi társadalmat, a könyv utolsó részében a szerző arra tett kísérletet, hogy ezeket – tehát már nem egy-egy külsődleges szempont alapján megkonstruált, hanem a házassági-komasági kapcsolatok által mintegy magától kirajzolódó csoportot – jellemezze. (Jóllehet láttuk az imént, s erről most sem szabad megfeledkeznünk, hogy egy ilyen csoport lehatárolásában is mennyi történelmi önkényesség rejlik – de illúzió hinni, hogy ettől teljesen megszabadulhatunk.)

*

A negyedik rész (*Társadalmi csoportok*) sajnálatos módon torzó maradt: ezt a szerző nem fejezte be sem a disszertáció beadásakor, sem azt követően. Egyes fejezetek meglepően rövidek, mások nyilvánvalóan befejezetlenek. Ráadásul a könyv konklúzióit levonni hivatott fejezet is hiányzik.

A 12. fejezetben (*A vesztesek – a mezővárosi gazdák*) Benda Gyula először egy 171 háztartásfőből álló sokaságot választott ki a 18. század elejéről,

amolyan tiszta eseteket, amelyeket több generáción át kísért figyelemmel. Mint kiderült, e családok tagjai többnyire a 17. században is Keszthelyen laktak, s ezekből a törzsökös családokból a házas fiúk alig vándoroltak el. Előbb az érintette hátrányosan ezt a csoportot, hogy a Festeticsek visszaváltották az általuk bírt zálogföldeket, majd a második gazdasági visszaesséssel, a századfordulón vett lendületet számuk csökkenése. Elsősorban ők költöztek ki a szőlőhegyekre. A szerző tömören (és sajnos túlságosan is röviden), a demográfiai, háztartásszerkezeti, vagyoni, sőt az anyagi kultúrára is kitérő megjegyzésekkel jellemezte ezt a csoportot: a gazdák fiai 24-25 éves korukban nősültek, de közülük az örökösök még később, mert ki kellett várniuk az apa halálát. Időlegesen gyakran előfordultak körükben a többgenerációs háztartások. Házaik berendezése régies volt: megőrizték a hagyományos, sarkos elrendezést és tároló bútorként a ládát.

Már megszokott módon a „gazdák” vizsgálatának második módjaként mikrotörténelmi részletességű esettanulmányok sorát olvashattuk. Ezek konkretizálják az általános megállapításokat; elevenné, az olvasó számára elképzelhetővé és átélhetővé teszik ezeket. Talán ismét a befejezetlenségnek tudható be, hogy itt csupán egyetlen család, a Rádi família történetével találkozhatunk. A Rádi család kapcsán előkerül az öröklés és a vagyon mellett a házasság problémája, a tanulás és a migráció, a szőlőhegyi kiköltözés, a hivatalviselés és a keresztkomaság. Másfelől viszont itt messze nem csupán illusztrációról van szó. Az esettanulmány nemcsak nagy aprólékossággal kiegészítette, hanem finomította is az általános képet. Rávilágított arra, hogy a modell által sugallt eleve elrendeltség helyett a gazdacsaládok életét mennyi esetlegesség, demográfiai véletlen, sajátos ok alakította. Kiderült, hogy milyen nagy szabadságfokkal rendelkeztek a modell alá sorolt esetek.

Az előzőhöz képest a kézműveseket tárgyaló 13. fejezet már kevésbé kidolgozott. Itt Benda Gyula már nem azt az eljárást követte, hogy többféle forrás alapján egy tiszta esetekből álló csoportot határol le, s azután ezt jellemzi. Sőt, nem is arra a harmadik rész végére kikristályosodó tanulságra épített, hogy tudniillik a házassági és komasági kapcsolatok alapján nem egy, hanem két markánsan különböző kézműves társadalmi csoport volt Keszthelyen: a törzsökösök és a mobilabbak. Ehelyett – mintha ez korábban készült volna el – a 13. fejezetben előbb az iparosok létszámával foglalkozott, majd több szempontból jellemezte ezt a foglalkozási csoportot. Egészében – nem csoda tehát, hogy tanulságként az adódott, hogy az iparosság megosztott és sokszínű volt. Mindamellet sok tekintetben megjelent, majd a fejezet konklúziójában megerősítést nyert a keszthelyi iparostársadalom kétosztatúságának tézise.

A létszám vizsgálatának fő tanulsága – immár a legkevésbé sem meglepő módon –, hogy az egyes források megbízhatatlanok. Az iparosok számának változása az összeírások különbségeinek és a konjunkturális mozgásoknak egyaránt betudható. (Például konkrétan kiderült, hogy a széleskörűen használt 1828. évi országos összeírás az egyéb keszthelyi adatok tükrében nem megbízható. Erre a kor kutatóinak érdemes lenne felfigyelniük.)

A források összevetéséből kiderült, hogy az iparosok száma mindig magasabb volt, mint azoké, akik ipar után adóztak. (Például a dikajegyzők alapján sokkal kevesebben adóztak iparosként egy adott évben, mint amennyien a házak összeírásakor ilyenként feltűntek.) Úgy tűnik, hogy gazdasági nehézségek esetén, amikor a kereslet visszaesett, a keszthelyi iparosok nem az elvándorlást választották, hanem a szőlőjükből próbáltak megélni. Ám nem mindenki. Eltérő mesterségek esetében egészen más tipikus életpályákat figyelhettünk meg: a csizmadiák tipikusan visszavonultak, és a szőlőbirtokukból éltek meg, a szőlőbirtok azonban (és általában az erősebb kötődés Keszthelyhez) csak az iparosok egy csoportját jellemezte. A fazekasok, csizmadiák, takácsok csoportja helyben házasodott, és a gazdákkal, szőlőművelőkkel is házassági kapcsolatokat tartottak fenn. Az ő szobabelsőiket a szerző „mezővárosi parasztpolgáriként” jellemezte. Ezek egy korábbi állapotot tükröztek (sarkos elrendezés, sublót, vetett ágy). A másik, jóval mobilabb és Keszthelyhez gyengébben kötődő csoportot nem jellemezte a szőlőbirtok. Ők voltak azok, akik inkább máshonnan hoztak feleséget és lakáskultúrájuk is modernebb (a tisztviselői csoportéval rokonítható).

A jövedelmi viszonyok vizsgálatakor egyfelől az derül ki, hogy az egyes iparosok közt a 18. és a 19. század dereka között eltelt időszakban jövedelmi tekintetben kinyílt egy olló, másfelől pedig az, hogy a jövedelmi helyzet tekintetében nem a mesterség volt a döntő, hanem egyéb tényezők. Felmerült az életciklus befolyásának kérdése, azaz az öregkori elszegényedés jelensége. Ahogyan a szerző már korábban említette, s ahogy később ebben a fejezetben is utalt rá, ez lehet egyszerűen a források fénytörése is: a vagyon átadásának következménye.

A műveltségi különbségek tekintetében egyfelől mesterségi csoportok közti eltérésekre hívta fel a szerző (Király Ferenc nyomán) a figyelmet, majd rámutatott, hogy 1810 táján hirtelen megugrott a végrendeletüket saját kezüleg aláíró kézművesek száma: minden nyolcadik helyett minden második lett erre képes. Jól látszik a keszthelyi gimnázium hatása, amely – ahogyan Benda Gyula leszögezi – „elsősorban a kézművesek gyerekeinek biztosít műveltséget és társadalmi emelkedést”. (Nyilvánvaló ennek a konklúzióknak a hordereje a magyar oktatástörténet vonatkozásában.) Mintaszerű

kutatás kapcsolódott ehhez a másutt bizonyított tézishoz: a csizmadiák vizsgálata a tanulást és a társadalmi emelkedést tekintve. A kvantitatív elemzés oda konkludált, hogy „a 18. század végén a fiúk még alig érik el iskolázottságban a gimnázium alsó szintjét, leginkább apjuk mesterségét folytatják, társadalmi emelkedést csak kis töredéküknél feltételezhetünk”. A 19. század első felében azonban a csizmadiafiúk fele már elvégzett néhány gimnáziumi osztályt, jöllehet egy részük azután apja mesterségét folytatta. Voltak, akik helyben mutattak társadalmi emelkedést, s ezt feltételezhetjük az elvándorlók egyik részéről is. A kvantitatív vizsgálatot egy esettanulmány követi, a Laki családé.

A fazekas Petlenszki család és a lakatos Peczelman család bemutatásakor a mikrodimenzió bevezetése nemcsak illusztrációként szolgál, hanem érdemben is hozzátesz a tézishoz: rámutat a különböző jellemzők mögött sejtethető kettősségre az iparostársadalomban. Ezzel ismét visszakanyarodunk a „helyi reprodukciójú, zártabb, hagyományosabb műveltségű” iparostömb és a mobilabb, vállalkozóbb szellemű, az uradalom és a kereskedő-szolgáltató csoport felé nyitottabb kézművesek kettősségéhez.

A Keszthely mezővárosával egybeépült kétutcányi jobbágyközösség katasztereinek és összeírásainak áttekintése után Benda Gyula a telkes jobbágyokat vizsgálta a 14. fejezetben (*Polgárvárosiak – jobbágyfalu a mezőváros szélén?*). A kvantitatív megközelítés a telekaprózódást és az új emberek megjelenését mutatja. A mikrotörténelmi jellegű vizsgálatok ezen jelenségek számtalan konkrét variációja mellett a szőlőhegyi kivándorlás szerepére is rávilágítanak: a 18. század közepén telket bíró jobbágycsaládok fokozatos kivonulásának lehetünk tanúi.

A mezővárosi gazdákkal ellentétben a telkesjobbágy-családokban az uradalomnak betudhatóan másként alakult az öröklési gyakorlat. Az özvegyek hamar átadták a fiúknak a gazdaságot, még ha ezeknek nem is volt önálló háztartásuk. Nem mindig az idősebb fiú vette át a telket, és a jobbágy-családok fiai más módon is tudtak telekhez jutni. Sok volt ugyanakkor az árendába adott telek, s nagy a fluktuáció – sok új ember tűnt fel, de ezek általában gyorsan tovább is álltak. Jelentős volt még Keszthely másik része felé és onnan a mozgás, illetve az átfedés a mezőváros lakosságával.

Benda Gyula vizsgálatai szerint a telekről való lemondást nem az indokolta, hogy a telkesjobbágy-családok komoly szőlővagyont tudtak volna felhalmozni, inkább a földesúri függés alól akartak csak kiszabadulni. Ennek hatására ez a csoport elveszítette 18. századi zártságát, sok mezővárosi lakos vállalt telket. Talán a lecsúszók számára jelentett ez menedéket, vagy a felkapaszkodóknak lépcsőfokot. Mindenesetre megerősödött az úrbéres viszony szerződéses jellege.

Ahogy azt a 15. fejezetben láthatjuk, a halászok foglalkozási csoportja zárt volt: főleg halászdinasztiák alkották, különösen a 19. században. Vagyonosabb részük házon és szőlőn kívül földdel is rendelkezett. A halászok külső házassági kapcsolatai (főleg a jómódúak esetében) a gazdatársadalom, továbbá az iparosok felé mutattak. A módos Gombocz família több generációját ismertető részletes esettanulmányból tudunk meg a legtöbbet erről a társadalmi csoportról, melynek bemutatása egyébiránt vázlatos maradt.

A negyedik rész vizsgálatait az indokolta, hogy itt a szerző a valós társadalmi kapcsolatok által kialakított létező társadalmi csoportok elemzésére tett kísérletet. Ez a gazdák esetében meg is valósult, de már az iparosoknál mindössze (ismételten kimondott) *eredménye* a vizsgálatnak a társadalmi kétosztatúság, nem pedig kiindulópontja. A polgárvárosiak kimaradtak az elemzés első (intézménytörténeti) köréből, itt találkozunk velük először (bár természetesen az anyakönyvekben és a demográfiai elemzésekben jelen voltak ők is). A több jó esettanulmány megállapításai azonban nem pótolják a csoport átfogó jellemzésének hiányát (mobilitás, iskolázottság, vagyonosság, házassági és keresztszülői hálózatok stb.). Hasonlóképpen a halászkokról szóló fejezet is a befejezetlenség érzetét kelti, és itt sem egy valós társadalmi csoport konkrét vizsgálata történik meg úgy, ahogy azt a gazdák esetében láthattuk.

KESZTHELYI TÁRSADALOM – MAGYAR TÁRSADALOM: BENDA GYULA HAGYATÉKA

A könyvet végigtekintve összefoglalhatjuk, hogy milyen volt a keszthelyi társadalom – illetve milyennek kell a mezővárosi és sok tekintetben általában a magyar társadalmat elképzelnünk a 18. század második és a 19. század első felében.

Ezt a társadalmat népesedési tekintetben a mozdulatlanság – mondhatjuk a Le Roy Ladurie-féle *histoire immobile* – jellemezte, változásai inkább ingadozások, mint határozott változási trendek voltak. Egyrészt azt tehetjük ehhez hozzá, hogy a halandósági csúcsok nem érték el a korábbi nyugat-európai élelmezési válságok mértékét, másrészt viszont a halandóság mutatóinak javulását a korszak végén a kolera lerontotta. Ugyanezt a mozdulatlanságot mutatták a vagyonelemzések is.

A nukleáris családok háztartások aránya a 18. század közepén 80–90%-ra rúgott, ami teljesen illeszkedik a nyugat-európai modellhez. A népesség zöme 3–6 fős háztartásokban élt. Nem a rendi választóvonal osztotta meg a mezőváros társadalmát. Keszthelyi nemesi társadalomról nem beszélhetünk.

A középosztály irányába tartó nemesi elit különült csupán el (életmódját, házassági kapcsolatait tekintve, a komasági kapcsolatok tükrében), a nemesség többi csoportja beolvadt a mezőváros társadalmába: „házastársait a foglalkozási-társadalmi csoport szerint választja, a nemesi státus önmagában semmit sem jelent” – írta Benda Gyula. Az úrbéres és adózási kategóriák mesterségesek; a megélt helyzetet tekintve a jogilag egységes mezővárosi társadalom egyre inkább foglalkozási csoportokra bomlott.

A társadalmilag is elkülönülő elitet a 18. században birtokos, illetve hivatalviselő nemesek képviselték, a 19. század elejétől pedig uradalmi alkalmazottak. Ekkor szintén elkülönült társadalmi kört alkottak az uradalmak cselédjei és közvetlen irányítói. Az elit alatti szinten találjuk a kézműves–kereskedő–szolgáltató csoportot. Talán meglepő, de a gimnázium elsősorban az ő gyermekeik társadalmi felemelkedését szolgálta az ahhoz szükséges műveltség biztosításával. Az iparosokat szakmai-céhes szempontjaik nyitottá tették a bevándorlók integrálása felé. A családtörténetekből két iparostömb rajzolódik ki: az egyik hagyományosabb műveltségű, zártabb, helyi reprodukciójú, a másik mozgékonyabb, vállalkozóbb jellegű, erősebb külső kapcsolatokkal. Az utóbbiban erősebb volt a be- és az elvándorlás, az előbbinek pedig átmeneti volt a helyzete: szilárdabban beépült a helyi társadalomba, ami ugyanakkor lehetővé tette a betelepülők integrációját is. A népesség növekedéséhez ugyanis felerészben járult hozzá a születési és a bevándorlási többlet. A bevándorlók általában frissen házasodott fiatal férfiak voltak. Az iparos csoporttól rokonsági-szomszédsági hálója is elkülönítette a törzsökös gazdák és a szőlőművelők zártabb csoportját. A 18. század második felében a földműves parasztpolgárság még őrizte pozícióját, de a századfordulón előbb a várossal szemben a mezőgazdaság területén teret nyert az uradalom, majd megerősödött Keszthely kézműipari-kereskedelmi jellege, és a kisvárosi iparúzó rétegek dominanciája alakult ki. Intenzívvé vált a kitelepülés a szőlőhegyekre, és az itt lakó népesség leválása a városról, mert „a gazdasági nehézségek idején ... Keszthelyről nem elvándoroltak, az emberek, hanem a szőlőből kíséreltek meg élni” – írja Benda Gyula.

Az 1820-as évektől halmozottan jelentkeztek az egyidejű változások. Ahogy a kistérség gazdasága és benne Keszthely szerepe változott, úgy változott a város társadalma is.

*

Ami kivételes volt Benda Gyulában mint történészben és tanárban, az a naprakész nemzetközi szakirodalmi tájékozottság és a páratlan forrásismeret

együttes megléte. (Kár, hogy a szóbeliségben élt, és nem írta meg mindazt, amit tudott. Az életművét jól tükröző tanulmánykötet összeállítása is tanítványai és fiatal kollégái, Sohajda Ferenc és Szekeres András, történész lánya, Benda Borbála, valamint kollégája, Kövér György munkája.) Ezt a kettősséget jól tükrözi doktori értekezése is, amely a kvantitatív társadalomtudományos történelem és a mikrotörténelem megközelítésmódját ötvözi egyfelől, másrészt pedig a forrásokról tanítja meg alapvető dolgokra történész olvasóját. Annyit állít, amennyit a források mesteri módon elvégzett kritikája után szerinte a jelen pillanatban a vizsgált kérdéstről bátran elmondhatunk. Teszi ezt iskolapéldáját adva annak is, hogyan lehet szinte teljesen transzparenssé tenni a történetírói szöveget. Személyisége sohasem nyomakodik mondanivalójának elébe: egyszerű és zömmel mellérendelő mondatok sorjájának értekezésében egymás után, metaforákat, hasonlatokat alig használ, igen gazdaságosan bánik a jelzőkkel – stílusának legfeltűnőbb jellemzője a díszetlen tárgyyszerűség, a túlintertelődésnek, az irodalmiaszkodásnak a nagyon is tudatos kerülése.

A forrás ugyanis – ahogy arról a könyv számtalanszor meggyőző – nem beszél magától. Az egy forrásból egyféle elemzési módszerrel levont konklúziók rettenetesen sérülékenyek, szinte esetlegesek – és semmi esetre sem megbízhatók. Mintegy az egészet, a kort kell ismerni, lehetőleg a források összességét, hogy ezek egy hosszú folyamatban a történész fejében is elrendeződjenek, s Ockham borotváját alkalmazva kialakuljon benne egy összkép, amelyben bizonyos források szavahihetőnek, míg mások megbízhatatlannak minősülnek; egyes elemzési eredményeket ránézésre el lehet vetni, másokat viszont megfelelő mérlegelés után elfogadhatónak lehet tartani. Az ideális az lenne, ha a forrásbiztonságnak azt a szintjét érhetné el minden történész, amellyel Benda Gyula rendelkezett – de addig is ez a könyv példát mutat arra, miképpen lehet egy kort a szerteágazó forrásanyag imponáló ismeretével igen sokféle vizsgálat tárgyává tenni, s ekként bemutatni.

Budapest, 2007. január

Szijártó M. István

